

TARİHİ ÇORUM EVLERİNİN ALÇI SÜSLEMELERİ

Necla DURSUN*

ÖZ

Çorum tarihi süreç içerisinde pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış önemli kentlerden bir tanesidir. En eski yerleşim dönemlerinden, günümüze stratejik konumunu korumayı başarmıştır. Şehirde hemen her dönemde yeni imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Anadolu Selçuklu döneminde bölgede pek çok eser inşa edildiği yazılı kaynaklarda geçmektedir. Ancak, bunların büyük bölümü günümüze ulaşamamış olup, bugün ayakta olan abidevi yapıların çoğu Osmanlı dönemine aittir. Osmanlı döneminden kalan camii, mescit, medrese, türbe, dergâh, hamam vb. yapı gruplarının dışında sivil mimari örnekleri de günümüze ulaşan önemli eserlerdendir. Geleneksel Çorum Evleri esas itibariyle tek veya iki katlı müstakil yapılar olarak inşa edilmiştir. Şehirde, Osmanlı idari teşkilatında görev alan yetkililer, şehrin önde gelen kişileri tarafından yaptırılan avlulu, üç katlı, müstemilat ve servis mekânlarından oluşan büyük konaklar da mevcuttur. Tarihi evlerde, mimari süsleme ağırlıklı olarak ahşap üzerine yoğunlaşmakla birlikte belirli mimari elemanlarda alçının, başkent İstanbul üslubundaki örneklerle yarışabilecek nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı dönemi özellikle saray mimarisinde görülen süsleme unsurlarının bu bölge evlerinde dönem üslubuna uygun bir biçimde yapıldığı görülmektedir. Bu makalenin konusu Çorum merkezde yer alan geleneksel konak ve evlerde kullanılan alçı bezemelerin tespiti ve yorumlanmasıdır. Araştırma kapsamında incelenen örneklerde alçı, ocaklarda, ocak ağız kaşlarında, çiçekliklerde, lambalıklarda ve baca kapaklarında kullanılmıştır. Bu birimler üzerinde görülen süslemeler, Osmanlı geç döneminde başkentte görülen barok, rokoko gibi Batı kökenli süsleme motiflerinin taşra örneklemesidir. Çalışmanın amacı, Çorum merkezde yer alan geleneksel Türk evleri ile konaklarının mimari elemanların şekillendirilmesinde ve süslemesinde görülen alçı malzemenin farklı alanlarda kullanımı, süsleme motifleri, dönem özellikleri ile ikonografik yorumlarının Sanat Tarihi disiplini çerçevesinde tanıtılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Çorum, Tarihi Çorum Evleri, Alçı Süsleme, Geleneksel Konut, Süsleme.

ABSTRACT

Corum is an important city who has hosted many civilizations throughout the history. From the earliest settlement times the city has

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, El Sanatları Tasarımı ve Üretim Bölümü, Selçuklu/Konya, ORCID: 0000-0002-4048-0569, necladursun19@gmail.com

conserved its strategic location to this day. There have been carried out new zoning activities in almost every period the city was used. During the Anatolian Seljuk period, several constructions have been made in the region. However, most of the abrogated structures which are standing today belong to the Ottoman period. Remaining from the Ottoman period, within the group as civil architecture important works such as mosque, prayer rooms, madrasa, dargah, hammam, etc. are important works that has reached the day. The traditional Corum houses are basically constructed as single or double buildings. There are also large mansions in the city consisting of courtyards triple story's outbuildings and service places built by the authorities in the Ottoman organization by the city's leading figures. In the historical houses, the architectural ornamentation is mainly concentrated on wood, together with certain architectural elements, it is possible to say that it is in a quality to complete with examples in the capital style. It is seen that the decorative elements seen especially in the palace architecture during the Ottoman period were made in this region houses in a way that conforms to the period style. The subject of this article is the determination and interpretation of the plaster decorations used in the traditional mansion and houses in the center of Corum. In the samples to examination within this research, plaster was used in quarries, hearths, flower beds, lanterns and chimney covers. The ornaments seen on these units are samples of foreign decorative motifs such as baroque and rococo provincial examples seen in the capital during the late Ottoman period. The purpose of the work is to introduce the different use of the plaster material in different areas, the decoration motifs, period features and iconographic interpretations within the framework of Art History discipline which are seen in the formation and decoration of the architectural elements of traditional Turkish houses and mansions in center of Corum.

Keywords: Corum, Historical Corum Houses, Plaster Decorations, Traditional Houses, Decorations.

Araştırma konumunuz Çorum merkezde yer alan geleneksel konak ve evlerde kullanılan alçı bezemelerin tespiti ve Sanat Tarihi disiplini çerçevesinde yorumlanmasıdır. Bu bağlamda araştırma kapsamında Çorum merkezde yer alan 47 ev örneği incelenmiş bu evlerin iç cephe süslemelerinde kullanılan alçılar tespit edilmiştir.

Geleneksel Çorum evleri genellikle tek veya iki katlı müstakil yapılar olarak inşa edilmiştir. Şehirde, Osmanlı idari teşkilatında görev alan yetkililer, şehrin önde gelen kişileri tarafından yaptırılan avlulu, üç katlı, müştemilat ve servis mekânlarından oluşan büyük konaklar da mevcuttur. Tarihi evlerde, mimari süsleme ağırlıklı olarak ahşap üzerine yoğunlaşmakla birlikte, alçı süslemenin de önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür.

Kolay işlenebilir olduğundan dolayı tarihi süreç içerisinde hemen her dönemde kullanılan alçı genellikle mimariye bağlı olarak geliştirilmiştir. Dayanaksız ve geçirgen özelliğinden dolayı özellikle iç mekânlarda tercih edilmiştir.

Alçı süslemenin İslami dönemdeki ilk örnekleri 9. yüzyılda Samarra Saraylarının bezemelerinde karşımıza çıkmaktadır (Blair vd. 2007:124). 11. ve 13. yüzyıllarda İran Bölgesi Selçuklu Mimarisinde gelişimini sürdürdüğünü ve bu dönemde çok gelişmiş bir düzeye ulaştığı görülmektedir (Öney 1992:179). Anadolu Selçuklu döneminde de sevilerek kullanılan bir süsleme malzemesi olduğunu, bu döneme ait mimari eserlerdeki süslemelerden ve özellikle Konya Köşkü (Arık, 2000:37) ile Kubad Abad Sarayı (1220-1236) alçı buluntularından (Arık 2000:177-180) öğrenmekteyiz.

Beylikler döneminde alçısının mimari süslemede yaygınlaştığı görülmektedir. Mimaride alçı kullanımı artmakla birlikte, günümüze ulaşan alçı süslemelerin Osmanlı, Karamanoğlu, Candaroğlu ve Eratna beyliklerine ait eserlerde olduğu görülmektedir. Bu dönemde zaviye ve zaviyeli camilerin tabhanelerinde alçı kaplamalarla oluşturulan düzenlemelerin dolap, raf olarak kullanmaya elverişli birimleriyle süslemenin yanı sıra işlevsel oldukları düşünülmektedir (Karaçağ 2006:497).

Osmanlı klasik döneminde de alçı kullanımının gelişerek devam ettiğini söylemek mümkündür. Osmanlının geç dönem süslemesinde yabancı üslupların etkilerinin olduğu bilinmektedir. Barok, rokoko, ampir gibi sanat üslupları geleneksel Osmanlı süsleme motifleri ile kaynaşmış ve Türk Baroğu, Rokokosu, Ampiri gibi yeni kavramlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde özellikle saray ve çeşme süslemelerinde dikkat çeken unsur alçı üzerine ince ince işlenen rokoko üslubu bezemelerdir¹.

Türk rokokosu alçıda özellikle sivil mimarlık örneklerinde görülmektedir. Bu üsluptaki en güzel örnekler saraylarda verilmiştir. Osmanlı dönemi özellikle saray ve çeşme mimarisinin süsleme unsurlarının Çorum evlerinde de benzer biçimde dönem üslubuna uygun olarak yapıldığı görülmektedir. Araştırma konumuz Osmanlı başkentinde başlayan bu akımın taşra örneklerinin tanıtılmasıdır.

1. TARİHİ ÇORUM EVLERİNDEKİ ALÇI SÜSLEMELER

1.1. Pencereler

Çorum'un eski evlerinde alçı kalıp yöntemiyle yapılan pencere örnekleri sınırlı sayıdadır. Bölge evlerinde alçı pencere şebekelerinin kullanıldığı en güzel örnekler Tekkeli Hoca evinde yer almaktadır.

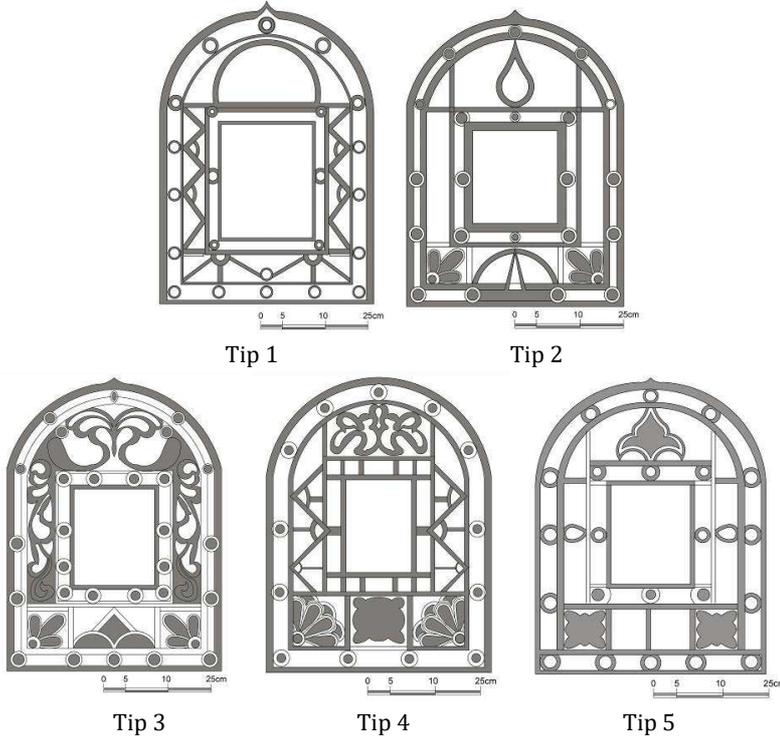
Tekkeli Hoca oğlu İbrahim Efendi tarafından 1822 yılında onarılan yapı (Anonim 2012:350), kendisinden takriben otuz sene daha önce inşa edilen bitişiğindeki eski bir evin selâmlığıdır (Akok 1951:176) (Fotoğraf 1).

Bu evin alçı süslemeli bölümleri oda pencerelerinin üzerinde yer alan tepe pencerelerinde görülmektedir. Ayrıca Mahmut Akok 1951'de yayınladığı makalesinde odalarda başköşede alçı ocakların bulunduğunu belirtmektedir (Akok 1951:174). Tepe penceresi olarak kullanılan alçı şebekeler, beş farklı tipte karşımıza çıkmaktadır (Şekil 1).

¹ Rokoko ile ilgili terimler için Sevinçtav Kanlıçay 2010'dan yararlanılmıştır.

Fotoğraf 1: Tekkeli Hoca Evi Genel Görünüşü

Şekil 1: Tekkeli Hoca Evi Tepe Pencere (M. Akok'tan işlenerek yeniden çizilmiştir)

Pencereler alçı kalıp esasına göre yapılmıştır. Bazı örneklerde iç ve dış desenler değişmektedir. Pencere kemerleri yarım daire formlu olup, tip 1-2-3-5'te sivri bir tepelikle bağlanmıştır. Tip 4'te ise bu uygulama görülmemektedir. Bu pencereler geometrik ve bitkisel kompozisyonlarla süslenmiş olup, dikdörtgen, çember, damla, palmet ve stilize yaprak motifleri kullanılmıştır. Pencerelerin genelinde dikkat çeken unsur amorf kartuşlama sistemidir (Şekil. 1).

1.2. Ocaklar

Geleneksel Çorum evlerinde alçı süslemenin en güzel uygulamalarının görüldüğü yapı elemanları ocaklardır. Düzgün kesme taş ile inşa edilen ocakların yaşmakları, kenar süslemeleri ve ocak üstü cepheleri alçının seviyerek kullanıldığı bölümlerdedir.

Bilaller Konağı, Veli Paşa Konağı, Kâtipler Konağı, Satıcı Konağı, Dalgıçlar Konağı ile Nermin Kadife Evi ocakları alçı süslemenin en güzel örneklerini sunmaktadır. Merkez Üçtutlar Mahallesinde yer alan Bilaller Konağı, ünlü iş adamı Fikret Bilal ve ailesine aittir. Bodrum kat üzerine iki kat inşa edilen yapı ek hizmet binaları ile büyük bir alanı kaplamaktadır. Ahşap karkas tekniğinde, 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir (Fotoğraf 2).

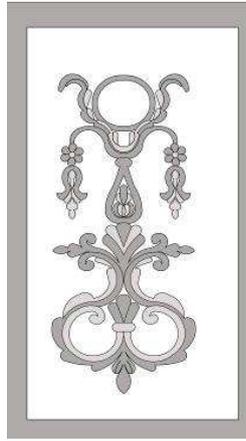

Fotoğraf 2: Bilaller Konağı Genel Görünüşü

Konakta, Geleneksel Türk evi odasına uygun olarak yüklük, gusülhane, ocak, lambalık ve çiçeklik birimlerinin hemen hepsi görülmektedir. Bodrum kat üstü birinci kat kışlık odalarında ocak uygulamaları mevcuttur. Bu ocak cephelerine alçıdan rokoko üslubunda süslemeler yapılmıştır.

Fotoğraf 3: Bilaller Konağı

Şekil 2: Alçı Süsleme Detayı

Bilaller Konağı ikinci kat kuzey-doğu odasında yer alan ocak cephesinde, merkeze yerleştirilen kaş kemerli nişin sağına ve soluna iki katlı simetrik ikişer niş yerleştirilmiştir. Bu nişler de kaş kemerlerle hareketlendirilmiştir. Merkezdeki ocak nişi kemer etrafında mavi boya ile kemer konturu tekrar edilmiştir (Fotoğraf 3). Ocak üstü alçılarında yaprak sırtlı "C" kıvrımı motiflerinin birbirine bağlanarak oluşturduğu süsleme kompozisyonunun uçlarında sarkıt formu ters palmet motifleri görülmektedir (Şekil 2).

Fotoğraf 4: Veli Paşa Konağı Genel Görünüşü

Veli Paşa konağı Çorum merkez tepecik mahallesinde yer almaktadır. Konak 1923-1924 tarihinde Veli Paşa Oğlu Şevket Bey tarafından yaptırılmıştır. Konak o dönemin tanınmış iki ustası İbiklerin Osman Ağa ve Oğlu Elvan Ağa tarafından inşa edilmiştir (Anonim 2012:391). Yapı ahşap karkas tekniğinde, bodrum kat üzerine iki katlı iç sofalı plandadır (Fotoğraf 4). İkinci kat kuzey-doğu odasındaki ocak restorasyonla birlikte tamamen yenilenmiştir (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 5: Veli Paşa Konağı Ocak Cephesi

Tarihi Çorum Evlerininin Alçı Süslemeleri

Kâtipler Konağı Seyit Mehmedzade Mustafa Efendi tarafından 1882 yılında yaptırılmıştır (katiplerkonagi.com.tr [18.11.2016]). Yapı birbirine bitişik olarak dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur. Ahşap karkas tekniğinde, iki katlı olarak inşa edilen konak, iç sofalıdır (Fotoğraf 6). Üst kat odalarındaki ocaklar restorasyonla birlikte tamamen yenilenmiştir (Fotoğraf 7).

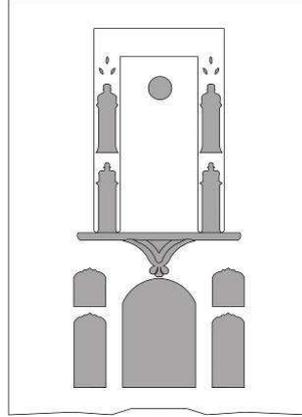
Fotoğraf 6: Kâtipler Konağı Genel Görünüşü

Fotoğraf 7: Kâtipler Konağı Ocak Cepheleri

Fotoğraf 8: Satıcı Konağı

Şekil 3: Ocak Cephesi

Satıcı konağı Çorum merkez Üçtutlar Mahallesinde yer almaktadır. Zemin kat ile birlikte iki katlı olarak 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir. Dış sofalı

plan tipinde yapılmıştır. Birinci kat kuzeybatı odasında yer alan ocak nişi üstüne alçı kalıp tekniğinde şerbetlik ve çıralık gibi birimler bulunmaktadır (Fotoğraf 8). Ocak yaşmağının altında konsol yer almaktadır. Cepheye yerleştirilen çiçekliklerin en üst kısmına ajurlu stilize çiçek motifleri işlenmiştir (Şekil 3).

Satıcı konağı zemin ve birinci kat kışlık odalarında sonradan ocak kapatıldığı için bu bölüm konsolla desteklenen çiçeklik gibi görünmektedir. Konsol üzerinde karşılıklı ikişer adet ağız açık lambalık yer almaktadır. Üst lambalıkların uçları stilize çiçek motifleri ile tamamlanmıştır (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9: Satıcı Konağı

Dalgıçlar konağı, Çorum merkez, Yenyol mahallesinde bulunmaktadır. Ahşap karkas tekniğinde, iki katlı, iç sofalı planda 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10: Dalgıçlar Konağı Genel Görünüşü

Konağın ikinci kat güney-doğu odasında yer alan ocak yaşmağında kaş kemer formuna uygun olarak yerleştirilen stilize palmet, çok kollu çiçek,

yıldız, "S" kıvrımları ve yaprak sırtlı "C" kıvrımları genel itibariyle avize görünümünü vermektedir. Kompozisyonun merkezinde servi motifi bulunmaktadır (Şekil 4).

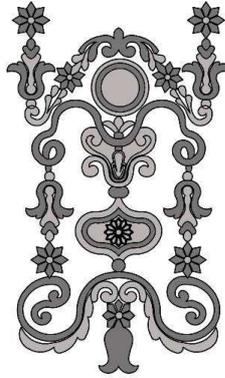

Fotoğraf 11: Dalgıçlar Konağı Güney- Doğu Odası Şekil 4: Alçı Süsleme Detayı

Şekil 5: Ocak Üstü Kemer Etrafındaki Alçı Süsleme Detayı

Dalgıçlar konağı ikinci kat güney-batı odasında yer alan Ocak üstünde "S" kıvrımlı yaprak, yıldız, volüt, ile palmet motifleri görülmektedir (Şekil 6).

Fotoğraf 12: Dalgıçlar Konağı Güney-Batı Odası Şekil 6: Alçı Süsleme Detayı

Nermin Kadife Evi iki katlı ahşap karkas tekniğinde 20.yüzyıl başlarında iç sofalı planda inşa edilmiştir (Fotoğraf 13).

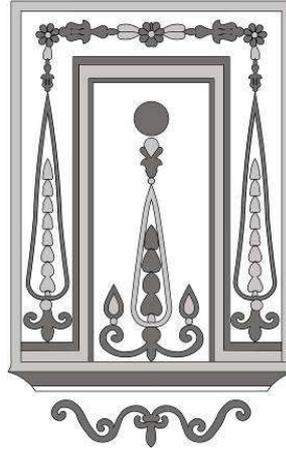

Fotoğraf 13: Nermin Kadife Evi Genel Görünüşü

İkinci kat güney batı odasının ocak yaşmağında simetrik "S" kıvrımlarının birleşim noktasında stilize ters palmet motifinin yer aldığı süsleme bulunmaktadır. Ocak üstünde ise merkeze yerleştirilen servi motifi, stilize palmetle nihayetlendirilmiştir. Merkez servi motifinin yanlarında simetrik iki servi motifi çiçek ve palmet motifleri ile birleştirilerek kenar bordürleri oluşturulmuştur (Şekil 7).

Fotoğraf 14: Nermin Kadife Evi
Güney-Batı Odası

Şekil 7: Alçı Süsleme Detayı

Nermin Kadife Evi kuzey batı odasındaki ocak yaşmağında yaprak sırtlı "C" kıvrımlarının ters düz yerleştirilmesiyle oluşturulmuş bitkisel motif yer almaktadır. Ocak üstünde merkezde çiçek ve palmet motifleri ile avize görünümü verilmiştir. Kenar bordürlerinde ise "S" kıvrımları ile birbirine bağlanan çok kollu çiçek motifleri yer almaktadır (Şekil 8).

Fotoğraf 15: Nermin Kadife Evi
Kuzey-Batı Odası

Şekil 8: Alçı Süsleme Detayı

Çiçeklik ve Lambalıklar

Geleneksel konut mimarisinde çiçeklik ve lambalıklar iç mekânı hareketlendiren süsleme unsurları gibi görünmekle birlikte, bu mimari elemanlar fonksiyoneldir. Elektriğin bölgeye gelişinden önce aydınlatma için kullanılan gaz lambalarının mekâna ışık sağlayacak en uygun yere konulması gerekiyordu. Lambalıklar, sofa ve oda duvarlarına insan elinin ulaşabileceği yükseklikteki alanlara yerleştirilmiştir. İncelenen evlerde çeşitli formlarda lambalık ve çiçekliklere rastlanmıştır. Birinci grup lambalıklar yarım daire formda duvar içine yerleştirilmiş niş biçimindedir. Tokat ve çevresinde bu mimari öge şerbetlik olarak adlandırılmıştır (Akın vd. 2013:172).

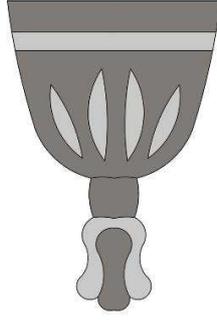

Fotoğraf 16: Satıcı Konağı

Yarım daire nişin yan bordürlerinde dikey eksende sıralanmış üçer çiçeklik yer almaktadır. Çiçeklikler stilize vazo, en üstte ise içinden çıkan çiçekler olarak tasarlanmıştır. Nişin altında yaşmak biçiminde lambalığın ucu ters lale biçiminde aşağı doğru sarkıtılmıştır (Fotoğraf 16). Lambalıklarda yedi farklı form kullanılmıştır. Birinci lambalık üstü düz bırakılmış, yarım daire biçiminde olup altta ters lale ile nihayetlenmektedir (Şekil 9).

Fotoğraf 17: Adnan Cıdık Evi

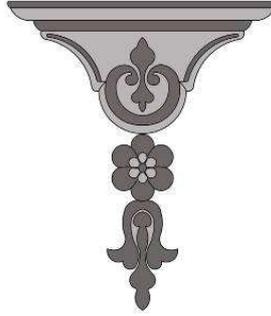

Şekil 9: Alçı Lambalık

İkinci tipte kenarları iç bükey ters üçgen biçimindedir. Bu üçgenin gövdesinde uçları volütlü "C" kıvrımı içinde çiçek motifi yer almaktadır. Sarkıt biçiminde düzenlenen ters palmet motifi ile "C" kıvrımlı motif arasında gülçe motifi yer almaktadır (Şekil 10). Bu kompozisyon sarı, mavi, turuncu ve yeşil renklerde boyanmıştır (Fotoğraf 18).

Fotoğraf 18: Bilaller Konağı

Şekil 10: Alçı Lambalık

Fotoğraf 19: Bilaller Konağı

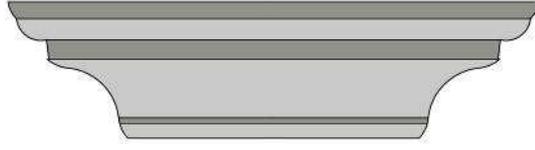

Şekil 11: Alçı Lambalık

Üçüncü tip ikinci tip ile benzer olmasına karşın, sarkıt biçiminde rumi yapraklar ve palmet kullanılmıştır (Şekil 11). Dördüncü tip dikdörtgen formda yapılmış olup yatay silmelerle hareketlendirilmiştir (Şekil 12). Beşinci ve altıncı tip ters koni biçimindedir. İkisinin farkı beşinci tipte uçta bir sarkıt yer almasıdır (Şekil 13-14). Yedinci tip çokgen formlu olup, altında dişli friz bulunmaktadır (Şekil 15).

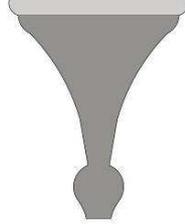
Fotoğraf 20: Dalgıçlar Konağı

Şekil 12: Alçı Lambalık

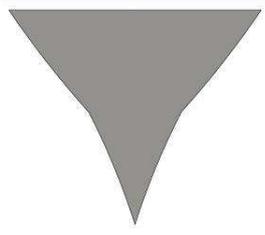
Fotoğraf 21: Satıcı Konağı

Şekil 13: Alçı Lambalık

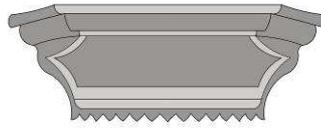
Fotoğraf 22: Satıcı Konağı

Şekil 14: Alçı Lambalık

Fotoğraf 23: Satıcı Konağı

Şekil 15: Alçı Lambalık

1.3. Baca Kapakları

İncelenen örnekler göz önüne alındığında özellikle alçı ocakların estetik görüntüsünün bozulmaması ve bacadan gelen dumanın engellenmesi için yine alçıdan rozet biçiminde kapaklar yapılmıştır. Zaman içinde kaybolan, sökülen veya portatif olduğu için kırılan kapaklardan üç adet tespit edilmiştir (Şekil 16). Bunlardan birincisi tam daire üzerine kabartma tekniğinde baklava dilimlerinden oluşturulan sekiz kollu yıldız formundadır (Fotoğraf 24). İkinci örnek ise altı yapraklı gülçe motifi biçimindedir (Fotoğraf 25).

Fotoğraf 24: Dalgıçlar Konağı

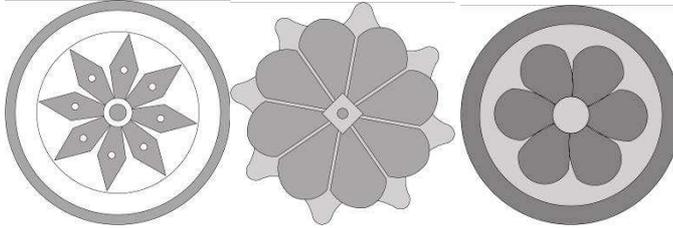

Fotoğraf 25: Bilaller Konağı

Üçüncü örnek sekiz yapraklı çiçek motifi şeklinde tasarlanmıştır (Fotoğraf 26).

Fotoğraf 26: Bilaller Konağı

Şekil 16: Alçı Baca Kapağı Süsleme Detayları

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Araştırma konumuz Çorum merkezde yer alan Eski Türk evlerindeki alçı süslemelerin tespiti, dönem özellikleri dikkate alınarak değerlendirilmesi kapsamında bilim dünyasına tanıtılmasını amaçlamaktadır.

Söz konusu bölgedeki eserlerin Mimarlık ve Sanat Tarihi içinde önemli bir yeri vardır. Lokal bazda kalan bölge sanatı eserleri 20. yüzyıl başlarında

inşa edilen evlerden oluşmaktadır. Çoğu bugün kullanılmayan evler genellikle ahşap karkas tekniğinde, tek, iki veya üç katlı olarak, iç sofalı planda inşa edilmiştir. Sofanın etrafına odalar yerleştirilmiştir. Odalar Geleneksel Türk odası formuna uygun yapılmıştır. Bu bağlamda oda içlerinde ocak cepheleri, çiçeklik, lambalık, şerbetlik gibi birimler alçı süslemenin yoğunlaştığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin Orta Asya'dan getirmiş oldukları kültür değerleri Anadolu'da çeşitli kültürlerin potasında eritilerek, İslam dininin de etkisiyle bugünkü geleneksel kimliğine kavuşmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun geç döneminde bazı yabancı üslupların süsleme anlayışıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Başkent üslubunun etkilerini taşıyan taşra mimarisi ve süslemesi bugüne kadar incelenmemiştir. Halk mimarisi özgün bir konu olarak günümüze kadar gelmiştir.

Orta Karadeniz bölgesinde taşra mimarisinin en güzel örneklerinin verildiği Çorum evlerinin alçı süslemeleri, pencereler, ocaklar, çiçeklikler, lambalıklar ve baca kapakları gibi birimlerde görülmektedir.

Pencere şebekelerindeki alçı süslemeler ağırlıklı olarak geometrik ve bitkisel motiflerden oluşturulmuştur. Bu pencerelerde tam daire, dikdörtgen, zikzak motifleri ile rumi, palmet ve yarım çiçek motifleri kullanılmıştır (Şekil 1).

Ocak cepheleri alçı kullanımının en özgün örneklerini vermektedir. Bu alçı süslemelerde Rokoko üslubunda motifler görülürken, duvar yüzeyine bu süslemeler kalıp tekniği ile uygulanmıştır. Ocak cephelerinde görülen geometrik motifler sekiz kollu yıldız (Şekil 4), dikdörtgen ve kare kartuşlama sistemidir (Şekil 4-7-8). Cephedeki süsleme kompozisyonu dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Etrafında ise yatay ve dikey ekseninde tekrar eden motiflerin yer aldığı kenar bordürleri bulunmaktadır (Şekil 7-8).

Bitkisel süslemeler yaprak sırtlı "C" ve "S" kıvrımları, dolamadal, çok kollu çiçek, düz ve sarkıt biçimli palmetler ve volütler biçimindedir (Fotoğraf 3-11-12-15, Şekil 4-5-6-7-8). Ocak cephelerinde ayrıca stilize çiçek motifleri ajurlama ile kullanılmıştır (Fotoğraf 4, Şekil 3). Bitkisel motiflerden servi ocak cephelerindeki yerini almıştır (Fotoğraf 7-9- Şekil 3).

Ocak yaşmaklarında ise kemer formuna uygun olarak şekillenen, orta ekseninde taçla nihayetlenen süsleme görülmektedir (Şekil 5).

Ocak cephelerinin kenar bordürleri bazı örneklerde boş bırakılırken (Fotoğraf 3-8-11-12) bazı örneklerde "S" kıvrımlı bahar dalları biçiminde süslenmiştir (Fotoğraf 15-Şekil-8).

Tarihi Çorum evlerinde ocak cephelerinde süsleme dışında, görsellik arz eden bölümlerden bir tanesi de baca kapaklarıdır. Ocak cephelerinin estetik kurgusunun bozulmaması ve bacadan gelen dumanın engellenmesi için yine alçıdan rozet biçiminde kapaklar yapılmıştır. Bunlarda genellikle çok kollu çiçek motifleri ve sekiz kollu yıldızlar görülmektedir (Şekil 16).

Tokat, Yozgat, Kırşehir gibi çevre illerde genel olarak geniş sofalarda iki oda arasına yerleştirilen şerbetlikler yoğun süsleme programına sahiptir (Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akın ve Hanoğlu 2013:163-184; Yüksel 2016:332-

344; Önal ve Çellek 2016:315-331). Ancak Çorum evlerinde de benzer bir biçimde görülen şerbetlikte ajurlu stilize çiçek motifleri dışında pek bir süsleme unsuru görülmemektedir (Fotoğraf 16).

Lambalıklarda dişli friz (Fotoğraf 23-Şekil 15), sarkıt biçimli palmet (Fotoğraf 17-18-19 Şekil 10) ve çok kollu çiçek motifleri kullanılmıştır (Fotoğraf 18-Şekil 10).

Alçı süsleme Çorum evlerinde ağırlıklı olarak maddi güç ve statüsü yüksek kişiler tarafından yaptırılmış konaklarda görülmektedir. Bölge evlerindeki alçı uygulamalarının başkent uygulamaları ile büyük benzerlik içinde olduğunu söylemek mümkündür. Yaptıran etkisi kadar usta faktörü de unutulmamalıdır. 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı başkentinde etkin rokoko üslubunu tecrübe eden ustaların bu üslubu taşraya taşıdığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

- AKIN Emine S. - HANOĞLU Canan (2013) "Tokat Geleneksel Konut Mimarisi'nde İç Mekân Alçı Süslemeleri", *Vakıflar Dergisi*, (40) Ankara: 163-184.
- AKOK Mahmut (1951) "Çorum'un Eski Evleri", *Arkitekt*, 9-10, İstanbul: 171-189.
- ANONİM (2012) *Çorum Kültür Envanteri*, Çorum: Çorum Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- ANONİM (2004) *Çorum'da Yaşayan Tarih "Veli Paşa Konağı"*, Çorum Belediyesi Tarihi Kentler Birliği Tarihi ve Kültürel Mirası Koruma Proje Ve Uygulamalarını Özendirme Yarışması, Ankara.
- ARIK Rüçhan (2000) *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- BLAİR Sheila, - BLOOM Jonathan (2007) "İslam Süsleme Sanatı", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul: 124-127.
- KARAÇAĞ, Abdullah (2006) "Alçı Sanatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı II*, Ankara:493-505.
- ÖNAL M. Mustafa- ÇELLEK Seda (2016) "İç Anadolu'da Geleneksel Türk Evleri, Yapısal Özellikleri, Yozgat Ve Kırşehir Örneği" I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs/May 2016), Cilt: 4, Yozgat, s.315-331.
- ÖNEY Gönül (1992) *Anadolu Selçuklu Mimarisi Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- SEVİNÇTAV KANLIÇAY, Sinem (2010) *Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif Ve Terimler (1740-1797)*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YÜKSEL, Nefise (2016) "Geç Dönem Tarihi Yozgat Evleri", I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs/May 2016), Cilt: 4, Yozgat, s.332-344.

KASTAMONU BELDEĞİRMEN KÖY TARİHİ CAMİİ'NDE AĞŞAP MALZEME KULLANIMI

Hasan Aydın*
Z. Sevgen Perker**

ÖZ

Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Kastamonu, geçirdiği tarihsel süreç nedeniyle çok sayıda kültürel miras unsurunu bünyesinde barındırmaktadır. Sözü edilen kültürel miras unsurlarından bir tanesi de Kastamonu'nun Bozkurt İlçesi'ne bağlı Beldeğirmen Köyü'nde bulunan ve geleneksel mimaride ağşap kullanımının Anadolu'daki önemli örneklerinden bir tanesi olan camidir. Geçmişten günümüze üstün özellikleri ile tercih edilen ve özellikle de bol ve çeşitli olması nedeniyle Karadeniz Bölgesi yapı kültürü için önemli bir malzeme olan ağşap, Beldeğirmen Köy Camii'nin hem taşıyıcı sisteminde hem de diğer elemanlarında ustalikle kullanılmıştır. Günümüzde bakımsızlık ve çok yakında bulunan yeni caminin ibadet için tercih edilmesi gibi nedenlerle kullanım dışıdır. Söz konusu tarihi yapının ağşap malzeme kullanımının araştırılması ve tanıtılması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Beldeğirmen, Cami, Tarihi Cami, AĞşap Cami.

ABSTRACT

Kastamonu which is one of the oldest center of population Anatolia has included many cultural heritage factors due to its historical processes that it has had. One of the aforementioned cultural heritage factors is the mosque which is in Beldegirmen Village connected to Kastamonu's Bozkurt District. The wooden mosque is one of the important models in Anatolia in terms of wooden material use in the traditional architecture. The wooden material which is an important in Black Sea Region's building culture as it has been preferred with its performance from past up to today. The wooden material is wide and various was ingeniously used on bearing systems and other components of Beldegirmen Village Mosque. It is out of use due to its disrepair and the preference on a new mosque which is nearby. The objective of this study was to examine and promotion of wooden material use in Beldegirmen Village Wooden Mosque.

Keywords: Kastamonu, Beldeğirmen, Mosque, Historical Mosque, Wooden Mosque.

* Yüksek Mimar, Bursa.

** Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, Bursa, ORCID: 0000-0002-6640-111X, zsparker@uludag.edu.tr

Çağlar boyunca pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Anadolu, evrensel mimari miras açısından oldukça zengin bir coğrafya oluşturmaktadır. Anadolu'nun sahip olduğu mimari mirasın önemli bir kısmı ise ahşap malzeme kullanılarak üretilmiş geleneksel yapılardır. Sözü edilen yapıların çoğunluğunun, Anadolu kırsalında, yerel malzeme ve tekniklerin kullanılmasıyla inşa edilen konutlar olduğu bilinmektedir. Ancak Anadolu'nun ahşap malzeme kullanılarak inşa edilmiş mimari mirası geleneksel konut yapıları ile sınırlı değildir. Anadolu'nun kentsel ve kırsal alanlarında, ahşap malzeme ile inşa edilmiş ve zaman içinde karşılaştığı pek çok olumsuz etkiye rağmen ayakta durmayı başarmış ahşap camiler bulunmaktadır. Sözü edilen camiler Anadolu ahşap yapı geleneği açısından önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte ahşap camilere ilişkin araştırmalar sınırlı sayıdadır.

Anadolu'daki ahşap taşıyıcılı ilk cami örneklerinin Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde verildiği, bunlardan Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Ankara Arslanhane Camii, Sivrihisar Ulucamii ve Afyon Ulu Camii gibi yapıların günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir. Ahşap malzeme ile cami inşa etme geleneği Osmanlı'da da devam etmiş, öncelikle Kocaeli ve yöresinde ahşap camiler inşa edilmiştir. Özellikle orman bakımından zengin olan bölgelerde, yerel malzeme ve işgücü ile ahşap cami yapımı ustalıklı sürdürülmüştür. Bu anlamda en zengin bölge ise Karadeniz Bölgesi olmuştur. Karadeniz'in batısından doğusuna pek çok ilin kırsal alanlarında günümüze kadar ulaşan ahşap cami yapılarına rastlanmaktadır (Ayverdi 1989, Can 2003, Can 2004:9, Dolu 2015, Demir 2004, Karpuz 1990, Kuran 2012). Bununla birlikte, sözü edilen camilerin bir bölümünün, zaman içerisinde karşılaşılan olumsuz koşullar nedeniyle kaybedildiği de bilinmektedir.

Şekil 1. Kastamonu Kenti Konumu, 2017 (Google Earth)

Günümüzde, mimari mirası korumanın gerekliliği, evrensel anlamda kabul edilmektedir. Korumanın gerçekleştirilmesi ise pek çok fiziksel unsurla ilgili olmakla birlikte, öncelikle sahip olunan değer farkına varılmasına ve benimsenmesine bağlıdır. Bu bağlamda, Anadolu ahşap yapı geleneğinde

önemli bir yere sahip olan ahşap camilerin bir örneği bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Kastamonu, kültürel miras bakımından zengin bir Anadolu kentidir. Kentin kırsalında da önemli tarihi yapılar bulunmaktadır. Beldeğirmen, Kastamonu'nun Bozkurt İlçesi'ne bağlı bulunan bir sahil köyüdür (Şekil 1, 2). Çalışma kapsamında, Kastamonu Beldeğirmen Köyü'nde bulunan ve yaklaşık bir asırdır ayakta duran tarihi Ahşap Camii'nin, özgün yapısal özellikleri ve günümüzdeki durumuna ilişkin tespitler aktarılmakta, bu değerli kültür mirasının tanıtımı yapılmaktadır.

Şekil 2. Beldeğirmen Köyü, Kastamonu, 2017 (Google Earth)

Beldeğirmen Camii'nde Yapısal Özellikler ve Ahşap Malzeme Kullanımı

Beldeğirmen Ahşap Camii, Beldeğirmen Köyü sahil kenarında bulunmakta ve tarihi bir çınar ağacının da yer aldığı köy meydanına cephe vermektedir (Şekil 3, 4). İnşa kitabesi bulunmadığından, inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen caminin iç mekânında Osmanlı Dönemi'nde Sultan Reşat tarafından yazılan bir ferman yer almaktadır. Fermanda, Satılmış Bin Hacı Yakup Zeyd'in sahip olduğu arsayı vakfettiği ve arsanın gereğince kullanılması için talimatı bulunduğu, uygun kişilerin bulunması halinde gereğinin yapılması ifade edilmektedir.

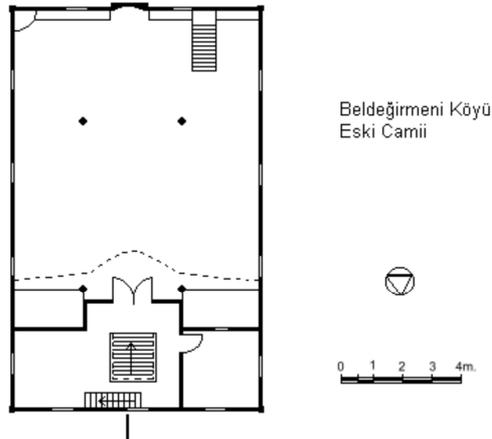

Şekil 3. Beldeğirmen Ahşap Camii Konumu, 2017 (Google Earth)

Şekil 4. Beldeğirmen Ahşap Camii Genel Görünüm, 2014

Ahşap malzeme ile iki katlı olarak inşa edilmiş olan cami, dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. İki katlı olan caminin zemin katında depo ve dükkân olarak ayrılan bölümler bulunmaktadır. Günümüzde bu bölümlerden biri muhtarlık olarak kullanılmaktadır. Kuzey ve güney yönlerinde bir miktar genişletilmiş olan üst katta ise caminin ana ibadet mekânı yer almaktadır (Şekil 5).

Şekil 5. Beldeğirmen Ahşap Camii Harim Kotu Planı (Can 2003:123)

Ahşap malzeme, yapının duvarlarında, döşemelerinde, çatısında, doğramalarında, merdivenlerinde ve iç mimari elemanlarında ustalıkla kullanılmıştır.

Yapının kuzey cephesini ortalamayan çift kanatlı ahşap giriş kapısından ulaşılan zemin kattan, harimin yer aldığı üst kata bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Ahşap merdivenin 132 cm genişliğinde 10 adet basamağı bulunmakta olup her bir rıhtının yüksekliği 25 cm'dir (Şekil 6, 7).

Şekil 6. Giriş Kapısı ve Harime Çıkış

Şekil 7. Harime Çıkış Merdiveni

Merdivenden çıktığında son cemaat bölümü olarak nitelendirilebilecek olan alana ulaşılmaktadır (Şekil 8). Bu alana harime giriş sağlayan kapının yanı sıra bir de oda kapısı açılmaktadır. Her iki kapı da ahşap malzeme ile yapılmıştır. İmam odası olarak kullanılan odanın batı ve kuzey yönlerinde iki penceresi bulunmakta olup tavan yüksekliği 240 cm'dir (Şekil 9).

Şekil 8. Harim Katı Son Cemaat Bölümü

Şekil 9. Harim Katı İmam Odası

Yaklaşık olarak 450 cm yüksekliğinde olan harimin çatı yükü yapıyı çevreleyen ahşap duvarlar ve harim mekânında yer alan dört adet dairesel kesitli ahşap dikme ile taşınmaktadır. Çapları 18 cm olan ahşap dikmelerin iki adedi giriş kapısının iki tarafında, kapıdan mesafeli olarak konumlanmaktadır. Sözü edilen dikmeler harim kotunda üst mahfil döşemesini, üst mahfil kotunda ise çatı yükünü taşıma görevini üstlenmektedir (Şekil 10). Diğer iki dikme ise ana ibadet mekânının üst örtüsünü taşımaktadır. Ahşap dikmelerin kaide ve başlıklarında geometrik detaylar göze çarpmaktadır. Ayrıca dikmelerin harim tavanına yakın kısımlarında fenerlikler dikkati çekmektedir (Şekil 11).

Caminin yapıldığı dönemde, aydınlatmanın fenerler ile sağlanıyor olması yapının dikme detaylandırmasına da yansımıştır (Aydın 2017). Yapının esas taşıyıcılarından olan ahşap dikmelerin hem bezemeli kaideler ve üst başlıklar ile oluşturulması hem de birden fazla görev üstlenecek biçimde detaylandırılması dönem mimarisinin işlevsel, sanatsal ve akılcı yaklaşımına işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Şekil 10. Harim Girişi ve Mahfil Görünümü

Şekil 11. Ahşap Dikmede Üst Başlık ve Fenerlik Detayı

Yapının duvarlarında kullanılan ahşap elemanların genişlikleri yaklaşık 25 cm, döşeme kaplamasında kullanılan ahşap elemanların genişlikleri ise yaklaşık 20 cm dir. Harim, genişliği 70 cm, yüksekliği 140 cm olan altı üstlü toplam 14 adet ahşap pencere ile aydınlatılmaktadır (Şekil 12).

Şekil 12. Yapı Elemanlarında Ahşap Kullanımı

Harim kapısının tam karşısında konumlanan ahşap mihrabın niş genişliği 107 cm, çerçevesiyle birlikte genişliği 140 cm olup, en yüksek noktası harim döşemesinden 250 cm yukarıdadır. Mihrapta kullanılan ahşap elemanların ağaç türü farklılığı ve fiziksel durumu mihrabın yakın zamanda yenildiğini düşündürmektedir (Şekil 13). Araştırma kapsamında mihrabın özgün durumuna ilişkin bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır (Aydın 2017).

Yapının güney duvarında, yapının batı duvarından 155 cm uzaklıkta ahşap minber konumlanmaktadır. Minber 221 cm uzunluğunda, 82 cm genişliğinde olup yan yüzlerinin ve harim döşemesine oturan ahşap dikmelerinin ustalıkla bezendiği görülmektedir (Şekil 14). Minberin ahşap basamaklarında ise yenileme yapıldığı, ağaç türü ve fiziksel durum farklılığından anlaşılmaktadır.

Harimin güneydoğu köşesinde ise ahşap kürsü yer almaktadır (Şekil 15). Kürsünün yerden yüksekliği 50 cm olup, korkuluk üst hizası ise 143 cm'dir (Aydın 2017).

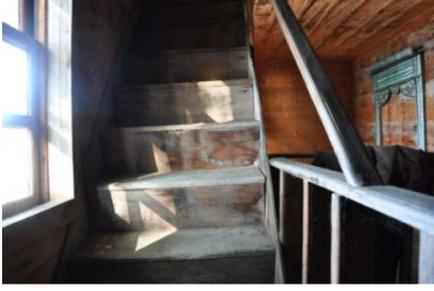
Şekil 13. Ahşap Mihrap Şekil 14. Ahşap Minber Şekil 15. Ahşap Kürsü

Kırma çatı ile örtülü olan caminin harim mekânının tavanında da yine ahşap malzeme kullanımı göze çarpmaktadır (Şekil 16). Piramidal biçimde belirli bir yüksekliğe kadar getirilen tavanın tam ortasına, ahşap bir tekne tavan yerleştirildiği görülmektedir (Can 2003). Kubbesiz olarak inşa edilmiş ahşap cami tavanlarının ortalarında, farklı detaylandırmalar ve bezemeler içeren yüksek tavan uygulamalarına Karadeniz kırsalında sıklıkla rastlanmaktadır.

Şekil 16. Ahşap Tekne Tavan

Caminin üst mahfil kotuna, harim katı son cemaat bölümünde bulunan ve kol genişliği 70 cm olan ahşap merdiven ile ulaşılmaktadır. Mahfil döşemesine oranla fiziksel açıdan iyi durumda olan merdiven basamaklarında bozulmalar dikkati çekmektedir (Şekil 17, 18).

Şekil 17. Mahfil Ahşap Merdiveni

Şekil 18. Mahfil Ahşap Merdiveni

Mahfilin döşeme ve tavanında, kırılmış ve kopmuş ahşap eleman parçaları görülmektedir. Özellikle tavadaki fiziksel yıpranma ve mahfil döşemesinde görülen kiremit parçaları; ahşap konstrüksiyon ile inşa edilmiş olan kırma çatının elemanlarında da bozulmalar oluştuğuna işaret etmektedir. Yağış sularının yapı içine girdiği ve bu durumun zamanla yapının tüm ahşap elemanlarına zarar verebileceği anlaşılmaktadır. Ahşap elemanlarda görülen mekanik aşınma ve biçimsel deformasyon, yapının özellikle de mahfil kotunun, uzun bir süredir kullanım dışı olduğuna ve bu nedenle de bakımsız kaldığına işaret etmektedir (Şekil 19, 20, 21 ve 22).

Şekil 19. Mahfil Kotu Ahşap Elemanlarında Bozulmalar

Şekil 20. Mahfil Kotu Ahşap Elemanlarında Bozulmalar

Şekil 21. Mahfil Kotu Ahşap Elemanlarında Bozulmalar

Şekil 22. Mahfil Kotu Ahşap Elemanlarında Bozulmalar

Yapıya dışarıdan bakıldığında, üç katlı bir geleneksel Karadeniz konutundan farklı görünmediği söylenebilmektedir. Caminin kuzey cephesi camiye girişin sağlandığı ve muhtarlık girişinin bulunduğu cephedir. Cami giriş kapısı cepheyi ortalamaktadır. Cami kapısının sağında ve solunda birer dükkân bölümü ve onlara ait birer kapı ve dikdörtgen formda pencere yer almaktadır (Şekil 23).

Caminin güney cephesi yapının en sade cephesidir. Cephede mihrabın dışı doğru yaklaşık 25 cm'lik bir çıkma yaptığı görülmektedir. Cephenin mahfil kotu hizasında iki adet pencere yer almaktadır. Pencereler, mihrabın orta aksına göre her iki yönde eşit mesafede konumlanmaktadır. Güney cephesinin zemin kat hizasında sağ tarafta iki kanatlı ahşap bir kapı yer almaktadır. Kapı, günümüzde kullanım dışıdır. Cephenin harim kotu duvarının ise dışı doğru biçimsel deformasyona uğradığı gözlenmektedir. Ahşap malzemede bozulmaların gözlemlendiği duvara sonradan bir de elektrik panosu asıldığı görülmektedir (Şekil 24).

Yapının doğu cephesinde biri alt kotta, dördü üst kotta olmak üzere toplam beş adet pencere bulunmaktadır. Yapı malzemelerinde en fazla bozulmanın görüldüğü cephe doğu cephesidir. Cephenin önemli bir bölümünün yağış sularının doğrudan yüzeye çarpmasının yanı sıra çatıdaki sordan dolayı da zarar gördüğü düşünülmektedir. Diğer yandan yapının özgün durumuna göre en fazla değişikliğin yapıldığı cephenin de doğu cephesi olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle cephedeki ahşap elemanların bir kısmının renk ve biçim bakımından diğer elemanlardan farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu durum yakın zamanda yapılan bir yenilemeye işaret etmektedir. Üst kotta bulunan pencerelerin üç adedinin altına, sonradan 20 cm'lik sac bir denizlik eklendiği anlaşılmaktadır. Alt kottaki pencerenin önüne ise özgün durumda olmayan demir bir korkuluk takıldığı görülmektedir (Şekil 25).

Şekil 23. Kuzey Cephesi

Şekil 24. Güney Cephesi

Caminin karayolundan görülen tek cephesi batı cephesidir. Cephede, zemin kat hizasında dört adet kapı ve beş adet pencere bulunmaktadır. Bu kattaki pencere ve kapıların doğramalarında biçimsel deformasyon olduğu dikkati çekmektedir. Cephede, harim mekânını aydınlatan, toplam sekiz adet pen-

cere ise altlı üstlü dizilmiş, dörderli iki sıra halindedir. Batı cephesi duvar yüzeyindeki bazı noktalarda ahşap malzemenin bozulmaya uğradığı gözlenmektedir (Şekil 26) (Aydın 2017).

Şekil 25. Doğu Cephesi

Şekil 26. Batı Cephesi

Değerlendirme ve Sonuç

Yapılan araştırmada, Anadolu ahşap cami mimarisinin önemli bir örneği olan, Kastamonu Beldeğirmen Köyü Tarihi Camii'nin yapısal özelliklerinin, ahşap malzeme kullanımının ve güncel durumunun tespit edilerek aktarılması amaçlanmıştır. Araştırma için yapıya karayolu ile ulaşım sağlanmıştır. Ulaşımında herhangi bir sorun yaşanmamış olmakla birlikte, yolda bu değerli kültür mirasının ziyaret edilmesini kolaylaştıracak herhangi bir yönlendirme tabelası ile de karşılaşmamıştır. Yapının cephe verdiği meydana veya yapıda da herhangi bir tanıtım bilgisi yer almamaktadır. Caminin, dış görünüş itibarıyla Karadeniz geleneksel konut mimarisine çok yakın bir anlayış ile biçimlendirilmiş olduğu görülmektedir. Böylesi bir cephe anlayışının bulunması ise ibadet yapısı olduğunun algılanmasını zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda yönlendirme ve bilgi tabelalarına duyulan gereksinim daha da artmaktadır.

Yapının tüm elemanlarında ahşap malzemenin ustalıkla kullanıldığı görülmektedir. Mekân organizasyonundan en ufak detay ölçeğine kadar işlevsel, akılcı ve sanatsal bir anlayışla inşa edilmiş olan yapının uzun bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Zaman içinde karşılaştığı pek çok olumsuz etken karşısında halen varlığını sürdürmesi, kültürel sürdürülebilirliğin sağlanması açısından sevindiricidir. Ancak araştırma kapsamında yapıda, kullanım dışı kalma ve buna bağlı bakımsızlık nedeniyle çeşitli bozulmaların başladığı tespit edilmiştir. Geleneksel yapıların pek çoğunun, özellikle çatıdan veya dış cepheden giren yağış sularının olumsuz etkilerinden zarar gördüğü ve önlem alınmadığı takdirde, kısa sürede kaybedildiği bilinmektedir. Beldeğirmen Ahşap Camii'nin mahfil kotu tavanındaki sorun mahfil döşemesine ve merdivenlerine zarar vermiştir. Bu nedenle acilen önlem alınmasının gerekliliğine inanılmaktadır.

Araştırma kapsamında, yapıda yakın zamanda, özellikle de fiziksel eskime nedeniyle, bazı değişiklikler yapıldığı tespit edilmiştir. Kullanıcıların, yapıyı kullanmaya devam etme gayretiyle yaptıkları değişikliklerin, yapının

özgün görünümüne zarar verdiği görülmektedir. Doğu cephesine eklenen sac denizlik, yine aynı cephede yer alan yeni ahşap elemanlar bunun birer örneğidir. Diğer yandan, yapılan yenileme çalışmalarının gereksinimi karşılamadığı, caminin kullanım dışı bırakılmasından anlaşılmaktadır. Yerel halk, yeni inşa edilen camiyi tercih etmektedir. Yapının güney cephesinde görülen elektrik panosu ve çeşitli cephelerini açıktan saran elektrik kabloları, camide güncel servis sistemlerine gereksinim duyulduğunu da göstermektedir. Ancak elektrik panosu ve kabloların mevcut durumu, yangın riskini akla getirmektedir.

Sonuç olarak, Beldeğirmen Ahşap Camii'nin korunarak gelecek kuşaklara aktarılması, hak ettiği değeri yeniden bulabilmesine bağlıdır. Bu bağlamda yerel halktan başlamak üzere tanıtım ve bilinçlendirme çalışmaları yapılması, yapının fiziksel durumunun uzman görüşü ile iyileştirilmesi ve yapının yeniden kullanıma açılması gerektiğine inanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- AYVERDİ Ekrem Hakkı (1989). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını.
- AYDIN Hasan (2017). *Geleneksel Anadolu Cami Mimarisinde Ahşabın Yapısal Kullanımı*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Bursa.
- CAN Yılmaz (2003). "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14-15:117-134.
- CAN Yılmaz (2004). *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, İstanbul: Etüt Yayınları.
- DEMİR Necati (2004). "Trabzon ve Yöresinde Ahşap Camiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 29: 1 - 17.
- DOLU Yusuf Burak (2015). "Kocaeli ve Çevresinde Çandı (Ahşap Yığma) Teknikle Yapılmış Camiler", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, s.1685 - 1701, Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayını.
- GOOGLE EARTH, (Erişim Tarihi: 22.025.2017)
- KARPUZ Haşim (1990). "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", *Vakıflar Dergisi*, 21 (1990): 281-298.
- KURAN Aptullah (2012). "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

BAKÜ KENT KİMLİĞİ, İKON YAPILAR VE KÜRESELLEŞME

Nihan CANBAKAL ATAÖĞLU*

ÖZ

Günümüz kentlerinin en önemli sorunlarından biri kentlerin kimlik kazanma uğraşdır. Kent kimliği geçmişten gelen oluşumlarla, günümüzdeki değişimlerin ve yapılanmaların sonucu oluşmaktadır. Kentler bir yandan geçmişten gelen kimliklerini koruma savaşı verirken bir yandan da küreselleşme rüzgârlarıyla, benzer üretim tekniklerinin ve benzer malzemelerin kullanılarak yapıldığı küresel formlar ve biçimlerle, çok katlı yapılarıyla birbirine benzeyerek tek tipleşmektedir. Genel kategori içerisinde Bakü liman kenti olarak tanımlanabilirken, diğer liman kentlerinde olduğu gibi ticaret, toplum ve kültür yeniliklerinin yoğunlaştığı bir noktada olarak küresel etkilere çok daha açıktır. Bakü kenti, Türk-İslam mimarisinin izlerini taşıyan eski kenti ve Sovyet döneminin izleriyle biçimlenen geniş bulvarlarını süsleyen neoklasik cepheli yapılarıyla güçlü ve özgün kimlik değerlerini taşıyan bir yandan da küreselleşmenin estirdiği rüzgârlarla kentsel cazibe merkezleri oluşturan güncel akımların etkisinde görülmektedir. Kent, mimarisi, tarihi ve kültürel dokusuyla, bulvarları, caddeleri ve meydanlarıyla, denizle kurduğu ilişkisiyle ve ikon yapılarıyla ve imajıyla görsel kimlik değerlerini oluşturarak farklılaşmaktadır. Çalışmada, Bakü kent kimliğini oluşturan görsel öğelere, kentsel cazibe merkezleri ve modern kent imajı oluşturmak için son dönemde kentte yapılan ikon yapılara değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bakü, Kent Kimliği, Küreselleşme, İkon Yapılar

ABSTRACT

One of the most important problems of today's cities is the efforts of cities to gain identity. The identity of the city consists of city's past situation and changes and constructions of today. While the cities are struggling to protect their identities from the past, on the other hand they are unified by the global forms, which are made by using similar production techniques and similar materials with the globalization breezes. Within the general category, Baku can be defined as a port city, but it is much more open to global influences as a point of intensification of trade, society and cultural innovations as in other port cities. Baku has strong and original identity values with the old city

* Doç. Dr., KTÜ Trabzon Meslek Yüksekokulu, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Akçaabat - Trabzon, ORCID: 0000-0001-7110-0330, canbakalnihan@hotmail.com

with traces of Turkish-Islamic architecture and the its wide boulevards with neoclassical building shaped by the traces of the Soviet era. The city is also influenced by current trends that create attraction centers of urban with the winds of globalization. City are differentiated by constructing visual identity and belows: Architectural, historical and cultural, avenues, streets and squares, relation with the sea, Icon buildings and images. In this study is referenced visual elements consisting of Bakü city's identity, the centers of urban attraction and the recent iconic construction of the city in order to create a modern urban image.

Keywords: Bakü, Identity of Urban, Globalization, Icon Building

GECELEYİN BAKÛ

*Geceleyin yıldızsız ağır denize kadar
geceleyin zifiri karanlıkta
güneşli buğday tarlasıdır Bakü şehri.
Tepedeyim
avuç avuç çarpar yüzüme ışık taneleri
havada rast peşrevi Boğaziçi suları gibi akar.
Tepedeyim
uzaklaşır uçsuz bucaksız ayrılıkta
bir sal gibi yüreğim
gider anıların ötesine
yıldızsız ağır denize kadar
zifiri karanlıkta.
Nazım Hikmet
Şubat 1960, Bakü*

Kentler sosyal, kültürel, sosyo-ekonomik, doğal ve yapılı çevreyle tarihsel olarak oluşan kent kimlikleriyle farklılıklarını ortaya koymaktadır. Kentlerin küreselleşmesi yerel ve bölgesel farklılıkları kaldırmakta, birbirine benzer yapılarla kentleri aynılaştırmaktadır. Küreselleşmenin mekansal oluşumlarından biri kentin, kentsel dönüşüm çalışmalarıyla var olan potansiyellerini açığa çıkarmaktır. Bir diğeri ise yerel ve bölgesel değerlerden referans almayan ikon yapılarla yeni kent imajı ve marka değeri yaratmaktır. Marka olmak ve imaj güçlendirme süreciyle kentler, tüketilebilir metalar olmakta ve diğerdünya kentleriyle yarışa girmektedirler. Çalışmada, Bakü kentinin kent kimliğini ve imajını yeniden yapılandırma sürecinde sahip olduğu yapılı çevre kimlik değerleri ve ikon yapılarına değinilmiştir.

Küreselleşmeve Kent Kimliği

Son on yılda "küreselleşme" sözcüğü, coğrafyadan antropolojiye, ekonomiden işletme yöneticiliğine kadar hemen tüm akademik disiplinlerin kavram dağarcığına girmiş, çok farklı siyasi-teorik anlam ve içerikler kazanmıştır. Küresel dinamikleri ele alan çeşitli yazarların üstünde durdukları ortak

tema, dünya üzerinde sermaye, ticaret, nüfus, tüketim malları, kültür ürünleri vb. akışkanlığının ve dolaşımının giderek hızlanması, artması, çeşitlenmesi olmuştur (Öncü ve Weyland, 2007).

Günümüzde küreselleşmenin nedenleri aşağıdaki gibi saptanabilir (Convay, 2015):

- Serbest ticaret: dünya hükümetleri pek çok ihracat ve ithalat bariyerini kaldırmıştır.
- Dış kaynak kullanımı: şirketler, mal ve hizmet üretimini deniz aşırı ucuz ülkelere taşıyarak tasarruf etmeye başlamıştır.
- İletişim ve ulaşım devrimi: standart boyutlarda konteynırlar ile malların dünya çapında taşınması ve 1990'larda internette büyük bir patlama yaşanması.
- Liberalleşme: soğuk savaş döneminde sınırlarını yabancı ilişkilere kapamış pek çok ülke açılmaya teşvik edilmiştir.
- Yasal uyum: dünya ülkeleri mülkiyet ve fikri mülkiyet kanunlarını birbirine uyumlu hale getirmeye başlamıştır.

Küreselleşme kavramındaki akışkanlık ve hareketliliği tanımlamak için kullanılan "zaman-mekan sıkışması" (Harvey, 1989), "zaman-mekan ayrışması" (Giddens, 1990) gibi ifadelerin hepsinde "mekan" kilit sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır (Öncü ve Weyland, 2007).

Küreselleşmenin kentsel mekan üzerindeki etkileri:

Günümüzde küreselleşmenin mekana yansımalarının bir sonucu olarak kentler birbirine benzemektedir. Küreselleşme dünyayı algılayış biçimimizi derinden etkilemekte, kimliği olan ve olmayan mekanlar yaratmaktadır (Morley ve Robins, 1995).

Küreselleşme ile yerel ve bölgesel farklılıklar ortadan kalkmakta her yerde görülen malzeme ve üretim tekniklerinin kullanılması ve uygulanmasıyla kentler birbirine benzemekte, sıradanlaşmaktadır.

Yeni kent politikalarını benimseyen kent yöneticilerinin ikilemi bir yandan kentlerin özgün tarihi ve kimliğini ön plana çıkaracak projeleri hayata geçirirken, öte yandan da kentlerin yatırıma, yaşamaya ve ziyaret etmeye değer olduğunun altını çizen modern kimliğini de vurgulayacak küresel standartlarda mekanlar, imgeler ve temsiller üretmektir. Kente yabancı turistleri ve üst gelir gruplarını, geniş uluslar arası katılımlı konferans ve diğer kültürel aktiviteleri çekmek üzere inşa edilen ultra modern eğlence, alışveriş, hizmet ve iş merkezleri de bu çabanın son dönem ürünleridir. Genellikle uluslararası ün yapmış sayılı mimar tarafından tasarlanan ya da onların tasarımlarından kopyalanan ve kentin küresel imajının altını çizen bu yapılar da kentlerde son dönemde gözlemlenen bir başka simgesel/kültürel/mimari benzeşmeye neden olmaktadır (Geniş, 2011).

Kentleri marka kente dönüştürmek üzere inşa edilen, içinde bulunduğu fiziksel çevreden referans almayan bu yapılarla kent kimliksizleşmekte, o kente dair imaj sadece bu yapılar üzerinden kurulmakta, kentin kendine özgü diğer değerleri önemini yitirmektedir. Kentlerde mevcut tarihi yapılar

arasında ikonlaşmış yapıların ön plana çıkarılması ya da “Bilbao etkisi” yaratacak ikonik yapıların inşa edilmesi, kentleri markalaştırma çabasının mimari sonuçları olarak gündeme gelmektedir (Özerk ve Yüksekli, 2011). Müze, sanat galerisi, tiyatro, konser salonları, sinemalar, kongre merkezleri gibi kültürel kullanımlar, kapalı ve açık spor olanakları, gece kulübü, düzenlenen etkinlikler, festivaller gibi eğlenceye yönelik donatılar, parklar ve yeşil alanlar, yapay plaj, ilgi çekici yapılar, dini yapılar, kültürel miras kentleri markalaştırmakta kullanılan diğer mimari parametrelerdir (Aksoylu, 2013).

Kentlerde “pazarlanabilirlik ve imaj sahibi olma, marka haline gelme” isteği kentlerin başlı başına birer tüketim nesnesine dönüşmelerine yol açmaktadır. Kentlerde markalaşma amacıyla kültürel çekim noktalarına özgü mekanların seri olarak üretilmeye başlanması, kentlerin metalaşmasına neden olmaktadır. Kentte yüzyıllar boyunca oluşan sosyal, kültürel ve fiziksel birikim gerçek anlamını yitirmektedir (Özerk ve Yüksekli, 2011).

Küreselleşme sürecinde, kentlerin rekabet etme kapasitelerinin artırılması amacıyla kentin markalaşması ve pazarlanmasına yönelik stratejilerin bir araç olarak kullanılması ile ilgili olarak yerel ekonomik gelişme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığı ve kaynakların boşa harcandığına dair eleştirel görüşler de bulunmaktadır (Aksoylu, 2013). Fakat günümüzde kentlerin birbiriyle rekabet etmeleri ve markalaşma çabaları küresel ekonomik sistemin gereklerinden biri haline gelmiştir. Kentin markalaşması sürecinde yapılan düzenlemelerin, ekonomik ve sosyal refah seviyesi ile kentsel mekanın kalitesine olumlu yönde katkıda bulunduğu gerçeği ise yadsınmaz (Özerk ve Yüksekli, 2011).

Diğer yandan; küreselleşme ile artan mekansal ayırım, ayırma ve dışlama sürecin bir parçası olmakta, giderek daha fazla küreselleşen ve yurtsuzlaşan seçkin kesim ile daha da yerelleşmiş olan orta kalan kesim arasındaki mekansal kutuplaşma bir endişe nedeni olmaktadır (Bauman, 2014; Aslanoğlu, 2000; Şengül, 2000). Küresel ve küreselleşen kentler, günümüzde sınıfsal ayırımın en açık yansımaları olarak gözükmektedir (Üçoğlu, 2015).

Küreselleşmenin getirdiği rantsal yapılanma ile kentin varsılları kendilerine daha çok merkezden uzakta yeni konut alanları yaratırken, yoksullar barınma sorununu ya kent çeperlerinde gecekondu türü yapılaşmış alanlarda, ya da kent merkezinde bakımsızlıktan konut ve çevre kalitesi iyice düşmüş olan eski konut bölgelerinde çözmeye çalışmaktadır (Kiper, 2004).

Kent kimliği nedir?

Lynch'e (1960), göre bir mekânın kimliği; mekânı diğer mekân ve yerlerden ayrı bir varlık olarak tanınabilmesini ve ayırt edilebilmesini sağlamaktadır. Lynch'in tanımına göre kent ve mekân kimliği için ayırt edilebilir özellikler, farklılıklar gereklidir. Kentler, kolektif üretim ve kolektif belleğin sonucu olarak biçimlenir ve kimlik değerlerini oluşturur, ekonomik, üretim-tüketim ilişkileri, sosyal, kültürel ilişkileri, mekânsal biçimlenişleri, coğrafi konum-

ları, topoğrafik yapıları ile birbirinden farklılaşırlar. Tekeli'ye (2009)'e göre, 'Kimlik, faaliyetler ve fiziki çevrenin bütünlüğüne ilişkin bir niteliktir ve yerin kimliğinin biçimlenişi, zaman içinde oluşmuş temelde tarihsel bir olgudur. Bir kentin kimliği üzerinden konuşulmaya başlandığında ise iki eğilimin yarıştığı görülür. Bir sanayi kenti, bir turizm kenti, bir liman kenti denildiğinde bu tanımlamalar o kent hakkında bize genel bir fikir verir. Bu durumda ele alınan kent genel bir kategoriye sokularak kimliği tanımlanırken çoğu kez bu bakış açısı bizi doyurmaz, kentin genel özellikleri üzerinden değil farklılıkları üzerinden kimliğini tanımlamaya çalışırız.

Arkeolojik ve doğal sitler, modern yapılar, evlerin görüntüsü ve yapımında kullanılan doğal malzemeler gibi mimari özellikler, beslenme ve mutfak alışkanlıkları gibi belirli yanları bir rölyef halinde öne çıkarılmış yaşam tarzları, yeniden formatlanmış karnaval veya bayramları, inanç ve değer sistemleri, tarihi bir olay veya toplumda iz bırakmış şahsiyetler, diğer bölgelerle kontrast oluşturan davranış tarzları, vb. birer kimlik göstergesine dönüşebilmektedir (Bilgin, 2011, ss.44).

Bakü ve kent kimliği

Azerbaycan'ın başkenti olan, Hazar Denizi'nin batı kıyısında yer alan Bakü topraklarında, Araplar, Türkler, İranlılar ve Ruslar söz sahibi olmuştur. Bakü, 19. yüzyıl sonlarına doğru petrol yataklarının bulunmasıyla özellikle 1917 Devrimi sonrasında hızla gelişerek SSCB'nin önemli endüstri merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Bakü, aynı zamanda ülkenin endüstri, kültür, sanat merkezidir.

Yukarıdaki kent kimliği tanımlarına açıklık getirildiği üzere, kentsel kimlik bileşenleri, topoğrafik doğal çevre özellikleri, yapay çevre özellikleri, sosyo-kültürel ve ekonomik özellikler olarak saptanabilir. Çalışmada Bakü kent kimliği yapay çevre kimlik bileşenleri ile değerlendirilmiştir. Bir liman kenti olan Bakü, mimarisi, tarihi ve kültürel dokusuyla, bulvarları, caddeleri ve meydanlarıyla, denizle kurduğu ilişkisiyle, ikonyapılarıyla ve imajıyla farklılaşarak, görsel kimlik değerlerini oluşturmaktadır. (Resim 1)

Bakü mimarisi, tarihi ve kültürel dokusu

Kente hakim olan mimari tarz ve akımlar kent kimliğini şekillendirir. Bakü merkezinin mimarisi XIX-XX yüzyıl başlarında bölgesel ve Batı mimarisi üslupları olmak üzere iki farklı tarzda gelişmiştir. Bu dönemde Batı mimarisiyle bölgesel ve yerli üslupların sentezlendiği eklektik tarzlar ve rönesans, neogotik, neobarok ve klasizm gibi tarzlar görülür. Çok farklı üslupların uygulanmasına rağmen, binalarda kum rengi Bakütaşının uygulanması şehrin hakim dokusunu korumuştur. 1920'li yıllarda 1990'lı yıllara kadar 70 yıl boyunca sosyalist yaşam tarzının bir yansıması olarak konstrüktivizm ve rasyonalizm kentsel mekanda etkisini hissettirmiştir. Bu dönem, Sovyet mimarisinin konstrüktivizmi ve klasik milli mimarinin özgünlük arayışı içinde gelişerek şehir merkezinin mimarisinin gelişiminde üslup karmaşasına neden olmuştur.

Resim 1. Bakü kıyı şeridi (URL-1)

1990'lı yılların başında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi, ekonomik, kültürel hayatında yaşanan değişikliklere bağlı olarak, Bakü'nün merkezinde Sovyet Mimarisi dönemi sona ermiş ve önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1990'lı yılların karakteristik özelliği ise üslup serbestliği olmuştur. Günümüzde ise çoğulcu bir yaklaşımla, klasik ve milli mirasa ait öğelerle sentezlenen eklektik tarzlar vehi-tech binalar kent merkezinde çoğalmaktadır (Mehriban ve Ayışa, 2014; Sadri, 2009).(Resim 2-6)

Resim 2.3.4.5.6.Farklı dönemlere ait neoklasik, gotik, eklektik, modern binalar; Âlimler Evi, İsmailiye Evi (1913), Azerbaycan Devlet Kukla Tiyatrosu (1910), Haydar Aliyev Sarayı (1972), Gülistan Sarayı (1980)

Kentin güçlü, simgesel kimlik öğeleri olarak kent dokusu içerisinde 12. Yüzyıla tarihlenen sur duvarları ve burçlarıyla dar sokaklardan oluşan İçeri Şehir dikkat çekmektedir. UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesinde yer alan 12. Yüzyıldan kalma ortaçağ şehri, dar sokakları, camileri, mescitleri, medreseleri, sarayları, kervansarayları ve halı mağazalarına, butik otellere, restoranlara dönüştürülmüş tarihi yapılarıyla canlı bir merkezdir. İçeri Şehirde yer alan Selçuklu izleri taşıyan Şirvanşahlar Sarayı, Divanhane, Şah Camisi, Şark Kapısı, Şirvanşah ailesinin Türbesi, KeyKubad Mescidi ve Saray Hamamının kalıntılarından oluşmaktadır.(Resim 7-15)

Resim 7.8.9.10.11. İçeri Şehir kapıları ve 1806'da Ruslar tarafından restore edilen surlar, surların dışında yer alan 19. Yüzyıla ait kum rengi Bakü taşından yapılmış neoklasik yapılar; İçeri Şehirde ahşap cumbaları ve künde-kari kapılarıyla Türk İslam mimarisinin dilini kullanan tarihi yapılarıyla dar sokaklar

Resim 12.13.14.15. İçeri Şehirde Selçuklu izleri taşıyan Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi ve Divanhane

Rossi (2006), anıtları, şehirde kalıcılıkları olan birincil öğeler, şehre karakterini veren kentsel artefaktlar olarak tanımlamaktadır. Kent mekanlarında anlamı, kimliği ve yönelimi güçlendiren, anıtlar ve kamusal sanat uygulamaları, kentsel yaşamda süreklilik duygusu oluşturur ve yerleşik olma duygusunu desteklerler (Oktay, 2011, ss.13).IV-VI yüzyıllarda inşa edildiği düşünülen silindirik kuleye bitişik dikdörtgen blok formuyla Kız Kulesi (Gız Galası) kentin simgelerinden biridir. Dramatik efsanelerine ithafen operalar yazılmış ve birçok kültür sanat etkinliğinde kent simgesi olarak kullanılmıştır. (Resim 16-17)

Resim 16.17. Kız Kulesi (Gız Galası) ve Kız Kulesi önünde 2012 Eurovision Şarkı Yarışması için düzenlenen sanatsal etkinlikler (Güçlü kimliksel imgesiyle Kız Kulesi, 2012 Eurovision Şarkı Yarışması için kentte düzenlenen sanatsal etkinliklerde, Eurovision'a katılan ülkelerin sanatçılarına formuyla tuval olmuştur)

Bulvarlar, caddeler ve meydanlar

Lynch, kent imgelenebilirliğini düğüm noktaları, bölgeler, yollar, sınırlar ve anıtlar olarak belirlediği kriterlerle tanımlamaktadır. Güzel bir çevrenin ve imgenin tanımlanabilirliği için anlam ve dokunaklılık, duyuşal hazlar, ritm, uyarılar, seçenekler, biçim, renk veya düzenlemeler gibi bir takım başka özellikler olduğunu da ekler. Tanımlanabilir, okunaklı bir kent, bölgeleri, sınırları, yolları kolayca ayırt edilebilen ve bütünlüklü bir doku içinde gruplandırılabilen bir alan, kimlikli bir çevre oluşturmaktadır(Lynch, 1960, ss. 1-14).

Ayrımsanabilir özellikler taşıyan, insanların sosyal gereksinimlerini karşılayan, haftanın her günü ve gece-gündüz “yaşayan” cadde ve sokakların, kentsel yaşamın canlandırılmasında ve kent kimliğinin güçlenmesine katkıları büyüktür (Oktay, 2011, ss.12).

Bakü kıyı şeridinde paralel konumlanan Bakü Bulvarı, Neftçiler Bulvarı, Nizami Caddeleri ve Çeşme Meydanı, Azadlık Meydanı gibi düğüm noktaları oluşturan meydanlar kenti tanımlı ve okunaklı hale getirmekte kimlik mekanları oluşturmaktadır. Lüks mağazalar içeren bakımlı binaların sahil şeridinin hemen ardında sıralandığı geniş kaldırımlarıyla yaya dolaşımına olanak tanıyan Neftçiler Bulvarı, gece aydınlatmasıyla kent merkezinde hafızalarda güçlü bir yer edinmektedir. Kentlerde çekim merkezi oluşturmamanın bir diğer yolu da şehir merkezlerinde yayalaştırılan alanlardır. Araç trafiğine kapalı olan Nizami Caddesi, caddeyi çevreleyen kimlikli binaları, sokak dokusu, kent donatıları, havuzları, ağaçları, fiskeyeleri, heykelleri ile kentin güçlü bir çekim merkezi olmuştur.(Resim 18-22)

Resim 18.19.20. Nizami Caddesi, caddeyi çevreleyen kimlikli binalar, sokak dokusu, kent donatıları ve Çeşme meydanı

Resim 21.22.Neftçiler Bulvarı ve kente yaşam ve kimlik kazandıran gece aydınlatması

Kentin denizle kurduğu ilişki

Mal değiş tokuşunun uluslar arası hale gelmesinde lokomotif görevi üstlenen limanlar, küreselleşme fenomenlerinin önceden görüldüğü yerler olarak da düşünülebilir ve küreselleşmenin rüzgarlarına çok daha açık halde-dirler. Konteynır taşımacılığının gerekleri dünya çapında standartlaştırıldı-ğı için bütün rıhtımlar birbirine benzemekte, fakat liman kentlerine damga-sını vuran, coğrafi konum, kent morfolojisi, bunlara ek olarak tarihsel ve kültürel özellikler ise farklılık göstermektedirler. Liman kentlerinde, kıyı şeritleri önemli ölçüde küreselleşme süreçlerini yansıtmakta ve çalışma, yaşama ve ikamet etme için gözde mekanlar olmaktadır (Schubert, 2012, 105-124). Hazar Denizinin en büyük limanı ve tarihi İpek Yolunun bir par-çası olan Bakü limanı, diğer liman kentlerinde olduğu gibi ticaret, toplum ve kültür yeniliklerinin yoğunlaştığı bir noktadır. Yapımına 1909'da başlanan Deniz kenarı parkı (Bakü Bulvarı) kentlinin gece gündüz yaşamına etkin olarak katılarak Bakü'yü diğer liman kentlerinden ayırmaktadır. Bakü, ge-nel olarak bir liman kenti olarak değerlendirilebilirken, Bakü'nün liman kenti kimliği, uzun deniz kıyısı boyunca uzanan yeşil parkları, bu parklara nitelik kazandıran havuzları ve su oyunları ile farklılaşmaktadır. Bakü'de kıyı şeridi etkin kullanılarak kentin suyla ilişkisi güçlendirilmiş, Hükümet Sarayının önündeki Azadlık Meydanından başlayan ve tarihi kent merkezi-ne, Bayrak Meydanına kadar devam eden Deniz Kenarı Parkı, Bakü'nün gece gündüz yaşayan sahil şeridiyle kentlinin, gözde rekreasyon alanlarından biri olmuştur. Kıyı şeridi boyunca uzanan Deniz Kenarı Parkına bütün kent-lerde görülebilecek cam ve kompozit malzeme ile kaplı alışveriş merkezi, kristal salon gibi eklenen ikon yapılar küresel formlarıyla kentin modern yüzüyle imaj edinme çabaları olarak dikkat çekmektedir. (Resim 23-27)

Resim 23.24.25.26.27. Bakü'nün kentle bütünleşen ve gece gündüz yaşayan uzun sahil şeridi, sahil şeridini sonlandıran Bayrak Meydanı, Kristal Salon ve denizde gerçekleştirilen su oyunları

İkon yapılar ve kent imajı

Küresel ticari mimarlık alanı ile küresel ölçekte yıldız olan yeni kuşak mimarlar arasında semiyotik bir ilişki kurulmuştur. Artık uluslardan ziyade kentler, küresel yatırımları ve küresel turizmi kendilerine çekme yönünde rekabet içerisinde oldukları için farklı bir marka olma arayışı içine girmişlerdir. Kamu yapılarının yıldız mimarlar tarafından onaylanması bugün uygulanmakta olan bir pazarlama tekniğine dönüşmüş durumdadır. Yapıların kelimenin tam anlamıyla sıra dışı olmaları ve küresel mimarlar grubu tarafından tasarlanmış olmaları gerekmektedir. Projeler, son derece kavramsal olup, yerel yerleşim dokusuna veya kültürüne yönelik herhangi bir detaylı çalışmaya dayandırılmamaktadır. Nitekim, yapının ikonik bir küresel ürün olması hedeflendiği için de, yerel özellikler genellikle arzu edilen bir parametre değildir. Sarmal ya da burulmuş formlar, globüler cam, düzlemsel kesişim ve benzeri özelliklerin sıklıkla kullanılan küresel formlardır (Adam, 2008).

Bakü kenti küreselleşmenin estirdiği rüzgarlarla ikon yapılar ve kent sel cazibe merkezleri aracılığıyla dünya kentleriyle yarışarak dünyanın dikkat çeken kentleri arasında yer almaya çalışmaktadır. Tarihi bir kent olan Bakü'nün modern kent imajı için son dönemde inşa edilen ikon yapılar arasında, Bayrak Kulesi, Kristal Salon, Alev Kuleleri ve Heydar Aliyev Merkezi sayılabilir.

Bayrak Kulesi

Kentler cazibe merkezi olabilmek için kendi sınıflarında, en yüksek, en büyük yapılar inşa etmektedir. Örneğin Paris'in Eyfel Kulesi, Zafer Anıtı, Londra'nın Big Ben Saat Kulesi, New York'un Özgürlük Heykeli, Rio de Jenerio'da Reedemer Heykeli gibi yapılar dünyaca tanınan anıtlar, kentlerin simgeleri ve çekim merkezleri olabilmektedir (İlgüner ve Asplund, 2011). Bakü Devlet Bayrağı Meydanı'nda dalgalanan Azerbaycan bayrağını, Guinness Rekorlar Teşkilatı, 162 metre yüksekliğiyle dünyanın en yüksek bayrağı olarak onaylamıştır. (URL-2).(Resim 28)

Kristal Salon

Dünya şampiyonaları, uluslar arası ticaret fuarları, festivaller, sanat bienalleri, otomobil yarışları, bilim kongreleri, olimpiyat oyunları ve Eurovision Şarkı Yarışması gibi büyük çaptaki etkinliklere ev sahipliği yapmak kentsel gelişim için bir fırsat olarak görülürken, ülkelerin, kentlerin kendisini dünyaya tanıtmada ve küresel yarışta etkili birer araç olmaktadır.

Küresel formuyla ikonik bir yapı olan Kristal Salon, 2012 Eurovision Şarkı Yarışması için çok kısa bir sürede sahil şeridinde inşa edilmiştir. 80.000 LED lamba ile donatılan Kristal Salonun membran panelleri, 6000 farklı renk ile geceleri kristal parçalarıyla kente ışık yayan bir fenere dönüşmektedir. (URL-3).(Resim 28-29)

Resim 28.29.Sahil şeridini sonlandıran Bayrak Meydanı ve Kristal Salon
(Resim 29. Foto: Niyaz Najafov URL-4)

Alev Kuleleri

Bakü'de, kente hakim olan rasyonel ve tek düze Sovyet silüetinin, yerini 1990'lı yıllardan sonra farklı üslup ve formlarda inşa edilen yapılar ve gökdelenler, küresel rekabetin, güç ve gösterinin hakim olduğu fiziksel çevreler devralmıştır. Rezidans, ofis, otel kuleleri, alışveriş merkezinden oluşan ismi gibi alevi andıran Alev Kuleleri küresel formuyla petrol ve doğal gaz zengini kentin imaj fotoğraflarından biri olmuştur. Gündüz tarihi kent dokusuyla çelişen Alev kuleleri geceleri başta Azerbaycan bayrağı olmak üzere şekilden şekle girerek dev ekrana dönüşmektedir. Gece yanan aleve dönüşen Alev Kuleleri kentin her yerinden izlenebilmekte ve gece kent yaşamına heyecan katmaktadır. (Resim 30-31)

Resim 30.31. Şirvanşah Sarayından Alev Kuleleri ve gece kente heyecan katan alev kuleleri

Heydar Aliyev Merkezi

Kenti çekim merkezi yapmanın popüler yöntemlerinden biri, yıldız mimarların tasarladığı heykelsi formuyla dikkat çeken ikonik bir yapıyı kente kazandırmaktır. Zaha Hadid'in tasarlamış olduğu Heydar Aliyev Merkezi zeminden yükselen beyaz rengiyle kum rengi Bakü Taşıyla zıtlık oluşturmaktadır. Hazar denizinin dalgalarına ya da bir halının silkelenmesinin donmuş görüntüsüne benzetilen Heydar Aliyev Merkezi Bakü'nün küresel ve modern kent imgesinin ikon yapılarından biri olmuştur.(Resim 32)

Resim 32. Heydar Aliyev Merkezi, Zaha Hadid Architects

Sonuç

Kent kimliği geçmişten gelen oluşumlarla, günümüzdeki değişimlerin ve yapılanmaların sonucu oluşmaktadır. Bakü, çok kültürlü yapısıyla, Türk-İslam mimarisinin izlerini taşıyan eski kenti ve Sovyet döneminin izleriyle biçimlenen geniş bulvarlarını süsleyen neoklasik cepheli yapılarıyla güçlü ve özgün kimlik değerlerini taşıırken bir yandan da küreselleşmenin estirdiği rüzgarlarla kentsel cazibe merkezleri oluşturan ikon yapılarla modern kent imajı çizen güncel akımların etkisindedir.

Ekonomik ve kültürel üretim ve tüketim gitgide küreselleşirken ulusal egemenliğin ve kimliğin sürdürülmesi de gitgide zorlaşmaktadır (Morley ve Robins, 1995). Küreselleşme mal ve anamal dışsattımının yanı sıra, kapitalist üretim biçimini başat kılan bir toplumsal yapı dışsattımına da yönelik olarak

çalışmaktadır. Bu durumda bir yandan varıl ve yoksul kesimler arasındaki uçurum derinleşirken, diğer yandan da dünya toplumları arasındaki farklar azalmakta, belirli kalıplar içinde aynı tarz yaşam modeli dayatılmakta, tek tip kültür yaygınlaştırılmaktadır (Kiper, 2004). Benzer üretim tekniklerinin ve benzer malzemelerin kullanılarak yapıldığı küresel formlar ve biçimlerle çok katlı yapılarıyla kentler birbirine benzeyerek tek tipleşirken bir yandan da kentler, mekansal, coğrafi, kültürel, endüstriyel, yerel özellikleriyle dünya kentleri arasında farklılaşarak çekim merkezleri, cazibe merkezleriyle yeni bir kent imajı kazanma gayretindedir.

Bir şehrin imajı, insanların o şehir ile ilgili kanı, fikir ve izlenimlerinin bütünüdür. İmaj, o yer ile ilgili onlarca bilgi ve çağrışımın, sadeleştirilmiş ifadesidir. Zihnimizin, o yere ait birçok veri arasından, temel bilgiyi öne çıkarma sürecinin bir ürünüdür (İlgüner ve Asplund, 2011). Kent kimliği zamanla tarihsellikle oluşurken, kent imajı kent yönetimlerinin temelive amacı gerçekte ekonomik olan stratejik planlamalarının sonucu olarak üretilir. Kent imajı edinmek için kentlerin hedeflenen bölgeleri kentsel dönüşüm çalışmalarıyla cilalanarak yenilenirken bir yandan da bu imajla çelişen istenmeyen fotoğraf kareleri üremektedir. Küresel sisteme eklenilen kentlerde, yapılaşma hızı artarken aynı kentsel doku içerisinde, lüks binalar ile birlikte gecekonduların yan yana yer alması yeni kent kimliklerinin ve imajlarının oluşmasında istenmeyen görüntülerdir.

Bakü kenti, bir yanda köklü geçmişini yansıtan tarihi yapıları, diğer yanda yeni imajına katkıda bulunacak ikon yapıları ile küresel sisteme eklenen dünya kentleri arasında anılırken, diğer yanda bütün küreselleşen kentlerde olduğu gibi, bu yeni imaja henüz katılamamış gecekondularla dikkat çekmektedir.

Petrol zengini bir kent olan Bakü'nün gece aydınlatmasıyla heyecanlanan hayatıyla kent imajı, Nazım Hikmet'in bir edebiyatçı duyarlılığı ile

"geceleyin zifiri karanlıkta

güneşli buğday tarlasıdır Bakü şehri" dizelerinde tanımladığı gibi bir yanda ışıltılı parlarken; diğer yanda, bütün küreselleşen şehirlerin ortak sorunlarından biri olan "zenginlik ve yoksulluğun, varlık ve yokluğun aynı karede bulunduğu, küreselleşen kentlerin dramatik görüntüsü olarak yer almaktadır (Resim 33-38).

Bakü Kent Kimliği, İkon Yapılar ve Küreselleşme

Resim 33.34.35. Kentin gece aydınlatmasıyla heyecanlanan hayatı

Resim 36.37.38. Kentin yeni imajına henüz katılmamış gecekondü bölgeleri

Not: Fotoğraflar aksi belirtilmedikçe yazara aittir.

KAYNAKLAR

- ADAM Robert (2008). "Globalisation and Architecture", *The Architectural Review*, February 2008, çev. Dündar, Ş.G., *Ege Mimarlık* 2008/3.
- AKSOYLU Sevin(2013). "Kentin Pazarlama Ve Markalaşmasına Yönelik Eylemlerin Turizme Etkilerinin Eskişehir Örneğinde İncelenmesi", *İdeal Kent. Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, ss.151-156
- ANDAÇ Feridun (2011). *Geçen Zamanın İzinde Kentler*, Heyamola Yayınları, İstanbul
- ASLANOĞLU Rana. A. (2000). *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Ezgi Kitabevi, Bursa, s.s.192-197
- BAUMAN Zygmunt (2014). *Küreselleşme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 5. Baskı.
- BEARE Emma (ed.) (2009). *Görmeniz Gereken 501 Şehir*, çev. Eriş, Ç., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BİLGİN İhsan(2012). "Neden ve Hangi Dünya Kentleri? Soluşlar, Serpilişleri, Liman Kentleri: Amsterdam, Barselona, Hamburg", (ed.) İhsan Bilgin ve İdil Erkol, *Metropol ve Mimarlık III, Liman Kentleri: Amsterdam, Barcelona, Hamburg*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 7-27.
- BİLGİN Nuri (2011). "Sosyal Düşüncede Kent Kimliği", *İdeal Kent. Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Mayıs 2011.
- CONWAY Edmund (2015). *Gerçekten Bilmeniz Gereken 50 Ekonomi Fikri*, Domingo Yayınları.
- ÇETİNTAHRA Gözde Ekşi (2011). "Kent İmajı Yaratma Sürecinde Kentsel Tasarım ve Planlamanın Sorgulanması", *İdeal Kent. Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, s.161.
- DURU Bülent ve ALKAN Ayten, (2002). *20. Yüzyıl Kenti*, İmge Kitabevi, Ankara.
- GENİŞ Şerife (2011). "Küreselleşme Kent ve Kültür", *İdeal Kent. Kent Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, ss.161.
- GIDDENS Anthony (1990). *The Consequences of Modernity*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- GIDDENS Anthony (2012). *Modernliğin Sonuçları*, çev. Kuşdil, E., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 5. Basım.
- HADİD Zaha (2013). "Heydar Aliyev Merkezi", çev. S. Altan, *Yapı Dergisi*, sayı: 385, ss. 68-71.
- HARVEY David(1989), *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.
- HARVEY David (1990). *Postmodernliğin Durumu*, çev. Savran, S., Metis Yayınları, İstanbul.
- İLGÜNER Muhterem ve ASPLUND Christer (2011). *Marka Şehir*, Markating Yayınları, ss.265.
- KİPER Perihan (2004). "Küreselleşme Sürecinde Kentlerimize Giren Yeni Tüketim Mekanları ve Yitirilen Kent Kimlikleri", *Planlama* 2004/4.
- LYNCH Kevin (1960). *Kent İmgesi*, çev. Başaran, İ., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, ss.1-49.

- LYNCH Kevin (1966). "Metropol Modelleri", çev. Azizlerli, E., *Cogito*, sayı: 8: Kent ve Kültürü, ss. 97-112.
- MİKAYILOVA Mehriban ve CALILOVA Ayişa (2014). "Bakü'nün Merkezinin Mimarisinde Üslup Değişikliği", 26. *Uluslararası Yapı ve Yaşam Fuar ve Kongresi*, ss.33-43
- MORLEY David ve ROBİNS Kevin (1995). *Kimlik Mekanları*, çev. Zeybekoğlu, E., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 161-163.
- ROSSI Aldo (2006). *Şehrin Mimarisi*, çev. Gürbilek, N., Kanat Kitap, İstanbul.
- SADRİ Hüseyin ve ZEYBEKOĞLU SADRİ Sanem (2009). "(Re/De) Constructions of City and Society: Transitions From Soviet To Post-Soviet Era in Bakü City", *International Congress Livenarch IV, Proceedings Volume II*, KTÜ, July 09-11 2009, KTÜ, Trabzon, ss.435-447.
- SCHUBERT Dirk (2012). "Barselona-Hamburg: Yerel Özellikler ve Global Talepler Arasında Yapısal Dönüşüm İçindeki Liman Kentleri", çev. Albayrak, Ö., (ed.) İhsan Bilgin ve İdil Erkol, *Metropol ve Mimarlık III, Liman Kentleri: Amsterdam, Barcelona, Hamburg*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 105-125.
- STEGER Manfred B. (2013). *Küreselleşme*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara
- ŞENGÜL Tarık (2000). "Sosyal Adalet, Kent Mekanı ve Küreselleşme", 3. *Bin Yılda Şehirler: Küreselleşme, Mekan-Planlama, Dünya Şehircilik Günü, 23. Kollokyumu*, 8-10 Kasım 1999, (ed.) Dinçer, İ., YTÜ, İstanbul.
- TEKELİ İlhan (2009). *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 84-87.
- TOMLINSON John (2013). *Küreselleşme ve Kültür*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- OKTAY Derya (2011). "Kent Kimliğine Bütüncül Bir Bakış", *İdeal Kent. Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3.
- ÖNCÜ Ayşe ve WEYLAND Petra (2007). *Mekan, Kültür ve İktidar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖZERK G. Birol. ve YÜKSEKLİ B. Akgün (2011). "Küresel Kent, Kentsel Markalaşma ve Yok-Mekan İlişkileri", *İdeal Kent. Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, ss.82-93
- URRY John (1995). *Mekanları Tüketmek*, çev. Ögdül, R. G., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- ÜÇOĞLU Murat (2015). "Neoliberalizm Kent Alanlarında Neden Yoksulluğa İhtiyaç Duymaktadır? *İdeal Kent. Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı 16, ss.47.

İnternet Kaynakları

- URL-1. Google Earth uydu görüntüsü, Son erişim Ocak 2014
- URL-2. http://azerbaijans.com/content_432_tr.html, Son erişim Ocak 2014
- URL-3. <http://www.tasarimdergisi.com/etkinlik.php?id=582>, Son erişim Ocak 2014
- URL-4. <http://www.panoramio.com/photo/72499917/stats>, Fotoğraf Kaynağı: Niyaz Najafov

Nihan Canbakal Ataoğlu

URL5.[http://www.diainsaat.com/projelerdetay.asp?LanguageID=1&cid=77
&id=80](http://www.diainsaat.com/projelerdetay.asp?LanguageID=1&cid=77&id=80), Son erişim Ocak 2014

URL-6. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC>

NAHÇIVAN'DA SERAMİKÇİLİĞİN GELİŞİM TARİHİNDEN*

Toğrul HALİLOV**

ÖZ

Seramikçilik, Nahçıvan'ın bilinen en eski sanat alanıdır. Makalede Nahçıvan'daki seramikçilik sanatı üzerinde durulmuştur. Azerbaycan'ın diğeri toprakları gibi Nahçıvan da tarihte önemli bir sanat merkezi olmuştur. Seramik ürünler boyut, biçim, desen, yapıldığı malzeme ve yapış teknolojilerine göre birbirinden farklıdır. Nahçıvan seramikçilerinin yapmış olduğı kil kaplar, sofra veya mutfak seramiğı olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Yapılan araştırma sırasında belli oluyor ki, bu çağı ait seramiklerin süslenmesinde geometrik, zoomorf, nebati, antropomorfik vb. desenler kullanılmıştır. Bunlar basit ve karmaşık kompozisyonludur. Bu resimler Azerbaycan'ın yanısıra dünyanın çeşitli topraklarında da yaygındır. Süslemede yerel desenlerin yanı sıra, diğeri kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların dini-ideolojik görüşlerinin de benzer olduğunu, her bir desenin derin bir anlamı olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, seramikçilik, arkeolojik yerleşimler.

ABSTRACT

Pottery was one of the most ancient craftsmanships known in Nakhchivan. This essay deals with ancient pottery production in the Nakhchivan. As the other regions of Azerbaijan, Nakhchivan was also an important historical center of craftsmanship. The pottery products differ from each other in terms of their size, shape, ornaments, used material and technologies. The Nakhchivan potteries are divided into two groups as welfare and kitchen ceramics. Studies show that geometric, plant-shaped, zoomorphic and anthropomorphic patterns were used in their ornaments. They are of both simple and complex composition. Those ornaments are widespread in some other lands, too, apart from Azerbaijan. They have both local characteristics and similarities with other cultures. The presence of similar ornaments in other cultures proves that people from different regions had some ties in their religious-ideological views, and that the ornaments have deep meanings.

Keywords: Nakhchivan, pottery, archaeological sites.

* Bu çalışma Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı himayesindeki Bilimin Gelişmesi fonunun mali yardımı ile gerçekleştirilmiştir - Grant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

** Doç., Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Nahçıvan-Azerbaycan, ORCID: 0000-0002-3703-8315, x.toqrul@gmail.com

İnsanların toprağı pişirmesi, pişirilmiş topraktan çeşitli ürünlerin yapılmasıyla seramikçilik sanatının gelişimi başlamıştır. Seramikçilik-kilin özel biçime düşürülmesi ve özel pişirilmesi ile bağı olan meslek, sanat dalıdır. Seramik eşya boyutu, biçimi, üzerindeki desenler, hazırlandığı malzeme ve hazırlanma teknolojisine göre birbirinden farklıdır. Seramik, seramikçi kelimesinin kökenini Yunan dilinde "yanık ve yanmış madde" anlamına gelen keramikos oluşturur (MEGEP, 2008: 3). Tüm tarihi dönemlerde seramikçiler tarafından pişmiş topraktan (kilden) kaplarla birlikte çeşitli maddi kültür örnekleri yapılmıştır. Seramikçi tarafından çeşitli mamüllerin yapımı kolay olmamış, bu alanda belli beceri ve alışkanlıklar talep edilmiştir. Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da seramikçiliğin eski bir geçmişi vardır. Bu sanat alanının gelişim tarihi Neolitik çağından itibaren (M.Ö. VII binyılda) başlıyor.

Neolitik ve Kalkolitik çağlarından farklı olarak Tunç çağında seramikçilik gelişerek ev sanatı dışına çıkmış, uzmanlaşmış üretim alanına dönüşmüştür. Seramikçiliğin gelişimiyle ilgili olarak mamüllerin yapılmasında, pişirilmesinde, desenlenmesinde farklılıklar sergilenmiştir. Onlar Neolitik ve Kalkolitik çağlarında yapılmış seramikçi ürünlerinden morfolojik ve tipolojik özelliğine, süslemelerine, yapılma teknolojisine, kalitesine ve diğer belirtilerine göre farklılık oluşturuyor. Seramikçiler tarafından kilden mamüllerin yapımında elle yanısıra çömlekçi çarkı, onları pişirmek için fırınlar kullanılmıştır. İlk fırınlar yapılanaya kadar seramik ürünlerini pişirmek için ilkel yöntemler kullanmışlardır. En eski, ilkel pişirme yöntemi seramik ürünlerinin açık yerde veya çukurda pişirmesidir. Her iki teknik yöntem eski çağda dünyada yaygın olmuştur. Seramik fırınları sonradan yapılmıştır. Tüm yöntemlerin uygulanmasında gerekli temel malzeme çok miktarda odun oluşturmuştur. Neolitik çağın basit ve kaba kaplarından farklı olarak Kalkolitik dönemde daha az görülmektedir. Yeni üretim teknolojisi ve ambalaj türleri benimsenilmiştir. Kapların kalitesini artırmak için yeni teknik yöntemler kullanılmıştır. Seramik fırınının yapılması bu dönemin en önemli olaylarından olmuştur. I Kültepe ile birlikte Şomutepe, Alikömetepe, İlanlıtepe, Çalağantepe yerleşimlerinde seramik fırınlarının kalıntılarına tesadüf edilmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007: 80). Onlar iki katlı inşa edilmiştir. Alt katta ocak yakılmış, üst katta seramik birikerek pişirilmiştir. I Kültepe ile II Kültepe yerleşiminin Erken Tunç çağına ait VII, XI yapı-inşaat kalıntılarından da dairesel ve dikdörtgen biçimli seramik fırınlarının kalıntıları bulunmuştur (Aliev, 1991: 24, 123) (tab. I). Bu seramik fırınlarının ancak alt bölümü sağlam kalmıştır. Tüm fırınların kap biriken kısmı tamamen dağılmıştır (Aliev, 1991: 24, 123).

Son dönemlerde de yerleşimden dairesel biçimde birçok seramik fırını bulunmuştur (tab. I). Bu fırının biçim ve özelliğine göre "Ağ deniz türlü" fırınlarla benzerlik oluşturduğunu söylemek olasıdır. Düşüncelerimizi kanıtlamak için kaynaklara baktığımızda "Ağ deniz türlü" fırınların Hindistan'dan Mısır'a, Yunanistan'dan İspanya'ya, Anadolu'dan Kafkaslara kadar geniş alanları kapsadığını görmek mümkündür (Daniel, 2008: 38-42;

<https://www.academia.edu/6234207/>; <https://www.academia.edu/6231124/>). Erken Tunç çağından itibaren (M.Ö. IV binyıl) seramikçi çarkının kullanılması bu sanat alanına önemli etki göstermiş, onun yeni gelişme aşamasına geçmesine neden olmuştur. Kaplar simetrik biçimde formlaştırılmış, kaliteli pişmiş ve ankoplanmış. Kapların pişirilmesinin, süyürlenmesinin (hamarlanmasının), süslenmesinin ve diğer teknolojik gelişmelerin yeni sınırlarına vâkıf olan seramikçiler, ilginç sanat örnekleri yaratmışlardır. Kalın duvarlı kapların yanısıra, ince duvarlı, iyi cilalanmış kaplar da yapmışlardır.

Nahçıvan'ın seramik mamülleri (bulguları) arasında kil kaplar çok sayıdadır. Bunun başlıca nedeni tüm tarihi dönemlerde kil kapların insanların hayatında önemli yer tutması, geniş kullanılmasıdır. Kil kaplar mutfak ve çiftlik kapları olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Çiftlik kapları mutfakta kullanılmış kablara kıyasla kalın duvarlı yapılmıştır. İster mutfakta, isterse de çiftlikte kullanılmış kil kapların yapılmasında birçok teknolojik gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Tüm seramik ürünler gibi kapların yapımında da ilk olarak üretim için kaliteli toprak seçilmiştir. Bunun nedeni kaliteli topraktan yapılmış kapların uzun süre toprağın altında sağlam kalması, kaliteli pişmesidir.

Çamurdan yoğrulmuş kapları belirli şekle getirirken onların simetrisine (biçimine) özel dikkat edilmiştir. Kabı belli bir forma getirdikten sonra pişirme zamanında çatlamaktan korumak için özel teknik yöntemler kullanılmıştır. Kabı önce bir kaç gün gölgede, sonra ise güneş altında bekletip kurutmuşlardır. Sonra kabın pişirilmesi işlemi gerçekleştirilmiştir. Bazen çatlamaktan korumak için kapların üzerini süyürlemişlerdir.

Pişirme zamanı kapların çeşitli renklerde olmasının nedeni onların yapıldığı toprağın içerdiği demir bileşikleridir. Demir bileşikleri ateşin etkisinden çeşitli renklere dönüşerek kapların gri, pembe, siyah, vb. boyalı olmasına neden olmuştur. Kabların üzerinin renklenmesinde boyak bitkileri ve çeşitli mineraller kullanılmıştır. Marqans oksidinden kahveyi, bakır oksidinden yeşil, demir oksidinden sarı, kobalt oksidinden mavi renkler alınmıştır. Kapların üzerine pişirilmeden önce boya çekilmiş, sonra pişirilmiştir. Bu yüzden de kapların üzerindeki boyalar silinmemiş, günümüze dek sağlam kalmıştır.

Kapların yapılması ve pişirilmesi işleminden sonra üzerleri belli desenlerle süslenmiştir. Süslemede kullanılan desenler geometrik, nebati, antropomorfik ve zoomorfik gibi birkaç gruba ayrılır. Desenler sade ve karmaşık biçimdedir. Sade geometrik desenleri dalgalı, düz ve kırık hatlar oluşturuyor. Karmaşık desenler daire, dörtgen ve üçgen gibi geometrik desen kombinasyonlarından oluşmuştur. Kapların üzerinin süslenmesinde basma, çizme, çertme vb. teknik yöntemler kullanılmıştır. Neolitik ve Kalkolitik çağında kil kaplar açık pembe, kırmızı, bazen ise gri renkte saman karışımı olan kilden yapılmıştır. Tunç çağında kapların yapımında saman karışımı kullanılmamıştır. Kablar iri veya küçük kum tanelerinden oluşan kilden kaliteli yapılmıştır. Erken Tunç çağında Kalkolitik çağının bir grup desenleme yöntemleri kalsa da, seramikçiler tarafından yeni desenleme motifleri

de kullanılmıştır. Erken Tunç Çağında Nahçıvan seramikleri gri, siyah ve pembe renklerden yapılmıştır. Onlar cilalı ve cilasız yapılmıştır. Bu çağın seramik ürünlerinin bir kısmında bazı kapların üzerinde lekelerin kalmasının nedeni onların iyi pişirilmemesidir.

İnce duvarlı, iyi cilalanmış kapların yapılması bu dönemde kapların pişirilme tekniğindeki gelişmelerle ilgilidir. Erken Tunç çağına ait kil kapların karakteristik özelliklerinden biri onların ağız kenarının dikdörtgen biçimde dışa çıkması, kapların ağızlarının iki taraftan biraz içeri birikmesi ve simetrik olmasıdır. Bu döneme ait kapların bazılarının ağız kenarlarının kalın yapılması Doğu Anadolu'nun seramik mamulleri için karakteristik özelliklerdendir. II Kültepe'nin Erken Tunç çağı tabakasından bulunmuş bu tür kapların bir grubunun benzerleri Göytepe'nin aynı çağa ait seramikleri arasına tesbit olunmuştur (Bahşeliyev, 2007: 108).

Erken Tunç çağında Nahçıvan seramikçileri tarafından kapların desenlenmesinde oval veya yuvarlak desenler, zigzag, "S", "L", "M", "Y" biçimli işaretler de kullanılmıştır. Üzeri oval veya yuvarlak süslü kil kaplar I Kültepe, II Kültepe, I Mahta arkeolojik yerleşimlerinde bulunmuştur (Bahşeliyev, 2004: 50). I Kültepe yerleşiminden bulunmuş kabartma teknik yöntemle süslenmiş üzerinde "M" biçimli desen olan kil kaplar (Abibullaev, 1982: 133) Yanıktepe yerleşiminden bulunmuş bir grup kapla benzerlik oluşturuyor (Kuşnaryeva, Çubinaşvili: 1970: 89). I Mahta yerleşimden üzeri çizme desenli çok sayıda kil kap bulunmuştur (Aliyev, Aşurov, 1992: 33-36). I Kültepe (Abibullaev, 1982: 127), II Kültepe (Seyidov, 1993:123) yerleşim yerlerinden bulunan üzeri zigzag desenli kil kapların benzerleri Güney Kafkasya'nın (Kuşnareva, Çubinşvili, 1970: 166), Ön Asya'nın (Sevin, Özfirat vd., 2000: 852) aynı çağa ait arkeolojik yapılarının seramikleri arasında var. Ovçular tepesi, I Mahta, Helec yapılarında bulunmuş Proto Kür-Aras seramiği (Aşurov, Bahşeliyev, Hüseynova, Aliyeva, Aliyev, 2010: 65-70; Bahşeliyev, Ristvet, Gopnik, Aşurov, 2011: 77, 86; Bahşeliyev, Marro, Aşurov, 2010: 32-34) Nahçıvan'da Kür-Aras kültürünün oluşumu tarihinin eski olduğunu kanıtlıyor.

Nahçıvan'ın Erken Tunç çağı seramik ürünleri arasında kilden yapılmış ocaklar, mangallar, hayvan, tekerlek figürleri de vardır.

Ocaklar nalşekilli ve dikdörtgen biçimdedir. Onların bir grubu basit yapılmıştır. Bazılarının arka kısmında yarımşer biçimde kulp yapılmıştır. Mangallar dairesel, kap altlıkları silindirik, yuvarlak ve dikdörtgendir. Tekerlek modelleri dairesel, kesikde bikonik biçimdedir; orta kısmında bir delik açılmıştır. Kil hayvan figürleri öküz, at, köpek figürlerinden oluşuyor. I Kültepe höyüğünün Erken Tunç çağı tabakasından, Mahta Kültepe'sinden, Ovçular tepesi'nden bu tip arkeolojik bulgular bulunmuştur. I Kültepe'den 21 (Abibullaev, 1982: 141), Mahta'dan 4 (Aşurov, 2002: 65) adet hayvan figürü bulunmuştur. Onların çoğu boğa figürleridir. Bu figürlerden her birinin kendine has özelliği vardır. Aralarındaki benzerlik figürlerin çoğunluğunun ayaklarının, bir grubunun ise boynuzlarının kırılmasıdır. Araştırmacı

Osman Hebutullayev'in düşüncesine göre figürlerin kırılmasının nedeni ritüellerin icra edilmesinde kullanılmalarıdır (Abibullaev, 1982: 143).

Kil hayvan figürlerinin kullanım amacı ve semantiğiyle ilgili araştırmacıların düşüncelerini mantık açısından birleştiren en önemli konu figürlerin kült olarak kullanılması, figürlerin insanların dini-ideolojik görüşleri ile bağlılık oluşturmasıdır. Bu figürler Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinden bulunmuş kayaüstü resimlerle, metal ürünlerin, kil kapların üzerindeki resimlerle ve hayvanlarla gömüyle mantıksal açıdan bağlılık oluşturuyor. Bu nedenle tüm hayvan figürlerinin 'hayvan kültü' inanç sistemi ile bağlılık oluşturması ihtimal dâhilindedir.

Düşüncelerimizi kanıtlamak için kaynaklara göz atarsak, Azerbaycan'ın kayaüstü resimlerinde boğayla ilgili eski örnekler Gemikaya'nın yanısıra Kobustan'daki Mezolitik (Orta Paleolitik çağ) çağı resimleri arasında da vardır (Farecov, 2009: 21). Gemikaya'daki kayaüstü resimlerinin çoğunda boğanın boynuzları birbirine bitişik hilal biçimde resmedilmiştir. Bazı kayaüstü resimlerde bu hayvanların boynuzları kavis biçimde öne doğru yönelmiştir (Halilov, 2011: 23-29). Kayaüstü resimlerin yanısıra Kobustan (Farecov, 2009, 17), Alikömektepe (Aliiev, 1991: 169), Kükü nekropolünden (Novruzlu, Bahseliyev, 1992: 25), Şortepe, I Kültepe, II Kültepe yerleşimlerinden (Abibullaev, 1982: 143, 144) boğayla ilgili arkeolojik bulgular çıkmıştır. Boğanın yanısıra keçi ve köpekle ilgili bulgular Gemikaya'da ve Anadolu (Aliiev, 1993: 66), İran, Ön Asya (Bahseliyev, 2002: 42-44) kayaüstü resimlerinde (petroglifler) çok sayıda tesbit olunmuştur. I Kültepe (Abibullaev, 1982: 225) ve Sarıdere nekropolünde (Bahseliyev, 2002: 23) köpekle gömü de bulunmuştur.

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı kil kapları kilin rengine, yapısına ve süsleme tekniğine göre birbirinden farklı iki ana gruba ayrılırlar. Birinci grup pembe renkli boyalı kaplar içerir. Bu tür kil kapların üretimi ve yayılması Azerbaycan arkeolojisinde "Boyalı kaplar kültürü" adı ile tanınır. Boyalı kaplar kültürü Nahçıvan'ın yanı sıra Urmiye havzası ve Doğu Anadolu'da da yaygındır. Azerbaycan'ın diğer topraklarında boyalı kaplar Nahçıvan'daki gibi fazla değildir. Araştırmacı Veli Aliyev II Kültepe'nin stratigrafisine göre boyalı kaplar kültürünü dört döneme ayırmıştır (Aliyev, 1977: 43-89). Bu kültürün ilk dönemi için monokrom (bir boyalı) boyalı kaplar karakteristik olsa da, sonraki dönemlerde polikrom (çok boyalı) boyalı kaplar yaygındır. Monokrom boyalı kaplarda kırmızının üzerine siyah renkle düz ve dalgalı çizgilerden oluşan çeşitli desenler çizilmiştir. Polikrom boyalı kapların üzerinde basit kompozisyonlu desenlerin yanı sıra karmaşık kompozisyonlu desenler de kullanılmıştır. Kapların üzerinin süslemesinde dalgalı, kesik çizgiler, üçgenler, küçük daireler, insan, kuş ve hayvan resimleri kullanılmıştır. I Kültepe, II Kültepe, Şahtahtı, Nehecir, Yaycı, Çalhanqala vb. arkeolojik yapılarından bulunmuş bu tip polikrom boyalı kapların bir grubu Göytepe'nin D ve C (Brown, 1951: 21), Haftavantepe'nin V, VI (Edwards, 1981: 189), Dingetepe'nin IV (Hamilin, 1977: 126) kültürel tabakasından bulunan bazı kaplarla benzerlik oluşturuyor.

İkinci grub seramikler, kil kaplar boyasızdır. Onların bir grubunda Erken Tunç çağı seramiklerinde kullanılan desenlerin gelenekleri kullanılmıştır. Kapların bir grubunun üzeri Erken Tunç çağı seramiklerinde olduğu gibi çizme, çertme yöntemleriyle çeşitli geometrik desenlerle süslenmiştir. Nehenecir (Seyidov, Bahşeliyev, 2002: 68). II Kültepe (Aliev, 1991: 53) vb. arkeolojik yerleşimlerden bu tip kaplar bulunmuştur. II Kültepe yerleşiminden bulunmuş bu tip kapların çoğunun seramik fırınında bulunması onların yerli seramikçiler tarafından yapıldığını kanıtlıyor. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde bu bu tip kapların yayıldığı bölgeler Mil-Karabağ, Talış-Muğan, Kobustan ve Kuzey Doğu Azerbaycan'dır.

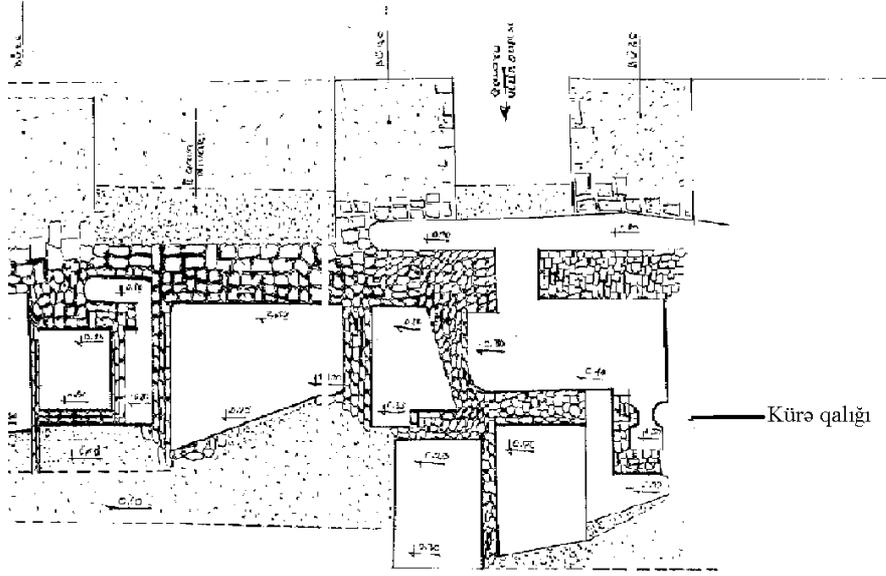
Nahçıvan bölgesinin Orta Tunç çağı seramik mamülleri sırasında Kızılburun yerleşiminden bulunmuş kil erkek figürü de ilgi çekicidir. Yüksekliği 20 cm olan bu figürün yüzü yassı, baş ve vücut üyeleri çok orantılı biçimde, elbiseli, çekmeli ve şapkalı yapılmıştır. Adamın sol eli kemerinin üzerine koyulmuştur. Figürün şapkası ve bacakları kırmızı, kıyafeti beyaz renkli yapılmıştır. Vücudu ince çizgilerle siyah ve kahverengi renkle boyanmıştır. Üzerindeki libas pelerin tarzındadır. Kızılburun yerleşiminde bulunmuş çömlleklerden birinin üzerinde de bu tip bir resim görülmüştür. Bu figür İran'dan bulunan erkek figürü gibi elbiseli yapılmasına rağmen bazı farklılıklar göstermektedir. Kızılburun erkek figürünün İran'daki figürden eski olduğu söylenilmektedir (Aliyev, 1977, 62).

Nahçıvan seramikçileri tarafından Orta Tunç çağında olduğu gibi Son Tunç çağında da kil kaplar boyasız ve boyalı yapılmıştır. Kapların süslenmesinde geometrik (dalgalı, düz kırık hatlar, üçgen vb.), zoomorf desenler çok kullanılmıştır. Basit ve karmaşık kompozisyonludurlar. Bu çağ seramiklerinde konnellyur desenler de tesbit olunmuştur. Son Tunç çağının boya bezemeli seramikleri Doğu Anadolu'da olduğu gibi (Çilingiroglu, 1990: 170; Çilingiroglu 1990: 25-44) polikrom boyalıdır. Seramiklerin boyanmasında kırmızı, siyah, sarı ve diğer renkler kullanılmıştır.

Son Tunç çağı yerleşimlerinden boya bezemeli seramiklerin bulunması "Boyalı Kaplar" kültürünün Son Tunç-Erken Demir çağına dek devam ettiğini kanıtlıyor. Beyaz boyalı kaplar da bu çağa ait yerleşimlerde (I Kültepe ve Qazhan) bulunmuştur. Merkezi Avrupa ve Küçük Asya'dan Çin'e kadar geniş bir alanda yayılmış bu tür seramikler, konnellyur desenli seramikler gibi Hocalı-Gedebey kültüründe yaygındır. Bu nedenle bu türlü seramiklerin Hocalı-Gedebey kültürünü yaratan topluluklarla karşılıklı ekonomik-kültürel ilişkiler sırasında Nahçıvan'a getirildiğine ihtimal verebiliriz.

Nahçıvan'daki Son Tunç çağı yerleşimlerinde bulunmuş çanak çömllek tipli kaplarla çaydanlıklarda da Hocalı-Gedebey kültürüne ait özellikler (yuvarlak kabartmalar) vardır. Çaydanlık türü kaplarda, Hocalı-Gedebey kültürü için karakteristik olan yuvarlak kabartmalarla desenlenmiş kil kaplarda boya bezemenin uygulanması eski bir geleneğe dayandığını göstermektedir. Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerde bulunmuş boyalı kaplarda Doğu Anadolu, Hocalı-Gedebey kültürüne ait süslerin olması bu kültürler

arasında etkileşimin olduğunu, bunları üreten toplulukların köken olarak aynı olduğunu göstermektedir.

Tablo I. II Kültepe yerleşiminin planı

Çömlekçi çarkıyla ilgili yapılan araştırma sırasında Orta Tunç çağından başlayarak onların kullanılmasının emek verimliliğinin yükselmesine neden olduğunu görürüz. İlk seramik çarkı elle harekete geçirilmiştir. Kısa bir eksen üzerinde kurulmuştur. Seramikçi eli ile çarkı hareket ettirdikten sonra onun durmasına kadar olan sürede iki eliyle kabı belirli bir biçime dönüştürmüştür. Kaynaklara baktığımızda M.Ö. IV-III binlerde el ile harekete geçirilen bu tip çömlekçi çarklarının Babil, Mısır ve Hindistan'da da kullanıldığını görmekteyiz (Ahmedov, 1989: 61). Son Tunç çağında ayakla harekete getirilen seramik çarkının kullanılması kapların üretimini ve kalitesini daha da artmıştır.

Nahçıvan'ın Tunç çağı seramik sanatıyla ilgili araştırma sırasında şunu söyleyebiliriz: Tunç çağında Nahçıvan'da seramik sanatı üzerinde uzmanlaşmıştır. Son dönemlerde II Kültepe yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında bulunmuş seramik imalathanesi ve çok sayıda seramik fırını, içerisi boya ile dolu kil kaplar Orta Tunç çağında II Kültepe yerleşiminin Nahçıvan'ın önemli seramikçilik merkezlerinden biri olduğunu kanıtıyor (Aliyev, 1991: 38; Aliyev, Mammedov, 2010: 130).

Seramikçiliğin gelişimi sırasında kilden yapılan ürünlerin kalitesinin yanı sıra, desenleme motifi de artmıştır. Seramiklerin süslemesinde kullanılan desenler insanların dini-ideolojik görüşlerinin yanısıra sanatkârlık yeteneğiyle de ilgili olmuştur. Desenlerde yerel özelliklerin yanısıra, diğer kültürlerle de benzerlik görülmektedir. Süslemede yerel desenlerle beraber,

diğer kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların maddi ve manevi kültürlerinde benzerlik olduğunu, her bir desenin derin bir anlamı olduğunu kanıtlamaktadır. Yerleşimlerden bulunmuş insan ve hayvan figürleri Nahçıvan'da heykeltraşlığın tarihine dair arkeolojik bulgulardan olup, Tunç çağında seramikçilerin bu alanda da belli yeteneklerinin olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Azərbaycan tarixi (en kadimden bizim eranın III əsri)* (2007). 7 cilt, Bakü: Elm.
- Abibullaev O. A. (1982) *Eneolit i bronza na territorii Nahçıevanskoy ASSR*, Bakü: Elm.
- Aliyev V. G. (1991) *Kul'tura epohi sredney bronzi Azərbaycana*, Bakü: Elm.
- Aşurov S. H. (2002) *Nahçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası*. Bakü: Elm.
- Aşurov S., Aliyev O. (2010) "Nahçıvanın erken ekinçi maldar tayfalarının medeniyeti", *Azərbaycan Arkeologiyası*, cild 13, № 1, s.15-25.
- Aslanov G. M., Vaidov R. M., İone G. İ. (1959) *Drevniy Mingəçaur*, Bakü: İzd. AN Azerb. SSR.
- Aliyev V. H. (1977) *Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti*. Bakü: Elm.
- Aliyev V. H., Aşurov S. H. (1992) "Mahta Tunç dövrü abideleri", *Azərbaycanda arkeologiya və etnoqrafiya ilmlərinin son neticələrinə hesr olunmuş elmi konfransın materialları*. Bakü: Elm, s. 33-36.
- Aliyev V. H. (1992) *Gemikaya abidesi*. Bakü: Azernesr.
- Aliyev V. H., Mammadov A. E. (2011) "II Kültepede yeni tədqiqatlar (2010-cu il)", *Azərbaycanda arkeoloji tədqiqatlar- 2010*, Bakü, s.126-135.
- Ahmedov Q. M. (1989) *Bu günə necə gəlib çıkmışdır*. Bakü: Az. SSR EA.
- Bahşeliyev V. B. (2002) *Gemikaya rəsmlərinin poetikası*. Bakü: Bilim.
- Bahşeliyev V. B. (2007) *Azərbaycan arkeologiyası*. Bakü: Elm.
- Bahşeliyev V. B. (2004) *Nahçıvanın qədim tayfalarının manevi medeniyeti*. Bakü: Elm.
- Bahşeliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçular tepesi (2010) *2006-2008-ci il tədqiqatlarının neticələri / The Preliminary Report of the 2006-2008 Seasons*. Bakü: Elm.
- Bahşeliyev V. B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S. H. (2011) "Oğlankalada 210-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatların neticələri". *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-210*, s.339-348.
- Brown T. B. (1951) *Excavations in Turkey, 1948*. London.
- Çilingiroğlu A. (1990) "Van-Urmiye Boyalıları İşığında Dəyərləndirilməsi". *Türk Tarih Kongresi*, X, s.169-173.
- Çilingiroğlu A. (1990) "Gaziantep Müzesindəki Van-Urmiye Boyalıları". *Ege Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, s.25-44.
- Daniel Rhodes. *Kilns: Design, Construction and Operation*, 2008.

- Edwards M. R. (1981) "The Pottery of Havtavan Tepe VI B (Urmia Ware)", *Iran*, w. KIK, s.101-140.
- Farecov N. M. (2009) *Azerbaycanın Kayaüstü incasanatı*, Bakü: Azpoligraf.
- Hamilin C. (1977) "The early Second Millennium carbon assemble age of Dinka Tepe". *Iran*, s.125-153.
- Halilov T.F. (2011) "Gemikaya anıtının Ortadoğu kültürüyle bağlılığı". *Avra-siya* (elektronok dergi), s.23-29.
- Kuşnareva K. H., Çubınşvili T. N. (197) *Drevnie kul'turı Yuznogo Kavkaza*, Leningrad.
- MEGEP (*Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi*) *Seramik ve cam şekillendirme antik form şekillendirme* (2008) Ankara, 56.
- Novruzlu E. İ., Bahseliyev V. B. (1992) *Sahbuz bölgesinin arkeoloji abideleri*. Bakü: Bilim.
- Sevin, V., Özfırat, A., Kavaklı, E. (2000) "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Bellekten* LKIII/238, s.847-882.
- Seyidov A. Q., Bahşeliyev V. B. (2002) *Nahacirde arkeoloji araştırmalar*. Bakü: İqtisad Unversitesi.
- Seydov A.G. (1993) *Pamyatniki kura-araks koy kul'turı Nahıçevanı*, Bakü: Bilik.
- www.academia.edu/6234207/çanakkale_örneğinde_bati_anadolu_seramikçiliğinin_ege_adalarındaki_uzantıları (Sevim Çizer)
- www.academia.edu/6231124/seramikte_odunlu_pişirim_geleneği_uzakdoğunun_yüksek_derece_firinlari (Sevim Çizer)

TÜRKÇÜLÜYƏ QARŞI APARILAN ERMƏNİ TƏBLİĞATININ TARİXİ ƏNƏNƏLƏRİ

Murteza Hasanoglu*
Nesrin Süleymanlı**

ÖZ

Təxminən XIX əsrin sonlarından başlayaraq dövrümüzə qədər müxtəlif vaxtlarda Osmanlı Türkiyəsində və Cənubi Qafqazda baş verən erməni millətçi təcavüzkarlıq faktlarını nəzərdən keçirərkən onların arasında bir metodoloji oxşarlıq olduğunu görmək mümkündür. Başqa sözlə, uzun illər ərzində ermənilər tərəfindən həyata keçirilən təcavüzkarlıq aktlarının hansı niyyətlə başlanmasında, necə başlamasında və hansı vasitələrdən istifadə edilməsində açıq erməni dəstixətti vardır. Bir tərəfdən bu təbiidir. Çünki erməni millətçi təcavüzkarlığının mahiyyətində dayanan niyyətlər tarixən ifratlığı ilə seçilib və onların reallaşdırılmasında da bir tarixi təcrübə formalaşmışdır. Qarşıya qoyulan niyyətlərin ifratlığı və istisnalığı həmin təcrübənin əsasını təşkil edir və erməni millətçiləri həmin ifrat niyyətlərindən əl çəkməyincə bu tarixi təcrübənin inkişaf edəcəyi və tarixi ənənənin davam etdiriləcəyi də gözləniləndir.

Anahtar Kelimələr: Erməni təbliğatı, Erməni təcavüzkarlığı, ifrat milliyətçilik, Osmanlı Türkiyəsi, Cənubi Qafqaz

ABSTRACT

Since the end of 19th century up to the present day, considering the Armenian nationalist aggression in the South Caucasus and in the Ottoman Empire, there has seen methodological similarities between them. The acts of aggression carried out by Armenians for many years starting in the faith, an initiation use of tools are open to the Armenian style. On the one hand, this is natural. Because of the nature of aggression of the Armenian nationalists and their implementation, it has been selected by their extreme aim, which is later formed a historical experience. Extreme alleged intentions and exclusion are the basis of the experience and, it seems, unless the extreme intentions have not been yet removed by Armenian nationalists, this historical experience and historical tradition will continue to grow as expected.

* Doç. Dr., Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı Devlet İdarecilik Akademisi Öğretim Üyesi, Azərbaycan, ORCID: 0000-0003-3734-4045, m_hasanoglu@yahoo.com.tr.

** Dr., Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı Devlet İdarecilik Akademisi Öğretim Üyesi, Azərbaycan, ORCID: 0000-0001-5577-2268, nasrin.suleymanli@gmail.com.

Keywords: Armenian propaganda, Armenian aggression, extreme nationalism, Ottoman Turkey, South Caucasus.

Erməni təcavüzkarlığının aparıcı xətlərini təşkil edən ənənəvi məsələlərin öyrənilməsi ilə həm erməni təcavüzkarlığını əhatə dairəsini proqnozlaşdırmaq olar, həm də bu təcavüzün qarşısının alınması üçün müvafiq siyasət formalaşdırmaq olar.

İlkin təhlillər əsasında həmin tarixi ənənəçiliyin üç istiqamət üzərində qurulması qənaətinə gəlmək olar. Onlar: 1) erməni ifrat millətçiliyi; 2) erməni terroru və 3) erməni təbliğatıdır. Ola bilsin ki, tarixin qeyd olunan kəsiyində baş verən erməni təcavüzkarlığı zamanı bu məsələlər öz qoyuluşunun əhatə dairəsi, istifadə olunan vasitələrin miqyası və ümumən icrası zamanı müəyyən fərqliliklər özünü göstərə bilər. Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mənzərəsi bir daha göstərdi ki, erməni təcavüzkarlığı tarixi ənənəçiliyini qoruyub saxlamaqdadır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafında aparılan informasiya-təbliğat fəaliyyətində də erməni ənənəçiliyini özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Əslində, erməni təbliğatı erməni millətçiliyinin ifadəsinin əsas vasitələrindən biridir və ona görə də erməni millətçi-təcavüzkarlığının təşəkkül tapdığı ilk gündən uyğun informasiya-təbliğat işlərinin qurulmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bunu XIX əsrin ikinci yarısında Avropada erməni məsələsinin gündəliyə gətirildiyi dövrdən də görmək mümkündür. Bu prosesdə erməni təbliğatının genişləndirilməsi erməni millətçi-təcavüzünün fəallaşmasının ilkin mərhələsi kimi özünü göstərir.

Tarixdən məlumdur ki, hələ 1885-ci ildə, yəni Osmanlı Türkiyəsi ərazisində erməni millətçi təcavüzkarlığının qanlı səhifəsi açılmamışdan əvvəl Avropada və Amerikada erməni millətçi təbliğatının genişlənməsi baş verdi. Yerli ermənilər və eləcə də bura axışmaqda olan ermənilər Avropanın və Amerikanın diqqətini özlərinə cəlb etmək üçün orada təşkilatlar yaratdılar, qəzet və jurnallar təsis etdilər, müxtəlif tədbirlər keçirdilər. Təsis olunmuş mətbuat orqanları bir tərəfdən ermənilərin tarixi, digər tərəfdən də Osmanlı Türkiyəsinin ermənilərə qarşı "dözülməz" siyasəti haqqında yazılarla dolduruldu, Avropa və Amerikanın siyasi dairələrində, ictimai fikrində erməni məsələsinin şişirdilməsinə təkan verildi (Azərbaycan tarixi sənədlər 1990:154). Bu təbliğatın genişləndirilməsi ilə fəaliyyətin sonrakı mərhələsi üçün Avropada zəmin yaradılmaqla bərabər, həm də Avropanın dəstəyinin qazanılmasına cəhd göstərildi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanğıcında da oxşar mərhələdən keçdiyi göz qarşısındadır. Məhz millətçi təbliğatın genişləndirilməsi Dağlıq Qarabağ ətrafında daha ciddi proseslərə keçilməsinin başlanğıcı oldu. Bunun nəticəsində problem kifayət qədər aktuallaşdırıldı, millətçi ruh ümum-erməni psixozuna çevrildi, dünya erməni birliyi və bu birliyin havadarları hərəkətə gətirildi. Problem dərinləşdikcə təbliğat işlərinə diqqət xüsusilə artırıldı. Bu problem fonunda yaranmaqda olan millətçi erməni təşkilatları

erməniliyi də səfərbər etmək üçün əl atdıqları əsas vasitə də məhz təbliğatının erməni maraqları üzərində qurulması oldu.

Birinci Dünya Müharibəsi illərində və Rusiyanın dağılması dövründə bölgədə və ətrafında yenidən partlayan erməni millətçi qırğınları da kifayət qədər informasiya-təbliğat təminatına malik idi. Bunun üçün erməni millətçiləri və konkret olaraq erməni millətçilərinin əsas təmsilçisi olan Daşnaksütyun partiyası tərəfindən konkret işlər görüldü. Daşnaksütyun partiyasının 1907-ci ildə keçirilmiş 4-cü qurultayından sonra yerlərdə xüsusi təbliğatçılar xumbası təşkil edildi, böyük şəhərlərdə mədəni-təşviqat cəmiyyətləri, mətbuat təşkilatları yaradıldı. Adları çəkilən qurumlar ictimai-mədəni qurumlar adı altında hakimiyyət orqanlarının razılığı ilə açılsa da əsas məqsədləri məhz erməniləri türklərə və azərbaycanlılara qarşı milli qırğınlara hazırlamaq idi (Daşnaki 1990: 6-17).

1905-ci ildə Qarabağda və Azərbaycanın digər ərazilərində başlamış erməni-müsəlman qırğınlarını araşdıran B.F.Mayevski yazırdı ki, erməni millətçi təcavüzkarlığının qızıqdırılmasında erməni mətbuatının xüsusi rolu vardır. Bu mətbuatın qeyri-viddani fəaliyyəti nəticəsində erməni xalqı erməni təbliğatçılarının oyunlarından baş açə bilmədilər. Məhz mətbuatın fəaliyyətinin nəticəsində ermənilərin əməlləri haqqında həqiqətlər qalın yalan qatı ilə örtüldü, mətbuat xalqın iradəsinin ifadəçisinə çevrilmədi. Müəllifə görə, bu və ya digər fikrin və ideyanın mətbuata çıxarılması və oxuculara çatdırılması elə də qorxulu deyildi. Lakin mətbuata həqiqətlə əlaqəsi olmayan faktlar, məqalələr və fikirlər çıxarılsa və oxucuların da bu qondarma faktları qəbul etməkdən başqa bir seçimi qalmırsa, bu, təbliğat üçün qorxulu haldır. Cəmiyyət mütəmadi olaraq eyni fikir və ideyalarla qarşılaşmalı olursa və cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi də bu ruhda köklənməli olurdusa, onda yalan da həqiqət kimi qəbul oluna bilərdi. Erməni xalqı da məhz belə bir seçimlə üz-üzə qalaraq dezinformasiyaların ağırlığına dözməli olmuşdu. V. F. Mayevski daha sonra əlavə edirdi ki, son illər ərzində erməni mətbuatında erməni millətçilərinin proqramı ilə səsleşməyən yazılara rast gəlmək mümkün deyildi. Başqa sözlə erməni mətbuatı elə bir nəzarət altına alınmışdı ki, orada erməni təcavüzkar-millətçi ideyaları ilə səsleşməyən yazılar özünə yer tapa bilməzdi. Müəllifin fikrincə, erməni məsələsi haqqında erməni mətbuatında yalan və qızıqdırıcı ideyaların geniş təbliğ edilməsi, bütünlükdə erməni xalqının düşüncəsini zəhərləmiş və erməniləri doğru yoldan azdırmışdı. Bu isə ermənilər arasında anarxiyaya, sonsuz bədbəxtliklərə yol açmışdı (Maevskiy 1993: 36-38).

V. F. Mayevskinin sonrakı müxtəsər təsvirləri də Dağlıq Qarabağ ətrafında aparılan erməni millətçi təbliğatını çox xatırladır. Onun yazdığına görə, XIX əsrin sonlarında erməni təbliğatçılarının öz yurddaşlarının Osmanlı Türkiyəsində dözülməz şəraitdə olmaları barədə təbliğat aparmalarının nə dərəcədə doğru olmasından çoxlarının xəbəri yox idi. Bu halda ermənilərin milli təəssübkeşlik hissələri aparılan ermənipərəst təbliğata inanmağa sövq edirdi. Mövcud həqiqətlər haqqında məlumatların mətbuata çıxarılması im-

kanı isə yox idi. Gizli erməni təşkilatları onların niyyətlərinə uyğun gəlməyən yazıların və məlumatların açıqlanmasının qarşısını qətiyyətlə alırdılar. Bunun üçün onlar qətiyyətli addımlara da əl atırdılar. Erməni millətçilərinin siyasəti və təbliğati ilə razılaşmayanları və buna qarşı açıq etiraz edənlər ciddi cəzalar gözləyə bilərdi. Başqa sözlə, sadə ermənilərin millətçi ideyalara qarşı çıxmaq hüququ yox idi. Ona görə, müəllif bu qənaətə gəlirdi ki, sadə erməni camaatı erməni millətçi təbliğat maşınının terroruna məruz qalmışdı (Maevskiy 1993: 36-38).

1918-ci ildə Qarabağda baş verən erməni təcavüzkarlıqlarını yaxından izləyən ingilis jurnalisti Skotland Liddel də bildirirdi ki, ermənilər dünyada ən yaxşı təbliğatçılardır. Bu səviyyəyə onlar birdən-birə deyil, bir neçə illər ərzində əldə etdikləri təcrübə ilə gələ bilmişdilər. Düzdür, müəllif ermənilərin mənəvi keyfiyyətlərinin də qonşu xalqların nifrətinə səbəb olduğunu qeyd edirdi. O əlavə edirdi ki, Avropa və bütün dünya onların təbliğatına inanır. İngilis jurnalisti Qarabağda baş verən bütün bəlalərin kökünün məhz erməni millətçi təbliğatının nəticələri ilə əlaqələndirirdi. Müəllifin fikrincə, ermənilər və azərbaycanlılar dinc həyatlarını davam etdirməyə hazırdırlar. Lakin erməni təbliğatçıları buna imkan vermirlər. Erməni təbliğatçılarının təxribatçı fəaliyyəti bu iki xalqın arasına qırğınlar salmışdır. Bu təxribatçı və qızıqıcı təbliğatın genişləndirilməsində isə Liddel erməni qəzetlərinin saxta məlumatlarla qızıqıcı fəaliyyəti aparmasının əsas rol oynadığını və belə təxribatların elə ermənilərin özlərinə də fayda gətirmədiyini yazırdı (<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/arxdoc/ad020.htm>).

İstər XIX əsrin sonlarında, istərsə 1905-07-ci illərdə Qarabağda milli qırğınların başlanmasında, istərsə də Dağlıq Qarabağ münacişəsinin başlanmasında və onun təbliğatının qurulmasında da oxşar ssenariyi müşahidə etmək mümkündür. İlk növbədə anti-azərbaycan və antitürk təbliğatının başlanmasının erməni klassik dəsti-xətti bu hadisələrdə də özünü göstərmişdir. Bunu erməni təcavüzkarlığının mahiyyətini araşdıran tədqiqatçılar da təsdiq edirlər. Həmin klassik dəsti-xətt ondan ibarətdir ki, erməni millətçiləri geniş təbliğat hay-küyünün yaradılması üçün ilk növbədə öz soydaşlarını müəyyən şəraitdə qurban verirlər və bununla da əməli fəaliyyətə keçmək üçün bu erməni əzabkeş "qurbanlardan" təbliğat materialı kimi istifadə etməyə başlayırlar.

Amerikalı alimlər Castin Makkarti və Karolin Makkarti XIX əsrin sonlarında Osmanlı Türkiyəsi ərazisində baş verən erməni qırğınlarının tarixini araşdıraraq ermənilərin belə bir ssenariyə tez-tez əl atdıqlarını müəyyənləşdirmişdilər. Ermənilər anlayırdılar ki, avropalıların diqqətini özlərinə cəlb etmədən hər hansı bir nəticəyə nail ola bilməyəcəklər. Bunun üçün isə erməni millətçiləri ilkin olaraq erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi məntəqələri seçir və həmin məntəqələrdə müsəlman əhalinin üzərinə hücum çəkir və çoxlu fəlakətlər törədirdilər. Bu zaman erməni millətçiləri bilirdilər ki, qəzəblənən yerli əhali qonşuluğunda olan ermənilərdən qisas almağa çalışacaq və azlıqda olan erməni əhali bu qisasın qarşısını almağa gücü çat-

mayacaqdi. Nəticədə yerli ermənilər itki verməli olacaqdı ki, erməni millətçilərinə də elə bu lazım idi. Bununla da erməni əhalisinə qarşı milli qırğınlar törədilməsi, ermənilərin təcavüzə məruz qalması, köməksiz ermənilərin qırılması və müsəlmanların vəhşilikləri haqqında informasiya təbliğat kampaniyası başlanırdı (Castin və Karolin 1996: 56).

Ermənilərin bu dəsti-xəttə malik olmasını digər müəlliflər də təsdiq edirlər. Məsələn, bildirilir ki, XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində erməni daşnakları tərəfindən həyata keçirilən qırğınlar zamanı erməni silahlıları bu və ya digər yaşayış məntəqəsinə daxil olaraq bombalar partladır, silahlarını işə salır, müsəlman əhalinin nümayəndələrini qətlə yetirir, sonra da aradan çıxırdılar. Erməni qiyamçılarının bu vəhşiliklərinin cəzasını isə yerli erməni əhalisi çəkməli olurdu. Qeyd olunurdu ki, oxşar dəst-xətt Zaqafqaziyada da təkrar olunurdu (Azərbaycan tarixi sənədlər 1990: 156).

İngilis jurnalisti Skotland Liddel də qeyd edirdi ki, müsəlmanlar üzərinə hücum edən ermənilər onların qisas ilə rastlaşırdılar və sonra da təbliğat kampaniyasına başlamaqla "məzlum" ermənilərə dəstək və rəğbət qazanılmasına cəhd göstərirdilər (Liddel, "Voyna s musul'manami").

1988-ci ilin fevral ayının sonlarında Sumqayıtda yaradılmış iğtişaşlar da yuxarıda haqqında danışılan klassik erməni dəst-xəttinin təzahürüdür. Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması istiqamətində dünya ictimaiyyətinin, Avropa və Amerika siyasi qüvvələrinin diqqətini və dəstəyini cəlb etmək üçün erməni millətçiləri belə bir təxribata və ardınca da geniş anti-azərbaycan təbliğatına əl atdılar.

Çirkin niyyətlərinə nail olmaq üçün erməni millətçiləri azərbaycanlılar arasında yaşayan öz soydaşlarını qurban verməkdən çəkinmədilər. Milləyətcə erməni olan Eduard Qriqoryan Sumqayıtda həyata keçirilən qarışıqlıqlar zamanı şəxsən 5 ermənini qətlə yetirmiş, bir-neçə erməni xanımını isə kütlə qarşısında zorlamışdı (Sumqayıt hadisələri. [http://az.wikipedia.org/wiki/Sumqay%C4%B1t_hadis%C9%99l%C9%99ri_\(1988\)](http://az.wikipedia.org/wiki/Sumqay%C4%B1t_hadis%C9%99l%C9%99ri_(1988))).

Sumqayıt hadisələrinin baş verməsi ilə Azərbaycana qarşı total şəkildə informasiya-təbliğat müharibəsi başladı. Erməni millətçiləri, erməni kilsəsi və erməni diasporu bütün potensialını anti-azərbaycan təbliğatının genişləndirilməsinə istiqamətləndirdi. Bu təbliğatın əsas məzmununu da "əzabkeş" ermənilərin Azərbaycanda qırğınlara məruz qalması, ermənilərin azərbaycanlılarla birgə yaşayışının mümkün olmaması, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasının zəruriliyi, Dağlıq Qarabağda erməni milli-azadlıq hərəkatının boğulması və s. kimi cəfəng fikirlər təşkil edirdilər Başqa sözlə böyük təbliğat kampaniyasına bəhanə əldə etmək üçün öz soydaşlarını qırğına vermək ənənəsi müasir dövrdə də erməni millətçilərinin güvəndiyi etibarlı metodlardan biri oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində Qarabağda milli zəmində qırğınların başlanması üçün də ermənilər bu metoddan istifadə etmişdilər. Məlumdur ki, 1905-ci ilin avqust ayının 16-da bir dəstə erməni silahlısı Şuşanın İrəvan darvazası hündəvərində bir ermənini qətlə yetirdilər. Sonra

da onun meyitini erməni məhəlləsinə sürüyərək böyük hay-küy qaldırdılar, dad-fəryad qopararaq ermənilərə qarşı kütləvi hücumların başladığını öz soydaşlarının beyninə yeritməyə başladılar. Bununla erməni millətçiləri Şuşanın erməni məhəlləsində ələmi bir-birinə vurdular və müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlara başladılar (Fəna 2009: 13).

Şuşa şəhərində erməni millətçiləri tərəfindən başlanan qırğınların ikinci mərhələsi 1906-cı ilin iyul ayına təsadüf edir. Yeni qırğınların başlanması üçün ermənilər hərtərəfli hazırlıq görsələr də, bəhanə kimi yenə sınıanmış metoda əl atdılar. Bu dəfə də onlar bir ermənini qətlə yetirərək meyidini azərbaycanlılar yaşayan məhəlləyə atdılar. Sonra da məlum sənəri üzrə erməni təbliğatı, hay-küyü geniş vüsət aldı və azərbaycanlıların qırılması üçün ictimai-psixoloji fon yaradıldı (Nəvvab 1993: 28).

Erməni millətçiləri öz klassik metodu ilə başladıkları milli qırğınları arzusunda olduqları nəticələrlə başa vurmadaqda belə, ondan məharətlə öz təbliğatları üçün istifadə edirdilər. İngilis jurnalisti S.Liddel haqlı olaraq qeyd edirdi ki, bu zaman ermənilər bir tərəfdən, ümumiyyətlə bir etnik toplum kimi təzyiqlərə, təqiblərə məruz qaldıqları haqqında hay-küy qaldırır, bir tərəfdən də öz millətçiliklərinin qurbanı olan erməni itkilərindən təbliğat kampaniyasının aparılmasında istifadə edirdilər. S.Liddel çox dəqiqliklə müşahidə edə bilmişdi ki, öldürülmüş erməni millətçi erməni təbliğatı üçün çox qiymətli təbliğat materialıdır. O əlavə edirdi ki, məsələyə lazım olan kimi yanaşıldığı təqdirdə erməni ölüsü erməni təbliğatının aparılmasına çox böyük fayda verə bilər. Onun bu qənaətini Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olmuş Nuru paşa da bölüşürdü. Nuru paşa da qeyd edirdi ki, müxtəlif şəraitdə dünyasını dəyişmiş olan ermənidən az qala təzyiqlər nəticəsində öldürülmüş erməni kimi istifadə olunurdu (<http://karakah-doc.azerall.info/ru/arxdoc/ad023.htm>).

Görmək çətin deyil ki, bu təcrübə bütünlüklə Dağlıq Qarabağ müstəvisinə də keçirilmişdir. 1988-ci ildən başlayaraq ermənilərin və onların havadarlarının kütləvi informasiya vasitələrində Dağlıq Qarabağ ermənilərinin sıxışdırılması, təzyiqlərə məruz qalması haqqında yüzlərlə material görmək mümkündür. Hadisələrin elə ilk günlərindən Dağlıq Qarabağ ermənilərinin silahlandırılması və azərbaycanlı əhaliyə qarşı zor işlədilməsi məlum faktdır. Lakin bu qeyri-qanuni silahlanmaya və qeyri-qanuni silahlı qurumların fəaliyyətinə qarşı göstərilən hər bir müqavimət də ermənilərin sıxışdırılması, onların təqib edilməsi kimi dəyərləndirilirdi. Baxmayaraq ki, məhz qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələrinin tərksilah edilməsi üçün 1990-cu il iyul ayının 25-də SSRİ prezidenti tərəfindən "SSRİ qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamış silahlı dəstələrin yaradılmasını qadağan etmək və qanunsuz silah saxlandığı halda onu geri almaq haqqında" fərman imzaladı. Onun icrası ilə bağlı 1991-ci ilin aprelində Xanlar rayonunun Çaykənd kəndində həyata keçirilən təmizləmə əməliyyatı ermənilər qarşı təzyiq və təqib kimi böyük hay-küyə səbəb oldu. Yalnız internetdə "Koltso" əməliyyatı üçün axtarış verməklə erməni təbliğatının məhsulu olan yüzlərlə belə yazıya rast

gəlmək mümkündür (<http://sumgait.info/ring/seda-vermishheva/karabak.h.deportation-1.htm>; <http://artsakwebcombat.am/forum/forumdisplay.php?f=86>; ru.wikipedia.org/wiki/операция_колцо_1991).

Hələ 1906-cı ildə V. Mayevski ötən 15-18 il ərzində erməni qəzetlərində, mətbuat səhifələrində, erməni təbliğatçılarının çıxışlarında səslənən mövzuları ümumiləşdirərək onların daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırılması qənaətinə gəlmişdi:

1) Ermənilər Türkiyə rejiminin ağır yükü altında zülm çəkməsi haqqında erməni təbliğatı;

2) Rusiya hakimiyyətinin dözülməz ədalətsizliyi nəticəsində ermənilərin Rusiyada da zülmə məruz qalması haqqında erməni təbliğatı. Guya məhz buna görə də ermənilərin öz mədəni həyat maraqlarını qorumaq məcburiyyətində qalıblar ki, heç olmasa hakimiyyətlə açıq mübarizədə özlərinə insan kimi yaşamaq hüququnu mətin etsinlər (Maevskiy 1993: 36-38).

Bir əsrdən də çox bundan qabaq söylənmiş bu fikirlər erməni təbliğatının bugünkü mahiyyətini doğru əks etdirir. Həmin fikirlərdə Türkiyə və Rusiya yerinə Azərbaycan sözü yazılsa, onların hazırkı dövrdə erməni təbliğatının tarixi ənənələr üzərində qurulduğunu görmək mümkündür. Başqa sözlə erməni millətçi təbliğatının sınaqdan keçirilmiş ənənələri yeni şəraitdə də erməni millətçilərinin xidmətindədir.

V. Mayevski öz əsərində erməni təbliğatının yuxarıdakı iddialarının doğru olub-olmadığına da toxunur və bildirir ki, bu heç də belə deyildir. Çünki nədənsə yalnız erməni təbliğatçıları və onların çağırılmamış himayədarları ermənilərin sıxışdırılması, milli təzyiqlərə məruz qalması haqqında yazırlar. V.F.Mayevskinin çox dəqiqliklə müşahidə etdiyi bu mənzərə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin timsalında eynilə təkrar olunmaqdadır. Azərbaycan ərazisində nədənsə yalnız ermənilər etnik təcavüzə məruz qaldığı barədə hay-küy qaldırırlar, halbuki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların da belə bir öz yurdlarında dinc yaşamağa haqları var idi. Amma ağlasığmaz vəhşiliklərlə onların yurdlarından qovulması nəticəsində Ermənistan hazırda monoetnik bir ölkəyə çevrilmişdir. Təəssüf ki, Ermənistanda yaranmış bu mənzərə dünya ictimaiyyəti tərəfindən müşahidə olunmur. Əvəzində isə Azərbaycan aparılmış erməni təbliğatlarından sonra haqsız təzyiqlərə məruz qalır. Bu istiqamətdə lazımi işlərin aparılması üçün ermənilərin kifayət qədər himayədarları da vardır. Məsələn, İngiltərədə Baronessa Koks kimi, Amerikada Barbara Bokser və Robert Menendez, Rusiyada Vladimir Kazimirov, Polşada Adam Mixnik və digərləri.

V. F. Mayevski əsərində erməni təbliğatı ilə bağlı öz fikirlərini davam etdirərək bildirir ki, erməni mətbuatının və təbliğatının belə bir mövqə tutmasının nə dərəcədə saxta və yalan olduğunu geniş araşdırmaq niyyəti yoxdur. Amma müəllif belə bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, erməni məsələsi ətrafında yalanlar yaymaqla erməni milləti özü də bu yalanlara inanmalı olmuşdur, bu yalanlar ermənilərin zəkasını kütləşdirmiş, yüzlərlə

və minlərlə erməni faydalı işlərdən qoparılaq anarxiya yoluna, erməni kəndliləri üçün bədbəxtlik gətirən ənənələrin girdabına atmasıdır.

Gürcü yazıçısı İ. Çavçavadze XX əsrin əvvəllərində qonşu xalqların tarixinin mənimsənilməsi üzərində qurulmuş erməni təbliğatını belə qiymətləndirirdi: "...Erməni tarixçiləri yenə də çərənləyir və heç vaxt yaşamadıqları yerin sakinləri olurdular. Məgər aydın deyil ki, dayaz alimlər dünyanı inandırmaq istəyirlər ki, guya bu yerləri tutmağa onların tarixi haqqı var?... Bəlkə erməni alimlərinin gördükləri yuxular həqiqətdir və ola bilər ki, həmin ölkələr həqiqətən də onlara məxsus olub. Biz yalnız fikirlərini həyata keçirmək üçün erməni kitabsevərlərinin necə məharətlə və bicliklə yeritdiklərini göstərmək istəyirik. Belə hallarda onlar hər şeyi özlərinə aid etməklə və özgəninkini gizlədəndə heç nədən iyrenmirlər. Əgər bütün bu Yeritsovları, Xudabaşovları, Eminiovları və onlar kimilərini təzədən oxusanız görürsünüz ki, onlar öz fikirlərini və tədqiqatlarını qızıl qiymətinə qiymətləndirirlər, başqalarınınkini isə onların xeyrinə deyilsə bir quruşa da almırlar. Həmin erməni dəstəsi tarixi faktları təhrif etməklə kifayətlənmir, onlar özgə həqiqətini gizlədir, öz yalanlarını isə həqiqət kimi car çəkirlər" (Maevskiy 1993: 36-38).

Nəticə

Erməni təbliğatının bu ənənəsi bu gün erməni millətçiləri tərəfindən davam etdirilir. Bəlkə onun davam etdirilməsi üçün daha yeni və ciddi resurslar cəlb edilir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günə kimi Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın digər bölgələrinə olan iddialar kimi, Dağlıq Qarabağa da olan iddiaların əsaslandırılması, onun dünya ictimai fikrinə yeridilməsi üçün saxtalaşdırılmış təbliğatın aparılması, erməni millətçilərinin fəaliyyətində geniş yer tutur. Bu məsələdə akademik tədqiqatçılıqla informasiya təbliğatı bir-birini tamamlayırlar və elektron informasiya vasitələrinin inkişaf etdiyi bir vaxtda bu sahələrin arasında bir sərhəd qoymaq da çətinləşir. Bütünlükdə isə bölgənin tarixinin özününküləşdirilməsi ilə erməni millətçiləri bir tərəfdən Dağlıq Qarabağın tarixi erməni torpağı olduğunu, digər tərəfdən də ermənilərin xeyli qədim bir etnos olduğunu və ona görə də onların Dağlıq Qarabağa tarixi haqqı olduğunu car çəkməyə çalışırlar. Son illərin kütləvi informasiya vasitələrində bu mövzuda erməni təbliğatçıların ictimai mühakiməyə çıxardıqları materialların sayını da müəyyənləşdirmək xeyli çətindir. Həqiqət naminə söyləmək lazımdır ki, erməni diasporu və ermənilərin havadarları tərəfindən də əməli şəkildə dəstəklənən bu kampaniyada erməni təbliğatçıları daha fəaldırlar.

Saxtalaşdırılmış tarixin təbliği ənənəsi hazırda ermənilərin həyatında elə bir əhəmiyyətə malikdir ki, ondan üz döndərilməsi erməniliyin mahiyyətini tamamilə dəyişə bilər. Əslində, saxtalaşdırılmış tarixin təbliği, o cümlədən həmin saxta təbliğatın məhsulu olan "Böyük Ermənistan", "soyqırım", türkçülüyə qarşı qan düşmənçiliyi erməniləri birləşdirən əsas dəyərlər olaraq özünü göstərməkdədir.

Erməni informasiya-təbliğat materiallarının əksəriyyətinin sonunda bir qayda olaraq məlumdur ki, hazırda Dağlıq Qarabağ ətrafında yaranan münaqişənin mahiyyəti dünya ictimaiyyətinə daha doğruluğu ilə aydın olmaqdadır. Azərbaycan xalqının haqlı tələbləri, dövlət daxilindəki etnik qurumlar barəsində beynəlxalq hüquq normaları və digər tələblər erməni millətlərinin Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçılıq siyasətinin qeyri-qanuniliyini ortaya qoymağdadır. Dünyanın ən böyük və ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları da bir mənalı şəkildə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü tanıdığı halda Dağlıq Qarabağ kimi oyuncaq qurumun tanınmasına heç bu bölgənin işğalını həyata keçirən və bir sıra böyük dövlətlərin siyasətinin oyuncağına çevrilən Ermənistan özü də cəsarət etmir. Vaxt ötdükcə Ermənistan nəinki bölgədə, hətta dünya miqyasında təklənməkdə davam edir. Bu isə o deməkdir ki, erməni separatçı-millətçiliyinin Azərbaycan xalqının haqlı iradəsi qarşısında işğalçılığından və millətçi-separatizmindən geri çəkilməli olduğu zaman yaxınlaşmaqdadır. Lakin erməni millətçiliyinin tarixi göstərir ki, bu qüvvələr başlarına gələnərdən düzgün dərs çıxarmağı bacarmırlar. Ona görə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ədalətli şəkildə həll olunandan sonra da bu məsələ ətrafında erməni təbliğatçılıq ənənələrinin yeni çalarlarının təzahür edəcəyi istisna edilməməlidir.

KAYNAKLAR

Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı, 1990.

Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı, 1990.

Daşnaki, Bakı, 1990

Maevskiy V. F., *Armyano-tatarskaya smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armyankogo voprosa*, Bakı, 1993.

Skotland Liddel, "Armyano-tatarskoe soglaşenie. Nastuplenie mira na Karabahe", <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/arxdoc/ad020.htm>

Makkarti Castin, Makkarti Karolin, *Turki i armyane*, Bakı, 1996.

Fəna M. R., *1905-ci il hadisəsi*, Bakı, 2009.

Nəvvab M. M., *1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*, Bakı, 1993.

Çavçavadze İ., *Erməni alimləri və fəryad edən daşlar*, Bakı, 1995.

İnternet Kaynakları

www.karabagh.am/GlavTom/110kolco.htm; "Deportatsiya naseleniya armyanskih sel NKAO i prilagayuşti reyanav. Aprel'-İyul' 1991.

<http://sumgait.info/ring/seda-vermishheva/karabakh.deportation->

<http://artsakwebcombat.am/forum/forumdisplay.php?f=86> ;

wikipedia.org/wiki/операция_колцо_1991 "Skotland Liddel. Voyna s musul'manami. Armyane opyat' napadayut".

<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/arxdoc/ad023.htm>

[http://az.wikipedia.org/wiki/Sumqay%C4%B1t_hadis%C9%99l%C9%99ri_\(1988\)](http://az.wikipedia.org/wiki/Sumqay%C4%B1t_hadis%C9%99l%C9%99ri_(1988))

<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/arxdoc/ad023.htm>

GÜRCİSTAN'DA MUHTEMEL BİR AYRILIKÇI BÖLGE: SAMTSKHE-CEVAHETİ

Göktürk TÜYSÜZOĞLU*

ÖZ

Abhazya ve Güney Osetya özelinde fiilen egemenliğini yitirmiş olan Gürcistan, ilerleyen dönemde yeni bir ayrılıkçı girişim ile karşı karşıya kalabilir. Zira ülkenin güneybatısında Türkiye sınırında konumlanmış olan Samtskhe-Javakheti bölgesi, ülkenin bağımsızlığından bu yana hareketlidir. Türkçe'de Ahıska olarak bilinen ve Stalin tarafından zorunlu göçe tabi tutulmalarından önce yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan bölgede bugün büyük bir Ermeni kökenli nüfus yaşamaktadır. Gürcistan vatandaşı olmalarına karşın, etnik/kültürel kimlik ve siyasal anlayış itibarıyla bu ülkeye yabancı olan Samtskhe-Javakheti Ermenileri, bugün daha çok Ermenistan'a yakındır. Gürcistan'ın bundan sonra izleyeceği dış politika stratejisi ve Rusya'nın buna olan bakışı, bölge Ermenilerinin ayrılıkçı bir bağlamda kullanılmasına yol açabilir.

Anahtar Sözcükler: Ayrılıkçılık, Donmuş Çatışma Bölgesi, Abhazya, Güney Osetya, Rusya, Ermeni.

ABSTRACT

Georgia, which has lost "de facto" sovereignty in a significant part of its territory-Abkhazia and South Ossetia-may face a new separatism in the coming period. Because the Samtskhe-Javakheti Region, located on the Turkish border at the south-western side of the country, has been active since the country's independence. The region, which is also known as Ahıska in Turkish and where Turks had lived intensively to the forced migration that Stalin implemented, has a population constituted by Armenians today. Despite being a citizen of Georgia, the people of the region are close to Armenia, which is based on their ethnic identity, and differ from the rest of Georgia in cultural and political sense. Especially the foreign policy to be followed by Georgia and Russia's approach to this policy may bring about the use of the Armenians at the region in a separatist context.

Keywords: Separatism, Frozen Conflict Zone, Abkhazia, South Ossetia, Russia, Armenian.

SSCB'nin dağılması sonrası Güney Kafkasya, etnik/dinsel kimliğe ilişkin çatışmaların merkezi haline gelmiştir. SSCB döneminde kurgulanan Moskova

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-9170-1854, gktrkt@gmail.com.

merkezli otoriter yönetim anlayışı, ideolojik baskı ve güçlü askeri örgütlenme çerçevesinde belli bir siyasal istikrarı içselleştirmiş olan bölge, bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkışıyla silahlı çatışmalara sahne olmuştur. Bu çatışmalar, genel itibarıyla etnik/ulusal kimlik boyutuna haiz bir bağlamda belirmiş ve birbirini tetikleyen bir içeriğe sahip olmuştur. Bu görünümün oluşmasına SSCB döneminde çizilmiş sınırlar da önemli bir etkide bulunmuştur. Tarih, kültür ve dil anlamında birbirleriyle herhangi bir ortaklıkları ya da benzerlikleri bulunmayan halkların, çizilen sınırlar ile bir arada yaşamaya zorlanmaları, anlaşmazlık ve çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır. Güney Kafkasya'da yaşanan etnik/dinsel çatışmaların yaşanmasında ve ardından "donmuş çatışma bölgelerinin" oluşmasında bölgeyi kendi sistemsel çıkarları çerçevesinde değerlendiren küresel/bölgesel aktörlerin de belli bir payı ya da etkisi bulunmaktadır. Bu sorunların bölge ülkelerinin dış politika stratejilerini/yönelimlerini etkileyebilmek için kullanıldığı da ortadadır. Dağlık Karabağ Meselesi'nin, Rusya tarafından, hem Azerbaycan hem de Ermenistan'a karşı bir koz olarak ileri sürülmesi bunun en açık örneğidir.

Nüfusunun çoğunluğu Gürcü olmasına karşın, bir kimlikler mozaïği görünümüne sahip olan Gürcistan, etnik/ulusal kimlik odaklı çatışma hususunda bölgenin en sorunlu ülkesidir. Bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren, Abhazya ve Güney Osetya özelinde, ayrılıkçılık hareketleriyle karşı karşıya kalan Tiflis, bu bölgeler özelindeki fiili egemenliğini yitirmiştir. Buna karşın Gürcistan'ın farklı bölgelerinde ayrılıkçılık potansiyeli taşıyan bölgeler bulunmaktadır. "Özerk cumhuriyet" statüsüne haiz olan Acaristan, 2004 yılından bu yana Tiflis için herhangi bir problem arz etmezken, ülkenin güneybatısında ve Ermenistan sınırında yer alan Samtskhe-Javakheti bölgesi ise, Ermeni kökenlilerin çoğunluğu oluşturduğu şehirleri ve kasabalarıyla dikkatle takip edilmesi gereken bir yerdir. Bu bölgenin toplam nüfusunun yarısından azı Ermeni asıllı olmasına karşın, özellikle Javakheti bölümünde nüfusun büyük bir kısmı Ermeni'dir. Gürcistan, bu durumdan rahatsız olduğu için, Javakheti'yi Samtskhe'ye bağlayarak "ortak" bir idari bölge oluşturmuştur. Zira Samtskhe'de Ermeni nüfus Javakheti'ye oranla çok daha azdır. Tiflis, böylece, Javakheti'de gelişebilecek bir ayrılıkçı hareketin önüne geçmeyi amaçlamıştır. Ne var ki, bölgede aktif bir şekilde faaliyet gösteren ve özerklik yanlısı örgütler bulunduğu gibi, bölge halkı Ermenistan'da faaliyet gösteren bazı siyasi aktörler ile de yakın temas içerisindedir. Üstelik Rusya da, bu bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmektedir. Hatta bölgede yaşayan Ermenilerin bir bölümü, Rusya'yı kendi siyasal statülerinin koruyucusu ya da belirleyicisi olarak görmektedir.

Çalışmada, öncelikle Samtskhe-Javakheti Bölgesi hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra ise bölgedeki Ermeni nüfusun durumu, talepleri ve Ermenistan ile olan ilişkisi irdelenecektir. Son olarak ise, Gürcistan'ın dış politikası ve küresel/bölgesel aktörlerin Güney Kafkasya stratejileri çerçevesinde bölgenin geleceğine ilişkin varsayımlarda bulunulacaktır. Çalışmanın vardığı sonuç, Samtskhe-Javakheti Bölgesi'ndeki Ermenilerin, Güney Kaf-

kasya'da, Rusya'nın çıkarları aleyhinde yaşanacak dramatik bir değişim yaşanmadığı müddetçe güçlü bir ayrılıkçılık fikrine yaslanmayacaklardır.

Samtskhe-Javakheti: Kimliklerin ve Sınırların Esiri

Gürcistan'ın güney/güneybatısında konumlanmış ve Mesketya adlı tarihsel bir bölgenin parçası olan Samtskhe-Javakheti, ülkenin en az gelişmiş bölgesi konumundadır. Bölge, ülke topraklarının %7,5'lik bir bölümünü kaplamakta ve 2002 sayımına göre 208.000 kişilik nüfus ile toplam nüfusun %4,7'lik bölümünü oluşturmaktadır (Chitadze, 2015: 102). Samtskhe ve Javakheti adlı birbirine komşu iki ayrı toprak parçasının birleştirilmesiyle idari bir bölge haline getirilmiştir. Samtskhe, Gürcü kökenlilerin çoğunluğu oluşturduğu bir bölge olmasına karşın, Javakheti, çok büyük bir bölümü Ermeni asıllılardan oluşan bir toprak parçasıdır (Kodaman ve İren, 2013: 67-75). Her iki toprak parçası da öncesinde Pers, Bizans, Osmanlı ve Rus egemenliğinde kalmış ve SSCB döneminde de Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı kalmıştır. Gürcistan'ın bağımsızlığı sonrasında bu ülkenin toprağı haline gelen bölge, Gamsakhurdiya döneminde kabaran Gürcü milliyetçiliğı sonrası ciddi bir toplumsal/siyasal karmaşa yaşamıştır (Tonoyan, 2010: 294). Shevardnadze'nin göreve gelmesi ve siyasal istikrar beklentisiyle azınlıklar ile olan sorunları "dondurmaya" yönelik girişimleriyle bölgedeki karışıklık belli oranda geri plana itilmiştir (Sabanadze, 2001: 5). Ne var ki, bölgeye ilişkin sorunların giderildiğı söylenemez.

Samtskhe-Javakheti, aynı zamanda Türkiye ve Ermenistan'a komşu olan bir bölgedir. Bu yönüyle stratejik bağlamda çok kritik bir öneme haizdir. Öyle ki, Hazar Denizi kaynaklı ve doğu-batı yönlü enerji projeleri bu bölgeden geçmektedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı bunlara örnektir (Lussac, 2008: 34-46). Yine inşasına yeni başlanan TANAP da bu bölgeden geçecektir (Yapıcı, 2015: 3). Tarihi İpek Yolu'nun Kafkasya bağlantısının canlandırılması anlamında büyük önem taşıyan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu da Samtskhe-Javakheti bölgesi üzerinden bir rota takip edecektir (Gvenetadze, 2015). Bahsedilen enerji ve ulaştırma projeleri, Güney Kafkasya'yı ticari, ekonomik ve toplumsal anlamda dünyaya açık bir bölge haline getirmeye çalışan girişimler olarak görülebilir. Bu bağlamda, bölgenin coğrafi ve ekonomik açıdan "kapalı" olan görünümünden yararlanarak, Kafkasya merkezli stratejilerini belirleyen Rusya açısından bu bir tehdit olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu projelerin hepsi Batılı ülkelerce de ekonomik ve siyasal anlamda desteklenmektedir. Yani Samtskhe-Javakheti Bölgesi, aynı zamanda Güney Kafkasya'daki sistemsel mücadelenin merkezinde yer alan bir bölgeyi oluşturmaktadır.

Samtskhe ve Javakheti'nin birleştirilerek tek bir idari bölge haline getirilmesinin en önemli nedeni, Javakheti'deki Ermeni yoğunluklu nüfusun kontrol altına alınması düşüncesidir (Mateu, 2016). Zira Javakheti'deki Ermeniler, SSCB döneminden beri Gümrü üzerinden Ermenistan ile temas kurmuşlardır. Hatta Gürcistan bağımsız olana dek, bölgedeki Ermenilerin

Gürcü dilini hemen hiç öğrenmediklerini biliyoruz. Bölgedeki Ermeniler, SSCB döneminde, kendi dillerinin yanı sıra ortak dil Rusça öğrenmişler ancak Gürcüce öğrenmekten uzak durmuşlardır (Chitadze, 2015: 108-110). Gürcistan ise, bu gerçekliğin farkında olduğu için, bölgede kimlik odaklı olarak gelişebilecek bir ayrılıkçılığı engelleyebilmek adına Javakheti'yi idari anlamda Samtskhe ile birleştirmiştir. Gürcistan'ın bu idari yapılanma çerçevesinde göz önünde bulundurduğu hususlardan biri de SSCB döneminden 2007 yılına değin bölgede (Akhalkalaki) konuşlanmış olan Rus üssü olmuştur. Bu üs, bağımsızlık sonrası dönemde de bölgede yaşayan Ermenilerin ekonomik ve hatta güvenlik odaklı çıkarlarına hitap etmiştir. Javakheti Ermenileri, bu üs kapatılana değin, Gürcistan'dan çok, Rusya'ya bağımlı yaşamışlardır da denilebilir (Kodaman ve İren, 2013: 70). Ermenistan ve Rusya'nın bölgedeki nüfuzu Tiflis'i çok rahatsız ettiği için önce bir idari yapılanmaya gidilerek ayrılıkçılık düşüncesi önlenmeye çalışılmış, ardından da üssün kapatılması sağlanmıştır (Overland, 2009).

Samtskhe'de yer alan Akhaltsikhe, Samtskhe-Javakheti bölgesinin merkezidir. Bu şehrin nüfusunun üçte biri kadarı Ermeni kökenlilerden oluşmaktadır. Samtskhe'de yer alan Adigeni, Aspindza ve Borjomi'de de çoğunluk Gürcü'dür. Ne var ki, Javakheti'deki durum bunun tam tersidir. 2007 yılına değin bir Rus askeri üssünü barındıran Akhalkalaki'nin %94'ü ve Ninotsminda'nın da %95'i Ermenilerden oluşmaktadır (Chitadze, 2015: 104). Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere, Tiflis, Javakheti'deki nüfus kompozisyonunu göz önünde bulundurarak bu bölgeyi Samtskhe ile birleştirmiştir. Gürcistan'ın temel endişesi, Ermeni kimliğini ön plana alan bir ayrılıkçılığın Javakheti özelinde gelişmesi ve Ermenistan'ın da bu harekete destek vermesidir. Tiflis, Rusya ile yaşadığı siyasal gerginliğin ve yine Rusya ile Batı arasında yaşanabilecek bir sistemsal anlaşmazlığın, bölgedeki Ermenileri ayrılıkçılık yönünde cesaretlendirmesinden endişe etmektedir.

Bölgeye komşu olan Türkiye ise, Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne destek vermektedir (Kapanadze, 2014: 55-68). Üstelik iki ülke ekonomik, ticari ve enerji odaklı birçok projede de birlikte hareket etmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Samtskhe-Javakheti'de belirecek bir ayrılıkçılığa destek vermesi beklenemez. Ne var ki, Türkiye'nin, bölge özelinde ayrı bir talebi bulunmaktadır. Bu talep ise, Ahıska Türkleri'nin anavatanlarına dönmeleriyle ilgilidir. Nitekim bölge Türkçe'de Ahıska olarak adlandırılmaktadır. Stalin, İkinci Dünya Savaşı esnasında, 1944'te, binlerce Ahıska Türkü'nü sürgüne gönderene değin de önemli oranda bir Türk nüfus bölgede yaşamaktaydı. Ahıska Türkleri, Stalin tarafından, Türkiye sınırını güvenceye alabilmek planı bağlamında bölgeden "zorunlu" olarak göç ettirilmiştir. Bu göç esnasında çok sayıda Ahıska Türkü hayatını kaybederken, önemli bir bölümü de Orta Asya ve Rusya içerisinde çeşitli bölgelere dağıtılarak yerleştirilmiştir (Seferov ve Akış, 2008: 393-411). Kollektif ve güçlü bir kimlik talebi geliştirilmesini engellemek amacıyla yapılan bu girişim, SSCB'nin dağılması sonrasında bir kez daha gündeme gelmiştir. Türkiye'nin talebi ve AB'nin Tiflis'e olan çağrılarına karşın, Tiflis'in, Ahıska Türkleri'nin yurtlarına dön-

mesi ve vatandaşlık haklarının yeniden düzenlenmesine ilişkin büyük bir mesafe alınabilmiş değildir. Bunun önemli nedenlerinden biri, etnik kimlik faktörü özelinde sorunlarla uğraşan Gürcistan'ın, Samtskhe-Javakheti'deki gerginliği tırmandıracak bir gelişmeye izin vermek istememesidir. Nitekim Ahıska Türkleri'nin sürgüne uğratılmasından sonra, onlardan geriye kalanlar bölgeye yerleştirilen Ermenilere ve Gürcülere verilmiştir. Geriye dönmelerine izin verilmesi halinde, Ahıska Türkleri ile bölgede yaşayan Ermeni ve Gürcüler arasında kimlik ekseninde çatışmalar yaşanabilir. Bir diğer neden ise, Gürcistan'da etkin bir görünüme haiz olan Gürcü ulusçuluğunun, “yabancı” gördüğü bir toplumu ülkeye kabul etmek istememesidir. Görüldüğü üzere, bölge yalnızca Ermeniler ile devlet arasındaki anlaşmazlık ekseninde değil, aynı zamanda Ahıska Türkleri meselesiyle de anılmaktadır.

Samtskhe Javakheti Ermenileri'nin Mevcut Durumu ve Ermenistan ile İlişkileri

Bölge nüfusunun yarısından fazlasını (%54,6) oluşturan Ermeniler, özellikle Javakheti'de yoğunlaşmışlardır. Akhalkalaki ve Ninotsminda'da %90'ların üzerinde bir nüfus oranına sahip olan Ermenilerin, Samtskhe'nin merkezini oluşturan Akhaltsikhe'de ise çoğunluğu oluşturan Gürcü nüfus ile karışık yaşadıkları görülmektedir (Chitadze, 2015: 104). Demografik manada bölgeye ilişkin en temel mesele, Ermenilerin, Gürcülerden ayrı ve izole bir biçimde yaşamaları ve iki halk arasındaki temas alanının çok az olmasıdır (Abashidze, 2009: 4-5). Bu durum, Javakheti ile Samtskhe'deki nüfus yapısı özelinde rahatlıkla görülebilmektedir. Nitekim Samtskhe'deki Ermeni nüfus, toplam nüfusun yarısından azdır. Burada yaşayan Ermeniler, Gürcüler ve Gürcistan ile daha yakın ilişkiler içerisindedir. Javakheti'de ise Ermeni yerleşimleri tarafından çevrelenmiş birkaç Gürcü köyü dışında nüfus tamamen Ermenilerden oluşmaktadır. Burada yaşayan Ermeniler ise Gürcüler ile neredeyse hiç temas kurmaz ve Gürcistan'ı adeta yabancı bir devlet olarak görürler.

Dil sorunu, Samtskhe-Javakheti'de yaşayan Ermenilerin temel meselelerinden biridir. SSCB döneminden bu yana, Tiflis'ten daha çok Erivan ile bağlantılı olan Javakheti Ermenileri, Gürcüler ve Gürcistan ile de Rusça üzerinden temas kurmaktaydı (International Crisis Group, 2011: 7-9). Zira Rusça, SSCB için *lingua franca* bir konuma haizdi (Chitadze, 2015: 108). Yani Javakheti Ermenileri de bağlı oldukları Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Rusça üzerinden iletişim içerisindeydi. Bölge SSCB'nin Türkiye ile olan sınırını oluşturduğu ve bu bağlamda kritik önem taşıyan bir askeri üsse de evsahipliği yaptığı için (Akhalkalaki'de), Ermeniler, Gürcü yöneticilerden çok Rus askerleri ve sınırın öte yanındaki Ermenistan ile birlikte hareket etmekteydi. Gürcistan'ın bağımsızlığı sonrası ise bu durum değişmek zorunda kalmıştır. Ne var ki, Samtskhe'de ve özellikle de Javakheti'deki Ermenilerin bu duruma uyum sağladığını söylemek mümkün değildir. Gürcüce'nin “resmi dil” ilan edilmesi ve Rusça'nın eğitimde ve kamu yönetiminde kullanılan dil olmaktan çıkarılması, Ermeniler adına dramatik

bir değişime işaret etmektedir (International Crisis Group, 2011: 7-9). Zira bölge Ermenileri, SSCB dönemi boyunca yalnızca anadillerini ve Rusça'yı öğrendikleri ve Gürcistan ile toplumsal, ekonomik ve siyasal anlamda en alt düzeyde ilişki kurdukları için, Gürcüce'yi öğrenmek zorunda kalmamışlardır. Bu durum, özellikle Javakheti Ermenileri ile Gürcistan arasındaki siyasal ve sosyal bağın oluşumunun önüne geçmektedir. Zira bölge Ermenileri'nin çok büyük bir bölümü halen Gürcüce bilmemektedir. Tiflis ise, özellikle Saakaşvili döneminde atılan adımlara karşın, bölge Ermenilerine resmi dili öğretme konusunda kayda değer bir başarı sağlayabilmiş değildir. Gerek eğitim altyapısının oldukça bozuk olması, gerek bölgeye gönderilen öğretmenlerin zor koşullardan dolayı burada görev yapmak istememeleri, gerekse de Ermenilerin Gürcüce öğrenme konusunda neredeyse hiçbir isteklilik göstermemeleri, Javakheti'deki toplumsal farklılığın altını çizmektedir (Chitadze, 2015: 109-112). SSCB döneminde bölgeye konuşlandırılmış olan askeri üssün, 2007 yılına değin varlığını koruması ve Ermeniler için hem ekonomik hem de askeri/siyasal bağlamda bir koruyucu rolü üstlenmesi de Gürcüce öğrenimi noktasında Ermenileri isteksiz bir durumda bırakmıştır. Zira bölge Ermenileri'nin ekonomik hayatında bu üs çok önemli bir rol oynamış, birçok Javakheti Ermenisi bu üste oluşan iş imkanlarından yararlanmıştır (Abashidze, 2009: 7). Bu bağlamda da, Rusça, Ermenice'den sonra en önemli farkındalık unsuru olmaya devam etmiştir. Ne var ki, 2007 yılında, Gürcistan Hükümeti'nin talebiyle üssün kapatılması, Javakheti Bölgesi'ndeki Ermenilerin kendilerini korumasız ve yalnız hissetmelerine neden olmuştur. Bu durum, aynı zamanda bölgenin ekonomik yaşantısına ciddi bir darbe vurduğu gibi, Rusça'nın bölge bazındaki geçerliliğini de ortadan kaldırmıştır.

Samtskhe-Javakheti Ermenileri'nin Gürcüce öğrenme konusunda çok yetersiz olmaları, onların eğitim ve iş konusunda yönlerini dışarıya dönmelerine neden olmaktadır. Bu çerçevede, resmi dili konuşmayan ya da konuşamayan Ermeniler, eğitim için sınırın öte tarafına, Ermenistan'a gitmektedir. Bir bölümü de Rusya'da eğitim görmeyi tercih etmekte ve ekonomik destek bulduğu takdirde bu ülkeye gitmektedir. Aynı durum, iş konusunda da karşımıza çıkmaktadır. Önceleri Rus üssünde çalışan Ermenilerin önemli bir bölümü Rusça'yı iyi konuştuğu için çalışmak üzere Rusya'ya giderken, bu konuda iyi olmayanlar ise Ermenistan'a gitmektedir (Metreveli, 2016: 5-6).

Bölge Ermenileri, Ermeni tarihi ve kültürünü ön plana alan bir eğitim müfredatı çerçevesinde Ermeni dilinde eğitim almak istemekte ve bunu da bölgesel özerklik çerçevesinde kurumsallaştırmak arzusunda. Gürcistan ise, ilk ve orta öğretim düzeyinde bölge halkına yönelik ne tür bir müfredat oluşturabileceğini tam olarak saptayabilmiş değildir. Yapılan düzenlemelere karşın, Ermeni dili, kültürü ve tarihine ilişkin bilgi verecek materyaller, Ermenistan'dan gelmektedir (Mateu, 2016: 14). Hiç şüphesiz, bu durum, bağımsız bir ülke adına kabul edilmesi pek de mümkün olan bir durum değildir. Üstelik bölge halkıyla iletişim hususunda da Ermenice bilen memur

ve öğretmen bulmakta büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. SSCB'nin dağılması sonrasında doğan gençler Rusça öğrenimi de görmedikleri ya da bu dili iyi öğrenmedikleri için, Javakheti Ermenileri ile Gürcistan arasında Rusça aracılığıyla kurulabilecek iletişim de sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilememektedir (Chitadze, 2015: 108-109). Samtskhe-Javakheti'de yüksek öğrenim çağına gelen Ermeni gençler, öncelikle devletin "kendi anadillerinde" yaptığı sınavı geçmek ve daha sonra da yerleştirilecekleri üniversitede Gürcüce bilimsel hazırlık sınıfında okumak zorundadır. Bu nedenle, bölge Ermenilerinin yüksek öğrenim için Ermenistan'ı ya da daha iyi şartlar sunan Rusya'yı tercih ettiğini görüyoruz (Kodaman ve İren, 2013: 73). Bu tercihi yapan birçok genç bölgeye dönmek de istememektedir.

Samtskhe-Javakheti, dini açıdan da ciddi bir farklılığı içselleştirmiştir. Bölge Ermenileri, Gregoryen, Ortodoks ve Katolik mezhepleri çerçevesinde kendilerini ifade etmektedir. Benzer bir durum Gürcüler açısından da söz konusudur. Nitekim onlar da Ortodoks ve Katolik mezhepleri çerçevesinde ayrılmaktadır. Bu noktada, halklar arasında herhangi bir sorun olmamasına karşın, özellikle dini mabetlerin korunması ve sahiplenilmesi hususunda belli arızaların yaşandığı ortadadır (Abashidze, 2009: 5)). Zira Gürcü ulusal kimliğinin oluşumunda "dine" çok büyük bir önem atfedilmektedir. Gürcistan Ortodoks Kilisesi de bu bağlamda önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, Gürcü ulusçuluğu kendisini ifade ederken, etnik özellikler dışında Gürcü Ortodoksluğu'na her daim özel bir önem atfetmiştir (Tonoyan, 2010: 293-295). Bağımsızlık sonrasında da, ilk devlet başkanı Zviad Gamsakhurdia ve Gül Devrimi ile iktidara gelen Mikhail Saakaşvili dönemlerinde "din"e yapılan vurgunun dozu artırılmıştır (Tonoyan, 2010: 293-295). Hatta Saakaşvili döneminde, ülkenin bayrağının bile "dini" semboller vurgulanacak şekilde değiştirildiğini biliyoruz. Gürcü Katolikler ve özellikle Acaristan'da yaşayan Müslüman Gürcüler ise bu durumu genel itibarıyla kabullenmektedir. Yani Gürcü kimliğinin ifade edilmesinde, Gürcistan Ortodoks Kilisesi'nin "üstün" rolüne yönelik önemli bir itirazları bulunmamaktadır. Ne var ki, aynı durumun Samtskhe-Javakheti'de yaşayan Ermeniler için söz konusu olmadığını söylemek gerekmektedir. Ermenilerin, genel itibarıyla kendi kimlikleri çerçevesinde araçsallaştırdıkları Gregoryen mezhebini benimsedikleri ve Ermenistan'da konuşlu bulunan Ermeni Kilisesi'ne ulusal bir aidiyet duydukları hesaba katıldığında bu durum anlaşılabilir. Yani bölgede yaşayan Ermeniler, etnik ve dilsel açıdan olduğu gibi, dini açıdan da içerisinde yaşadıkları ülkeye yabancı bir konumdadır. Üstelik Gürcistan'ın bağımsızlığı sonrasında, Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne devlet tarafından çok büyük bir önem atfedilmesi ve bu kilisenin tüm ihtiyaçlarının gideriliyor olması (Chitanava, 2015: 40-52), Ermeniler arasında tepkiyle karşılanmıştır. Tiflis'in diğer dinler ve mezheplerden gelen vatandaşlarının sorunlarıyla fazlaca ilgilenmemesi ve onların ihtiyaçlarını karşılama hususunda adım atmaması, ülkeye yabancı bir pozisyonu olan Ermenileri daha da uzaklaştırmıştır. Bu hususta yaşanan bir diğer sorun ise, sahipliği hususunda kafa karışıklığı yaşanan tarihi kilise ve mabetler hususudur. Nitekim

Ermeniler, özellikle Javakheti'de ve hatta Tiflis'te bulunan bazı kilise ve dini mabetlerin Ermeni ulusal tarihine ait olduğunu ve bunlara devlet tarafından el konulduğunu iddia etmektedir (Abashidze, 2009: 5). Nitekim bu kiliseler, Gürcistan Ortodoks Kilisesi'ne devredilmiştir ve ayinler bu kilisenin kaide-lerine bağlı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu durum, bahsedilen kiliseleri kendi kimliklenme süreçlerinin bir parçası olarak gören Ermeniler ile Gürcistan arasında ciddi bir problem olarak durmaktadır. Ermenistan da birçok kez bu hususa müdahil olarak sorunun çözümüne katkı sağlamak istemişse de, sahipliği tartışmalı kiliseler hususu bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

Samtskhe-Javakheti, Gürcistan'ın ekonomik gelişim anlamında en geri bölgesidir. Samtskhe'de (Borjomi) başta maden suyu olmak üzere bazı üretim tesisleri bulunsa da özellikle Javakheti'de durum oldukça kötüdür (Yapıcı, 2015: 7). Üretim altyapısının çok bozuk olmasının yanı sıra, bölgenin ulaştırma hususunda da ülkenin geri kalanından kopuk bir noktada bulunması, ekonomik geri kalmışlığı hazırlayan faktörlerdendir. Bölge, SSCB döneminde de daha çok güvenlik özelinde anlamlandırıldığı ve üretim üssü olarak düşünülmediği için, sanayi altyapısı kurulmamıştır. Tarımsal üretim ise, iklim şartlarından dolayı verimli değildir ve çok basit düzeyde olabilmektedir. Gürcistan'da en yüksek işsizlik oranının bu bölgede olduğu ifade edilmektedir (Mateu, 2016: 28-31). Bu durum, hiç şüphesiz, Ermenilerin devleti sorumlu tutmalarına ve bölgede çoğunluğu oluşturdukları için Tiflis'in Samtskhe-Javakheti'nin ekonomik gelişimine önem vermediğini düşünmelerine neden olmaktadır. Akhalkalaki'deki Rus üssü, 2007'de kapatılana değin, Javakheti'deki ekonomik yaşamın merkezinde yer almaktaydı. Tarımsal üretim önemli oranda bu üssün ihtiyaçlarına yönlendirilmişken, bölge Ermenileri de burada elde ettikleri sürekli ya da mevsimsel işlerde çalışarak geçimlerini sağlamaya çalışıyordu. Ne var ki, üssün kapatılması sonrasında hem bu iş imkânları ortadan kalkmış hem de tarımsal üretim elde kalmaya başlamıştır. Bu nedenle, Ermenilerin, özellikle de gençlerin önemli bir bölümü çalışmak için artan oranlarda Ermenistan'a ya da Rusya'ya gitmeye başlamıştır. Dil konusunda zaten ciddi sorunları olan Ermeniler, çalışma imkânı da kalmadığı için çözümü yurtdışında görmektedir. Bu durum, Samtskhe-Javakheti Ermenileri'nin tarihsel, etno-kültürel ve dinsel faktörlerin yanı sıra, ekonomik sorunlara da eklenmiş bir yabancılaşma sürecine entegre olduklarını kanıtlamaktadır (Mateu, 2016: 28-31).

Bölge Ermenilerinin Gürcistan'a yabancı bir pozisyona sürüklenmelerinin bir diğer nedeni ise, Samtskhe-Javakheti'nin ulaştırma anlamında ülkenin diğer bölgelerinden izole bir görünüme sahip olmasıdır. Nitekim uzun yıllar boyunca, özellikle Javakheti'ye kara ulaşımı Ermenistan'dan çok daha rahat bir şekilde sağlanmaktaydı (International Crisis Group, 2011: 2). Tiflis'in bölgeyle olan kara ve demiryolu ulaşım ağları oldukça yetersiz durumdaydı. Acaristan üzerinden çok daha rahat bir ulaşım söz konusu olmasına karşın, başkentten kopuk bir görünüme haiz olunması, bölge halkının Gürcistan ile olan ekonomik, siyasal ve sosyal bağlarının olabilecek en alt

düzeyle kurgulanmasına yol açmıştır. Samtskhe-Javakheti'nin yalnızca sınır güvenliği anlamında akla gelmesi bu noktada önemli bir farkındalık unsuru oluşturmuştur. Ancak son yıllarda bu sorunun aşılması yönünde çalışmalara başlandığını görüyoruz. Tiflis-Akhalkalaki karayolunun inşası ile Javakheti Ermenileri'nin merkez ile temas alanı arttırılmıştır (Vestnik Kavkaza, 2010). Ayrıca, Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye hattındaki bölgesel işbirliği anlayışını yansıtan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu da bölgeden geçecektir (Lussac, 2008: 34-46). Böylece Samtskhe-Javakheti'nin, Güney Kafkasya özelindeki bölgesel ekonomik işbirliği anlayışının önemli merkezlerinden biri haline gelmesi beklenmelidir. Hiç şüphesiz, bu durum, uzun vadede bölge Ermenileri'nin ekonomik durumunun gelişimine katkı sağlayacaktır. Bu projeler nezdinde, Samtskhe-Javakheti'nin, Gürcistan'ın ekonomik ve sosyal görünümünde önemli bir yer tesis etmesi mümkündür.

Ahıska Türkleri'nin bölgeye geri dönmesi konusunda Türkiye'nin ve belli oranda da Batılı örgütlerin taleplerinin olması da bölgedeki Ermenileri rahatsız etmektedir. Zira bu bölgede yaşayan Ermenilerin önemli bir bölümü 19. yüzyılda Osmanlı ile yaşanan problemlerin ve Rusya'nın da müdahil olduğu savaşların ardından Samtskhe-Javakheti'ye yerleşmiştir. Üstelik bazıları da Ahıska Türkleri'nin SSCB döneminde zorunlu göçe uğramasının ardından bölgeye getirilmiştir. Ermeniler ve Türkler arasında, başta 1915 Olayları ve Dağlık Karabağ'daki işgal olmak üzere birçok sorunun var olduğu dikkate alındığında, Ahıska Türkleri'nin bölgeye dönme ihtimalinin, Ermeniler arasında rahatsızlığa yol açması anlaşılabilir bir durumdur. Ermenistan ile Türkiye ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler düzelmediği müddetçe de, bölge Ermenileri'nin Ahıska Türkleri başta olmak üzere Türk kimliğine ilişkin rahatsızlıkları devam edecektir. Hiç şüphesiz, Ahıska Türkleri konusunda alınacak kararlar ve atılacak adımlar, Samtskhe-Javakheti Ermenileri ile Gürcistan arasındaki toplumsal/siyasal bağları da etkileyecektir.

Samtskhe-Javakheti Ermenileri, yaşadıkları sorunlardan ve kendilerini yabancı görmelerinden dolayı Gürcistan bağımsızlığını ilan ettiğinden beri birçok siyasal örgüt yoluyla taleplerini dillendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, öncelikle Javakh adlı bir örgüt oluşturulmuş ve özellikle Javakheti'ye özerklik kazandırma yönünde görüşler ortaya konmuştur (International Crisis Group, 2011: 3). Javakh'ın başarılı olamaması üzerine, özellikle Ermenistan'daki aşırı milliyetçi Taşnak Partisi ile yakın bağlara sahip Virk (Ermenice'de Gürcistan) ve Parvents gibi girişimler eliyle özerklik ve hatta Gürcistan'dan ayrılarak Ermenistan'a katılma yönünde talepler dillendirilmiştir (Kanbolat, 2001). Bu örgütler, çeşitli basın açıklamaları ve hatta sokak gösterileri ile birlikte bölgede etkinliklerini arttırmaya çalışmış ve Tiflis'in ilgisini çekmek istemiştir (Tonoyan, 2010: 301). İrredentizme kayan bu girişimlerin, Taşnak ile bağlantılı olarak ortaya konması (Lohm, 2007: 18), özellikle Saakaşvili döneminde, bu girişimlerin liderliğini yapan birçok ismin tutuklanmasına neden olmuştur. Gürcistan'da siyasal bir parti haline getirilmek istenen, ancak Taşnak ile yakın bağları bilinen Virk'e bu yönde

izin verilmemesi de gerginliği tırmandıran bir gelişme olarak görülebilir. Özellikle Javakheti'ye özerklik verilmesi hedefine yönelmiş olan bu girişimler esnasında, bölge Ermenileri'nin silaha başvurmadığı da not edilmelidir. Yani gerginlik silahlı bir çatışmaya varmamış ve sürekli olarak dondurulmuştur. Bu noktada Ermenistan'ın da önemli bir payı olduğu unutulmamalıdır. Zira Erivan, bölge Ermenileri'nin kültürel, sosyal ve siyasal haklarını güçlü bir şekilde savunsa da, Tiflis'in arzulanmadığı bir özerklik girişimine ya da bölgenin kendisine bağlanması isteğine destek vermemektedir. Ermenistan'ın doğu (Azerbaycan) ve batı (Türkiye) sınırlarının kapalı olması ve dünyaya Gürcistan üzerinden açılıyor olması bunun bir nedenidir. Bir diğer neden ise, Ermenistan'ın en yakın müttefiki Rusya ile bağlantısını dahi Gürcistan üzerinden sağlıyor olmasıdır. Zira Rusya ile olan ticari bağlantıyı sağlayan yollar ve enerji nakil hatları da Gürcistan üzerinden geçerek Ermenistan'a ulaşmaktadır. Bundan birkaç yıl önce, Gürcistan'ın bu boru hattını özelleştirmek istemesi ve Azerbaycan'ın bu özelleştirme girişimine müdahil olma çabası Ermenistan'da çok ciddi bir ulusal güvenlik endişesine neden olmuştu (Azernews, 2010). Rusya'nın baskısı sonrası bu girişim ortadan kalkmıştır. 2008 Ağustos'unda yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı esnasında Erivan'ın dünyayla olan bağlantısının adeta kopma noktasına gelmesi de Erivan'ın, Gürcistan'ın güvenliği ve istikrarı konusunda ne denli hassas olması gerektiğini kanıtlamıştır. Bu durum ortadayken, Ermenistan'ın, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü zedeleyecek ve kendisiyle ilişkilerini gerecek bir girişime izin vermesi pek mümkün görünmemektedir. Yani Javakheti Ermenileri'nin Ermenistan'a bağlanma ya da özerklik çerçevesinde belirecek taleplerine Erivan sıcak bakmamaktadır. Ancak bu durumun Ermenistan'da hükümet ile aşırı milliyetçi parti ve gruplar (Taşnak gibi) arasında bir anlaşmazlık noktası oluşturduğu da bilinmelidir.

Küresel ve Bölgesel Güçlerin Soruna Olan Yaklaşımları

Samtskhe-Javakheti'de ortaya çıkabilecek muhtemel bir ayrılıkçılığa ilişkin küresel ve bölgesel aktörlerin de belli bakış açılarına sahip olmaları beklenebilir. Hiç şüphesiz, bu yaklaşımlar, her şeyden önce Güney Kafkasya'daki bölgesel denge ve Gürcistan'ın bu denge içerisindeki rolü ya da tercihleri ekseninde değerlendirilmelidir. Nitekim böyle bir gelişme yalnızca Gürcistan-Ermenistan İlişkileri bağlamında değerlendirilemez.

Rusya, bu mesele bağlamında öncelikle ele alınması gereken bir aktördür. Moskova'nın Gül Devrimi'nden bu yana Gürcistan'a olan tutumunun pek dostane seyretmediği dikkate alındığında, bu ülkenin Samtskhe-Javakheti Meselesi'ni kullanmak isteyebileceği ortadadır. Mikhail Saakaşvili'nin iktidardan uzaklaşması sonrası Gürcistan ile olan ilişkilerinde yüksek düzeyli bir gerilim olmamasına karşın, Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını kabul eden ve onları koruyan bir aktör olması, Rusya-Gürcistan İlişkileri'ni olumsuz etkilemektedir (Ellison, 2011: 343-366). Rusya, Tiflis'in Batı yanlısı bir dış politika çizgisine eklenmesinden ve Batılı aktörler eliyle gerçekleştirilen enerji, ulaştırma ve ticaret projelerinde

yer almasından rahatsızdır. Ayrıca bu ülkenin Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne üye olmaması ve AB ile ekonomik ve ticari yakınlık kurma yönünde adımlar atması (Kansikas, 2015: 108-116) da Moskova'yı Tiflis hakkında olumsuz düşünmeye itmektir. Ne var ki, Rusya'nın, Samtskhe-Javakheti'deki Ermeni kimliğine içkin sorunları hemen hiç gündeme getirmediğini görüyoruz. Bunun temelde iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Rusya'nın, bu sorunu Gürcistan'a karşı bir "koz" olarak elinde tutmaya devam etmek istemesidir (International Crisis Group, 2011: 1). Bölge Ermenileri'nin Rusya ile olan teması dikkate alındığında, her daim kullanılabilir bir araç olan bu sorun, Moskova tarafından, uzun erimli bir şekilde değerlendirilmek istenmektedir. Yani Rusya, bu sorunu perde gerisinde tutarak, Tiflis'in atacağı adımları denetlemek ve kendi çıkarlarına aykırı bir tutum sergilenmesi halinde de perdenin önüne getirmeyi planlamaktadır. Eski Sovyet coğrafyasında etnik/dinsel kimlik ekseninde beliren donmuş çatışma bölgelerini kendi dış politika çizgisi çerçevesinde kullanmasıyla bilinen Rusya (Stack and Zraick, 2015), bu sorunu da ilerleyen zamanda kullanabileceği düşüncesinde olmalıdır. İkinci önemli neden ise, Ermenistan'ın Gürcistan'a olan bağımlılığının ayırıcılığıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ermenistan'ın doğu ve batı sınırlarının kapalı olması, bu ülkeyi kuzeyde Gürcistan ve güneyde de İran üzerinden dünyaya açılmaya zorlamaktadır. İran ile ilgili uluslararası kamuoyunda mevcut olan algı da dikkate alındığında, Erivan, Gürcistan rotasının her daim istikrarlı ve açık olmasını istemektedir. 2008 Ağustos'unda yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı esnasında bu rotanın kısa bir süreliğine kapanması dahi Ermenistan'ın ticari anlamda dünyadan kopmasına yol açmıştır. Üstelik bu ülke Rusya'nın Güney Kafkasya'daki en önemli müttefikidir. Bu bağlamda, Rusya, Ermenistan'ın Samtskhe-Javakheti'deki özerklik girişimlerine oldukça mesafeli durmasını anlaşılabilir bulmaktadır. Ermenistan ile olan askeri, ekonomik ve lojistik bağının kopmasına yol açabilecek bir girişime, alternatifi olmadığını gördüğü için, şimdilik kaydıyla destek vermemeyi de uygun görmektedir. Ancak Rusya'nın, bölge Ermenileriyle temasının sürdüğü de bilinmektedir.

ABD ve AB ise, genel itibarıyla Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü destekledikleri için, Samtskhe-Javakheti'de belirebilecek bir ayrılıkçı girişime karşı çıkacaklardır. Her iki aktör de, Ağustos 2008'de yaşanan savaşın ardından Rusya tarafından bağımsız devlet olarak tanınan Abhazya ve Güney Osetya'nın bu statüsüne kesin bir dille karşı çıkmaktadır. Nitekim bu bölgelerin mevcut koşullar itibarıyla bağımsız bir devlet olarak varlıklarını koruyamayacağını bilmekte ve Rusya'nın bu bölgeleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalıştığını görmektedirler. Rusya'nın, eski Sovyet coğrafyasında donmuş çatışma bölgelerini (Dağlık Karabağ, Transdinyester, Donetsk ve Luhansk, hatta Kırım) kullanarak bölgesel gücünü arttırmak istediği görüldüğü için (Legucka, 2017), Samtskhe-Javakheti'de ortaya çıkabilecek bir sorunun da temelde Rusya tarafından Gürcistan'a ve Batı'ya karşı bir koz olarak kullanılabilirliği ortadadır. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki

etkinliğini azaltabilmek için Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye hattında ortaya çıkan ekonomik, enerji odaklı ve ulaştırmaya ilişkin projelere destek veren her iki aktör de, bu işbirliği girişimini baltalayabilecek sorunları engellemek istemektedir (Çelikpala ve Veliyev, 2015). Üstelik Samtskhe-Javakheti, coğrafi konum itibarıyla da tam olarak bu işbirliğinin merkezinde yer alan bir bölgedir. Gül Devrimi'nden bu yana Gürcistan'ın Batı yanlısı bir dış politika çizgisine yöneldiği bilindiğine göre, ABD ve AB'nin bu ülkenin aleyhine bir tutum sergilemesi mümkün olmayacaktır. AB'nin Gürcistan'a vize muafiyeti dahi uygulamaya başladığı (BBC, 2017) ve bu ülke ile ekonomik bir ortaklık antlaşması imzalamış olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca Tiflis, Doğu Ortaklığı Programı çerçevesinde AB'den önemli bir ekonomik destek de sağlamaktadır. Washington ise, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü her ortamda vurgulamakta ve verdiği diplomatik ve siyasal desteğin yanı sıra, Gürcü Ordusu'nun NATO standartlarına ulaşabilmesi hususunda çaba göstermektedir (Agenda.ge, 2017). Hem AB hem de ABD'nin, Samtskhe-Javakheti'deki muhtemel bir ayrılıkçılığa karşı Ermenistan nezdinde sahip oldukları ekonomik ve siyasal bağları da kullanmak isteyecekleri ortadadır. Zira Erivan her ne kadar Rusya'ya her yönden bağımlı bir görünüm içerisinde olsa da, ABD'den (diaspora eliyle ve Kongre aracılığıyla) ve AB'den (Doğu Ortaklığı Programı) önemli bir ekonomik ve teknik destek de almaktadır. Bu durum, mevcut Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan tarafından AB özelinde birçok kez dillendirilmiştir (Asbarez, 2017).

Güney Kafkasya'da daha çok altyapı yatırımları ve ekonomik girişimler özelinde adını duyurmaya başlayan Çin de Samtskhe-Javakheti'de ortaya çıkabilecek bir ayrılıkçılığa destek vermeyecektir. Zira toprak bütünlüğüne yapılan güçlü vurgu Çin'in devlet politikasıdır. Kendi içerisinde de benzer sorunlar yaşayan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Tibet, Tayvan, Hong Kong, İç Moğolistan) Pekin'in, emsal oluşturacağı gerekçesiyle başka devletlerin toprak bütünlüklerini ortadan kaldıracak girişimlere destek vermediği bilinmektedir (Wei, 2010: 112-127). Çok kutupluluk hususunda sistemsel bir müttefiklik içerisinde olan Çin ile Rusya'nın, bu hususta birbirlerinden farklılaştıkları ortadadır. Nitekim Çin, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını da kabul etmemiştir. Çin'in, kendi ekonomik ve ticari etkinliğini arttırabilmek için giriştiği ve "Tek Kuşak, Tek Yol" adı verilen İpek Yolu'nu canlandırma girişiminde Güney Kafkasya'nın ço önemli bir rolü olduğu düşünüldüğünde, Pekin'in, bu girişime zarar verebilecek bir adım atmaktan kaçınması da doğaldır (Cai, 2017). Zira Pekin, özellikle son dönemde altyapı yatırımları hususunda Gürcistan'a ciddi bir ekonomik ve teknik destek vermekte ve bu ülkeyle işbirliğini geliştirmektedir (Larsen, 2017).

Güney Kafkasya özelinde önemli bir bölgesel aktör olan Türkiye de her daim Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne destek verdiği için, Samtskhe-Javakheti'de belirebilecek bir sorun çerçevesinde Tiflis'in yanında duracaktır. Abhaz ve Oset kökenli vatandaşlara sahip olmasına karşın bu iki bölgenin bağımsızlığına karşı çıkan Ankara, Azerbaycan ile coğrafi açıdan bağlantısını sağlayan Gürcistan'ı her daim önemsemekte ve yanında tutmak iste-

mektedir. Nitekim Türkiye, Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne desteğini sürekli dillendirdiği gibi, bu ülkenin ekonomik/ticari anlamda dünyaya entegre olmasına yardımcı olan projelerin içerisinde yer almasına da katkıda bulunmuştur. NATO üyesi Türkiye, Gürcistan Ordusu'nun eğitimi hususunda da inisiyatif almıştır (NATO, 2017). Ermenistan ile yaşanan siyasal sorunlar dikkate alındığında ve Javakheti Ermenileri'nin Türkiye'ye ilişkin olumsuz tutumları da göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin Gürcistan'ın yanında duracağı açıkça ortadadır. Ne var ki, Türkiye, Ahıska Türkleri'nin bölgeye dönüşü ve statülerinin iyileştirilmesi hususunda taleplerini Tiflis'e yansıtmaya devam edecektir. Bu konu, iki ülke arasında, bölgeyle de yakından ilgili bir anlaşmazlık olarak varlığını sürdürecektir gibi görünmektedir.

Azerbaycan da tıpkı Türkiye gibi Gürcistan'ın yanındadır. Kendisiyle proje ortaklığı içerisinde olan ve Türkiye ile ticari, enerji odaklı ve lojistik bağlantısını sağlayan bu ülkenin istikrarı ve toprak bütünlüğü Azerbaycan için de elzemdir. Bakü, ayrıca, Dağlık Karabağ özelinde bir siyasal ayrılıkçılık girişimiyle karşı karşıya olduğu için Tiflis'in yanında duracaktır. Üstelik gerek Dağlık Karabağ'da, gerekse de Samtskhe-Javakheti'de yaşanan sorunun odağında aynı halk bulunmaktadır. Ermenistan ile "hukuken" savaş halinde olan Azerbaycan, Javakheti örneğinde Ermeni irredentizmine yaslanan bir talep gördüğü için de Gürcistan'ın yanında duracaktır. Ancak tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Azerbaycan da Gürcistan'da yaşayan Türk nüfus ve özellikle Ahıska Türkleri konusunda Tiflis'e belli bir baskıda bulunmaya da devam edecektir.

Gürcistan ile fazlaca bir teması olmayan İran ise bu konuda konjonktürel dengeleri gözetererek hareket edecektir. Rusya ile bölge özelinde bir yakınlığı olmasına karşın, bu ülkeyle aynı zamanda rakip olan İran, Rusya'nın ve Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini arttırmasını engelleyecek bir tavır takınamacaktır. "Güney Azerbaycan" meselesi özelinde tehdit algıladığı Azerbaycan'ı rahatsız edecek (Kamrani, 2009: 147-151) ve Ermenistan ile olan ekonomik, ticari yakınlığını sürdürmesine yarayacak bir çözüm arayışında olması beklenebilecek Tahran'ın, bu faktörler özelinde çıkarlarını maksimize edecek bir duruş sergilemesi muhtemeldir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, bu duruş biraz da konjonktürel gelişmelerin ürünü olacaktır.

Sonuç

Gürcistan'ın güneybatısında, Türkiye ve Ermenistan ile sınır oluşturan Samtskhe-Javakheti, uzun yıllardır yalnızca güvenlik ve kimlik odaklı farklılaşmayla birlikte anılmıştır. SSCB döneminde bölgeye kurulan askeri üssün yarattığı güvenlik bağlamındaki anlamlandırma, bölge nüfusunun yarısından fazlasının Ermeni kökenli olması gerçeği ile birlikte değerlendirildiğinde, Samtskhe-Javakheti'nin farklı görüntüsü rahatlıkla fark edilebilmektedir. Bağımsızlık sonrasında Gürcü ulusçuluğuna ciddi bir atıfta bulunan Tiflis'in uygulamaları, bölgedeki Ermeniler arasında ciddi bir rahatsızlık yaratmıştır. Zira büyük bir bölümü 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında bölge-

ye yerleşmiş olan Ermenilerin toplumsal/siyasal bağları ve aidiyetleri hiçbir zaman Gürcistan'a yönelik şekillenmemiştir. SSCB döneminde, yüzü Moskova'ya ve anavatan toprağı olarak gördükleri Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönük olan Ermeniler, eğitim, kültür, tarih gibi hususlarda da kendi etnik/ulusal aidiyetleri ve Sovyet kimliği ekseninde bir yapıyı içselleştirmişlerdir. Bu durumun, Gürcistan'ın bağımsızlığı sonrası değişmek zorunda kalması, Samtskhe-Javakheti Ermenileri'ni farklı siyasal seçeneklere de yöneltmiştir.

Eğitim, özellikle genç nüfusu etkileyen yüksek işsizlik oranı, ulaşım alanında yaşanan sıkıntılar, devlet eliyle inşa edilen dinsel/mezhepsel ayrımcılık ve Rus askeri üssünün 2007 yılında bölgeden ayrılması sonucu içerisine sürüklenen ekonomik çıkmaz gibi faktörler, bölge halkının yarıdan çoğunun Gürcistan genelinden farklı bir ulusal kimliğe sahip olması gerçeği ile birlikte düşünüldüğünde, farklı siyasal taleplerin gündeme gelmesine neden olmaktadır. Bu talepler, özerklik taleplerinden başlayarak, bölgenin Ermenistan'a bağlanması talebine kadar uzanabilmektedir. Topraklarında Rusya tarafından bağımsız devlet olarak tanınan iki adet ayrılıkçı bölge bulunan (Güney Osetya ve Abhazya) Gürcistan, bu bölgedeki gelişmeleri yakından ve endişeyle izlemektedir. Bölgeye ilişkin olarak özellikle eğitim ve ekonomi temelli reform girişimleri yapılmak istense de, bu konuda henüz başarı elde edilebilmiş değildir. Samtskhe-Javakheti'nin, aynı zamanda, Stalin tarafından bölgeden göçe zorlanan Ahıska Türkleri'nin anavatanı olması ve başta Türkiye olmak üzere, birçok uluslararası aktörün, Ahıska Türkleri'nin anavatanlarına dönmesi hususunda Tiflis'e baskı yapıyor olması da bölgenin toplumsal/siyasal yapısına ve geleceğine ilişkin önemli bir farkındalık unsuru olarak değerlendirilmelidir.

Samtskhe-Javakheti, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasındaki enerji ve ulaştırma odaklı projelerin geçtiği rotanın tam üzerinde yer aldığı için stratejik bir öneme de haizdir. Bu bağlamda, bölgede yaşanabilecek bir karışıklık ya da ayrılıkçılık girişimi, Güney Kafkasya'daki bölgesel denklemleri etkileyebilecektir. Rusya'nın, Güney Kafkasya'da Batı'nın ve Türkiye'nin etkinliğini sınırlayabilmek ve Batı yanlısı bir dış politika izleyen Gürcistan'ı yanına çekebilmek için bu bölgedeki ayrılıkçı istekliliği destekleyebileceği söylenebilir. Ne var ki, an itibarıyla bölgede güçlü bir ayrılıkçılık talebi yoktur. Bu yönde çeşitli örgütler kurulmuştur. Ancak büyük bir bölümü yeterli toplumsal desteği sağlayamadığı ve Erivan ile Moskova'dan beklediği desteği alamadığı için etkisizleşmiştir. Özerklik yanlısı talepler ise Javakheti özelinde sesini duyurmaya devam etmektedir. Zira Javakheti nüfusunun %90'ından fazlası Ermenilerden oluşmaktadır. Ermenistan, an itibarıyla bölgedeki ayrılıkçı ya da geniş çaplı özerklik yanlısı girişimlere destek vermemektedir. Zira doğu ve batı sınırları kapalı olan bu ülkenin dünyayla ve özellikle de en önemli müttefiki olan Rusya ile bağlantı kurmasının yolu Gürcistan ile iyi ilişkiler içerisinde olmaktan geçmektedir. Bu durum, Rusya ile Gürcistan arasında 2008'de yaşanan savaş esnasında çarpıcı bir biçimde anlaşılmıştır. Moskova da bu zorunluluğun ayırıcılığına olduğu için, Samtskhe-

Javakheti'deki Ermenilerin, Rusya'yı da bölgenin özerkliğine ikna etme yönündeki çabaları ise, Gürcistan'ın Ermenistan açısından ifade ettiği "zorunlu istikamet" niteliği nedeniyle şimdilik kaydıyla karşılık bulmamaktadır. Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasındaki üstünlüğü ele almak ve tüm dünyaya kanıtlayabilmek için "donmuş çatışma bölgelerini" ya da bu niteliğe evrilebilecek sorunlu bölgeleri kullanmayı bir dış politika aracına çevirdiğini biliyoruz. Ukrayna'da Donbass'ta yaşanan gelişmeler bu duruma açık bir örnektir. Bu bağlamda, kısa vadede söz konusu olmasa bile, Gürcistan'ın atacağı adımlara bağlı olarak, Moskova'nın Samtskhe-Javakheti Ermenileri'nin huzursuzluğunu ve taleplerini destekleme ihtimali bulunmaktadır. Ancak bunu yaparken, Ermenistan'ın pozisyonunu ve ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurması gerektiği de ortadadır.

Reel politik gerekçelerden dolayı Samtskhe-Javakheti Bölgesi'nin kısa vadede "siyasal ayrılıkçılık" karakterine bürünmüş bir mesele haline gelmesi beklenmemelidir. Ancak bölgede bu yönde belli bir istekliliğin olduğu ve bu istekliliğin de bölgenin ekonomik gelişim seviyesinin düşük kalmasına ve özellikle dil ile eğitim sorununa paralel olarak artması beklenmelidir. Gürcistan'ın izleyeceği dış politika, Rusya'nın buna bakışı, Ermenistan'ın yaşadığı bölgesel izolasyonu aşma yönünde atacağı adımlar ile Ahıska Türkleri'nin bölgeye dönüşü gibi hususlar, Samtskhe-Javakheti'nin geleceğini şekillendirecek faktörler olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

- ABASHIDZE, Archil, "Javakheti One Year After the August War", *Caucasus Institute For Peace, Democracy and Development, Policy Review*, Ekim 2009.
- CAI, Peter, "Understanding China's Belt and Road Initiative", *Lowy Institute Analysis*, Mart 2017.
- CHITADZE, Nika, "Samtskhe-Javakheti As A Potential Flash Point in Georgia: Ethnic-Confessional Composition and Integration Challenges", *Caucasus International*, Cilt 5, No. 3, 2015, s. 103-111.
- CHITANAVA, Eka, "The Georgian Orthodox Church: National Identity and Political Influence", *Traditional Religion and Political Power: Examining the Role of the Church in Georgia, Armenia, Ukraine and Moldova*, Adam Hug (der.), The Foreign Policy Centre, 2015, s. 40-52.
- "Construction of Tbilisi-Akhalkalaki Highway Completed in Georgia", *Vestnik Kavkaza*, 16 Kasım 2010, <http://vestnikkavkaza.net/news/economy/8011.html>, (24.06.2017).
- ÇELİKPALA, Mitat ve Veliyev, Cavid, "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye: Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği", *CIES Policy Brief*, No. 3, Mart 2015.
- ELLISON, Brian J., "Russian Grand Strategy in the South Ossetia War", *Demokratizatsiya*, Cilt 19, No. 4, 2011, s. 343-366.

- "EU, Armenia Finalize New Deal on Closer Ties", *Asbarez*, 27 Şubat 2017, <http://asbarez.com/160565/eu-armenia-finalize-new-deal-on-closer-ties>, (25.06.2017).
- "Georgia Joins EU's Visa-Free Policy", *BBC*, 28 Mart 2017, <http://www.bbc.com/news/av/world-europe-39417915/georgia-joins-eu-s-visa-free-policy>, (23.06.2017).
- GVENETADZE, Gogita, "Construction of Baku-Tbilisi-Kars New Railway Line", *United Nations ESCAP*, 2015.
- International Crisis Group, "Georgia: The Javakheti Region's Integration Challenges", *Policy Brief*, Europe Briefing No. 63, 2011.
- KAMRANI, Saleh, "Why South Azerbaijan Matters", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 8, No. 4, 2009, s. 147-151.
- KANBOLAT, Hasan, "Kafkasya'da Cevaheti (Gürcistan) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları", *Ermeni Araştırmaları*, No. 2, 2001.
- KANSIKAS, Suvi, "The Eurasian Economic Union, Russia's Integration Policy and the EU Challenge", *Journal on Baltic Security*, Cilt 1, No. 1, 2015, s. 108-116.
- KAPANADZE, Sergi, "Turkish Trade with Abkhazia: An Apple of Discord For Georgia", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 13, No. 3, 2014, s. 55-68.
- KODAMAN, Timuçin ve İren, Adem Ali, "Gürcistan Ulus İnşa Çabalarının Önünde Bir Engel: Cavaheti Ermenileri", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, No. 2, 2013, s. 67-75.
- LARSEN, Joseph, "Georgia: The Black Sea Hub For China's Belt and Road", *The Diplomat*, 3 Mayıs 2017, <http://thediplomat.com/2017/05/georgia-the-black-sea-hub-for-chinas-belt-and-road>, (18.06.2017).
- LEGUCKA, Agnieszka, "The Prospects of Freezing the Conflict in Donbas", *PISM Bulletin*, No. 21, Mart 2017, s. 1-2.
- LOHM, Hedvig, "Javakheti After the Rose Revolution: Progress and Regress in the Pursuit of National Unity in Georgia", *European Centre For Minority Issues*, Working Paper No. 38, Nisan 2007.
- LUSSAC, Samuel, "The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and Its Geopolitical Implications For the South Caucasus", *Caucasian Review of International Affairs*, Cilt 2, No. 4, 2008, s. 212-224.
- MATEU, Sandra Veloy, "The Armenian Minority in the Samtskhe-Javakheti Region of Georgia: Civic Integration and its Barriers", *Georgia's Reform Associates Policy Paper*, 2016.
- METREVELI, Eka, "Conflicting Threat Perceptions and Securitization of Minority Issue: The Case of Javakheti, Georgia", *Cascade Project*, Aralık 2016.
- "Military Committee: NATO Committed to Advancing Georgian Armed Forces", *Agenda.ge*, 3 Mart 2017, <http://agenda.ge/news/75550/eng>, (21.06.2017).
- NATO, "Relations with Georgia", 16 Haziran 2017, http://www.nato.int/cps/es/natohq/topics_38988.htm, (24.06.2017).

- OVERLAND, Indra, "The Closure of the Russian Military Base at Akhalkalaki: Challenges For the Local Energy Elite, the Informal Economy and Stability", *PIPSS*, No. 10, 2009.
- SABANADZE, Natalie, "Armenian Minority in Georgia: Defusing Interethnic Tension", *European Centre For Minority Issues*, Brief No. 6, 2001.
- SEFEROV, Rahman ve Akış, Ayhan, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 393-411.
- "SOCAR Keen on Privatization of Armenia-Bound Gas Pipeline", *Azernews*, 1 Aralık 2010, https://www.azernews.az/oil_and_gas/27372.html, (22.06.2017).
- STACK, Liam ve Zraick, Karen, "Frozen Zones: How Russia Maintains Influence in the Post Cold-War Era", *The New York Times*, 14 Ekim 2015, <https://www.nytimes.com/interactive/2015/10/14/world/europe/russia-frozen-zones-syria.html>, (24.06.2017).
- TONOYAN, Artyom, "Rising Armenian-Georgian Tensions and the Possibility of a New Ethnic Conflict in the South Caucasus", *Demokratizatsiya*, Cilt 18, No. 4, 2010, s. 287-308.
- WEI, Chunjuan Nancy, "China's Anti-Secession Law and Hu Jintao's Taiwan Policy", *Yale Journal of International Affairs*, Kış 2010, s. 112-127.
- YAPICI, Utku, "Samtskhe-Javakheti Region: A Neglected Keypoint For European Security of Energy Supply?", *Alternatives*, No. 12, 2015, s. 1-10.

RUSYA'NIN KIRIM'I İLHAKINDAN SONRA KIRIM TATAR MİLLİ MECLİSİ VE KIRIM TATAR TÜRKLERİNE YÖNELİK BASKILAR

Gül SARIKAYA *

ÖZ

Karadeniz havzasında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaşanan en önemli olay ve buna bağlı değişiklik, 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakıdır. Bir askeri müdahale ile başlatılan ancak bir halkoylamasına dayandırılarak meşrulaştırılan bu ilhak, Kırım'ın asli yerli halkı olan Kırım Tatar Türkleri'ni doğrudan etkileyen bir olaydır. Kırım Tatar Türkleri'nin, yarımada fiilen Ukrayna'ya bağlıyken en yetkili temsil mercii olan Kırım Tatar Milli Meclisi (KTMM) ve Kırım milli siyasi faaliyetinin içinde olan kişiler ilhak sonrasında Rusya ve Kırım'daki Rus idaresi tarafından güçlü ve sistematik baskıya maruz bırakılmışlardır. Buna, KTMM'nin yasaklanması da dâhildir. Bu çalışma, Rusya'nın 2014 Kırım ilhakından sonra Kırım Tatar Türklerine yönelik bu sistematik baskıları, ilhakin bu topluma etkileri bağlamında incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Tatar Milli Meclisi, Kırım İlhakı, Kırım Tatar Türkleri

ABSTRACT

The most important event and related shift in the Black Sea Basin is the Crimea annexation of Russia in 2014. This annexation which was started with a military intervention but so called legitimized via based on a plebiscite, became a development effecting directly Crimean Tatar Turks the autochthon and fundamental people of Crimea. The Crimean Tatar National Assembly (CTNA) which was the most authorized representative body when the peninsula was de facto Ukraine territory, and those people who are in national political activity have been subjected to strong and systematic oppression after the annexation by Russia and Russian administration in Crimea. This includes the unauthorization and ban of CTNA. This work examines those systematic oppressions towards Crimean Tatar Turks after Russian 2014 annexation in connection with effects of the annexation on this community.

Keywords: Crimea, Crimean Tatar National Assembly, Crimean Annexation, Crimean Tatar Turks

* Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Öğretim Görevlisi, KTÜ Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi, ORCID: 0000-0002-8313-7074, gul.sarikaya@giresun.edu.tr

Ukrayna'da dönemin devlet başkanı Viktor Yanukoviç'in 28-29 Kasım 2013'te Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta yapılacak olan Avrupa Birliği ile müzakereleri devam eden Doğu Ortaklığı Zirvesi'ne bir hafta kala, Ortaklık Anlaşması hazırlıklarını yürüten komisyonun çalışmalarını tek taraflı olarak sonlandırması ve Ortaklık Anlaşmasını imzalamayacağını açıklaması, Ukrayna-AB ilişkilerinde beklenmedik bir kriz yarattı. Kiev'in hazırlık komisyonunu "milli çıkar" gerekçesiyle dondurma kararı alması, sadece dış politikasını değil iç politikayı da etkilemiş ve Kırım'ın Rusya tarafından ilhaki ve doğu bölgelerinde (Özellikle Donbass olarak adlandırılan, Donetsk ve Luhansk şehirlerini içeren Rusya'ya sınırdaş bölgede) ülkeyi iç savaşa götüren sürecin başlangıcı da olmuştur.

Gösterilerin ilk gününden itibaren Ukrayna'daki gelişmeler için AB ve ABD'yi suçlayan Rusya beklenenden sert bir tepki vererek, Kırım'daki Rusların harekete geçmesini sağlamış, Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nda ise Rusya'ya bağlanmanın sorulacağı bir referandumla gidilmesi kararı alınmıştır. Referandum sonrasında da Rusya Federasyonu Federasyon Konseyi, referandumdan çıkan kararı tanıdığını ve Devlet Başkanı Putin de Kırım'ın Rusya'ya bağlandığını açıklamıştır. Böylece Ağustos 2008 Gürcistan savaşından sonra Moskova ikinci büyük askeri hamlesini gerçekleştirmiş, dahası bu hamleyle ilk defa toprak genişletme siyaseti izlemiştir.

Bunların yanı sıra yarımadanın otokton (yerli) halkı olan Kırım Tatar Türkleri'ne yönelik baskı politikaları uygulayan Rusya, ilhaki kabul etmeyecek Ukrayna'nın toprak bütünlüğünden yana tavır alan Kırım Tatar Milli Meclisi ve onun etrafında örgütlenmiş Kırım Tatar Türkleri'ne çeşitli yaptırımlar da uygulamaya başlamıştır. Bu çalışmada Rusya'nın Kırım'ı ilhaki sonrası izlediği politikaların Kırım Tatar Türkleri'ne etkileri, bunun yanı sıra Ukrayna'nın nüfus oranı az olmasına rağmen Kırım'ın örgütlü bir gücü olan Kırım Tatar Türkleri'ne yönelik desteği ve Kırım Tatar Türkleri'nin baskılar karşısında verdiği mücadele incelenecektir.

Kırım'ın İlhakına Giden Süreç

Kasım 2013'te Ukrayna'nın başkenti Kiev'de yönetime karşı başlayan protestolar Ukrayna Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in ülkeyi terk etmesiyle yönünü değiştirerek, Şubat 2014 sonunda Kırım'a sızmıştır. 26 Şubat'ta Akmeşcit'te (Simferopol) Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu önünde ayrılık karşıtı Ukraynalılar ve Kırım Tatar Türkleri ile ayrılık yanlısı Rusların toplanarak ayrı ayrı mitingler düzenlemeye başlamaları, yarımada muhtemel bir iç kargaşanın da habercisi olmuştur (The Guardian, 2014).

Ukraynalılar ile Kırım Tatar Türkleri, AB ve Batı'dan yana tavır koyarak Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü savunurken, Kırmı Ruslar muhtemel bir AB yanlısı yönetimin olması durumunda Rusya ile bütünleşmekten yana tavır almıştır (Dünya Bülteni, 2014). Moskova yanlısı politikacılar ve aktivistler mitingler düzenleyerek Rusya'dan yardım istemiş, bununla birlikte 27 Şubat'ta Kırım'da parlamentonun ve yerel hükümet binalarının kontrolü

silahlı kişilerce ele geçirilerek binalara Rus bayrağı asılmıştır (The Wall Street Journal, 2014). Aynı gün silahlı bir grubun "işgali" altında olan Parlamento toplanarak, 25 Mayıs'ta referanduma gitme kararı almıştır. Daha sonra, Kırım Parlamentosu'nun sadece Rus kökenli milletvekillerinin katıldığı oturumda yeni başbakan olarak seçilen Rus Birliği Partisi Başkanı Sergey Aksyonov, referandum tarihinin 30 Mart'a çekildiğini açıklamıştır. Alınan karara göre referandumda, Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin statüsünün Ukrayna'ya bağlı bir cumhuriyet olarak devam edip etmeyeceği oylanacak ve sandığa giden halka 'Kırım, Ukrayna'ya bağlı özerk cumhuriyet midir?' sorusu sorulacaktı (Özdal H. Ö. , 2014: 6). Ancak yaşanan gelişmeler üzerine 6 Mart 2014'te toplanan parlamento referandum tarihini 16 Mart'a çekmiş ve referandumda sorulacak soru da değiştirilmiştir. Referandumda iki soru sorulmuştur: Birincisi, "Rus vatandaşı olmak suretiyle Rusya Federasyonu'na katılmayı destekliyor musunuz?", ikincisi; "1992 Anayasası'na dönüşmesi suretiyle Kırım'ın eski statüsünü kazanmasını destekliyor musunuz?". 1992 Anayasası, "Kırım Cumhuriyeti" adıyla Kırım'a kendi bütçesini ve mülkiyetlerini yönetme hakkı tanıdığı gibi, dış politikasında özerk hareket ederek, dış ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkiler kurma imkânı vermektedir (Askeroğlu, 2014).

Kırım referandumu uluslararası hukuk uzmanları tarafından birçok açıdan eleştirilmiştir. Uzmanların tespitlerine göre, söz konusu referandum, Ukrayna'nın ve Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin anayasalarına aykırıdır. Oylamada mevcut durumun devamını tercih etmeye yönelik bir seçeneğin sunulmaması, referandum katılımcılarının karar verme özgürlüğünü kısıtlamıştır.

Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu tarafından verilen bu kararlara karşılık Ukrayna devletinin organları da bazı kararlar almıştır. Söz konusu kararlardan ilki, 28 Şubat 2014 tarihlidir (Ukrayna Yüksek Meclisi, 2014) ve Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun 27 Şubat 2014 tarihli referandum yapma kararı üzerine Ukrayna Yüksek Meclisi (Verkhovna Rada) tarafından alınmıştır. Bu kararda Meclis, Ukrayna'nın bağımsızlığını, egemenliğini, mevcut sınırlarını kabul eden 1994 tarihli Budapeşte Memorandumu'na (Birleşmiş Milletler, 1994) atıf yapmıştır. ABD, İngiltere, Rusya Federasyonu, Kuzey İrlanda ve Ukrayna tarafından imzalanan bu belgeyle birlikte Ukrayna'nın egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün garanti altına alındığı hatırlatılarak Rusya Federasyonu'ndan, Ukrayna'nın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne yönelik faaliyetlerine son vermesi istenmiştir. Ayrıca belgede imzası bulunan diğer devletlere de çağrıda bulunularak gerekli mekanizmaları harekete geçirmeleri talep edilmiştir.

Ukrayna Yüksek Meclisi, Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun 6 Mart 2014'te referandum tarihini öne (16 Mart'a) çeken kararına karşı iki önemli karar daha almıştır. Bunlardan ilki, 11 Mart 2014 tarihlidir ve Ukrayna Yüksek Meclisi, Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun bahsi geçen kararını değiştirmesini talep etmiştir (Ukrayna Yüksek Meclisi, 2014). Bu kararda, Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun aldığı kara-

rın Ukrayna Anayasası'nın çeşitli maddeleriyle çeliştiği; bu kararın dış politikayla ilgili olması münasebetiyle Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun yetkisi dışında olduğu belirtilmiş ve söz konusu kararın gözden geçirilmesi talep edilmiştir. 6 Mart tarihli bu kararın Ukrayna iç hukukuna uygun bir hale getirilmemesi durumunda ise Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun yetkilerinin feshedileceği ifade edilmiştir. Nitekim Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun söz konusu kararı değiştirmemesi üzerine Ukrayna Yüksek Meclisi, 15 Mart 2014 tarihli bir kararla Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun yetkilerini feshetmiştir (Özarslan, 2014: 124).

Ancak bu sırada 11 Mart'ta toplanan Rusya yanlısı Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu'ndan Moskova'ya birleşme yönünde bir adım gelmiş ve Parlamento, Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin ve Sivastopol kentinin bağımsızlığına ilişkin birbildirge kabul etmiştir. Bu bağımsızlık kararının temel amacına baktığımızda görüyoruz ki, Rusya Federasyonu Anayasası'na göre Federasyon'a katılmak isteyen bir bölgenin bağımsız olması ve kendi isteği ile katılma kararı alması gerekmektedir. Kendi isteği ile katılma şartı 16 Mart'taki referandumla sağlanmış olacaktı ancak bağımsızlık noktasında bir eksiklik bulunmaktaydı. Bu eksiklik de Kırım Parlamentosu'nun 11 Mart'ta aldığı bu bağımsızlık kararıyla giderilmiş ve Rusya Anayasası'ndaki bu şart yerine getirilmiştir (Özbay, 2014: 10).

Kırım Tatar Milli Meclisi etrafında toplanarak yarımada'nın belki de en örgütlü grubunu oluşturan Kırım Tatar Türklerinin Rusya'ya bağlanmaya karşı çıktıkları için protesto ederek katılmadıkları referandum, 16 Mart 2014 günü yapılmış ve referandum sonucunda katılımın %82 olduğu, seçmenlerin %96'sının Rusya'ya katılmak yönünde oy kullandığı açıklanmıştır (BBC News, 2014). Bölgede yıllardır devam eden Ruslaştırma politikaları, göçler, sürgünler ve diğer tarihi tecrübe izleri, bu referandumda çok açık bir şekilde etkisini göstermiştir. Ancak neticede, nüfusun %13'ünü oluşturan Kırım Tatar Türkleri, yaklaşık %60'ını oluşturan Rus nüfusa karşı sahip olduğu demografik dezavantajın acı sonucunu yaşamıştır.

17 Mart'ta referandum sonuçlarının açıklanmasından sadece saatler sonra Rusya Devlet Başkanı Putin, Kırım'ı bağımsız bir devlet olarak tanıyan kararı onaylamıştır. Başta Batılı ülkeler olmak üzere uluslararası hukuka uygun olarak Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü destekleyen ülkelerin yasal görmediği ve dolayısıyla sonuçlarını tanımadığı referandum, Kırım'ın *de facto* bir statüye sahip olmasını beraberinde getirmiştir (Özdal, 2014). Referandumun hemen ardından 18 Mart'ta Kremlin Sarayı'nın bir zamanlar çarların zafer konuşması yaptığı Georgiyevski Salonu'nda Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin "Kırım'ın Rusya'ya bağlanması ve yeni bir federal bölge oluşturulmasını" öngören anlaşmayı, Kırım Parlamentosu Başkanı Vladimir Konstantinov, Kırım Başbakanı Sergey Aksyonov ve Akyar (Sivastopol) Belediye Başkanı Aleksey Çalyı ile imzalamıştır (Hürriyet, 2014). 21 Mart'ta da Parlamento'nun alt ve üst kanatlarının onayından geçerek masasına gelen "Kırım Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'na bağlanması ve

Rusya Federasyonu'nda Kırım Cumhuriyeti ve federal öneme sahip Sivastopol şehri olmak üzere yeni birimlerin oluşturulmasına ilişkin" kanunu imzalamasıyla da Kırım, Rus Anayasası'na uygun olarak Rusya Federasyonu'na bağlanmıştır (Allison, 2014: 1260).

Kırım Tatar Milli Meclisi'nin Kırım Türklerinin Mücadelesindeki Anlamı

29 Mart 2014'te Kırım Tatar Milli Kurultayı olağanüstü toplanarak iki karar almıştır. Birincisi, Kırım'da, Kırım Tatar halkının kendi tarihi topraklarında, milli coğrafi özerkliğin oluşturulması için siyasi ve hukuki süreçlerin başlatılmasını ilan etmiştir. İkincisi ise, Kırım Tatar Milli Meclisi'ne, Kırım'da Kırım Tatar Türk halkının, kendi tarihi topraklarında, kendi kaderini tayin etmesi haklarının sağlanması için uluslararası kuruluşlara BM, Avrupa Konseyi, AB, AGİT, İslam İşbirliği Teşkilatı ile bağlantıya geçmesi görevini vermiştir (Kırım Haber Ajansı, 30. 03. 2014).

Kırım'ın Ukrayna'dan hızlı bir şekilde koparılarak Rusya'ya bağlanma sürecinde yarımada'nın otokton halkı olan ve yarımada'daki üçüncü büyük nüfusa sahip Kırım Tatar Türkleri'nin önemi nedeniyle hem Ukrayna hem Rusya hem de Kırım'daki yerel yönetim Kırım Tatar Türklerinin haklarının iadesine ve durumlarının iyileştirilmesine yönelik bir takım yasal düzenlemeler yaparak çeşitli vaatlerde bulunmuşlardır.

Ancak bu ilhaki hukuksuz bulan ve geçmiş acı hatıralar ve deneyimlerin etkisiyle Rus hâkimiyetini istemeyen Kırım Tatar Türklerinin bu gelişmeler sırasındaki durumlarına bakmakta fayda vardır. Öncelikle Kırım Tatar Milli Meclisi ile ilgili bilgi verilmesi gerekmektedir.

Tarihsel olarak Kırım yarımadasının otokton halkı olan Kırım Tatar Türkleri 1783'te Çarlık Rusya'nın Kırım'ı ilhaki ile uygulanmaya başlanan baskı politikaları neticesinde göçe zorlanmış ve büyük kitleler halinde göç etmeye başlamıştır. Anadolu'ya, Romanya'ya göç eden önemli bir nüfus olmakla birlikte Kırım'da yaşamaya devam eden halk, 1944'te Stalin'in sürgün kararı ile asıl büyük darbeyi almıştır. Bu büyük sürgün ile yarımada'da tek bir Türk kalmamak üzere topyekûn sürgüne tabi tutulmuş olan Kırım Tatar Türkleri, Orta Asya ve Sibiryaya hayvan vagonlarında, hiçbir maddi, tıbbi yardım olmaksızın gönderilmiş ve hastalık, açlık, havasızlıktan nüfusunun neredeyse yarısını kaybetmiştir.

Stalin'in ölümünden sonra Kruşçev dönemi ile kısmen yumuşamaya başlayan Sovyet politikalarının da etkisi ile yerleştirildikleri bölgelerde milli bilinci ayakta tutmak için "Kırım Tatar Milli Hareketi" adıyla oluşturulan sivil toplum girişimi, Kırım'a geri dönüş için mücadele etmeye başlamıştır. Hiçbir zaman teröre, şiddete ve silaha başvurmayan, demokratik ve hukuki yollarla haklarını arayan Tatar Türkleri, toplu dilekçeler, başvurular, gösteriler yaparak seslerini duyurmaya çalışmıştır. Bu girişimler çerçevesinde, rejim için bir tehdit unsuru olarak gördüğü bu hareketin büyümesine engel olmak amacıyla bazı tedbirler almış olan Sovyet yönetimi hareketin önde gelen isimleri hakkında soruşturmalar yapmış, davalar açmıştır. Ancak va-

tana dönüş için mücadeleden asla vazgeçmeyen Kırım Tatar Türkleri arasında önemli bir figür, lider olarak da Mustafa Abdülcemil Kırımıoğlu çıkmıştır. Gençlik yıllarından itibaren kendisini bu amaç uğrunda çalışmaya ve mücadele etmeye adanmış Kırımıoğlu, ömrünün 15 yılını ağır çalışma kamplarında, hapiste ve iç sürgünde geçirmiştir.

1985'te SSCB'nin son lideri Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikaları çerçevesinde bir değişim süreci başlamıştır. Bu bağlamda 1989'dan itibaren Kırım Tatar Türkleri vatanlarına dönmeye başlamıştır. Ancak sürgünden anavatan Kırım'a dönen Kırım Tatar Türkleri, Sovyet bürokratik sistemi ve yerel yönetimin yarattığı sorunlarla uğraşırken diğer taraftan kendilerine barınacak yerler yapmaya başlamıştır. Şehirlerin etrafında bir kamp görünümünde yerleşim yerleri oluşmaya başlamıştır. Evsizlik, işsizlik, sosyal koruma eksikliği, altyapı yokluğu gibi sorunlar ortaya çıkmıştır (Fuat, 2007: 68-70).

İlki 1917 yılında Bahçesaray'da toplanmış olan Kırım Tatar Milli Kurultayı'nda "Kırım Demokratik Cumhuriyeti" ilan edilmiştir. Bu Cumhuriyetin ilk hükümetinin başkanlığına da Numan Çelebi Cihan seçilmiştir. Ancak Ocak 1918'de Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte Cumhuriyet ve Kurultay Hükümeti, Bolşevikler tarafından lağvedilmiştir. 1920'de Kızıl Ordu'nun Kırım'da tam hâkimiyet sağlamasının ardından Ekim 1921'de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSC) bünyesinde Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur (Kırımlı, 2010: 250-251). Sovyet idaresinde geçen 70 yılın ardından 1991 yılında, SSCB'nin Kırım Türklerinin yaşadığı her yerinde yaptıkları demokratik seçimler sonucunda II. Kırım Tatar Millî Kurultayı 26 Haziran 1991'de Akmeşcit'te toplanmıştır. Bu Kurultay'da, Kırım Tatar Türklerini temsile yetkili en üst organ olan ve Kurultay yetkilerini kullanmak üzere 33 kişilik Kırım Tatar Millî Meclisi'nin üyeleri seçilmiş ve başkanlığına Mustafa Abdülcemil Kırımıoğlu getirilmiştir (Kırım Haber Ajansı, 2015). Birkaç gün sonra, 6 Temmuz 1991 tarihinde Kırım Tatar Milli Meclisi'nin (KTMM) ilk toplantısı yapılmıştır. KTMM'nin yapısının onaylandığı söz konusu toplantıda, millî yerel yönetim organların kurulmasına dair karar verilmiştir. 1991-1992 yıllarında Kırım'ın tüm köy, kasaba ve şehirlerinde Kırım Tatar bölge meclisleri kurulmuştur (Kırım Haber Ajansı, 29. 06. 2015). KTMM, 33 kişilik bir üst organ gibi olmasına rağmen bünyesinde, beş yılda bir seçilen 248 kurultay üyesi ile yerel ve bölge meclisleri bulunmaktadır. Bu sistem de Kırım'da oldukça geniş bir ağ üzerinde Kırım Tatar Türklerini bir araya getirmekte ve örgütlü bir topluluk olarak var etmektedir.

Kırım Tatar Milli Meclisi, Ukrayna'nın bağımsızlığından itibaren kesintisiz olarak ülke bütünlüğü ilkesinden ayrılmamaya özen gösterirken Ukrayna'nın Rusya ile kimlik ve jeopolitik eksenli mücadelesinin olumsuz etkilerine maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Bununla birlikte Kırım Tatar Türkleri, Rusların Kırım'daki ayrılıkçı faaliyetlerini desteklemediği gibi tersine onları dengeleyecek şekilde davranmıştır (Waigant, 1997). Buna rağmen Ukrayna, Kırım Tatar Türklerinin siyasi haklarının iadesi, şartları-

nın iyileştirilmesi meselelerini Rusya'nın Kırım'ı ilhakına kadar görmezden gelmiştir.

İlhaktan sonra Ukrayna'nın Kırım Tatar Türkleri'ne Yönelik Yaklaşımı
SSCB'nin dağılmasıyla 1991'de bağımsızlığını ilan eden Ukrayna devleti sınırları içinde, Ukrayna vatandaşı olarak yaşayan Kırım Tatar Türklerinin statüsü iki döneme ayrılmaktadır. Kırım Tatar Türkleri, 20 Mart 2014 tarihine kadar Ukrayna iç hukuku çerçevesinde azınlık statüsüne sahip bir topluluktur. 20 Mart 2014 tarihinde ise Ukrayna'nın yasama organı olan Ukrayna Yüksek Meclisi, aldığı bir kararla Kırım Tatar Türklerini otokton halk olarak tanımıştır. Kırım'ın otokton halkı olarak tanınma talebi Kırım Tatar Türkleri tarafından yıllardır belirtilmekte ancak tasvip görmemekteydi. Rusya'nın müdahalesini hukuka aykırı bulan ve işgal olarak kabul eden Ukrayna'nın, Kırım'ı fiilen kaybettikten sonra bu yönde bir karar alması da dikkat çekicidir (Özarlan, 2014: 108).

Ukrayna Yüksek Meclisi'nin Kırım Tatar Türklerini, Ukrayna'nın otokton halkı olarak kabul eden dokuz maddelik kararın 1. maddesinde Meclis, Ukrayna'nın otokton bir halk olarak Kırım Tatar Türkleri'nin ve diğer ulusal azınlıkların etnisite, kültür, dil ve din açısından sahip olduğu özellikleri korumayı ve geliştirmeyi taahhüt ettiğini ifade etmiştir. Bu maddeyle Kırım Tatar Türklerini otokton halk olarak kabul eden Ukrayna Yüksek Meclisi, aynı kararın 3. maddesinde ise Kırım Tatar Milli Kurultayı'nın yürütme organı olan Kırım Tatar Milli Meclisi'ni Kırım Tatar Türklerinin yetkili organı olarak kabul etmiştir (Özarlan, 2014: 119).

Ukrayna Cumhurbaşkanı Petro Porosenko, 20 Ağustos 2014'te Kırım Tatar Türklerinin milli lideri, aynı zamanda Ukrayna milletvekili olan Mustafa Abdülcemil Kırımıoğlu'nu Kırım Tatar halkıyla ilgili işlerden sorumlu cumhurbaşkanı yetkilisi olarak atamıştır. 3 Kasım 2014'te yayınlanan kararname ile de Kırımıoğlu'nun görevleri belirlenmiştir. Bunlar arasında Ukrayna'da Kırım Tatar Türklerinin anayasal haklarının sağlanmasını gözetlemek ve belirlenmiş düzene göre Cumhurbaşkanı'na ilgili hakların ihlallerinin durdurulması, hakları kısıtlama girişimlerinin önlenmesine ilişkin teklifleri sunmak, Kırım Tatar halkının haklarını korumaya, Kırım Tatarlarının etnik, kültür, dil ve dini özgünlüğünü koruma ve geliştirmeye yönelik yasaların, cumhurbaşkanı kararnamelerinin tasarılarını hazırlamaya katılmak yer almaktadır (Kırım Haber Ajansı, 04. 11. 2014). Ayrıca 14 Ekim 2015'te de Kırımıoğlu'na "Ukrayna Ulusal Kahramanı" nişanı verilmiştir (Berktaş, 2015).

Cumhurbaşkanından başlayarak pek çok Ukraynalı yetkili, Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinin ardından Rusya Federasyonu yönetimi tarafından Kırım Tatar Türklerine yönelik insan hakları ihlalleri, ayrımcılık ve yasadışı eylemlerde bulunma olaylarına dikkat çekmeye çalışmakta ve özellikle uluslararası platformlarda sık sık bu durumu dile getirmektedir. Sadece Ukrayna'nın toprak bütünlüğü üzerinden Batı'dan destek aramakta, aynı zamanda Kırım Tatar Türklerinin sorunlarına da vurgu yaparak

insani değerler üzerinden de etki yaratmaya çalışmaktadır. Nitekim Kırım'ın ilhaki Ukrayna tarafından BM Genel Kurulu'na taşınmış, 15 Kasım 2016 tarihinde "Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Sivastopol şehrinde insan hakları durumu"na ilişkin karar kabul edilmiştir. BM söz konusu Kırım kararını kabul ederek, insan haklarının ihlal edilmesini, Rusya tarafından Kırım Tatarları, Ukrainerler ve diğer etnik ve dini grup mensubu olan Kırım sakinlerine yönelik ayrımcı tedbir ve uygulamaları kınamıştır. Bunun yanı sıra Karar, Rusya'yı işgalci ülke şeklinde adlandırarak Kırım Tatar Milli Meclisi yasağının kaldırmasını ve tutukluların yasalara uygun şekilde haklarını savunabilecekleri bağımsız ve adaletli mahkemelerin yapılmasının sağlanmasını talep etmiştir (Euromaidan Press, 2016).

Rusya Federasyonu'nun Kırım Tatar Türklerine Yönelik Tutumu

11 Mart'ta bağımsızlık bildirgesi kabul eden Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu, aynı zamanda Kırım Tatar Türklerinin vatanlarına dönüşünü ve buraya yerleşmesini adaletin sağlanması olarak kabul ettiğini, Kırım Tatar Türklerinin haklarının iadesi ve onların Kırım toplumu içine entegrasyonunu konu alan bir kararname de çıkartmıştır. KTMM Başkanı Refat Çubarov ve Kırım Tatar Türklerinin manevi lideri Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu açıklamalarında, kararnamenin büyük bir adım olduğunu, ancak bunun hiçbir şekilde referanduma bakışlarını değiştirmediklerini, referandumun yasadışı olduğunu, boykot ettiklerini ve Ukrayna'nın bütünlüğünden yana olduklarını açıklamışlardı. Rus yönetimi, Kırım Parlamentosu'nun bu kararıyla KTMM'nin bağılılığını kazanmaya çalışmaktaydı (Biletska, 2014: 48).

21 Mart'ta Kırım'ın Rusya Federasyonu'na bağlanmasını öngören yasa ile Kırım'da resmi dil, Rusça, Ukraynca ve Kırım Tatarcası olarak belirlenmiştir. Bunun ardından 21 Nisan 2014 tarihinde de Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Kırım Tatar Türkleri ve Stalin baskısından zarar gören Kırım'ın diğer halklarının rehabilitasyonuna ilişkin kararnameyi imzalamıştır. Vladimir Putin, "Stalin'in baskılarına uğrayan Kırım Tatar Türkleri, geleneksel yerleşim yerlerinden, memleketinden sürgün edildi. Rusya'ya entegrasyon sürecinde Kırım Tatar Türklerinin haklarının iadesi ve çıkarlarının korunması için elimizden gelen her şeyi yapmalıyız" açıklamasını yapmıştır (Kırım Haber Ajansı, 21. 04. 2014).

Rusya'nın bu olumlu gibi görünen adımlarına rağmen bölgede uyguladığı siyaset bambaşka olmuştur. Kırım'ın işgalinin ardından yarımada Kırım Tatar Türklerinin durumunun iyileşeceğine ilişkin iyimser beklentilerin yanlış olduğu çok kısa sürede görülmüş ve baskılar bir biri ardına gelmeye başlamıştır. Rusya, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünden yana olan ve geçmiş deneyimleri nedeniyle Rusya'ya olumsuz bakan KTMM etrafındaki Kırım Tatar Türklerini baskı altına alarak ve itibarsızlaştırma politikası uygulayarak kendine muhalif olmayan bir Kırım Tatar Türk toplumu yaratma yönünde adımlar atmıştır.

Yarımadada ilhaki resmileştiren 16 Mart referandumundan önce Kırım Tatar Türklerinin hiçbir baskıyla karşılaşmayacağı, haklarının verileceği,

yönetimde yer almalarının sağlanacağı gibi vaatlerde bulunulmuştur. Ancak referandumun hemen ardından bunun tam tersi olan ve aslında beklenen uygulamalar devreye sokulmuştur. Önce referanduma katılmayan ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü savunan, Ukrayna'nın devlet bayrağını binalarından ve evlerinden indirmeyen Kırım Tatar Türkleri fişlenmeye başlanmıştır.

Süreç Kırım Tatar Türklerinin evlerine ve medreselerine ara ara yapılan korkutma amaçlı baskınlarla devam ederken, Kırım'da 14 Eylül 2014'de seçimler yapılmıştır. Rusya yönetimi bazı Kırım Tatar Türklerini işbirliğine ikna etmeye çalışırken Kırım Tatar Milli Meclisi, Kırım halkına işgal altında gerçekleşen bu seçimlere katılmama çağrısı yapmıştır (Şamilkızı, 2014).

Kırım'daki "seçimlerin" ardından Kırım Tatar Türklerine yönelik baskılar artırılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın adını taşıyan Kırım Tatar Milli Kütüphanesi kapatılmış, Kırım Tatar Milli Meclisi'ne silahlı FSB elemanları baskın düzenleyerek, Mustafa Kırımoglu'nun binadaki odasında bulunan özel eşyalarına el konulmuş, 17 Eylül 2014'te Kırım Tatar Milli Meclisi, 15 yıldır faaliyet gösterdiği binadan zorla çıkartılmış, Kırım Tatar Milli Meclisi'nin bulunduğu binanın sahibi olan Kırım Vakfı'nın bütün banka hesaplarına ve mal varlıklarına haciz konulmuştur. Bunlara ek olarak Kırım Özerk Cumhuriyeti Başbakanı Sergey Aksyonov Kırım'ın ilhakını kabul etmeyenlerin düşman ilan edileceğini ve bu insanların ya Kırım'ın dışına sürüleceğini ya da hapse gönderileceğini söylemekle birlikte KTMM diye bir kuruluş tanımadığını, bu organın kimseyi temsil etmediğini iddia etmiştir. Moskova tarafından atanmış olan Kırım Başsavcısı Natalya Poklonskaya, Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasına karşı görüş ifade eden herkesin cezalandırılacağını belirterek Kırım Tatar Türklerini sürgünle tehdit etmiştir (Şamilkızı, 2014). Bu oldukça ciddi bir söylemdir, zira daha önce 3 Mayıs 2014'te Kırımoglu'nun Kırım'a girişinin yasaklaması üzerine yapılan gösterilerden sonra Poklonskaya, "aşırıcı faaliyetlere son verilmesi" gerektiği, aksi takdirde Kırım Tatar Milli Meclisi'nin yok edileceği tehdidinde bulunmuş ve bu tehdit gerçeğe dönüşmüştür.

Kırım Tatar Türklerinin 1944 sürgününü anmak amacıyla her yıl 18 Mayıs'ta Akmescit şehrinin merkezi meydanında düzenledikleri geleneksel gösterileri konusunda da yeni Kırım yönetimi katı bir tutum takınmıştır. 18 Mayıs 2014'te Kırım yönetimi, sürgünün 70. yılı olması bakımından Kırım Tatar Türkleri için özel bir önem taşıyan anma mitingini "olası provokasyonlar" gerekçesiyle tamamen yasaklamış, KTMM'nin çabalarıyla daha sonra izin verilmiş ancak gösterilerin sadece Akmescit'in kenar bölgelerinde yapılabileceği söylenmiştir (The Guardian, 2014). Kırım Tatarlarının şehrin merkezine yönelmesini engellemek üzere Akmescit merkezine giden yollar Rusya'dan getirilen zırhlı araçlar ve yoğun polis gücü ile kapatılmıştır. Anma gösterisi polis nezareti altında ve gösteri alanı üzerinde tur atan askeri helikopterlerin gürültüsü eşliğinde gerçekleşmiştir (Liaisian, 2015).

Kırım hükümeti ayrıca Kırım Tatar Milli Kurultayı ve Meclisi'nin ancak resmi olarak kaydedildikleri, Rusya kanunlarına uyumlu çalıştıkları ve Kı-

rım hükümeti ile işbirliği yaptıkları takdirde meşru sayılacaklarını bildirmişdir. Psikolojik baskı kurma amacını taşıdığı aşikâr olan bu adımlar, Moskova'nın Kırım Tatar Türklerine ancak belli bir yere kadar müsamaha edeceğini ve Kırım'da Rusya'nın menfaatlerine aykırı düşen hiçbir gelişmeye izin vermeyeceğini göstermiştir.

Rusya'nın Kırım Tatar Türklerinin organize tepkisinin sorumlusu olarak gördüğü, KTMM'nin eski Başkanı, Kırım Tatar Türklerinin milli lideri, Ukrayna Parlamentosu milletvekili Mustafa Abdücemil Kırimoğlu'na getirdiği 5 yıllık Kırım'a giriş yasağını, KTMM Başkanı Refat Çubarov'a getirilen yasak izlemiştir. Daha sonra bu, Kırım Haber Ajansı'na ve önde gelen Kırım Tatar siyasilerine doğru genişletilmiştir. Bunun yanı sıra KTMM Başkanı Refat Çubarov'un Kırım'a girişinin yasaklanmasının ardından yarımada KTMM Başkan Vekilliğini yapan Ahtem Çiygöz 29 Ocak 2015'te asayiş bozmaya yönelik toplu eylemleri organize etme şüphesiyle tutuklanmıştır (Kırım Haber Ajansı, 29. 01. 2015).

Rusya'nın KTMM'yi hedef almasının nedeni, Meclis'in Rusya ve Batı karşısındaki tutumundan ibaret olmayıp, KTMM'nin Kırım halkı nezdindeki etki ve itibarını zayıflatmayı da içermektedir (Pekar, 2015). KTMM üyelerinin Rusya ile işbirliği yapmayı reddetmeleri, Meclis üyelerine yönelik baskı, yıldırma ve tehdit politikasının ivme kazanmasına neden olmuştur. Refat Çubarov bu baskılar kapsamında Meclis'in neredeyse her bir üyesinin evinin basıldığını veya yoklandığını, Birinci Başkan Yardımcısı Neriman Celalov ve Bahçesaray eski valisi İlmi Umerov'un da bunlar arasında olduğunu belirtmiştir. Eski Meclis üyeleri Abdurrahman Egiz ve Diaver Akiyev çok uzun süreli sorgulamalara muhatap olmuşlardır (Crimea SOS, 2015).

Kırım'da paramiliter gruplar resmileştirilmiş ve bunlar eliyle çeşitli infazlar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Kırım Tatar Türklerinden bu kapsamda kaçırılanlar ve öldürülenler olmasına rağmen resmi pozisyondaki ağızlar, bu olayları münferit olaylar olarak takdim etmekle yetinmişlerdir (Birnbaum, 2014). Ancak kaçırılma ve öldürülme olayları ilhakın üzerinden üç yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen devam etmektedir. Bu olaylara karşı Kırım Tatar aktivistleri çeşitli videolar, afişler, sloganlar hazırlayarak özellikle sosyal medya üzerinden seslerini dünyaya duyurmaya çalışmaktadırlar. Dünya Kırım Tatar Kongresi Yönetim Kurulu üyesi, Bahçesaray Kırım Tatar Bölge Meclisi üyesi Ervin İbragimov'un 25 Mayıs 2016'da Bahçesaray yakınlarında kaçırılmasının ardından, Moskova'da Kremlin'in yakınlarında fotoğrafının ve bulunması talebinin yer aldığı afişler asılmıştır. Kaçırılma görüntülerine de ulaşılmamasına rağmen Rus yönetimi bu konuyla ilgili de hiçbir yorum yapmamıştır (Shandra, 2016). Dünya Kırım Tatar Kongresi'nin Yönetim Kurulu, üyesi Ervin İbragimov'un kayboluşu hakkında yayınladığı açıklamada, söz konusu olaydan, Kırım'ı işgali altında tutan Rusya Federasyonu'nun sorumlu olduğunu vurgulamıştır (Kırım Haber Ajansı, 27. 09. 2016).

Kırım Tatar Türklerine yönelik yapılan baskıların önemli bir hedefi de Kırım Tatar medyası olmuştur. Medya üzerindeki sert tedbir ve uygulama-

lar, Kırım halkının algı ve yönelimini etkileyecek boyutta yapılmıştır (Vladimirova, 2016). Bu kapsamda, Kırım Tatar televizyon kanalı olan ATR-ve ona bağlı çocuk kanalı Lale, Meydan Radyosu ve "15 Dakika" adlı haber ajansının 31 Mart 2015'te kapatılması oldukça tepki çekmiştir. Kırım'daki medya kuruluşlarının Rusya mevzuatına göre tescil olması istenmiş ve 1 Nisan'a kadar süre verilmiştir. ATR televizyon kanalı da tescil işlemleri için defalarca Rusya Telekomünikasyon Kontrol İdaresi'ne (Roskomnadzor) başvurusunu göndermesine rağmen, evraklarda hatalar olması nedeniyle incelenmeyeceği cevabını almış ve sürenin dolmasının ardından da yayınına son verilmiştir. Bunun üzerine AB, AGİT, Uluslararası Af Örgütü gibi uluslararası kuruluşlar ifade özgürlüğüne sınırlama getiren, bağımsız medyayı engelleme girişimine tepki göstermiş, ayrıca Ukrayna Cumhurbaşkanı Porosenko da ATR'nin Kiev'den tüm Ukrayna'ya yayın yapma olanağının sağlanacağını ifade etmiştir (Cocoli, 2015).

Bu gelişmeler sırasında Kırım Tatar Türkleri, KTMM'nin kapatılması halinde yeniden yeraltı yapılanmasına geçilmesi, haklarının korunması adına Moskova'da eylemler yapılması gibi tedbir kararlarını almıştır. Bununla birlikte Mustafa Abdücemil Kırımoglu, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü savunarak, Kırım'a giriş yasağı konulması hakkında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Rusya aleyhine başvurmuş, BM, NATO gibi uluslararası kuruluşlardan destek istemiş, ABD Başkanı Barack Obama ile görüşerek Kırım Tatar Türkleri'nin durumunu dünyaya anlatmıştır. Yeni yapılan seçimlerde Porosenko'nun partisinden yeniden Ukrayna milletvekili olan ve Ukrayna Devlet Başkanı'nın Kırım Tatarlarından sorumlu cumhurbaşkanı yetkilisi olan Kırımoglu'nun bu girişimlerinden rahatsız olan Putin ve diğer Rus yetkililer, itibarsızlaştırma kampanyaları yürütmeye başlamış ve Kırımoglu'nun şahsi çıkarları peşinde koştuğu iddia edilerek, Kırım Tatar Türklerinin haklarının Moskova'da aranması gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

Bunun yanı sıra Kırım'da KTMM'den farklı görüşlere sahip olan Kırım Tatar Türkleri, ayrılıkçı Kırım Hükümeti ile yapılan toplantılara davet edilmiştir. Bu şekilde Kırımoglu ve KTMM'ye alternatif, Rusya'ya yakın bir Kırım Tatar Türkleri grubu ve yönetimi oluşturulmak istenmektedir. Rusya'nın Kuzey Kafkasya özerk cumhuriyetlerinde de uyguladığı Moskova'nın kuklası yönetimler oluşturma politikası Kırım'da da uygulanmak istenmiştir.

Moskova'nın Kırım Başsavcısı Natalya Poklonskaya, Şubat 2016'da Kırım Tatar Milli Meclisi'ni kapatmak için mahkemeye başvurmuş ve Savcı Poklonskaya'nın dilekçesi ile ilgili mahkeme duruşmaları 3 Mart tarihinde görülmeye başlanmıştır. Poklonskaya, mahkeme kararını beklemeden 13 Nisan 2016 tarihinde "Kırım Tatar Milli Meclisi'nin faaliyetlerinin askıya alınması ile ilgili" karar yayınlamıştır. 18 Nisan tarihinde ise Rusya Adalet Bakanlığı, Kırım'ın Rusya tarafından atanmış Başsavcısı Natalya Poklonskaya'nın kararı üzerine Kırım Tatar Milli Meclisi'ni "aşırı faaliyetler gerçekleştirmesi nedeniyle faaliyetleri askıya alınan dini ve sivil toplum kuruluşları listesine" dâhil etmiştir. "Aşırı Faaliyetlere Karşı Mücadeleye Dair" Fe-

deral Kanununun 9. ve 10. maddelerine atıfta bulunduğu belgede sözde savcı Poklonskaya, karar metninde Rus propagandasına uygun şekilde Kırım Tatarlarının özyönetim organını “sivil toplum kuruluşu” gibi göstermeye çalışarak, “Bir sivil toplum kuruluşunun hakları askıya alınıyor. Bu karar doğrultusunda ilgili kuruluşun tüm devlet veya belediye tarafından sunulmuş toplu iletişim araçlarını kullanması yasak, toplu etkinlik düzenlemesi, banka mevduatları kullanması ve herhangi bir faaliyette bulunması yasak. Kuruluşun herhangi bir propagandasının yapılması da yasak. . .” açıklamasında bulunmuştur. 26 Nisan 2016 tarihinde görülen davanın sonuç kararı; KTMM’nin ‘aşırıcı’ örgüt olarak kabul edip Kırım dâhil olmak üzere Rusya’da faaliyetlerinin yasaklanması şeklinde olmuştur (Kırım Haber Ajansı, 26. 04. 2016). Bu karara ilişkin temyiz dilekçesi verilmiş ve 29 Eylül 2016 tarihinde Moskova’daki Rusya Yüksek Mahkemesi tarafından incelenen KTMM’nin temyiz dilekçesi reddedilerek Kırım Tatar Milli Meclisi’nin yasağı onanmıştır.

Kırım Tatar Türkleri için en büyük tehlike KTMM’nin binasından çıkarılması veya kapatılması değildir. Çünkü Kırım Tatar Türkleri otoriter ve totaliter rejimlerde faaliyet gösterme tecrübesi olan, binasız, merkezsiz de organize olmayı başarmış bir toplumdur. Sürgün yıllarında Sovyet baskısı altında dahi milli şuurunu kaybetmemiş, nesilden nesile dilini, kültürünü, vatan sevgisini aktarmış, muhafaza etmiştir. Ancak Kırım Tatar Türkleri için daha büyük tehlike, Kırım’da Rusya istihbarat organlarının gerçekleştirilmeye çalıştığı senaryodur; yani KTMM ve genel olarak Kırım Tatar Türklerinin bölünmesi ve KTMM’ye olan güvenin sarsılması hedeflenmektedir.

Rusya bütün yollarla Kırım Tatar Türklerini ya yarımadayı terk etmeye ya da biat etmeye zorlamaktadır. Bu korkuyla yaşamak istemeyen, siyasi ve kültürel baskılara dayanamayan, işsizlik ve ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalan çok sayıda Kırım Tatar Türk’ü yaşadıkları yerleri terk etmiştir. Bir kısmı Kiev’e bir kısmı ise Kırım sınırlarının hemen dışındaki Ukrayna kenti Herson’a göç etmiştir (Yivciğer, 2015). Mustafa Abdülcemil Kırımoglu, Rusya’nın ilhakından sonra Kırım’dan yaklaşık 17 bin Kırım Tatarının ayrıldığını açıklamıştır. Kırım’daki soydaşlarına vatanlarını bırakmama çağrısını yaptıklarını, ancak tutuklamaların, cinayetlerin, aramaların gerçekleştiği ortamda bunun durdurulamaz bir durum haline geldiğini belirtmiştir (Dünya Bülteni, 2016). Bu durum da yine Kırım Tatar Türklerinin nüfus problemleri yaşamasına neden olmakta, Kırım’daki varlığın korunması adına atılan adımlara zarar vermektedir.

Sonuç

Kırım’ın Ukrayna’dan koparılıp, bir oldu-bittiyle Rusya’ya bağlanması sürecini en fazla tedirginlikle izleyenler, yüz yıllardır yarımadayı yurt edinmiş yerli ahali olan Kırım Tatar Türkleri olmuştur. Kırım Tatar Türklerinin Rusya karşıtı tutumu Kırım’ın geçmişi ile yakından ilgilidir ve toplumsal hafızalarında canlı olarak saklanan ağır travmadan –Stalin döneminde uğradıkları topyekûn sürgünün hatırasından– kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte

ilhaktan bu yana Rusya tarafından izlenen baskıcı tutum da Kırım Tatar Türkleri'nin endişelerini destekler niteliktedir.

Kırım Tatar Türklerinin 23 yılda gerçekleştirdikleri geri göç, yerleşme, yeniden yapılanma, eğitim, dil, kültür sahasındaki kazanımların ortadan kaldırılmasına dönük programlar birer birer hayata konmaktadır. Kırım Tatar Milli Meclisi'nin hükmi şahsiyeti ve mensupları tehdit altında bulunmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye'nin Rusya ile ikili ilişkilerinin çeşitli boyutlarını muhafaza etmesinde, çatışma ortamında bile yarımadanın asli ve otokton toplumu olan bu halkın mevcudiyetini öncelikle sorumluluğu vardır.

Kırım Tatar Türkleri, bir kez daha zorlu bir sürece girmiştir. Rusya, uzun yıllardır bölgedeki etnik yapıyı lehine çevirme politikalarının sonucunu almış, Ukrayna'da kendi desteklediği iktidara -dolayısıyla kendisine karşı oluşan bir ayaklanmadan dahi kazançlı çıkmayı başarmıştır. ABD ve AB ülkeleri, ekonomik ve diplomatik yaptırım kararları almış olsalar da, uluslararası hukuku hiçe sayan bu ilhaka karşı yeterince etkili olmamıştır. İlhakın ardından uygulamaya konulan yaptırımlar konusunda Avrupa Birliği ülkeleri özellikle de Almanya tarafından kademeli olarak kaldırılması talepleri gelmiştir. Rusya'ya olan enerji bağımlılığı ve ekonomik ilişkiler bu taleplerde etkili olmaktadır. Bununla birlikte Doğu Ukrayna'da istikrarın sağlanması, bu bölgenin Ukrayna'dan kopmaması daha öncelikli ve önemli bir hedef haline gelmiş ve bu bağlamda Kırım, dondurulmuş sorunlardan biri olarak rafa kaldırılmıştır. Kırım'ın, Rusya'dan geri alınacağı konusunda Ukrayna yetkilileri tarafından zaman zaman açıklamalar yapılsa dahi, buna yönelik somut bir politika açıklanmamaktadır. Yine Batı dünyasının Kırım ile ilgili gündemi, Suriye'de yaşanan gelişmeler, IŞİD terörü, Avrupa'nın göbeğinde patlayan bombalara karşı alınacak tedbirler paralelinde değişmiş ve öncelikler arasından çıkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Dünyası ise yine zor bir sınav ile karşı karşıya kalmıştır. Kırım'ın tarihi ve stratejik önemi bilinmesine rağmen, hazırlıksız yakalanılmış, süreç boyunca da gerekli müşterek politikalar Türk devletlerince belirlenip takip edilememiştir. Son yıllarda bölgesel güç olma iddiası ile uluslararası meselelere müdahil olan Türkiye'nin proaktif dış politikasında Kırım ancak Rusya'dan beklenen hassasiyet ifadesiyle yer alabilmiştir. Her ne kadar Dışişleri Bakanlığı açıklamaları ve resmi söylemler Ukrayna'nın toprak bütünlüğünden yana olduğu ve Kırım Tatar Türkleri'nin haklarının korunması vurgusu içerse de, KTMM Rusya tarafından hedef alınmaya devam etmiştir. Özellikle Kırım'ın ilhaki nedeniyle Rusya'ya karşı, ABD ve AB'nin uyguladığı yaptırımlara da katılmayan Türkiye'nin, enerji bağımlılığı çerçevesinde bu adımı attığı izlenimi oluşmaktadır. Böyle bir ortamda Rusya, istediğini almıştır. Bundan sonraki süreçte Türkiye ve Türk Dünyası'nın burada yaşanacak gelişmelerin dışında kalmamaya özen göstermesi, yapıcı bir politika izlemesi gerekmektedir.

Elbette Türkiye açısından konu son derece hayati başka dış politika başlıkları içeren bir konudur. Bunlar arasında bağımsızlığından bugüne

kadar iyi ve yapıcı ilişkiler içinde bulunduğu Ukrayna'nın egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı, içinde bulunduğu NATO ittifakı ve Batı dünyasının beklentileri ile ters düşmeme gayreti, Karadeniz'de yaklaşık 25 yıldır zedelenmemiş olan Türkiye-Rusya uzlaşma statüsü, Rusya'nın "yakın çevre"sinde attığı yayılmacı adımların nerede duracağı endişesi, Türkiye-Rusya ekonomik ilişkileri, enerjide artan Rusya bağımlılığı gibi konuları özellikle hatırlamak gerekir. Her şeye rağmen, Türkiye'nin Kırım Tatar Türklerinin asli sahibi oldukları topraklarda bugünkü nüfus ve milli varlık seviyelerine ulaşmalarının bile ne denli zor gerçekleştiğini unutmuyarak, Kırım Türkleri ve onların yasal temsilcilerine, milli liderlerine sahip çıkması, Türkiye-Rusya ilişkilerinde her daim bir başlığı Kırım Türklerine ayırması uzun vadeli vazgeçilmemesi gereken bir politik seçenektir.

KAYNAKÇA

- ALLISON, Roy. (2014, 11 12). "Russian 'deniable' intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules", *International Affairs*, 1255-1297. http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4760/39349_202339.pdf adresinden alındı
- ASKEROĞLU, Sabir. (2014). "Ukrayna Krizi ve Rusya Politikası", *2023*, 20.
- BBC News. (2014, 03 17). "Crimean parliament formally applies to join Russia". <http://www.bbc.com/news/world-europe-26609667>
- BERKTAY, Deniz. (2015, 10 14). "Kırım'ın 'Ulusal Kahramanı' nişanı verildi", http://www.dha.com.tr/kirimoglu-na-ukrayna-ulusal-kahramani-nisani-verildi_1048107.html
- BILETSKA, Yuliya. (2014). "Rusya ile Ukrayna'nın Güç Savaşı Arasında Kırım Tatarları", *Perspektif*, 46-49.
- Birleşmiş Milletler. (1994, 12 05). *Memorandum on Security Assurances in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-proliferation of Nuclear Weapons*. http://www.un.org/en/ga/search/vi/ew_doc.asp?symbol=A/49/765
- BIRNBAUM, Michael. (2014, 11 30). "Crimean Tatars say Russian annexation has brought fear and repression all over again". http://www.washingtonpost.com/world/europe/crimean-tatars-say-russian-annexation-has-brought-fear-and-repression-all-over-again/2014/11/28/c2a3bcea-73ed-11e4-95a8-fe0b46e8751a_story.html
- COCOLI, Isabela. (2015, 04 02). "Kırım Tatar Televizyonu ATR Kapatıldı". <http://www.amerikaninsesi.com/a/kirimda-atr-televizyonu-kapatildi/2704081.html>
- Crimea SOS. (2015, 05 22). "Crimean Tatars Fishbone in Moscow's Throat". <http://www.4freerussia.org/crimean-tatars-fishbone-in-moscows-throat/>
- Dünya Bülteni. (2014, 02 26). "Kırım'da Her An Çatışmalar Çıkabilir". <http://www.dunyabulteni.net/haber/290814/kirimda-her-an-catismalar-cikabilir>

- Dünya Bülteni. (2016, 04 29). "17 bin Kırım Tatarı, yarımadayı terk etmiş". <http://www.dunyabulteni.net/haber/362576/17-bin-kirim-tatari-yarimadayi-terk-etmis>
- Euromaidan Press. (2016, 11 16). "UN committee adopts resolution recognizing Russia as occupying power in Crimea". <http://euromaidanpress.com/2016/11/16/un-resolution-russia-occupying-power-in-crimea-mejlis-crimean-tatars-human-rights/>
- FUAT, B. (2007). "Kırım Tatarlarının Lideri Mustafa Cemiloğlu ile söyleşi". 2023, 68-70.
- Hürriyet. (2014, 03 18). "Putin'den dünyaya inat 'Kırım' imzası". <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/26032485.asp>
- Kırım Haber Ajansı. (2014, 03 30). "İşte Kurultay'ın milli özerklik kararının tam metni". <http://qha.com.ua/iste-kurultay-in-milli-ozerklik-kararini-n-tam-metni-131578tr.html>
- Kırım Haber Ajansı. (2014, 11 4). "Kırım Tatarlarından sorumlu yetkili olarak Kırımoglu'nun görevleri". <http://qha.com.ua/tr/siyaset/kirim-tatarlarindan-sorumlu-yetkili-olarak-kirimoglu-nun-gorevleri/134737/>
- Kırım Haber Ajansı. (2014, 04 21). "Putin: Kırım Tatar halkının rehabilitasyonu kanunu hazırlıyor". <http://qha.com.ua/putin-kirim-tatar-halkinin-rehabilitasyonu-kanunu-hazirliyor-131827tr.html>
- Kırım Haber Ajansı. (2015, 01 29). "Athem Çiygöz hakkında tutuklama kararı çıktı". <http://qha.com.ua/athem-ciygoz-hakkinda-tutuklama-karari-cikti-135911tr.html>
- Kırım Haber Ajansı. (2015, 06 29). "Bayrak günü ile anılan II. Kırım Tatar Milli Kurultayının tarihçesi". <http://qha.com.ua/tr/siyaset/bayrak-gunu-ile-anilan-ii-kirim-tatar-milli-kurultayinin-tarihcesi/138241/>
- Kırım Haber Ajansı. (2015, 05 18). "Toplu kıyımdan ilhaka Kırım Tatarları". <http://qha.com.ua/tr/toplum/toplu-kiyimdan-ilhaka-kirim-tatarlari/137603/>
- Kırım Haber Ajansı. (2016, 04 26). "İşgalci mahkeme, Meclis ile ilgili kararını verdi". <http://qha.com.ua/tr/siyaset/isgalci-mahkeme-meclis-ile-ilgili-kararini-verdi/144734/>
- KIRIMLI, Hakan. (2010). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LIAISIAN, Şahin. (2015, 01 29). "Ukrayna Krizinde Kırım Tatarları Faktörü". <http://www.bianet.org/yazar/liaisian-sahin?sec=biamag>
- ÖZARSLAN, Bahadır B. (2014). "Soğuk Savaş Sonrasında Kırım'ın ve Kırım Tatar Türklerinin Statüsü". *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 97-135.
- ÖZBAY, Fatih. (2014). "Rusya'nın Ukrayna Politikası ve Kırım Hamlesi". 2023, 8-11.
- ÖZDAL, Habibe. (2014, 03 22). "Kırım'da Referandum: Ya Sonra?" http://www.usak.org.tr/kose_yazilari_det.php?id=2267&cat=330#.Uyg5Fah_vS

- ÖZDAL, Habibe vd. (2014). *Ukrayna Siyasi Krizinde Rusya ve Batının Tutumu*. Ankara: USAK.
- PEKAR, Andrii. (2015, 05 21). "Crimean Tatar fishbone in Moscow's throat". <http://krymsos.com/en/news/55cc9b1aad0e9/>
- SHANDRA, Alya. (2016, 08 03). "9 killed, 15 kidnapped under Russian regime – Crimean Tatar World Congress". <http://euromaidanpress.com/2016/08/03/9-killed-15-killed-over-two-years-of-russian-occupation-crimean-tatar-world-congress/>
- ŞAMİLKIZI, Gönül. (2014, 09 26). "Kırım Tatarları yeni sürgünün eşiğinde". <http://www.trtturk.com/haber/kirim-tatarlari-yeni-surgunun-esiginde-85137.html>
- The Guardian. (2014, 02 27). "Armed Men Seize Crimea Parliament and Hoist Russian Flag". <http://www.theguardian.com/world/2014/feb/27/armed-men-seize-crimea-parliament-reports>
- The Guardian. (2014, 11 25). "Russia's treatment of Crimean Tatars echoes mistakes made by Soviets". <http://www.theguardian.com/world/2014/nov/25/-sp-russia-crimean-tatars-soviet-ukraine>
- The Wall Street Journal. (2014, 02 27). "Kırım'da silahlı kişiler parlamento ve hükümet binalarını işgal etti". <http://www.wsj.com.tr/article/SB10001424052702303801304579408641239101238.html>
- Ukrayna Yüksek Meclisi. (2014, 03 11). "On Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine on termination of the decision of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea of March 6, 2014 to hold the national Crimean referendum on March 16, 2014". <http://iportal.rada.gov.ua/en/news/page/news/News/News/89193.html>
- Ukrayna Yüksek Meclisi. (2014, 02 28). "On the address of the Verkhovna Rada of Ukraine to the guarantor-states of the Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons". <http://iportal.rada.gov.ua/en/news/News/News/88714.html>
- VLADIMIROVA, Anastasia. (2016, 02 22). "Russia Is Persecuting Crimea's Tatar Population Again". <https://muftah.org/russia-persecution-crimea-tatar/#.WZ0qOD5JbIV>
- WAIGANT, Michael. EVERS F. (1997). "Kırım'ın Siyasi Sahnesinde Kırım Tatarları". *Emel*.
- YIVCIĞER, Gökhan. (2015, 03 20). "Kırım Tatarları göçe zorlanıyor". <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/kirim-tatarlari-goce-zorlaniyor>

AVRASYA BİRLİĞİ: 'GERÇEK' BİR ENTEGRASYON MU, RUSYA'NIN YENİ HEGEMONYA KURMA ARAYIŞLARININ BİR ARACI MI?*

İsmail AYDINGÜN**

ÖZ

Bu çalışmada, Rusya'nın 2008'deki Gürcistan Savaşı'ndan bu yana âdeta yeni-kolonyalist bir retorik çerçevesinde uyguladığı yayılcı siyaset veya yeni hegemonya kurma arayışlarının yol açtığı siyasi krizlerin Avrasya Birliği'ne yansımaları irdelenerek, Kırım'da olduğu gibi, Transdinyester'de ya da başka bir yerde Rus azınlıklar bahane edilerek yapılacak referandumlarla siyasi sınırların değiş(tiril)mesinin, hedeflenen siyasi ve ekonomik entegrasyonla hangi boyutlarda çelişeceği tartışılacak. Ayrıca, Ukrayna ve Kırım'daki siyasi kriz çerçevesinde, Rusya'nın, hem Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri'ne hem de Avrasya Birliği'ne mesafeli duran, hatta katılmak istemeyen eski SSCB cumhuriyetlerine karşı aldığı konum ve takındığı tutum, ünlü Alman hukukçusu ve siyaset kuramcısı Carl Schmitt'in 'dost-düşman ayrımı' bağlamında değerlendirilecek. Türkiye'nin Avrasya Birliği'ne dâhil olup olmayacağı, dâhil olmasının ya da olmamasının söz konusu entegrasyon sürecindeki siyasi yansımaları da çalışmada ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yeni-kolonyalist retorik, entegrasyon, hegemonya, dost-düşman ayrımı

ABSTRACT

This study will discuss the extent of conflict between the intended political and economic integration and altered political borders, in Transnistria or somewhere else, through future referendums which will be realized using the Russian minority as an excuse - like in Crimea, by explicating the implications of the political crises caused by the expansionist policies or the search for establishing new hegemonies of the Russian Federation within a new-colonialist rhetoric following the 2008 Georgian War, for the Eurasian Union. Additionally, within the political crises in Ukraine and Crimea, the detached attitude of the Russian Federation both against the EU and the USA and the stance it takes and its attitude against the former republics of the

* Bu makale, 15-16 Kasım 2014 tarihlerinde Almatı'da (Kazakistan) düzenlenen *III. Avrasya Sosyal Bilimler Forumu*'nda sunulan bildirinin değiştirilmiş, genişletilmiş ve güncellenmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, ORCID: 0000-0002-7172-5274, aydingun@baskent.edu.tr.

Soviet Union, which do not want to participate to Eurasian Union, will be evaluated using Carl Schmitt's 'friend-enemy' distinction. One other topic which will be discussed is whether Turkey can be included in the Eurasian Union and the political implications of its inclusion or uninclusion during the aforementioned integration process.

Keywords: Neo-colonialist rhetoric, integration, hegemony, friend-enemy distinction

Rusya'yla bazı eski SSCB ülkeleri arasında, 28 Kasım 2013'teki Vilnius'ta (Litvanya) Doğu Ortaklığı Zirvesi'nde Ukrayna Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç'in Avrupa Birliği'yle Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmasını son anda imzalamaktan vazgeçmesiyle başlayan hassas ikili ilişkiler, kırılan bir zeminde ilerlemeye devam ediyor. Yanukoviç'in AB'yle anlaşma imzalamaktan vazgeçmesiyle birlikte Ukrayna'da başlayan olaylar sonucunda gerçekleşen iktidar değişikliği, ardından buna Rusya'nın Kırım'ı önce işgal, sonra da ilhak etmesiyle verdiği tepki bazı eski SSCB ülkelerini tedirgin etti. Belarus Devlet Başkanı Aleksandr Lukaşenko'nun, bir taraftan Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinin kabul edilemez olduğunu açıklaması, diğer taraftan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik kararına karşı oy kullanması, Azerbaycan'ın aynı karara destek vermesi, Azerbaycan'ın bildiriye desteğine karşı Moskova Devlet Üniversitesi'nden, günümüz Avrasyacılık kuramının önde gelenlerinden, Putin'in bir dönem siyasi danışmanı, Rus akademisyen Aleksandr Dugin'in, "Ukrayna'dan sonra Azerbaycan'la hesaplaşacağız" şeklindeki demeci, daha da önemlisi, Kazakistan'ın, ülkenin kuzeyinde nüfusun yarısını oluşturan Rus azınlığın Kırım'daki referandumdan sonra aynı yöntemle başurma olasılığından duyduğu endişe, sözü edilen tedirginliklerin sadece bazı dışa vurumlarını oluşturuyor.

Bu çalışmada, Rusya'nın 2008'deki Gürcistan Savaşı'ndan bu yana âdetta yeni-kolonyalist bir retorik çerçevesinde uyguladığı yayılcı siyaset veya yeni hegemonya kurma arayışlarının yol açtığı siyasi krizlerin Avrasya Birliği'ne yansımaları irdelenerek, Kırım'da olduğu gibi, Transdinyester'de ya da başka bir yerde Rus azınlıklar bahane edilerek yapılacak referandumlarla siyasi sınırların değiş(tiril)mesinin, hedeflenen siyasi ve ekonomik entegrasyonla hangi boyutlarda çelişeceği tartışılacak. Ayrıca, Ukrayna ve Kırım'daki siyasi kriz çerçevesinde, Rusya'nın, hem Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri'ne hem de Avrasya Birliği'ne mesafeli duran, hatta katılmak istemeyen eski SSCB cumhuriyetlerine karşı aldığı konum ve taktığı tutum, ünlü Alman hukukçusu ve siyaset kuramcısı Carl Schmitt'in 'dost-düşman ayrımı' bağlamında değerlendirilecek. Türkiye'nin Avrasya Birliği'ne dâhil olup olmayacağı, dâhil olmasının ya da olmamasının söz konusu entegrasyon sürecindeki siyasi yansımaları da çalışmada ele alınacaktır.

Avrasya Birliği'ne Giden Yol

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından eski SSCB ülkeleri, siyasi krizlerin yanı sıra serbest piyasa ekonomisini yapılandırma sürecinde önemli ekonomik sorunlar ve krizlerle karşı karşıya kaldılar. Aradan geçen yirmi yıla karşın hâlâ küçük, orta ve/veya büyük çaplı ekonomik sorunlarla ve krizlerle mücadele ediyorlar. Bunun belki de en temel nedeni, Sovyet dönemi ekonomi planlamasının, Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetleri birbirine tamamiyle bağlı kılan niteliğiydi.¹ Bu nitelik, eski SSCB ülkelerinin, dağılmayı izleyen ilk birkaç yılda ulusal ekonomilerini yapılandırmaya başladıklarında üretimi âdeta durma noktasına getiren önemli ekonomik çöküşler yaşamalarına neden oldu. Gerçekleştirilmeye çalışılan ekonomik dönüşüm süreci bölgesel ve küresel aktörlerin etkisi altında gerçekleşti. 1991 sonrasında Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Türkiye ve İran, eski SSCB coğrafyasında -özellikle de Orta Asya'da- Rusya'nın boşluğunu doldurma ve güç/etkinlik elde etme mücadelesine giriştiler. Dağılmanın onuncu yılında Rusya, başta Orta Asya olmak üzere, söz konusu coğrafyada yeniden etkin bir güç olarak ortaya çıkmaya başladı.

Bir taraftan ulusal ekonomilerin gelişmesinde bölgesel ekonomik iş birliğinin gerekliliği, diğer taraftan Rusya'nın 2000'lerin başlarında eski Sovyet coğrafyasında bir güç olarak tekrar ortaya çıkmasıyla birlikte ortak bir ekonomik alan yaratmayı hedefleyen ve bu coğrafyada genişlemesi beklenen bir entegrasyon projesi olan Avrasya Birliği projesinin tohumları atılmaya başlandı.

Aslında, Avrasya Birliği'ne giden yolun taşları, 1994'te, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Moskova Devlet Üniversitesi'nde yaptığı konuşmayla döşenmeye başlandı. Bu yolda atılan ilk somut adım olarak kabul edilen bu konuşmanın ardından Rus lider Vladimir Putin'in girişimleri geldi. 2000 yılında, Rusya, Kazakistan, Belarus, Kırgızistan ve Tacikistan tarafından Avrasya Ekonomik Topluluğu adıyla kurulan oluşum, Rusya, Kazakistan ve Belarus arasında imzalanan yeni bir anlaşmayla, 1 Ocak 2010 tarihinde, Avrasya Gümrük Birliği'ne (AGB) dönüştü. 18 Kasım 2011'de, Moskova'daki Gümrük Birliği Zirvesi'nde, Rusya, Belarus ve Kazakistan devlet başkanları, Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun altyapısını oluşturacak anlaşmayı imzaladılar. Avrasya Ekonomik Topluluğu (AET), 29 Mayıs 2014 tarihinde, Rusya, Kazakistan ve Belarus devlet başkanlarının imza koyduğu anlaşmayla da Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) dönüştü. AEB, 2 Ocak 2015'te Avrasya Birliği (AB) adını aldı. AEB'nin, siyasetten ekonomiye, kültürden eğitime kadar birçok alanı birbirine bağlayan ilişkiler ağı olması hedefleniyor.

¹ 29 Mayıs 2014'te Astana'da imzalanan Avrasya Ekonomik Birliği anlaşmasının imza töreninde Belarus Cumhurbaşkanı Aleksandr Lukaşenko'nun, Sovyetler Birliği dönemindeki ekonomik bağların yeniden kurulması gerektiğini ve anlaşmaya dâhil olan her ülkenin çıkarlarının gözetildiğini belirterek, rekabet edilmeyeceğini, aksine üye ülkelerin birbirlerini tamamlayacağını dile getirmesi, söz konusu niteliğin dışavurumuna bir örnek olabilir ("Avrasya Birliği Kuruldu Türkiye Bekleniyor").

Görünürde daha çok Kazakistan'ın ön planda olduğu, aslında asıl önemli aktörün Rusya olduğu Avrasya Birliği'ne yakın erimde Ermenistan², Tacikistan ve Kırgızistan'ın,³ uzun erimde de Gürcistan, Moldova, Azerbaycan ve -çok değil, yaklaşık bir yıl öncesine kadar- Ukrayna'nın katılacağı öngörülüyor(du). Ancak Gürcistan, Moldova ve Ukrayna'nın, Doğu Ortaklığı Programı çerçevesinde Avrupa Birliği'yle yakın ilişkiler içinde olması, hatta anlaşma imzalamaları, Avrasya Birliği'ne katılmalarının zor olduğunu gösteriyor. Türkmenistan'ın uyguladığı dış politikada tarafsızlık ilkesi gereği, Özbekistan'ın başka gerekçelerle Avrasya Birliği'ne -şimdilik- mesafeli durması, Azerbaycan'ın⁴ ise Avrupa Birliği'yle Rusya arasında izlemeye çalıştığı ve bunda gittikçe zorlanmaya başladığı denge politikası, Avrasya Birliği'ne katılımların yakın erimde sınırlı kalacağını gösteriyor.⁵

Hangi Avrasya: Putin'inki mi, Nazarbayev'inki mi?

Bu ara başlıkla ilgili ayrıntıya girmeden önce 'Avrasyacılık'ın ne olduğu üzerinde kısaca durmakta yarar var. Hem Rus hem Türk düşünce tarihinde kökleri olan Avrasyacılık, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, özellikle de 1990'ların ikinci yarısından itibaren Rusya'da ve Türkiye'de, entelektüel ve siyasi çevrelerde tartışılmaya başlanan bir düşünce akımı. Alman dil bilimci Aleksander von Humboldt'un isim babalığını yaptığı Avrasyacılık, tarih, felsefe, teoloji, vb. çok çeşitli disiplinlere mensup olan ve 1917'deki Ekim Devrimi'nden sonra Avrupa'daki göçmen Rus entelektüellerin Batı'ya karşı geliştirdikleri sistematik bir düşünce. Öncülerinin çoğunluğunun akademisyenlerden oluşması, Avrasyacılığın, özellikle ilk dönemlerde bilimsel ürünlerle beslenerek akademik bir düşünce hâline gelmesine yol açtı (İsmayılov 2011: 19-22).

İlk ortaya çıkışından günümüzde siyasi parti oluşuna dek çok değişik evrelerden geçen, farklı düşünce ve siyasi çevreler tarafından farklı şekillerde yorumlanan Avrasyacılık, klasik Avrasyacılık (fıkrî öncüleri Savitski, Trubetskoy, Panarin, Gumilev, İsmail Bey Gaspıralı, Sultan Galiyev, Yusuf Akçura) ve yeni-Avrasyacılık (fıkrî öncüleri Dugin, Glivakovski, Morozov, Fomenko) olmak üzere iki ekol olarak ele alınmaktadır. İki ekol arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte her iki ekolün de kendi içinde farklı yaklaşımları söz konusudur (İsmayılov 2011: 132-150; İmanov 2008).

² 28 Kasım 2013'te, Vilnius'taki Doğu Ortaklığı Zirvesi'nde Avrupa Birliği'yle Serbest Ticaret Anlaşmasını imzalamayan, Rusya, Kazakistan ve Belarus'un oluşturduğu Gümrük Birliği'ne üye olma talebini kesin bir dille ifade eden Ermenistan, 2 Ocak 2015'te, Avrasya Birliği'ne resmen üye oldu.

³ Kırgızistan, 6 Ağustos 2015'te, Avrasya Birliği'ne resmen üye oldu.

⁴ Azerbaycan, 28 Kasım 2013'te, Vilnius'taki Doğu Ortaklığı Zirvesi'nde Avrupa Birliği'yle anlaşma imzalamayı son anda erteledi.

⁵ Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Avrasya Birliği'nin üye sayısının artacağından ve entegrasyonun ilk sonuçlarının yakın zamanda hissedileceğinden emin olduğunu söylemekle birlikte bu sürecin uzun zaman alacağını ifade etmiştir. Aynı görüşü paylaşan Rus siyasi analistler de vardır ("Avrasya Ekonomik Birliği ve Gümrük Birliği: Sıra Ermenistan'da").

Avrasyacılık, öncülerinin akademisyen olmalarından ötürü salt teorik bir çerçeve değil. Zaman zaman pratiğe de uygulanmaya çalışılan, siyasetle iç içe geçebilen bir düşünce. Avrasyacılığın pratiğe uygulanma çabaları veya siyasetle iç içe geçmesi daha çok 'yeni-Avrasyacı' teorisyenlerde ve siyasetçilerde görüldü ve görüldü. 1994'te, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in, 2003'te de Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in ortaya attıkları 'Avrasya Birliği' bütünleşme projesi, yeni-Avrasyacılığın siyasetteki izdüşümünü oluşturuyor (Dugin 2010).

Yeni-Avrasyacılık, Rusya'da, 2000'li yılların başlarına kadar Türkiye'de entelektüel ve siyasi çevrelerde önemli tartışma konularından biri olarak gündemde yer aldı. Yeni-Avrasyacılık hâlen Rusya'da canlılığını korurken, siyasetteki dönüşüme koşut olarak Türkiye'de önemini çok büyük ölçüde yitirdi.

Avrasya Birliği'nin gelecekte nasıl bir yapıda olacağına ilişkin siyasi analistlerde, gözlemcilerde, akademisyenlerde ve siyasetçilerde genellikle iki görüş hâkim. İlki, Avrasya Birliği'nin, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in başından beri dile getirdiği şekliyle, Avrasya'nın tarihini ve kültürünü etkileyen bütün toplumları kapsayan, temelini ekonominin oluşturduğu 'kültürel Avrasyacılık' ekseninde olacağı veya olması gerektiği görüşü. Diğeri ise, Rusya'nın, 'klasik' ve 'yeni-Avrasyacılık' ekseninde, eski SSCB coğrafyasında yeniden hegemonya kurabilmesi için Avrasya Birliği projesinin âdeta bir araç ya da yumuşak güç olarak kullanılacağı görüşü.

Rusya'nın, hem eski SSCB coğrafyasında, özellikle 2000'lerin başından itibaren giderek artan etkinliği hem dünya siyasetinde oynadığı rol hem de reel politikadaki göstergeler, 'Putin'in Avrasyası'nın, Avrasya Birliği'nin yapısını şekillendireceğini, gelecekte de en etkin siyasi ve ekonomik gücünü oluşturacağını, kısaca, Rusya'nın Avrasya Birliği'nin baskın ülkesi olacağını gösteriyor. Avrasya Birliği'nde her ne kadar, kararlar oy birliğiyle alınıyor da olsa bu durumun, üye ülkelerin üzerindeki siyasi/ekonomik/askerî etkinliği göz önünde bulundurulduğunda Rusya'nın istediği sonucu almasının önünde bir engel olmayacağını ileri sürmek sanırım yanlış olmaz. Kazakistan'ın birkaç noktada Rusya'ya karşı yaptığı çıkış, bu aşamada, Rusya'nın izin verdiği ölçüde ortaya konabilen çıkışlardır.⁶ Rusya, bu tür karşı çıkışlara tepki göstermeyerek, hem Avrasya Birliği'ne dâhil olacak potansiyel üyeleri ürktümemeyi hem de 'SSCB'yi yeniden kuruyorlar' savını bir ölçüde de olsa boşa çıkarmak istemektedir.

Rusya'nın Yeni Hegemonya Kurma Girişimlerinde

Avrasya Birliği'nin Rolü

Geriye dönüp bakıldığında, Ağustos 2008'deki Rus-Gürcü mini savaşı, Rusya'nın kendi art bölgesinde 2011 yılından itibaren izlediği yeni-kolonyalist retoriğin ve politikasının ilk ciddi askerî eylemi olarak değerlendirilebilir.

⁶ 30 Nisan 2014'te, Minsk'teki toplantıda, Rusya'nın Ermenistan'ın da kurucu üye olarak Avrasya Birliği'ne alınması fikrine Kazakistan, Dağlık Karabağ'daki katliamlardan ötürü Ermenistan'ın Azerbaycan'dan hâlâ özür dilememesini gerekçe göstererek karşı çıkmıştır.

Rusya, her ne kadar, Güney Osetya'nın yardım çağrısına karşılık Gürcistan'a girdiğini ileri sürse de hem oradaki soydaşlarının can güvenliğini sağlamayı hem Saakaşvili'nin Batı yanlısı politikalarına darbe vurarak Gürcistan'ı istikrarsızlaştırmayı, böylece de kendi arka bahçesinde 'yabancı' unsurların uzantılarına bundan böyle artık izin vermeyeceğini göstermeyi amaçlamıştı.

2010'un sonlarında ortaya çıkan 'Arap Baharı'nın dünya siyasetinde yarattığı kargaşa içinde Rusya, 2011 yılında, sessiz bir biçimde, kendi art bölgesindeki eski SSCB ülkelerini -Baltık cumhuriyetleri hariç- 'birlik' adı altında, hegemonyası altına alma girişimlerine hız verdi. 'Gürcistan krizi', Rusya'nın, kendi art bölgesinde, eski SSCB'ye benzer hâkimiyet kurmasının gerekli olduğuna karar vermesinde etkili oldu.

Rusya'nın, Avrasya Birliği projesini, yukarıda belirtilen amaca ulaşmak için bir araç olarak kullandığını/kullanacağını ileri süren birçok görüş var. Ukrayna'da yaşanan iç çatışma, iç çatışmanın sonunda gerçekleşen iktidar değişikliği, akabinde Kırım'ın Rusya tarafından işgali ve Rusya'ya iltihakı, Ukrayna'nın doğusundaki Donetsk ve Luhansk'taki ayrılıkçı hareketlerde Rusya'nın oynadığı rol, Avrupa Birliği'yle anlaşma imzalayan Gürcistan ve Moldova'ya karşı takınılan tehditkâr tutum, Moldova'yı Transdinyester'in, Azerbaycan'ı Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımakla tehdit etmesi ve Azerbaycan'a Avrupa Birliği'yle Vilnius'ta Doğu Ortaklığı Zirvesi'nde imzalayacağı anlaşmayı son anda erteletmesi, bu savı oldukça güçlendiriyor. Ukrayna'daki siyasi kriz ve hâlen yaşanmakta olan iç savaş, Rusya'yla Avrupa Birliği arasında, Avrasya'nın parçası olan Doğu Avrupa'daki güç mücadelesinin bir yansımasıdır. Bu mücadelede Ukrayna'yı Avrupa Birliği'ne 'kaptıran' Rusya, Kırım'ı işgal ve ilhak ederek, bununla da yetinmeyerek, Ukrayna'nın doğusundaki soydaşlarının ayrılıkçı hareketlerini -başta askerî olmak üzere- her açıdan destekleyerek Avrupa Birliği'ne ve ABD'ye tepki veriyor. Kısaca, Rusya, Avrasya Birliği projesine dâhil olmayarak tercihini Avrupa'dan yana kullanan Ukrayna'yı cezalandırmış, bundan sonra Ukrayna'nın izlediği yolu izleyecek diğer eski SSCB ülkelerine de aynı karşılığı vereceğini göstermiştir.

Azerbaycan, Gürcistan ve Moldova, Ukrayna'da olanlardan sonra kendilerini âdeta diken üstünde hissetmektedir. Üç ülke arasında özellikle Moldova daha hassas bir konumdadır. Moldova Rusya'nın Gürcistan Savaşı'ndan sonra Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıdığı gibi Transdinyester'in 1990'ların başında ilan ettiği bağımsızlığını tanımasından, ayrıca Gagauzya'daki ayrılıkçı eğilimleri güçlendirmesinden endişe etmektedir. Kırım'daki gibi, Transdinyester'deki Rusların referandum aracılığıyla Rusya'ya bağlanmaya kalkışmaları, Moldova'nın korkulu rüyasıdır.⁷

Benzer tedirginliklere, Avrasya Birliği'nin kurucu iki üyesi olan Kazakistan ve Belarus'ta da rastlanmaktadır. Kazakistan'ın en büyük endişesi,

⁷ Moldova'nın bir parçası olan Transdinyester, uzun yıllardır özerk bir konuma sahip. Transdinyester'de hâlen 'barış gücü' sıfatıyla Rus askerleri bulunuyor ("Moldova'da seçimler bölünme tehdidini artırdı").

ülkenin toplam nüfusunun yaklaşık %22'sini, özellikle de ülkenin kuzeyinde nüfusun yarısını, hatta bazı yerleşim yerlerinde çoğunluğu oluşturan Rus azınlığın Kırım'daki referandumdan sonra takınacağı tutumdur.⁸ Bu nedenle, Kazakistan, Ukrayna'daki kriz ve Kırım konusunda ne Rusya karşıtı ne de Rusya yanlısı bir pozisyon almış, referandum konusunda net bir tutum takınmamış, ülkelerin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesinin altını çizen, sorunun uluslararası hukuk çerçevesinde görüşmeler yoluyla çözümlenmesi gerektiğini belirten bir açıklama yapmıştır. Kırgızistan ve Özbekistan da Ukrayna'daki olaylar hakkında benzer açıklamalar yapmışlardır.

Belarus'ta Avrasya Birliği'ne yönelik tartışmalar, özellikle medya ve sivil siyasi çevrelerde iki boyutlu olarak sürmektedir. Devletin kontrol ettiği medya ve sivil siyasi kuruluşlarda resmî pozisyonun yansımaları görülüyor. Avrasya Birliği, tıpkı Avrupa Birliği ve Kuzey Amerika Ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) gibi küresel pazarda potansiyel güçlü bir ekonomik oyuncu gibi sunuluyor. Avrasya Birliği, eski Sovyet coğrafyasında ekonomik bütünleşme sürecinde âdeta evrimci bir adım olarak yorumlanıyor; Ukrayna'nın Avrasya Birliği'ne katılmamasından ötürü pişman olacağı ileri sürülüyor. Avrasya Birliği'ne katılmanın Belarus'un bağımsızlığını ve egemenliğini tehdit etmeyeceği savunuluyor.

Buna karşılık, devletin denetiminde olmayan, daha küçük ölçekli ve muhalif yerel medyada ise Avrasya Birliği'ne yönelik birkaç noktada çekinceler ve eleştiriler yer alıyor. Öncelikle, Avrasya Birliği'nin, Rusya'nın hem bölgedeki hegemonyasını hem de Belarus'un üzerinde siyasi ve ekonomik gücünü artırmada bir araç olduğu görüşü hâkim. Hâkim olan bu genel görüşe göre Avrasya Birliği, bölgesel entegrasyon araçları aracılığıyla yeni Rus imparatorluğunu kurmayı amaçlayan Putin'in siyasi bir projesi. İkinci olarak, Avrasya Birliği, otoriter, demokratik olmayan bir kulüp izlenimi veriyor. Belarus'un Avrasya Birliği'ne katılması, rejimin demokratikleşmesinden ve liberalleşmesinden uzaklaşmak demek. Üçüncüsü, Lukaşenko yönetiminin, uzun erimde ülkenin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını kaybetme pahasına, yaklaşan seçimler öncesinde ekonomik çıkarlar elde etmek için Birliği hararetle savunduğu görüşü. Dördüncüsü, Rusya'nın Ukrayna siyasi krizinden sonra karşı karşıya kaldığı ekonomik yaptırımlardan ve artan askerî harcamalarından etkilenen ekonomisinin Belarus ekonomisini de olumsuz etkileyeceğini ileri süren görüş. Bu görüş, Avrasya Birliği'ne entegrasyon sonucunda Belarus ekonomisinin Rusya pazarına daha çok bağımlı hâle gelebileceğini ileri sürüyor.

Aslında, Belarus-Rusya ilişkileri, zaman zaman uyumlu, zaman zaman da karşıtlık zemininde geliyor. Belarus, Rusya'nın taleplerine her zaman olumlu karşılık vermiyor. Örneğin, Belarus, Abhazya ve Güney Osetya yöne-

⁸ Ülke genelinde etnik Kazakların sayısını artırmak, özellikle de ülkenin kuzeyinde demografik denge kurmak isteyen Kazakistan, bir taraftan *Oralman* politikasını yeniden gündeme almış, bir taraftan da ülkenin güneyinden kuzeyine iç göçü teşvik eden politikaları uygulamaya koymuştur.

timleriyle iş birliği yapmasına karşın Rusya'nın isteğini yerine getirmemiş, her iki ülkeyi de resmî olarak henüz tanımamıştır. Buna karşılık, Ukrayna krizinde Birleşmiş Milletler'de Rusya tarafında yer almış, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun (BMGK) Ukrayna konusunda aldığı karara karşı oy kullanmıştır ("Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014"). Diğer taraftan, Belarus, Donetsk ve Luhansk'la ilgili Rusya karşıtı bir pozisyon alarak, çatışmanın barışçıl yollarla çözülmesinden yana olduğunu, bu iki bölgenin Ukrayna'dan ayrılmasını kabul etmeyeceğini ve bu bölgelerin bağımsızlığını tanımayacağını şimdiden ilan etmiştir.

Rusya'nın Dış Politikada İzlediği Dost-Düşman Ayrımı Retoriği

Rusya'nın, Avrasya Birliği projesi çerçevesinde, Avrasya Birliği'ne mesafeli duran, hatta katılmama yönünde siyasi irade ortaya koyan eski SSCB cumhuriyetlerine karşı izlediği politika, 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra dönemin ABD Başkanı George. W. Bush'un⁹ hem dış politika söylemini inşa eden hem de bizzat uygulamaya koyduğu dost-düşman ayrımı ilkesini anımsatıyor.

Dost-düşman ayrımı, siyasi literatüre Carl Schmitt'in kazandırdığı bir kavram. Schmitt, 20. yüzyılın önemli düşünürlerinden, hukukçu, siyaset felsefecisi ve siyaset kuramcısı. Nazilerin yükselişini ve iktidara gelişini adım adım izleyen; bir taraftan Nazilerin yükselişini anlamaya çalışan, üzerine siyasi analizler yapan, bir taraftan da Nazilere destek veren, hatta Nazi partisine üye olan biri.

Schmitt'e göre siyaset dost-düşman ayrımı üzerine inşa edilmiştir (Schmitt 1996: 33-50; 2009). Düşmanı caydıramayan ya da caydırmak istemeyen bir siyaset otoritesinin/devletin elinde düşmanı ezmekten başka bir seçenek kalmamıştır ve savaşa hazır olmalıdır. Öteki, yani düşman, kendisini yok etmek için fırsat kollayacağı için her an tetikte, savaşmaya hazır bir biçimde olmalıdır. Çünkü siyaset, Schmitt'e göre, bir toplumsal olgu olmanın ötesinde aynı zamanda çatışmanın, mücadelenin, kavganın, hatta yeri geldiğinde savaşın kaynağı ve odağıdır. Schmitt, hasım olarak nitelenen tarafla barışçıl tartışmalar yapmanın boş bir uğraş olduğunu ileri sürüyor (Schmitt 1996; 2009).

Ukrayna ve Kırım krizinden sonra Rusya da uluslararası siyasetini hem resmî hem de gayiresmî¹⁰ söylemde ve uygulamada dost-düşman ayrımı üzerine inşa etmiştir. Siyasi otoriteyi temsil etmeyen ancak Rusya'nın iç ve dış siyasetini yönlendirmede etkili olan birçok kişi ve kuruluşun da bu yönde bir söylem inşa ettikleri görülmektedir.

Yeni-Avrasyacılığın temel unsurlarının Rusya'nın resmî dış politikasına yansımaları olan ve 1996-1999 arasında, önce dışişleri, ardından da başbakanlık yapmış olan Yevgeni Primakov'un Rus dış politikasına 'Primakov

⁹ George W. Bush, 11 Eylül saldırılarından sonra dünyaya seslenerek, teröre karşı savaşta kendilerinden yana olanları dost, olmayanları düşman olarak göreceğini ilan etmişti.

¹⁰ Gayiresmîden, siyasi otoriteyi temsil edenlerin dışındaki medya mensubu, siyasi analist, gözlemci, akademisyen, vb. kişilerin söyledikleri ve yazdıkları kastedilmektedir.

Doktrini' olarak yerleştirdiği 'resmî Avrasyacılık' söylemi, Putin'in devlet başkanı seçilmesiyle birlikte yeniden güç ve önem kazanmıştır. 1990'ların ikinci yarısından itibaren Avrasyacılık üzerine çok çeşitli yayınlar yapan ve yaptığı yayınlar bir hayli ses getiren, Moskova Devlet Üniversitesi profesörlerinden Aleksandr Dugin'den etkilenen Putin, Dugin'in Rus jeopolitiği hakkındaki birçok fikrini Rusya'nın devlet politikası hâline getirmiştir.

Yeni-Avrasyacılık hakkında yazdıklarını uygulamaya geçirmek için siyasi parti kuran, bir dönem Putin'in siyasi danışmanlığını da yapan Dugin, Ukrayna krizinden ve Azerbaycan'ın Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik aldığı kararı desteklemesinden sonra medyada- Schmitt'in dost-düşman ayrımını anımsatırcasına- çok sert açıklamalar yapmıştır. Ukrayna'da faaliyet gösteren Rusya yanlısı ayrılıkçıları açıkça destekleyen Dugin, Azerbaycan'ın BMGK kararıyla ilgili tutumunu şöyle eleştirmiştir: *"Bakü, kendi tutumu için hesap ödeyecek. Çok ağır ödeyecek. Bir daha tekrarlıyorum: Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü Rusya'nın elinde. Rusya, komşu ülkelerin Ukrayna'daki olaylar ile ilgili davranışını dikkatlice izliyor. Azerbaycan'ın BM'deki böyle yaklaşımından sonra tek bir şey söyleyebilirim: Ukrayna'yı yendikten sonra kimin dost, kimin düşman olduğuna bakacağız."* ("Rus Profesör: Ukrayna'dan sonra Azerbaycan'la hesaplaşacağız").

Dugin, eski SSCB ülkelerinin toprak bütünlüğü garantörünün sadece Rusya olduğunu belirterek, "Rusya, bu devletlerin toprak bütünlüğünü garantilemek istemez ise onların toprak bütünlüğü bozulabilir" diyerek sert sözlerini şu şekilde sürdürmüştür: *"şimdilik Rusya, Azerbaycan'ın Karabağ tutumunu destekliyor. Fakat Azerbaycan, Rusya dışında 'büyük ağabeyi' aramaya başlarsa, her şey yok olur. Gürcistan ve Ukrayna yıkıldığı gibi Azerbaycan, Ermenistan ve Moldova (da) yıkılacak. Moskova ile çatışma yapacak hiçbir eski Sovyet ülkesi, şimdiki sınırlarda devam edemez. Bu ülkeler, daha dar sınırlarda varlığını sürdürecektir. Bu jeopolitik bir kanun. Bu kanuna meydan okumak isteyen, bir denesinin bakayım."*

Rusya'nın etki sahasından/kapsama alanından çıkan ya da çıkmayı planlayan arka bahçe ülkelerini nelerin beklediği, bu görüş çerçevesinde çok net bir biçimde ortaya çıkıyor. Barışçıl ilişkiler yoluyla ülkeleri Avrasya Birliği'ne dâhil etme yerine tam bir dost-düşman ayrımı. Batı düşman, Avrupa Birliği yoluna sapanlar da düşman, Avrasya Birliği'ne katılanlar dost. Bu ve benzeri görüşler Dugin ve onun gibi düşünenlerin görüşleri olarak görülse de aslında Rusya'nın genel siyasi duruşuna yön veren geniş çevrelerde dillendirilen görüşler. Dolayısıyla, dar ve sınırlı bir çevrenin görüşleri olarak bakılması pek mümkün değil.

Avrasya Birliği ve Türkiye

Avrasya Birliği projesini ilk dillendiren, bu projenin fikrî öncüsü olduğunda hemfikir olunan Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in, Türkiye'yi Avrasya Birliği'ne katılmaya davet ettiği, hatta davet etmenin de

ötesinde Türkiye'nin katılımını çok istediği kamuoyunca biliniyor.¹¹ Kazakistan, Avrasya Birliği içinde Moskova'yla güç dengesini olabildiğince dengeleyebilmek için Türkiye'nin AB'ye katılmasını istiyor. Türkiye'nin, Nazarbayev'in 'kültürel Avrasyacılık' anlayışında yeri vardır. Kazakistan'ın, Türkiye'nin de AB'ye katılmasını istemesinin nedeni, sadece Rusya'nın AB'deki belirleyici güçlü pozisyonunu dengelemek değil. Türkiye'nin AB'ye katılması, hem 'Sovyetler Birliği'ni yeniden kuruyorlar' savını çürütebilir hem de Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın da AB'ye katılma olasılığını artırabilir.¹²

Türkiye'nin, Putin'in Avrasyası'nda yeri var mı, sorusuna verilecek yanıt çok açıktır: Hayır. Çünkü Putin'in Avrasya Birliği projesi, salt coğrafi ve ekonomik bütünleşme projesi olmanın ötesinde bir şeydir. Rusya için Avrasya Birliği, Avrasya kimliği üzerinde temellenen bir bütünleşme projesi. Dahası, böyle bir projede Türkiye, Rusya için -son on yılda gelişen iyi ilişkilerle karşı- potansiyel bir tehdittir. Türkiye'nin üye olması, ekonomik gerekçeler göz önünde bulundurulduğunda, AB'ye önemli katkılar yapabilir. Türkiye'nin Karadeniz'e kıyısı olması, bu sayede üye ülkelere gelecek mallara gümrük uygulanmaması, AB için önemli avantajlar sağlayabilir.

Her ne kadar, resmî bir yapıya kavuşmamış olsa bile Türkiye, henüz Avrasya Birliği'ne ilişkin herhangi bir ekonomik ve siyasi bir pozisyon belirlememiştir. AB'nin kurulacağını 2011 yılında ilan edilmesi, akabinde 2012'de Gümrük Birliği'ne geçilmesi karşısında Türkiye'de bazı görüşler ortaya atılmakla birlikte bu görüşler henüz dış politikada yansımaları bulunmamış, dolayısıyla Türk dış politikasında bu konuyla ilgili net bir tavır ortaya konulmamıştır. Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı sonundan beri izlediği Batı'ya entegre olma -NATO üyeliği ve Avrupa Birliği'ne üye olma süreci- siyasetini bir kenara bırakması beklenemez. Bu nedenle, Türkiye'nin AB'ye üye olması, hele Ermenistan'ın da yer alacağı bir AB'ye katılması yakın erimde uzak bir olasılık gibi görünüyor. Türkiye, AB belirginleştikçe ve geliştikçe siyasi yapısında değil ama ekonomik bütünleşme süreçleri içinde yer alabilir, bu sayede bazı ekonomik avantajlar -petrol ve doğal gazı daha ucuz fiyatta satın almak gibi- elde edebilir.

Türkiye'nin Avrasya Birliği'ne girme olasılığı, hem ABD'nin genelde Avrasya, özelde AB ile ilgili politikaları hem de hangi Avrasya Birliği'nin -Putin'inki mi, Nazarbayev'inki mi- gerçekleşeceğiyle yakından ilgilidir.¹³

¹¹ Nazarbayev, 2013'te, Belarus'un başkenti Minsk'te yapılan Avrasya Yüksek Ekonomik Konsey toplantısında, Türkiye'nin de Avrasya Birliği'ne katılması yönünde tavsiyede bulunarak, Türkiye'yi bir kez daha Avrasya Birliği'ne katılmaya davet etmiştir ("Türkiye, Rus Gümrük Birliğine Girmek İstiyor"). Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Karluk, "Avrasya Ekonomik Birliği'ne Türkiye Katılamaz".

¹² Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın doğal gaz ve petrol üretimleri dikkate alındığında bu üç ülkenin Avrasya Birliği'ne üye olmaları, Birliği ekonomik ve siyasi olarak oldukça güçlendirecektir.

¹³ Amerika Birleşik Devletleri, Avrasya Birliği projesine -şimdilik kaydıyla- sessiz kalarak bu projeyi âdeta destekler görünmektedir. Bu sessizliğin altında, Avrasya Birliği'nin Çin'i frenlemede bir güç olabileceği beklentisinin yattığı söylenebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde uluslararası siyasetin ve gücün merkezi Avrupa'dan Asya'ya kayıyor. Asya, hem dünyanın en büyük pazarı -dünya nüfusunun yarısından fazlası- hem tüketim hem de enerji kaynakları bölgesi. Küreselleşen dünyada enerji epeydir uluslararası ekonominin itici gücü hâline geldi, petrol ve doğal gaza olan talep arttı. Sahip olduğu petrol ve doğal gaz rezervlerinden ötürü Orta Asya'nın önemi giderek artıyor. Asya'ya Hazar ve çevresindeki enerji kaynaklarının varlığı da eklendiğinde Avrasya, bir bütün olarak artık neredeyse dünyanın enerji, üretim ve tüketim merkezi olmaya aday görünüyor; dünya enerji piyasası Orta Doğu petrolleri hattından Hazar petrolleri ve doğal gazı hattına kayıyor.¹⁴

Dünyada bu denli önemli ve stratejik bir konumdaki Avrasya'da -başta da belirtildiği gibi- ortak bir ekonomik alan yaratma girişimi olan Avrasya Birliği projesi, bu projeye dâhil olacak ülkeler açısından son derece faydalı bir girişim olarak ortaya çıkıyor. Ancak merkezinde ekonominin olduğu, ilerleyen yıllarda sosyal, siyasal ve kültürel bir entegrasyonu gerçekleştirmeyi hedefleyen bu projenin 'gerçek' ya da teknik deyimiyile 'tam entegrasyon'u -ekonomik, ticari, sosyal, siyasal, kültürel, eğitim- gerçekleştirebileceğine ilişkin kuşku bir hayli yaygın. 'Gerçek' bir entegrasyonun mümkün olamayacağına ilişkin kuşku bir kaç noktada özetlenebilir:

1. Şu an Avrasya Birliği'ne üye olan ve gelecekte üye olması beklenen/istenen eski SSCB ülkelerinin sahip oldukları yeraltı ve yer üstü zenginliklerinden ekonomik büyüme hızlarına, kalkınma hızlarından teknoloji düzeylerine dek varolan büyük farklılıklar, yakın erimde gerçek bir AB oluşumunu güçleştirmektedir.

2. Putin'in, AB'ye üye olmayacaklarını açıklayıp Avrupa Birliği'yle anlaşma imzalayan Gürcistan ve Moldova'ya karşı takındığı sert tutum ve Orta Asya cumhuriyetlerine yönelik ortaya koyduğu tehditkâr söylem ve uygulamalar, Rusya'nın bu projeyi ekonomik entegrasyon projesinden daha çok eski Sovyet coğrafyasında yeni bir hegemonya kurma aracı olarak gördüğü izlenimi veriyor. Potansiyel üye eski SSCB cumhuriyetleri de zaten bu nedenle AB'ye üye olmaya soğuk bakıyor ve aralarına mesafe koyuyorlar. Bu aşamada AB, eski SSCB cumhuriyetleri için ekonomik ve olası siyasal bir blok olmaktan çok Moskova'nın bölgede hegemonyasını yeniden kurma hedefine ulaşmada bir araç.

3. Rusya'nın Avrasya Birliği projesiyle ilgili atılımları, egemenliğini pazarlık konusu yapmayan eski SSCB cumhuriyetleri tarafından SSCB'ye dönüş girişimi olarak değerlendiriliyor. Bu değerlendirme bile tek başına AB'nin gerçek bir entegrasyon yaratamayacağına işaret ediyor.

4. Sovyet rejiminin yol açtığı yoksulluk ve yoksunluğun etkileri hâlâ devam ediyor. Eski SSCB ülkeleri, bir taraftan, Avrupa'yla Rusya arasında tam bir denge kuramayıp sürekli yalpalıyorlar. Ukrayna'nın, Vilnius'ta, Rusya'nın baskısı sonucunda Avrupa Birliği'yle anlaşmadan son anda vazgeç-

¹⁴ Dünyadaki petrol ve doğal gaz rezervlerinin %75'inin Avrasya'da olduğu biliniyor.

mesi, yine Rusya'nın baskısıyla aynı Zirve'de Azerbaycan'ın anlaşmayı imzalamayı ertelemesi, bunun en somut örnekleridir. Diğer taraftan, söz konusu ülkelerin ne Avrupa'yla köklü ilişkiler kurma konusunda ne de Avrasya Birliği projesine yönelik uzun erimli planları var. Her şey günlük gelişmelerin akışına bırakılmış durumda. Daha da önemlisi, hangi taraf ne kadar çok ekonomik kaynak vaat ediyorsa o tarafa doğru meylediliyor. Avrasya Birliği'ne üye olup olunmayacağı, Rusya'nın tehditlerinin gücüne ve ne kadar hibe kaynak vereceğine bağlı. Bu saiklerle dâhil olunan bir yapıda gerçek bir entegrasyonun mümkün olabileceğini düşünmek zor.

5. Rusya'nın Avrasya Birliği projesinin 'görünmeyen' bir diğer hedefinin, kaybedilen post-Sovyet coğrafyayı, yeni dünya şartlarına adapte olan entegrasyon süreciyle yeniden Moskova merkezli yapılandırmak olduğu, Rusya'nın etkin siyaset bilimcilerinden biri tarafından ileri sürülmektedir (Amirbek ve Anuarbekuly 2013: 989). Bunun en çarpıcı örneği, 1994'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından kurulan Orta Asya Birliği'ne -daha sonraki adıyla Orta Asya Ekonomik Topluluğu- 2004'te davet üzerine Rusya üye olmuş, ancak bu birlik, Rusya'nın manevralarıyla 2005'te, kendi öncülüğündeki Avrasya Ekonomik Topluluğu'na dâhil edilerek âdeta yutulmuştur (Amirbek ve Anuarbekuly 2013: 986).

6. Kırım'ın Rusya'ya iltihakı anlaşmasının Kremlin'deki görkemli imza töreni ve törenden önce Putin'in salona girişi, Rusya'nın kendi art bölgesinde yeniden hegemonya kurma girişimlerinin en somut göstergelerinden biri. Bu tören, Ukrayna üzerinden, tüm eski SSCB cumhuriyetlerine, Rusya'nın yürüncesinden çıkanlara ne yapıldığına ilişkin verilen bir gözdağı; Avrasya Birliği'ne girmek varken Avrupa'ya, Batı'ya yanaşmaya kesilen bir ceza.

7. Son olarak, Putin'in, 20. yüzyılın en trajik olayı olarak -başta yirmi milyondan fazla SSCB vatandaşı olmak üzere- yaklaşık altmış milyon insanın öldüğü, yirmi milyon insanın sakat kaldığı 2. Dünya Savaşı yerine SSCB'nin çökmesini görmesi, Avrasya Birliği projesinin yeni bir SSCB yaratma girişimi olarak algılanmasında güçlü bir kanıt oluşturuyor.

Entegrasyon 'gönüllülük' esasına dayanır. Avrasya Birliği'nin çok da 'gönüllülük' esasına dayanmadığına ilişkin pek çok somut gösterge var. Gönüllülükten daha çok zorlamaya dayalı AB'ye katılma biçimi söz konusu.

KAYNAKLAR

- AMİRBEK Aidarbek – ANUARBEKULY Almasbek (2013). "Rusya'nın Yeni Entegrasyon Anlayışında "Avrasya Birliği": Türk Dünyasına Olası Etkileri ve Öneriler", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı*, I: 984-996.
- DUGİN Aleksandr (2010). *Rus Jeopolitiği-Avrasyacı Yaklaşım*, İstanbul: Küre Yayınları.
- İMANOV Vügar (2008). *Avrasyacılık-Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul: Küre Yayınları.

Avrasya Birliği: Entegrasyon mu, Rusya'nın Hegemonya Kurma Aracı mı?

İSMAYILOV Meşdi (2011). *Avrasyacılık*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

SCHMITT Carl (1996). *The Crisis of Parliamentary Democracy*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

SCHMITT Carl (2009). *Siyasal Kavramı*, İstanbul: Metis Yayınları.

İnternet Kaynakları

"Avrasya Birliği Kuruldu Türkiye Bekleniyor", 22 Haziran 2014, <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/avrasya-birligi-kuruldu-turkiye-bekleniyor-98969h.htm> (03.03.2017).

"Avrasya Ekonomik Birliği ve Gümrük Birliği: Sıra Erministan'da", 2 Ekim 2014, <http://www.abhaber.com/avrasya-ekonomik-birligi-ve-gumruk-birligi-sira-erministanda/> (07.03.2017).

"Moldova'da seçimler bölünme tehdidini artırdı", 1 Aralık 2014, <http://www.dw.de/moldovada-se%C3%A7imler-b%C3%B6l%C3%BCnme-tehdidini-art%C4%B1rd%C4%B1/a-18103000> (18.03.2017).

"Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014", http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_res_68_262.pdf (22.03.2017).

"Rus Profesör: Ukrayna'dan sonra Azerbaycan'la hesaplaşacağız", 10 Eylül 2014, <http://qha.com.ua/rus-profesor-ukrayna-dan-sonra-azerbaycan-la-hesaplasacagiz-133942tr.html> (25.03.2017).

"Türkiye, Rus Gümrük Birliğine Girmek İstiyor", 23 Ekim 2013, <http://www.haberler.com/turkiye-rus-gumruk-birligine-girmek-istiyor-5213706-haberi/www.haberler.com/> (30.03.2017).

KARLUK Rıdvan, "Avrasya Ekonomik Birliği'ne Türkiye Katılamaz", 16 Kasım 2015, <http://www.turkishnews.com/tr/content/2015/11/16/avrasya-ekonomik-birligine-turkiye-katilamaz/> (30.03.2017).

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SAVAŞ OLGUSUNUN YAŞADIĞI DÖNÜŞÜM: HİBRİT SAVAŞ VE RUSYA ÖRNEĞİ

Bilal Karabulut*

ÖZ

İnsanlık tarihi bir nevi savaşlar tarihidir. Kimi zaman savunma kimi zamansa saldırı refleksleriyle ortaya çıkan savaşlar, özünde ulusal çıkarları koruma adına başvurulan en etkili araçlardan biri olagelmıştır. Bu nedenle uluslararası ilişkilerin yüzyıllardır süregelenekte olan gelişme sürecinde savaşların oldukça önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda uluslararası ilişkiler disiplini savaşlarla örölü bir bilimsel alan olarak düşünülebilir. İdealizm, realizm ve neorealizm gibi geleneksel uluslararası ilişkiler teorileri ve sonrasında ortaya çıkan eleştirel teori, konstrüktivizm, postmodernizm ve feminist teori gibi post-positivist teorilerin temel amaçları “uluslararası barış ve güvenliğin nasıl sağlanacağı” sorusuna cevap bulabilmektir. Fakat savaş kavramı statik/durağan bir olgu değildir. Bu nedenle savaş olgusunun yaşadığı dönüşüm, daha önce yapılan analizleri de yeniden düşünmeyi ve güncellemeyi gerekli kılmaktadır. Bu çalışmadaki temel amaç savaş olgusunun yaşadığı dönüşüm üzerinden uluslararası ilişkiler disiplinindeki yapısal değişimleri analiz etmektir. Savaş olgusunun dönüşüm süreci eski ve yeni savaşlar ayırımı üzerinden yapılacaktır. Bu kapsamda çalışmada yeni savaşları anlamak adına, örnek olay olarak, Rusya ve hibrit savaş seçilmiş ve bu örnekleme üzerinden küreselleşme sürecinin şekillendirdiği “yeni savaşların” muhtevası analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Uluslararası İlişkiler, Rusya, Küreselleşme, Hibrit Savaş.

ABSTRACT

The history of mankind is almost same with the history of wars. Wars, occurred either in form of assault or defense, have been in essence one of the main tools used to protect national interests. Therefore, wars have constituted an important part in the evolution of international relations in centuries. The main purpose of both classical international theories, such as idealism, realism and neo-realism, and post-positivist theories, such as critical theory, constructivism, postmodernism and feminism, has been answering the question “how to pro-

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü- Ankara/Türkiye. ORCID: 0000-0002-4751-6165, bilalkarabulut@yahoo.co.uk.

vide international peace and security". However, war is not a static phenomenon. Therefore, transformation of war requires to revise and update previous analyses. This paper aims to analyze the structural change of international relations based on transformation of war. The transformation of war will be reviewed using the difference between old and new wars. Therefore, Russian hybrid war is selected as the example to understand the new war, and the content of "new wars" shaped by globalization will be analyzed based on Russian hybrid warfare.

Keywords: War, International Relation, Russia, Globalization, Hybrid Warfare.

Geleneksel olarak iki ya da daha fazla devlet arasında cereyan eden silahlı çatışmaları açıklamak adına kullanılan savaş kavramı, insanlık tarihinin hemen her döneminde varlığını sürdürmüştür. 1815 yılında başladığı düşünülen Avrupa Ahengi Sistemi ya da Klasik Güç Dengesi Dönemi olarak adlandırılan istisnai dönemler dışında savaşın sıklıkla başvurulan bir dış politika aracı olduğu söylenebilir. Özellikle mevcut statükodan memnun olmayan revizyonist devletlerin başlattığı söylenebilecek Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, savaşın ne denli yıkıcı bir araç olduğunu da insanogluna göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1991 yılına kadar süren Soğuk Savaş dönemi tıpkı Avrupa Ahengi Sistemi'nde olduğu gibi "göreceli bir barış dönemi" olarak nitelendirilebilir. Soğuk Savaş döneminde gerek ABD'nin önderlik ettiği Batı Bloku, gerekse SSCB etrafında kümelenmiş olan Doğu Bloku mümkün mertebe sıcak bir çatışmaya girmekten kaçınmışlardır. Her iki tarafında elinde bulunan nükleer silahların yarattığı "dehşet dengesi", Soğuk Savaş döneminde savaşın bir dış politika aracı olarak kullanılmasını bir nebze de olsa engellenmiştir.

Fakat Soğuk Savaş döneminde de Kore Savaşı, Vietnam Savaşı, SSCB'nin Afganistan Müdahalesi gibi savaşlar da meydana gelmiştir. Ayrıca bu dönemde dekolonizasyon süreci nedeniyle pek çok devletin bağımsızlık savaşı verdiği bir gerçektir. Tüm bu gelişmelere rağmen Soğuk Savaş dönemi savaşların hızının kesildiği göreceli bir barış dönemi olarak nitelendirilebilir. Savaş olgusunun yeniden varlığını hissettirmesi ise Soğuk Savaş sonrası döneme tekabül etmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin dünyanın tek küresel hegemonyası olarak kalması ve ilan ettiği "Yeni Dünya Düzeni" aslında yeni savaşlarından başlangıcı olarak düşünülebilir. 1991 yılında Irak'a yönelik başlatılan savaş tarihin diğer dönemlerinden çok daha farklı türdeki savaşların ortaya çıktığının ilk sinyallerini vermekteydi. O dönemde adeta CNN'den canlı olarak izlenen Birinci Körfez Savaşı teknolojik unsurların yeni savaşlarda ne denli önemli bir unsur haline geldiğinin ilk göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.

ABD'nin hegemonik güç gösterisi olarak nitelendirilebilecek Birinci Körfez Savaşı sonrası dönemde, özellikle Balkanlar'da ortaya çıkan "etnik savaşlar"ın döneme damgasını vurduğu söylenebilir. Balkanlar'ın yanı sıra

Kafkasya ve Afrika bölgelerinde yaşanan etnik kökenli savaşlar, oldukça insanlık dışı uygulamalar nedeniyle savaş hukuku ve savaş etiği gibi kavramları yeniden gündeme getirmiştir. Bunun sonucunda savaş ihlallerini soruşturmak ve cezalandırmak maksadıyla uluslararası hukukun ön plana çıkarıldığı görülmektedir. ABD'nin önderlik ettiği tek kutuplu sistemin savaşlar bağlamında oldukça yıkıcı sonuçları olduğu söylenebilir. ABD'yi dengeleyecek herhangi bir unsurun bulunmaması o dönemde yaşanan savaşlarda ABD'nin adeta hakemlik rolü oynamasına sebep olmuştur. Bosna Hersek ve sonrasında Kosova'da yaşanan savaşları ancak ABD'nin olaya müdahil olmasıyla sonlandırılmış olması bunun en somut örnekleridir.

Savaş olgusunun yaşadığı dönüşümde en önemli kırılma noktalarından biri hiç kuşkusuz 11 Eylül terör saldırılarıdır. Dönemin Amerikan başkanı George W. Bush tarafından ilan edilen "Terörle Savaş" söylemi savaş olgusunun bambaşka bir mecrada yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. Terörle mücadele yerine terörle savaş söyleminin kullanılması, devlet altı birimlerin savaşın en önemli taraflarından biri olmaya başladığını ortaya koymuştur. El Kaide ile yürütülen mücadele, Afganistan başta olmak üzere, tüm dünya sathına yayılmış bir savaşa dönüştü ve ABD Afrika'dan Ortadoğu'ya, Avrupa'dan Asya'ya uzanan geniş bir coğrafyada terörle savaş stratejisini uygulamaya koydu.

Son yıllarda ise etnik temelli savaşların ya da terörizmin yanı sıra dini ve özellikle mezhepsel temelli "Vekâlet Savaşları"nın aldığı görülmektedir. Arap Baharı sürecinde ve özellikle Suriye örneğinden hareketle ortaya konan bu yeni savaş kavramsallaştırması; devletlerin birbirleriyle terör örgütleri üzerinden yürüttükleri dolaylı savaşı açıklamak maksadıyla literatüre girmeye başlamıştır. Yeni savaşlara verilebilecek en güzel örneklerden bir diğeri de Rusya'nın Ukrayna'yla yaşadığı krizde uyguladığı Hibrit Savaş'tır. Melez ya da karma savaş olarak da adlandırılan hibrit savaş küreselleşme süreciyle ortaya çıkan teknolojik imkânlar başta olmak üzere, karşı tarafı yıpratmaya yönelik her türlü aracı içeren, oldukça komplike bir savaş türü olarak ortaya çıkmıştır.

I. Savaş Olgusunun Kavramsal, Hukuksal ve Teorik Analizi

Savaş olgusu yüzyıllardır varlığını farklı veçhelerle göstermektedir. Kadim medeniyetlerden, en ilkel toplumsal yapılara kadar uzanan geniş bir yelpazede farklı savaşlar yaşanmıştır. Kullanılan araçlar, yıkıcı gücü ve amaçları zaman içinde değişen savaş olgusu özellikle Avrupa kıtasında yaşanan tarihsel kırılmalar sonucu şekillenmiştir. Eski savaşlar ya da geleneksel savaşlar olarak nitelendirilen kavramın modernizm ve ulus-devlet sürecinin ortaya çıkışıyla yakından ilgisi vardır. Bu nedenle geleneksel savaş anlayışındaki en önemli kırılma noktasının 1648 tarihli Westfalya Andlaşması'nın olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra düşünsel alanda geleneksel savaş çalışmalarının en önemli düşünürü olarak da Carl von Clausewitz (1780-1831) gösterilebilir. Geleneksel savaş anlayışı bu kapsamda yalnızca "devletler arası" yaşanan bir şiddet ve çatışma hali olarak algılanmış ve uzun

yıllar savaş, strateji ve güvenlik çalışmalarına bu anlayış yön vermiştir (Strachan, 2006:3-4). Devlet dışı birimlerin analizlere dâhil edilmemiş olması geçmişte devletlerin tek belirleyici unsur olmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde ise savaş olgusu yalnızca devletlere indirgenemeyecek kadar grift ve komplike bir yapıya sahiptir.

Savaşa başvurulmasını düzenleyen kurallar (*jus ad bellum*), temelde savaşın haklılığını sorun eder. Bu sorun üç farklı konuma gönderme yapılarak incelenebilir. Bunlardan ilki, savaşın her türlüsünün, savaşın tüm tarafları açısından haksız olduğunu savunan görüştür. Her dönemde dile getirilen bu görüşün, hiçbir zaman hâkim düşünce olmadığı kolaylıkla söylenebilir. İkinci görüş ise “haklı savaş” düşüncesidir. Buna göre taraflardan en az biri, savaşmakta haklıdır. Her savaş için bir gerekçe bulunduğu gibi, böyle bir gerekçenin bulunmasına ihtiyaç duyulur. Üçüncü görüşe göre, savaşın haklılığının sorun edilmesine gerek yoktur; şiddete başvurmanın gerekçelendirilmesi gerekmez. Bu görüşler içinden savaşın haklı görülebileceği koşullar olabileceğini ortaya koyan ve temelde doğal hukuk görüşü olan ikincisi, uluslararası hukuk tarihi açısından en çok itibar görendir (Dalar, 2014:9). Haklı savaş düşüncesine her ne kadar itibar edilse de “haklı”nın ne anlama geldiği oldukça yoruma açık bir sorunsaldır. Teolojik ve felsefi bir tartışma konusu olan haklılık kavramı; zamana, mekâna, bakış açısına ve mevcut koşullara göre değişkenlik gösterebilir. Bu bağlamda haklı savaş olgusunun da muğlak ve sübjektif bir kavram olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Haklı savaş (*justum bellum*), toplumsal düşünce tarihinde savaşların anlamlandırılması ve belirli sınırlar getirilerek sınırlandırılması amacını taşıyan bir nosyon olarak karşımıza çıkar. Kavramın farklı kullanımları içinde bir yandan genel bağlamda savaş hukuku altında değerlendirildiği görülmektedir. Haklı savaş kavramı, savaşın ortaya çıkış (*jus ad bellum*) koşulları, gerçekleştirilme koşulları (*jus in bello*) ve savaş sonrasında adaletin sağlanmasını (*jus post bellum*) bir araya toplayan bir söylem kümesi biçiminde ele alındığı söylenebilir. Geleneksel anlamı içinde, savaşın haklı addedilmesi için birtakım genel ölçütlerin ortaya atıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları; haklı bir nedenin bulunması, orantılı adalet, iyi niyet, ehil bir otoritenin varlığı, savaşa son çare olarak başvurulması, halkın rızası, makul başarı olasılığı, ölçülülük, savaşın nihai hedefinin barış olmasıdır. Savaşta adaletin sağlanması için ise; yine ölçülülük ve savaşçılar ve sivillerin ayırt edilmesi (sivil dokunulmazlığı) olarak ele alınmaktadır (Çakır, 2016:36-37). Savaş hukukunu düzenleyen onlarca andlaşma içinde günümüzde bu uluslararası belgelerin en bilineni 1948 tarihli Cenevre Sözleşmeleri’dir. Bağlayıcı bir uluslararası andlaşma olan Cenevre Sözleşmeleri’nin bağlayıcılığı da yine haklı savaş olgusunda olduğu gibi tartışmaya açıktır. ABD’nin Körfez Savaşları’nda ve sonrasında El-Kaide ile mücadelesinde uyguladığı insanlık dışı muameleler (Abu Garip Hapishanesi’ndeki işkenceler gibi) karşısında uluslararası hukuk çaresiz kalmış ve ABD hükümeti en ufak bir hesap vermek zorunda kalmamıştır.

Yunanlı düşünür Herakleitos; “savaş kötü bir şey gibi görünse de aslında iyidir ve adaletin gerçekleşmesini sağlar” derken, Machiavelli; “Floransa’nın düşmanların saldırılarına karşı koyacak bir ordusunun bulunmamasından duyduğu üzüntü” ekseninde düşüncelerini şekillendirmiştir. Thomas Morus bile, ütopyik ülkesi İngiltere tasarımında, bir yandan silahlı kuvvetler-siz bir siyasal sistem hayal ederken, diğer yandan, düşmanlarını birbirlerinin aleyhine kışkırtarak ülkesinin güvenliğini sağlamayı önermekte ve savaş, ülkesinin dışında, bir anlamda mübah saymaktadır. Buna karşın, erken dönemde savaş karşıtı aydınlara da rastlanılmaktadır. Örneğin; ünlü tarihçi Herodot, “Kimse barış yerine savaş tercih edecek kadar akılsız olamaz” demiştir. XVI. yüzyılda yaşanan dini çatışmaların ardından gelen reformasyon süreci, Protestanlığın da etkisiyle, savaşlara karşı toplumların her kesiminde bir soğukluk yaratmıştır. Uluslararası barış düşüncesinin, yalnız Avrupa ulusları için bile olsa, ilk kez bu dönemde yeşermeye başladığı söylenebilir (Erkan, 2010:94) Fakat tüm bu düşünceler savaşın dış politikada en sıklıkla başvurulan yöntemlerden biri olduğu gerçeğini günümüze değin değiştirememiştir.

İdealizm, realizm ve neorealizm gibi geleneksel uluslararası ilişkiler teorileri ve sonrasında ortaya çıkan eleştirel teori, konstrüktivizm, postmodernizm ve feminist teori gibi post-pozitivist teorilerin temel amaçları “uluslararası barış ve güvenliğin nasıl sağlanacağı” sorusuna cevap bulabilmektir. Savaş olgusuna ilişkin bu sorunsala verilen yanıtlar şu şekilde özetlenebilir. İdealizme göre insan doğası gereği iyi bir varlıktır ve savaşların nedeni “uluslararası sistemin yanlış inşa edilmiş olması”dır. Bu bağlamda uluslararası sistem yeniden inşa edilirse savaşların önüne geçilebilir. Bu yeniden inşa sürecinde kullanılacak araçlar uluslararası hukuk ve uluslararası örgütlerdir. Fakat bilindiği gibi İdealist amaçlarla kurulan Milletler Cemiyeti’nin başarısızlığı bu ütopyik teoriyi yerle bir etmiş ve Soğuk Savaş dönemiyle birlikte realizm yükselmeye başlamıştır. Realizmin savaş olgusuna bakış açısını uluslararası sistemin anarşik bir yapıya sahip olduğu ön kabulü şekillendirmektedir. Bu bağlamda realistler için savaşlar kaçınılmazdır ve devletlerin yapması gereken güçlerini maksimize etmektir. Neorealizm ise savaşların önüne geçmek için “güç dengesi” olgusunu öne çıkar-maktadır.

Post-pozitivist teorilere bakıldığında ise eleştirel teorisyenlere göre savaşların önüne geçilebilmesinin yolları; özgürleştirme (emancipation) ve kapitalizmin dönüştürülmesinden geçmektedir. Kimlik temelli çalışmalar yapan konstrüktivistlere göre ise savaşların önüne geçilmesinin yolu ben ve öteki, biz ve onlar gibi dikomotik ayrımların ve ötekileştirme süreçlerinin yerine daha barışçıl ulusal kimliklerin inşa edilmesidir. Postmodernizm ise savaşların en temel sebebi olarak modernizmi yani Batılı düşünce yapısını ve kapitalizmi görmektedir. Son olarak feminist teoriye bakıldığında ise çoğu feminist düşünürü göre savaşların önüne geçilebilmesi için “erkek egemen düşünme biçiminin dönüştürülmesi” gerekmektedir.

Savaş olgusuyla ilgili değinilmesi gereken son nokta, özellikle günümüzde oldukça önemli bir kavram haline gelen “asimetrik savaş”dır. Genel olarak tanımlanırsa; güçsüz olan tarafın güçlü olan tarafa karşı yürüttüğü geleneksel olmayan bir mücadele türüdür. Karşı tarafın zayıf noktalarını tespit ederek şok saldırılar yapmak, beklenmeyen araç ve yöntemlerle saldırmak, teknolojik imkânlardan yararlanarak geleneksel olmayan taktik ve stratejik yöntemler uygulamak gibi yönleri olan bir savaş türüdür (Sudhir, 2008:58-59). Savaş her zaman güçlünün kazandığı bir mücadele değildir. 1800-1998 yılları arasında yürütülen savaşların yaklaşık % 30’unu güçsüz olanın kazandığı düşünülürse asimetrik savaş olgusunun ne denli önemli olduğu ortaya çıkacaktır. 1800’lerden itibaren güçsüz olanın kazanma oranı her elli yıllık periyotta; % 11.8 (1800-1850), % 20.5 (1850-1900), % 34.9 (1900-1950) ve % 55’dir (1950-1998) (Arreguin-Toft, 2001:97). Görülebileceği gibi asimetrik savaşlarda üstünlük güçsüz olan tarafa geçmiştir. Bu nedenle günümüz savaşların da bu asimetrik dönüşüm dikkatle analiz edilmelidir. Devlet altı birimlerin devletlerle çatıştığı yeni savaşlarda çok daha komplike araçlar yer almakta ve adeta savaş olgusu bambaşka bir yapıda yeniden şekillenmektedir.

II. Tarihsel Süreçte Savaş Olgusunun Yaşadığı Dönüşüm: Eski ve Yeni Savaşlar

Savaşı ve şiddeti engellemek, diğer bir anlatımla uluslararası barış ve güvenliği sağlamak tüm uluslararası ilişkiler teorilerinin temel amacı olmuştur. Şiddeti ve savaşı tanımlamak, anlamak, tahmin etmek ve önlemek tüm normatif ve pozitivist teoriler açısından başlıca çalışma alanlarından biri olagelmıştır (Newman, 2004:173). İdealizm, realizm ve neorealizm gibi geleneksel uluslararası ilişkiler teorileri savaşın ve şiddetin kökenlerini birey, devlet ya da sistem düzeyinde aramışlardır. Bu kapsamda savaşların ve genel olarak şiddetin önüne geçilebilmesi adına atılacak adımları da bu bakış açıları şekillendirmiştir. Fakat günümüzde algı düzeyi de analizlere dâhil edilmeye başlanmış ve bu bağlamda yanlış anlamalar, eksik bilgi, bilinçli yanıltmalar gibi şiddeti tetikleyen unsurlar da göz önünde bulundurulmaya başlanmıştır (Lake, 2003:81). Bunun yanı sıra “yeni savaş” olgusunun ortaya çıkışında üç temel etken söz konusudur. Bunlar; Soğuk Savaş ve o döneme ait uluslararası sistemin sona ermiş olması, küreselleşme süreci ve özellikle modernizm anlayışının postmodern yaklaşımlar tarafından şiddetle eleştirilmesi ve modernizmin sonu geldiği iddialarıdır (Melander vd. 2006:6). Bu üç etkenin bileşkesi sonucu uluslararası ilişkilerin hemen her alanında “yeniden düşünme-yeniden inşa etme” çabası ortaya çıkmış ve savaş olgusu da bu yeniden düşünme sürecinden payına düşeni almıştır.

Savaş kavramının çatışmadan hemen önceki teknik kısmını organizasyon ve hazırlık oluşturmaktadır. Organizasyonu sağlayan teknik donanımın gelişmesi ve kolay kullanılabilir hale gelmesiyle birlikte savaşan tarafların organizasyon kabiliyetleri geçmiş dönemlere göre daha gelişmiştir. Ağ teknolojileri (ya da İnternet) ordu içindeki iletişimin hızlı ve eskisine göre daha

nitelikli yapılmasını sağlamıştır. Soğuk Savaş sonrasındaki ilk sıcak savaşta (Irak Savaşı) karşılaştığımız en şaşırtıcı sahne, kaynağını göremediğimiz bir yerden gelen füzelerin “düşman” olarak belirlenen noktayı vurmasıydı. Savaşan orduların ya da insanların fiziksel karşılaşması uzunca bir süre görülemedi. Televizyon ekranlarından seyredilenlerin dünyanın bir noktasında yapılan çatışmadan bir sahne mi yoksa bilgisayar oyununun ekran görüntüsü mü olduğunun anlaşılması kolay olmadı. Açıkçası sanallaşan (virtual war) bir savaş kavramının olgunlaştığını görmemiz de zaman aldı. Der Derian’ın dediği gibi “taklit (imitasyon) ve simülasyona ait yeni teknolojilerinin yanı sıra izleme yetenekleri ve hız; gerçek ve sanal savaş arasındaki alanı (gap), coğrafi mesafeleri ve kronolojik sureyi kısalttı (collapse)”. Artık savunma sanayi teknolojileri sayesinde savaşın niteliği ve tanımı değişmeye başlamıştır (Bıçakçı, 2012:208). Bu nedenle yeni savaşların “yeni” olmasının ilk ve en önemli sebebi olarak teknolojiye baş döndürücü gelişmeler gösterilebilir.

Mary Kaldor’a göre günümüz dünyasında gerek akademisyenler gerekse siyasiler organize şiddetin ve dolayısıyla savaşın doğasının değiştiği noktasında birleşmektedirler. Yeni savaşlar; hibrit savaş, postmodern savaş, üçüncü türle savaş, insanlar arası savaş, özel savaşlar şeklinde isimlendirilebilmektedir (Kaldor, 2013:1). Yeni savaşların kimi bazı özellikleri şu şekilde ortaya konabilir:

- Yeni savaşlar devletler arası olmaktan ziyade iç savaş niteliğindedir.
- Yeni savaşların genellikle başarısız devletlerde ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle küreselleşme sürecinde hızla genişleyen küresel rekabet kimi savaş lordlarını, illegal organize suç yapılarını ya da çok uluslu şirketleri bu başarısız devletlerdeki çatışmaların fitilini tutuşturmaya yönlendirmektedir.
- Yeni savaşlar siyasi ideolojilerden ziyade etnik ya da dini sebeplerle ortaya çıkmaktadır.
- Sivil kayıplarda ve yerinden edilmiş insanlarda dramatik bir artış vardır.
- Yeni savaşlarda hedef olarak kasten siviller seçilmekte ve siviller belki de tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar zarar görmektedir.
- Kamu otoritesinin çöküşü ve bunun sonucunda sivillerin adeta askere dönüşüp çatışmanın taraflarından biri haline gelmektedir (Newman, 2004:174-175).
- Eski savaşlarda kontrollü şiddet söz konusu iken yeni savaşlarda şiddetin sınırı yoktur (Kalyvas, 2001:102).
- Yeni savaşlar “şiddet kullanma tekelinin” devletlerin elinde olmadığı yeni bir dönem anlamına gelmektedir.
- Yeni savaşlarda kim savaşan, kim sivil ayırımına varmak oldukça zordur.
- Yeni savaşlarda taraflar askerlerden öte “savaşçılardır.” Ve bu savaşçılar içinde yaklaşık 300.000 çocuk savaşçı vardır.
- Yeni savaşlarda irrasyonelite ve barbarlık hâkimdir.

- Yeni savaşların neredeyse tamamı “asimetrik savaş” niteliği taşımaktadır. Terörizm ve gerilla savaşının bileşkesi niteliğindeki savaşlar ön plana çıkmaktadır (Mello, 2010:299-303).

- Son olarak Michael Walzer gibi yazarlara göre yeni savaşlarda “haklı savaş” olgusu da dönüşmeye başlamıştır (Lucas Jr., 2011:682). İnsani müdahale ya da koruma sorumluluğu gibi kavramlarla meşrulaştırılan 2011 Libya müdahalesi, buna örnek gösterilebilir.

Bunların yanı sıra başlangıçta da zikredildiği gibi yeni savaşlarda teknolojinin çok önemli bir yeri vardır. Yeni savaşlarda kullanılan taktik ve stratejilerden tartışmasız en yeni ve çarpıcı olanı teknolojik gelişmelere bağlı olarak yaygınlaşan internet sayesinde *facebook*, *twitter* ve *youtube* gibi sosyal medya araçlarının etkin biçimde kullanılmasıdır. Bilgisayar, cep telefonu ve çeşitli cihazlar sayesinde dünyanın neredeyse her köşesinden bireyin kolaylıkla kullanabileceği internet ve sosyal ağ sayfaları, savaşı tüm çıplaklığıyla gözler önüne seren yayın organlarına dönüşmüştür. Buna bağlı olarak sanal ortamda milyonlarca insana anında erişebilme imkânı sunan paylaşım siteleri, bu rolünün ötesinde yeni savaşlarda savaş gruplarının mühim bir propaganda aracı haline gelmiştir. Geçmişte medyanın, internetin veya amatör kameraların mevcut olmadığı savaş alanlarında bazı hadiseler hiç yaşanmamışçasına gizlenebilmişken günümüzde insanların ucuz ve kolay biçimde elde ettikleri kamera, fotoğraf makinesi ve ses kayıt cihazları sayesinde bu durum imkânsız hale gelmiştir. Dolayısıyla haber sayfaları, fotoğraflar ve videolarla internet üzerinden takip edilebilen savaş ortamı, aynı zamanda savaş lordlarının çoğu kez çarpılarak veya propaganda niyetiyle kullandığı birer enstrüman haline gelmiştir. Bu sebeple internet ve sosyal medyanın sağladığı imkânlardan ziyade bu imkânların nasıl araçsallaştırıldığı ve yeni savaşların bir parçası durumuna geldiği önem kazanmıştır. Savaşçılar, oluşturdukları hesaplar aracılığıyla mesaj ve propagandalarını hiçbir sınır olmaksızın tüm dünyaya iletebilmektedirler. Çünkü sosyal ağ şirketleri, savaş gruplarıncı kullanıldığı tespit edilen hesapları bloke etse bile yenilerinin hızlı ve kolay biçimde aktif hale getirilmesi mümkündür. Üstelik savaş lordlarının bu hesapları kullanarak yaptığı açıklamalara ve yayınladığı görüntülere haber ajanslarında veya resmi yayın organlarında yer verilmesiyle bunların politikacılar, aktivistler tarafından dikkate alınması ister istemez onların propaganda faaliyetlerine yardımcı olarak yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Öyle ki, belli bir yayılma sağladıktan sonra sosyal medyadaki bu ağı engellemek, savaşçıları askeri veya ekonomik yönden köşeye sıkıştırıp zarara uğratmaktan çok daha zor hale gelmektedir (Eker, 2015:59). İnternet ve özellikle sosyal medyanın yeni savaşlardaki yeni muharebe alanı olduğu söylenebilir. Tarafların her türlü araçla saldırı ve savunma yaptığı bu alan adeta bir psikolojik üstünlük kazanma arenasını andırmaktadır.

Yeni savaşların ekonomik yönüne vurgu yapan Herfried Münkler yeni savaşlar hakkında şu düşüncelyi ortaya koymaktadır: “Soğuk Savaş senaryolarına bile büyük ölçüde damgasını vurmuş olan klasik devletler savaşı bir

savaş modeli olarak artık miadını doldurmuşa benziyor; savaşların gerçek tekelleri olmaktan çıkan devletlerin yerini giderek devlet-benzeri aktörler, hatta kısmen özel aktörler -yerel savaş lordları, gerilla grupları, dünya çapında faaliyet gösteren paralı askerlik şirketlerinden uluslararası terör ağlarına kadar- aldı ve savaş, bu aktörler için verimli bir faaliyet alanı haline geldi. Hepsi olmasa da çoğu, savaşı kendi hesabına yürüten ve bunun için gereken gelirleri çok çeşitli biçim ve yöntemlerle sağlayan savaş *girişimcileri*: Bu girişimciler zenginlerden, devletlerden ya da göçmen cemaatlerinden maddi destek alıyorlar, kendi kontrollerindeki bölgelerde sondaj açma ve maden arama hakkını satışa sunuyorlar, uyuşturucu ve insan ticaretine giriyorlar ya da haraç ve fidye için şantaj yapıyorlar; üstüne üstlük mülteci kamplarının (ya da en azından bu kamplara ulaşım yollarının) kontrolünü de ellerinde bulundurduklarından, uluslararası örgütlerin yardımlarından da kâr sağlıyorlar. Fakat savaşan taraflar gerekli kaynaklara nasıl ulaşırlarsa ulaşsınlar, klasik devletler savaşından farklı olarak, savaş finansmanı bu savaşların yürütülmesinde çok önemli bir rol oynuyor. Finans biçimlerinin değişmiş olması, yeni savaşların ufukta herhangi bir son görünmeden genellikle onlarca yıl sürmesine de yol açıyor. Dolayısıyla, bu yeni savaşların ayırt edici özelliklerini kavrayabilmek için öncelikle ekonomik temellerinin incelenmesi gerekir." (Münkler, 2010:11-12). Münkler özellikle yeni savaşların finans yönüne vurgu yapmakta ve yeni savaşlarda mücadelenin neden bu kadar çetin geçtiği sorusuna cevap aramaktadır. Özellikle devlet altı birimlerin önünde finansman sağlamak adına ne denli geniş bir portföyün ortaya çıktığı görülmektedir.

Klasik anlamdaki savaşlar ile klasik anlamdaki savaş türleri dışındaki -belki de *ikincil savaşlar* olarak niteleyebileceğimiz- savaşlar arasındaki önemli farklılıklardan birini, ikincil tipteki savaşlarda -mesela terörizmde- klasik savaşlardakinin aksine mutlaka dar anlamda bir kazanma-kaybetme ekseninin bulunmayışı oluşturmaktadır. Gerilla veya terörist savaş metodu klasik savaşlardan çok daha karmaşık, yavaş ilerleyen, hedeflerinde seçici ve zamana yayılmış bir yapı özelliği sergilemektedir. Mücadelenin hedefi mutlak zafer değil, daha çok hasmın yıldırılması olarak ön planda görülüyor. Bu özellik devlete karşı mücadele eden bütün hareketlerin ortak paydasını oluşturmaktadır. Eğer klasik savaşı şiddetin akut hali olarak nitelendirirsek, ikincil tipe giren şiddeti, şiddetin kronikleşmesi olarak betimlemek herhalde yanlış olmaz. Genel satıhtaki durumu itibarıyla savaş kadar yaygın olmamasından dolayı terör olgusu sadece gerilla türü savaş anlamında değil, terörist savaş bağlamında da *düşük yoğunluklu savaş* (low-intensity warfare) olarak da nitelenebilmektedir. Klasik savaşın temel hedefi olan, düşmanı şiddet yolu ile istenilen davranışa zorlamak -yani savaşın galibi olmak- yukarıda da değinildiği üzere düşük yoğunluklu savaş biçiminde bulunmamaktadır. Örneğin gerilla mücadelelerinde ya da terörist taktikler bakımından kesin zaferden ya da galibiyetten ziyade genel hatlarıyla bir yıldırma, güvensizleştirme -var olan istikrarı yok etme- ve hepsinden önemlisi *korkutma* hedefinden ve bundan politik faydalar beklentisinden söz

etmek daha doğru olur. Tabii yalın şiddet ile güç olgusu arasında önemli bir ilişki olduğu gerçeğine de işaret etmek gerekir (Çaman, 2013:10). Bu bağlamda yeni savaşlarda oyun teorisi benzeri, sıfır toplamlı bir sonuç beklentisi yoktur. Kazanma ve kaybetme olguları da yeni savaşlarla birlikte bambaşka anlamlar ihtiva etmeye başlamıştır.

Martin Van Creveld, yeni savaşların amaç-araç ilişkisiyle anlaşılacağı ileri sürer. Başka bir deyişle, rasyonel ve faydacı yaklaşımlar savaşları anlamak için yeterli değildir. "Ulusal çıkar ya da "hikmet-i hükümet" (*raison d'état*) belli bir tarihsel dönemin değerlerini yansıtan kavramlardır. Bugün artık bu kavramlar geçerliliğini yitirmektedir. İnsanlar bugün etnik ve dinsel sebeplerden dolayı savaşmaktadırlar. Mary Kaldor ise, "yeni" ve "eski" savaş ayırımını yaparken "yeni" savaşların tam anlamıyla yeni olmadığını da kabul ediyor. Ancak savaşları önlemek için alternatif stratejiler geliştirirken böyle bir ayırımın yararlı olacağını çünkü yeni savaşların eskilerden ne bakımdan ve ne oranda farklı olduğunu bilmemiz gerektiğini ifade ediyor. Kaldor, savaşlarda meydana gelen değişiklikleri teknolojik ve taktik değişikliklerden ziyade sosyolojik ve siyasal koşullardaki değişikliklerde aramak gerektiğini vurguluyor. Kaldor'un "yeni savaşlar" olarak adlandırdığı savaşlar, devletin ve devlet olmayan birimlerin "şebekeleri" (*networks*) arasında cereyan eden savaşlardır. Bu tür savaşlar, pek çok transnasyonal ilişkiyi bünyesinde barındıran, yasal ve/veya yasal olmayan karmaşık örgütlerce yürütülen silahlı mücadelelerdir. Diasporalar, şirketler, paralı askerler, gönüllüler, sivil toplum kuruluşları, dini ve etnik gruplar, uluslararası örgütler (barış operasyonları) gibi çeşitli küresel aktörler bu tür savaşların tarafları arasında yer alırlar. Genellikle "şebeke savaşları," küresel değişime ayak uyduramayan, sorunlarını çözemeyen ve meşruiyeti yara almış ülkelerde görülmektedir. Eski Yugoslavya, Somali, Afganistan ve Irak'ta yaşananlar bu tür savaşların en güzel örnekleridir. Şebekeler için ortak etnik ya da dini aidiyet temel bir teşkilatlanma ilkesidir. Savaş ise, aynı zamanda, bir siyasi seferberlik aracıdır (halkın belli bir söylem etrafında seferber edilmesi). Savaş, şebekeyi genişletmek ve güçlendirmek için kullanılmaktadır (Karaosmanoğlu, 2011:10-11). Özellikle El-Kaide ve DEAŞ ile yürütülen küresel mücadele bu yeni şebeke savaşlarına örnek olarak gösterilebilir. Her ne kadar Ortadoğu merkezli yapılar olsalar dahi, bu iki yapının da küresel bir networkunun oluşmuş olduğu günümüzde hemen herkes tarafından bilinmekte ve kabul edilmektedir.

Yeni savaşlarla ilgili bağlantısı olan bir diğer olgu da "modernizm"dir. Yeni savaşlar bir yönüyle Batı'nın evrensel bir tektiplilik yaratma ideolojisine direniştir. Liberalizm ve Aydınlanma Felsefesi'nden beslenen ve demokrasi, özgürlük ve daha iyi bir yaşam gibi iddialara sahip olan modernizm ideolojisine hem etnik hem dinsel tandanslı meydan okumalar, yeni savaşların en önemli meşrulaştırma pratiklerinden biridir (Mueller, 2010:40). Özellikle bu savaşlarda kullanılan savaşan statüsündeki militanların motivasyonu ve kazanılması noktasında Batı ve modernizm karşıtlığının önemli bir yeri vardır. Son yıllarda özellikle Avrupa'da gerçekleştirilen

terör eylemlerinde DEAŞ'ın özellikle o ülke vatandaşlarını kullandığı görülmektedir. Batı'nın yarattığı sistemin bir parçası ol(a)mayan kızgın gençlerin, bu eylemlerdeki temel motivasyon kaynağı bu dışlanmışlık hissidir. Yaptıkları insanlık dışı eylemler hiçbir şekilde meşru olmamakla birlikte, bu dışlanmış genç kitlenin yine Batı'nın çifte standarta dayalı toplum kurgulamasından beslendiği bilinmelidir.

Tüm bunların yanı sıra yeni savaşları toptancı bir yaklaşımla geleneksel savaşlardan bambaşka bir olgu olarak görmek de rasyonel bir yaklaşım değildir. Yeni savaşlarla ilgili yapılan çalışmalarda kimi zaman bu hataya düşülmekte ve savaş olgusunun tarihsel bağlamında kopmalar yaşanmaktadır (Schuurman, 2010:89). Yine yeni savaş teorisyenlerine yönelik bir diğer eleştiri; gerek geleneksel savaşlarda gerekse yeni savaşlarda başat aktörlerin devletler olduğu gerçeğidir. Bu bağlamda eleştiriyi getiren yazarlar "savaş, savaştır" demektedirler. İki tarafın da doğrudan devletler olması ya da bir tarafın devlet olması bu yazarlara göre savaşın mantığının aynı olduğunu ortaya koymaktadır (Gray, 2007:227). Bu nedenle yeni savaşları, geleneksel savaşların yaşadığı bir dönüşümün doğal sonucu olarak görmek gerekmektedir. Ayrıca geleneksel savaşlar günümüzde de her an ortaya çıkabilecek potansiyele sahip olan ve bu nedenle tamamen ortadan kalkmış bir savaş türü değildir. 2008 yılında Rusya ve Gürcistan arasında cereyan eden "Beş Gün Savaşı" geleneksel savaşların günümüzde de önemli bir tehdit unsuru olarak varlığını sürdürdüğünün en somut örneklerinden biridir.

III. Yeni Savaşlar ve Hibrit Savaş: Rusya ve Kırım Müdahalesi Örneği

İnsanlık tarihinin belki de en karmaşık ve değişken olgusu olan "savaş"ın sebepleri, niteliği ve kapsamı hususunda tam olarak bir görüş birliğine ulaşılmış değildir. 5.560 yıllık insanlık tarihi boyunca yaklaşık 14.500 savaş meydana gelmiştir. Bunun anlamı, ortalama yaşamış olan 185 kuşaktan sadece 10 tanesinin savaşla tanışmamış olduğudur. Her yıl için ortalama en az 2 savaşın meydana geldiği göz önüne alındığında, insanlık tarihinin adeta savaşların tarihi olduğunu söylemek herhalde abartılı olmayacaktır (Aslan, 2008:235). Klasik savaşlar en genel anlamda; "sınır/toprak savaşları", "ihtilal/ideoloji savaşları", "bağımsızlık savaşları", "hegemonya savaşları", "din/mezhep savaşları", "veraset savaşları", "iç savaşlar", "ekonomik ve hukuk temelli savaşlar" olmak üzere dokuz ana başlık altında sınıflandırılabilir (Varlık, 2013:122). Günümüzde ise siber savaş, vekâlet savaşları ve hibrit savaş gibi yeni kavramsallaştırmalar ortaya çıkmıştır. Fakat belirtmek gerekir ki klasik savaşlara ilişkin sınıflandırmaları günümüzde yapmak oldukça zorlaşmıştır. Bir savaş aynı anda dört-beş savaş kategorisine dâhil edilebilmektedir.

Yeni savaşların en önemlilerinden biri de hibrit savaştır. Hibrit kelimesinin etimolojik kökenine bakıldığında; "iki farklı elementten oluşan şey" şeklinde bir anlamı vardır. Buradan hareketle bir savaşın hibrit savaş olarak nitelendirilebilmesinin asgari koşulunun en az iki farklı savaş stratejisini/türünü ihtiva etmesi gerektiğidir (Erol ve Oğuz, 2015:263). Hibrit savaş

en genel anlamda politik, askeri, siber ve düzensiz ya da hukuksuz tüm araçların bir savaş esnasında topyekûn ve koordineli bir biçimde kullanılmasıdır. ABD National Defense Üniversitesi'nden Frank Hoffman ise hibrit savaşı şu şekilde tanımlamaktadır: Belirli siyasi hedeflere ulaşmak amacıyla, düşmanı yıpratmaya yönelik, eş zamanlı olarak uygulanan konvansiyonel gücün farklı varyasyonları başta olmak amacıyla çeşitli araçları kullanmaktır. Bu araçlar içinde askeri gücün yanı sıra düzensiz taktikler, cezai müeyyideler ve hatta terörizm bile yer alabilir (Kofman ve Rojansky, 2015:2). Bunların yanı sıra ekonomik ve finansal faaliyetler, sivil toplum örgütleri, ticari bloklar, diplomatik kanallar ve yanlış bilgilendirmeye yönelik web sayfaları, sosyal medya hareketleri ve gazete haberleri de hibrit savaşın araçları içinde yer alabilir (Lovelace Jr., 2016:169). Ayrıca hibrit savaş klasik savaşın aksine savaş sonrası stratejileri de kapsar. Savaş yürütülen ülkedeki halka yönelik algı yönetimi uygulanması, işgalin gerekçelendirilmesi ve ilgili ülkede eğer diaspora varsa onların koordinasyonu ve motivasyonu da hibrit savaş kapsamında değerlendirilmektedir (Glenn, 2009:2-3). Özellikle algı boyutunun şekillendirilmesi noktasında hibrit savaşın diğer savaş türlerinden çok daha etkili araçlar kullandığı söylenebilir. Özellikle internet teknolojisi, görsel ve yazılı medya ile sosyal medya bu konudaki en etkili kanallardır.

Hibrit savaşın temel özellikleri şunlardır: düzenli ordulardan ve yarı otonom hareket eden hücrelerden oluşan karma askeri bir yapılanma; esnek ve her şarta uyum sağlayabilen pragmatik strateji; aşırı şiddet kullanma temayülü oldukça yüksek sansasyonel terör eylemleri; sosyal medyayı aktif ve saldırgan bir şekilde kullanan propaganda ağı ve bilgi savaş tekniklerinin devreye sokulduğu bir iletişim stratejisi; finansal kaynak sağlamak için bütün illegal yolları kullanan yasa dışı bir suç ağı ve son olarak, savaş hukukunun temel prensiplerini göz ardı eden bir tür anarşik uluslararası hukuk yorumu. Bir bütün olarak bakıldığında ise, hibrit savaş terörizm, gerilla savaşı ve konvansiyonel savaş anlayışı ve tekniklerinden oluşan ve mümkün olduğunda bütün bunları bir arada kullanarak eş zamanlı şekilde belirli bir hedefe yöneltebilen ve son olarak, krizin yaşandığı coğrafi alanın çevresiyle hızlı bir şekilde kaynaşabilen/birleşebilen (füzyon özelliği) bir çatışma şekli olarak ele alınmaktadır (Yeşiltaş, 2016:64). Bu nedenlerden ötürü hibrit savaş melez ya da karma savaş gibi kavramsallaştırmalarla da anılmaktadır.

Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik hibrit savaşı yeni savaşlar ve hibrit savaş olgusu noktasında önemli bir örnektir. Rusya'nın savaşı Şubat 2014 tarihinde uygulamaya koyduğu görülmektedir. Rusya iki koldan işgal girişimi başlatmıştır. Öncelikli olarak Kırım'ı işgal eden Rus güçleri, diğer koldan da Ukrayna'nın doğusundaki Donbas bölgesindeki sanayi bölgesini ele geçirmeye çalışmışlardır. Kırım'ın işgalini geleneksel işgallerden ayıran pek çok özellik vardır. Öncelikli olarak Rusya Kırım'ı işgal ederken siber teknoloji-den çok ciddi bir biçimde yararlanmıştı. Böylesi bir siber savaşın yanı sıra medya başta olmak üzere bilgi kanallarını dezenformasyon aracılığıyla

kendi lehine kullanmıştır. Ayrıca yalnızca kara gücünü değil, deniz ve hava unsurlarını kullanarak bu işgali gerçekleştirmiştir. Yine Rusya'nın Sivastopol donanmasının Ukrayna ile Kırım arasındaki lojistiği kestiği görülmektedir. Tüm bu unsurlar bir araya getirildiğinde Rusya'nın Kırım'ı işgali benzersizdir ve belki de hibrit savaşın tarihteki ilk uygulamalarından biridir (Kofman ve Rojansky, 2015:3). Daha önce bir arada kullanılmayan pek çok unsur, önemli bir taktik uygulama ve başarılı bir strateji ile hayata geçirilmiştir.

Rusya'nın yürüttüğü bu hibrit savaşın çok önemli sebepleri vardır. Çünkü Rusya, Kırım'ı ve bu bağlamda Ukrayna'yı gözden çıkardığı takdirde: 1. Karadeniz'i; 2. Baltıklar'dan Hazar'a kadar uzanan geniş bir hat üzerindeki tampon bölgeyi ve dolayısıyla da bölgesel inisiyatifi; 3. Avrasya Birliği'ni hedef alan Gümrük Birliği Projesi'ni; 4. Yakın çevresi ve bu bağlamda "güvenlik" ve "imparatorluğun yeniden ihyası" anlamına gelen "Yakın Çevre Politikası"ni kaybedeceğini; 5. Enerji güvenliği bağlamında (Avrupa'ya sevkedilen doğalgazı yaklaşık %67'sinin Ukrayna'dan geçtiğini unutmamak gerekiyor) ciddi bir zafiyete uğrayacağını biliyordu. Bu da, orta ve uzun vadede Rusya'nın iktisadi-mali anlamda başlayan ve sonrasında siyasi ve güvenlik bağlamında kendisini gösterecek olan beka sorunu demektir. (Erol, 2014:6) Yine Ukrayna'nın olası NATO üyeliği, Rusya'nın ulusal çıkarlarını oldukça zedeleyebilecek bir gelişme olacaktır. NATO'nun örgüt olarak Ukrayna nedeniyle oldukça itibar kaybettiği ve bu krizi yönetemediği söylenebilir. (Erol ve Oğuz, 2012) Sonuç olarak Rusya'nın Ukrayna karşısında uygulamaya koyduğu hibrit savaşın temelinde çok önemli ulusal çıkarları vardır. Bu nedenle elindeki tüm güç unsurlarını ortaya koyarak bir hibrit savaş yürütmüş ve ABD, AB ve NATO gibi küresel güçleri karşısına alma pahasına yürüttüğü bu hibrit savaştan istediği sonucu alabilmiştir.

Sonuç

Çoğu tarihçi ya da siyaset bilimci savaşı "istenmeyen (unwanted)" bir durum olarak görme eğilimindedir. Onlara göre savaş en son başvuru ve çoğunlukla zorunluluklardan kaynaklanan bir durumdur. Oysaki dünya tarihinde istenen savaşların istenmeyen savaşlardan daha ağır bastığı bir gerçektir (Fearon, 1995:383). Ulusal çıkarlarını maksimize etmek adına güce başvurmadan çekinmeyen devletler için savaş en önemli kazanım yollarından biridir. Bu nedenle savaşların önlenmesi ve dolayısıyla uluslararası barış ve güvenliliğin sağlanması için öncelikli olarak çıkar merkezli ve ötekileştirici düşünce sistematiğini dönüştürmek gerekmektedir. Bu bağlamda epistemolojik bir dönüşümü öngören eleştirel teori, kimlik olgusunun inşasını analiz eden konstrüktivist teori ya da çok daha marjinal bir bakış açısı sunan, modernizm ve kapitalizmi savaşların en büyük sebebi olarak gören postmodern teorisinin ışığında savaşın asıl kökenine inebilmek gerekmektedir.

Gelişen teknoloji insanlığına yepyeni kapılar aralamaktadır. Uzay çalışmalarını, genetik bilimi, siber tabanlı teknolojiler sayesinde her geçen gün

heyecan verici yeniliklerle karşı karşıya kalan insanlar, yakın gelecekte dünyanın hiç de yaşadığımız dönemde olmadığı gibi bambaşka bir gezegene dönüşeceğinin farkındadır. İşte bu noktada çok önemli bir sorunsal ortaya çıkmaktadır. Dünyanın yaşadığı bu inanılmaz hızdaki dönüşüm negatif yönde mi olacak yoksa pozitif yönde mi? Maalesef çoğu bilim insanının bu soruya pesimist cevaplar verdiği görülmektedir. Zira gelişen teknoloji şiddet, çatışma, terör ve savaş gibi olguların yıkıcı etkilerini kat be kat arttırmaktadır. Tüm dünyayı saran etnik, dini, ideolojik çatışmalar, ekonomik adaletsizlikler, yoksulluk, göç ve salgın hastalıklar gibi sorunlar her geçen gün devasa bir kartopu gibi büyümektedir. Kapitalist zihniyetin ahlaki ve etik değerlerden yoksun anlayışı ve çoğu devletin ulusal çıkarlarını her ne pahasına olursa olsun maksimize etme çabaları, uluslararası ilişkilerde derin çatışma ve ayrılıkların yaşanmasına sebebiyet vermektedir.

Bu bağlamda çalışmada ele alınan yeni savaşların, “kendini sürekli güncelleyerek yepyeni veçhelerle yeniden şekilleneceği” söylenebilir. Siber alanın ve uzayın gelecekteki savaşlarda önemli bir mekânsal değişime yol açacağı öngörülebilir. Bunun yanı sıra bilimsel gelişmeler sonucu genetik biliminin savaşlarda yeni bir araç olarak kullanılmasının önü açılabilir. Görülebileceği gibi yeni savaşlarda kullanılacak araçlar “askeri olmayan” türden yapılardır. Bu nedenle askeri güç odaklı geleneksel güvenlik anlayışı, yeni savaşlarla birlikte bir dönüşüme uğrayacaktır. Silahlı kuvvetlerin de bu kapsamda oldukça marjinal bir dönüşüm yaşaması ve kendini yeni ortama adapte etmesi gerekmektedir. ABD gibi ülkelerin ya da NATO gibi uluslararası örgütlerin bu dönüşümü şimdiden öngördükleri ve önemli bazı yapısal dönüşümlere imza attıkları görülmektedir. NATO’nun yeni stratejik konseptlerinde ve ABD’nin yeni ulusal güvenlik belgelerinde “siber tehditlerle” mücadelenin altı çizilmiştir.

Küreselleşme sürecinin itici gücüyle dönüşen savaş olgusu insanoğlunun karşı karşıya kaldığı en önemli sorun alanlarından biridir. İdealistlerin ya da kozmopolitanizmi savunanların ütopyik bakış açıları bir tarafa bırakılırsa, daha realist bir anlayışla yeni savaşların varlıklarını devam ettirecekleri ve Kantiyen anlayışla o hep arzulanan “Sonsuz Barış”ın çok uzak olduğu söylenebilir. Bu nedenle devletlerin bu yeni savaşlarla mücadele için gerekli teknolojik, bilişimsel ve algısal dönüşümü gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Yeni savaşların yıkıcılığı göz önünde bulundurulduğunda, bu savaşlara hazırlıksız yakalanan devletlerin kendi geleceklerini kendi elleriyle tehlikeye atacakları bir gerçektir. Bu nedenle ulusal savunmanın temel mantığı dönüşmekte ve düşman algısı yerini “risk” faktörüne bırakmaktadır. Hemen her alandan gelebilecek risklere karşı süreklilik arz eden, çeşitli stratejileri bünyesinde barındıran, çok yönlü bir savunma yapılanmasına ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

- ARREGUÍN-TOFT Ivan (2001), "How The Weak Win Wars: A Theory of Asymmetric Conflict", *International Security*, 26 (1):93-128.
- ASLAN M. Yasin (2008), "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 79:235-274.
- BIÇAKCI Salih (2012), "Yeni Savaş ve Siber Güvenlik Arasında NATO'nun Yeniden Doğuşu", *Uluslararası İlişkiler*, 9 (34):205-226.
- ÇAKIR Halil (2016), "Haklı Savaş Kavramına Post-Modern Bir Yaklaşım Olarak M. Hardt ve A. Negri'nin İmparatorluk Tezi", *Humanitas*, 4 (8):31-45.
- ÇAMAN Efe (2013), "Kitleleşen Şiddete – Savaşa Bir Eleştiri Denemesi: Savaşın Teorik Konsepti ve Devlet Tekelinden Çıkan Çatışma Davranışı", *Barış Araştırmaları Ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 1 (1):1-16.
- DALAR Müge (2014), "Yeni Savaşlar Yeni mi?: Schmitt ve Kelsen Bağlamında Bir Değerlendirme", *Mülkiye Dergisi*, 38 (3):7-28.
- EKER Sami (2015), "Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2 (1):31-66.
- ERKAN Süleyman (2010), "Savaş ve Barış Bağlamında XIX. Yüzyıl Uluslararası İlişkileri'nin Özellikleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (1):93-115.
- EROL Mehmet Seyfettin (2014), "'Ukrayna-Kırım Krizi" ya da "İkinci Yalta Süreci"', *Karadeniz Araştırmaları*, 41:1-14.
- EROL Mehmet Seyfettin ve OĞUZ Şafak (2015), "Hybrid Warfare Studies and Russia's Example in Crimea", *Akademik Bakış*, 9 (17):261-277.
- EROL Mehmet Seyfettin ve OĞUZ Şafak (2012), "NATO ve Kriz Yönetimi", *"Sıcak Barış"ın Soğuk Örgütü: Yeni NATO*, Mehmet Seyfettin EROL (Ed.), Barış Kitap, Ankara, 147-170.
- FEARON James D. (1995), "Rationalist Explanations of War", *International Organization*, 49 (3):379-414.
- GLENN Russell W. (2009), "Thoughts on "Hybrid" Conflict", *Small Wars Journal*, www.smallwarsjournal.com
- GRAY Colin S.(2007), *War, Peace and International Relations An Introduction to Strategic History*, Oxon: Routledge
- KALDOR Mary (2013), "In defence of new wars", *Stability: International Journal of Security and Development*, 2 (1):1-16.
- KALYVAS Stathis N.(2001), "New" And "Old" Civil Wars: A Valid Distinction?", *World Politics*, 54:99-118.
- KARAOSMANOĞLU, Ali L. (2011), "Yirmibirinci Yüzyılda Savaşı Tartışmak: Clausewitz Yeniden", *Uluslararası İlişkiler*, 8 (29):5-25.
- KOFMAN Michael ve Matthew ROJANSKY (2015), "A Closer look at Russia's "Hybrid War", *Wilson Center Kennan Institute Report*, No: 7
- LAKE David A. (2003), "International Relations Theory and Internal Conflict: Insights from the Interstices", *International Studies Review*, 5 (4):81-89.

- LOVELACE JR. Douglas (2016), *Terrorism: Commentary On Security Documents Volume 141: Hybrid Warfare and The Gray Zone Threat*, New York: Oxford University Press
- LUCAS JR. George R. (2011), " "New Rules for New Wars" International Law and Just War Doctrine for Irregular War", *Case Western Reserve Journal of International Law*, 43 (3):677-705.
- MELANDER Erik, Magnus ÖBERG and Jonathan HALL (2006), "The 'New Wars' Debate Revisited: An Empirical Evaluation of the Atrociousness of 'New Wars'", *Uppsala Peace Research Papers*, No. 9
- MELLO Patrick A. (2010), "In search of new wars: The debate about a transformation of war", *European Journal of International Relations*, 16 (2):297-309.
- MUELLER Samuel F. (2010), "Peace, War and Modernity in International Relations Theory", *Transcience Journal*, 1 (1):33-46.
- MÜNKLER Herfried (2010), *Yeni Savaşlar*, İstanbul: İletişim Yayınları
- NEWMAN Edward (2004), "The 'New Wars' Debate: A Historical Perspective Is Needed", *Security Dialogue*, 35 (2):173-189.
- SCHUURMAN Bart (2010), "Clausewitz and the "New Wars" Scholars", *Parameters*, 40 (1):89-100.
- STRACHAN Hew (2006), "The Changing Character of War", *A Europaeum Lecture The Graduate Institute Of International Relations*, Geneva.
- SUDHİR M. R. (2008), "Asymmetric War: A Conceptual Understanding", *CLAWS Journal*, 58-66.
- VARLIK Ali Bilgin (2013), "Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım", *Avrasya Terim Sözlüğü*, 1 (2):114-129.
- YEŞİLTAS Murat (2016), "İŞİD: Terörün Jeopolitik Yönetimi", *Ortadoğu Analiz*, 8 (73):62-64.

ULUSLARARASI İLİşKİLERDE GÜVENLİĞİN DÖNÜşÜMÜ ÇERÇEVESİNDE BİLGİ GÜVENLİĞİ VE SİBER SAVAş

Uğur GÜNGÖR*
Oğuzhan GÜNEY**

ÖZ

Bu makalenin amacı güvenliğin dönüşümü çerçevesinde bilgi güvenliği ve siber savaşı incelemektir. Makalenin ilk bölümünde uluslararası ilişkilerde bilgi ve güvenlik ilişkisi çerçevesinde bilginin önemi, bilgi hiyerarşisi ve bilgi güvenliğinin prensipleri ele alınmıştır. Makalenin ikinci bölümünde, savaş olgusunun geçirdiği değişim incelenmiş, bu değişimde bilgi savaşının yeri vurgulanmıştır. Üçüncü bölümde siber güvenlik ve siber savaş konusunda bilgi verilerek, siber savaşın iki önemli örneği olan Estonya ve Gürcistan siber savaşları açıklanmıştır. Makalenin sonucunda siber savaşların milli güvenliği tehdit edecek boyutlara ulaştığı ve bir güvenlik meselesi haline geldiği, bilgi güvenliğinin savaşlarda ağırlık merkezi haline geleceği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Güvenliği, Siber Güvenlik, Siber Savaş, Estonya, Gürcistan

ABSTRACT

The purpose of this article is to analyse information security and cyber war within the context of transformation of security in international relations. The first part of the article examines the importance of knowledge, information hierarchy, and the basic principles of information security. The second part highlights the evolution of warfare and the place of information warfare in its evolution. This paper also investigates cyber security and cyber wars and discusses the cyber wars in Estonia and Georgia. It concludes that cyber wars will high likely threaten the national security, become a national security issue and information security will become a center of gravity in the future wars.

Keywords: Information Security, Cyber Security, Cyber Warfare, Estonia, Georgia

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, İletişim Fakültesi, ORCID: 0000-0001-5074-5949, ugungor@baskent.edu.tr

** Lisansüstü öğrenci, ogzgn@gmail.com

Uluslararası ilişkilerin dünya siyasetinde nasıl şekillendiği ve oluşan karmaşık yapıyı açıklamak için bilimsel disiplin içerisinde teorilere ihtiyaç duyulmaktadır. Teorilerin ortaya çıkması ile doğrular ile yanlışlar zaman ilerledikçe farklılaşmakta ve sağlam bir alt yapı oluşturulmaktadır. Teorik güvenlik yaklaşımları da reel dünyada olanları sadece açıklamak veya tahminler yürütmekle kalmaz, aynı zamanda olaylar ve ilişkiler ile ilgili alternatif yollar sunarak düşünsel ve pratiksel olarak ufkumuza yön verirler.

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar insanın doğası gereği en zeki canlı olarak kendisini görmesi en iyinin kendi olduğu fikrine kapılarak kibir sarmalına düşmesi insanlar arasındaki karşılıklı rekabet hissini oluşturan temel sebep olarak görülebilir. Pratik hayatta bu davranışsal biçim ise güvensizlik ortamına zemin hazırlar ve insanoğlunun karşılıklı amansız mücadelesi insanın olumsuz doğası gereği harekete geçer. Realizmin temel varsayımlarından birisi olan karşılıklı rekabet, insanın güvensizlik sarmalının içinde kalmasının önemli bir nedenidir.

Güvenliğin birçok alanda konuşulan olgu olması itici güç olan bilginin de güvenliğini gündeme taşımıştır. Bilgi ve teknolojiye dayanan bu hızlı dönüşüm, toplumsal koşulların değişimine neden olmuş ve bilgi güvenliği kavramının tanımlanması gerektiği tartışmalarını hızlandırmıştır. Özellikle yaşadığımız çağ için Bilgi Çağı tanımlaması yapmak doğru gibi gözükmektedir. Çünkü bireyler, kurumlar ve devletlerin bilgiyi üretmesi ile gücün doğru orantılı olarak artışı analiz edildiğinde AR-GE faaliyetlerine önem veren birey, kurum ve devletlerin gelişmişlik seviyesinin yüksek olduğu görülmektedir. Bu nedenle gelişmişlik seviyesinin sürekli zirvede tutulması adına üretilen bilginin güvenliği ön plana çıkmaktadır.

Devletlerin ve özelde bireylerin güvenliği sağlıklı toplum inşasında temel gereksinim olarak göze çarpmaktadır. Maslow piramidinde fizyolojik ihtiyaçları karşılayabilen insanın güvenlik aşamasına geçmesi güvenliği zorunlu ihtiyaca dönüştürmüştür. Aynı zamanda ihtiyaca dönüşen güvenlik algısı günümüz bilgi iletişim teknolojilerinin oluşturduğu sanal ortamlarla küresel topluma dönüşümü için güvende olma hissini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla güvenlik hayatımızın her anına ve her aşamasına yerleşmiş reel bir olgudur.

Uluslararası ilişkilerde güvenlik algısı Soğuk Savaş sonrası hızla değişime uğramıştır. Geleneksel realist görüş güvenliği sadece çıkar kapsamında değerlendirirken, günümüz gelişmeleri güvenliğe daha geniş perspektiften bakan ve ulusal güvenliğe yönelik tehditleri, askeri nitelikli olmayan tehlikeleri de içeren yeni güvenlik yaklaşımlarını ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşım sonucu uluslararası örgütler, ulus ötesi birimler, sivil toplum kuruluşları, uluslararası şirketler ve hatta toplumun hücresel parçası bireyler de uluslararası ilişkiler analizlerinde yer bulmuştur. Aynı zamanda ekonomik, teknolojik, çevresel ve sosyal süreçlerin güvenliğe etkileri de inceleme alanları arasına girmiştir.

Bu etkileşim içerisinde akışkanlığı sağlayan ve uluslararası ilişkilerde güvenliğe doğrudan etki eden bilgi ve güvenliğinin yeni yaklaşımlar içeri-

sinde önemli etkileri olduğu gözlenmiştir. Bilgiyi veren yargıyı belirler ilkesi gereği enformasyon savaşının toplumun gerçekliği ve devletlerin yönlendirilmesinde ciddi etkileri olmaya devam edeceği beklenmektedir.

1. Bilgi ve Güvenlik İlişkisi

Bilgi, günlük hayatımızda çok kullandığımız bir kavramdır. Buna rağmen bilginin tanımını yapmak oldukça zordur. Çünkü bilgi önceleri felsefenin ilgi ve tartışma alanında yer alırken, günümüzde tüm bilim dallarının konusu haline gelmiştir. Her bilim dalı bilgiyi kendi çalışmalarına göre tanımlamaktadır. Buna karşın bilgi sadece bilim dallarına göre değil, zamana ve değişen koşullara göre de farklılaşan bir kavramdır. Önceleri bilgi insanı şekillendiren, haber değeri taşıyan bir olgu iken günümüzde bilgi bir üretim faktörüdür ve alınıp satılma özelliğine sahiptir. Genel olarak bilgi, bir seçim yapmamız söz konusu olduğunda gereksinim duyduğumuz şeydir. Değeri sürekli artan bir olgunun önemi arttıkça gizliliği bütünlüğü ve güvenliğe olan ihtiyacı da o oran da artmaktadır. Bilgi her zaman kendini güvende hissetmelidir.

a. Bilginin Tanımı ve Bilgi Hiyerarşisi

Bilgi nedir, sorusuna cevaben Russell (1970: 20-26), bilgi ve bilmek kavramlarını bir araya alıp incelemiş, bu alanda kesin bir tanım yapmanın zor ve neyin bilgi olduğu sorusu üzerinde yoğunlaşmanın gerektiğini söylemiştir. "Bilgi, kâğıt veya başka ortamlar üzerine kaydedilmiş, anlaşılabilen ve iletilebilen veriler topluluğudur" (Information, 1987: 14) veya "Zihnin herhangi bir biçimde resmi veya gayri resmi olarak iletilen, kaydedilen, yayınlanan fikirlerin gerçek ve hayali ürünleridir" (Information, 1980: 48)

"Bilgi" temel üretici güç olarak kabul edilir. Bilgi ve teknolojiye dayanan gelişmeler, toplumsal koşulların hızlı değişimine neden olmuş güvenliğin tanımlanması gerektiği tartışmalarını da hızlandırmıştır. Çünkü bilgi sürekli yükselen bir madendir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki büyük değişim, yeni bir devrimle, "enformasyon devrimiyle tanımlanmıştır. Öne sürülen bu devrimin gerçekleştiği ortam ise "bilgi ekonomisi" kavramıyla somutlaştırılmıştır. Bilgi ekonomisi temel olarak; bilginin üretilmesine, dağıtılmasına, bilgi ve enformasyonun ekonomide kullanılmasına, ileri teknoloji yatırımlarına dönüşmesi ile birlikte bilgi güvenliği sorunsalını da beraberinde getirmiştir.

Bilginin veriler topluluğundan oluştuğu düşünüldüğünde "akıl" seviyesine gelmeden önce geçirdiği bir takım basamaklar bulunmaktadır. Bu basamaklar bilgi hiyerarşisi olarak da nitelendirilerek açıklanmaktadır. Bilgi, "karar verme, planlama, karşılaştırma, değerlendirme, analiz, tahmin, tanı vb. hayatın her alanına dayanak oluşturacak fiillerin temelini teşkil eder" (Çapar, 2003: 422). Gerek örgütsel gerekse de bireysel olarak üretilen bilginin, farklı süreçlerden geçerek bilgi halini aldığını açıklayabilmek için Waltz (1998: 50) bilgi hiyerarşisini Veri-Enformasyon-Bilgi-Akıl olarak dört basamaktan oluşturmuştur (Şekil-1). Dolayısıyla üretilen bilginin hazır hale gelme aşamasına kadar ve bilgi ekonomisi sürecinde verilerin güvenliğinde

süreklilik oluşmaktadır. Çünkü üretilen bilginin siyasi, askeri, kültürel, toplumsal, ekolojik ve ekonomik değerlemesi açısından yüksek olması bilginin güvenliğini ön plana çıkarmaktadır.

Şekil-1: Bilgi Hiyerarşisi

İçinde bulunduğumuz zaman dilimine “bilgi toplumu/çağı” olarak ismini veren bilgi olgusu, aynı zamanda çeşitli boyutlarıyla ele alınabilecek bir durumdur. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yarı iletkenlerin bilgisayara dayalı teknolojilerle entegre edilmesi, günümüzde uzay teknolojisinin de kullanıldığı sayısı her geçen gün artan yeni iletişim teknolojilerinin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır (Atabek, 2001: 59). Hayatımızın her alanında yerini alan çeşidi ve miktarı gün geçtikçe yaşamın hemen her alanında pratik çözümler sunan bilgi teknolojileri, sağladıkları pek çok faydayla birlikte güvenlik sorunlarını da birlikte taşımıştır. Kullanım alanlarına göre güvenlik açısından devletler, politikalarını etkileyecek zeminler oluşturması kimi zaman bir saldırı aracı, kimi zaman da söz konusu saldırılara maruz kalan bir hedefin nasıl savunulacağına niteliğini ortaya koymaktadır.

Bilginin milli gücün önemli bir unsuru olduğu kabul edilmeli mi? Bilgi ve bilgi çağı teknolojilerinin giderek artan önemi, ulus devletlerarasındaki davranış süreçlerinde kültürel devrim ve değişiklikleri yaratıyor mu? Bu soruların cevabı, komuta-kontrol ve çağdaş bilgi savaşlarını ve bu yönlerini incelemek adına operasyonel sorumlulukları olan ve üst düzey analist, akademisyen ve teknik uzmanların yanı sıra, askeri operatörleri, planlamacıları, araştırmacılar ve analistleri (Wheatley ve Hayes, 1996: 26) bir araya getirmiştir. Özellikle ABD Silahlı Kuvvetlerinin Misyona Yeteneklerini geliştirmek ve desteklemek için Milli Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (INSS) İleri Kavramlar Teknolojiler Müdürlüğü ve Bilgi Stratejileri (ACTIS) tarafından düzenlenen çalıştay ve yuvarlak masa toplantılarının sonucu bilgi gücünün önemli bir unsur olduğu herkes tarafından kabul edilmiştir. Bilgi ve bilgi çağı teknolojilerinin giderek artan önemini göstermesi ve bilginin ulus devletler arasındaki davranış süreçlerinde kültürel devrim ve değişiklikleri ortaya çıkarmasını katılımcıların %80’i kabul etmiştir (Wheatley ve Hayes, 1996: 16).

Bilgi milli gücün ayrı bir unsuru olarak görülebilir mi? sorusuna (Tablo-1) katılımcıların %80'i evet cevabını verirken %20'si ise iktidar gücünden bağımsız bilginin her yerde bulunabilen yaygın bir unsur olduğunu varsaymıştır (Wheatley ve Hayes, 1996: 17).

Bilgi ulusal gücün ayrı bir unsuru olarak görülebilir mi?	
EVET	HAYIR
<ul style="list-style-type: none"> ❖ Bilgi güçtür. ❖ Bilgi, ulusal gücün tüm diğer unsurlarını destekler ve kendi önemi ile ortaya çıkar. ❖ Bilgi, uluslararası rekabet ve çatışmanın anahtarıdır. ❖ Milli güç unsurları olarak belirli bilgi kategorilerini belirlemek gerekir. 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Bilgi her yerdedir ve yaygındır. ❖ Bilgi sadece devlet kurumlarında ortaya çıkar. ❖ Bilgi sadece veri korelasyonu göstermektedir; önemli veya önemsiz olabilir. ❖ Bilgi saldırıları ve suçları mevcut yasalar kapsamındadır.

Tablo 1: Çalıştay Fikirleri Özet Tablosu

b. Bilgi Güvenliğinin Temel Prensipleri

Güvenliğin sağlanması beklenen bilgi; fiziksel bir ortama kaydedilmiş, düzenlenebilen, saklanabilen herhangi bir iletişim aracıyla başkalarına iletilen anlamlı veriler topluluğudur. (Dura ve Atik, 2002: 114). Bilgi güvenliği, bilginin yetkisiz kişilerce kullanımının önlenmesi, doğruluk ve bütünlüğünün korunması ve yetkisi olan bireyler tarafından erişilmesini sağlamak şeklinde tanımlanmaktadır (Canbek ve Sağiroğlu, 2006: 169; Marks, 2007: 50).

Şekil-2: Bilgi Güvenliğinde Gizlilik, Bütünlük ve Kullanılabilirlik

Bilgi güvenliği birçok zaman bilişim güvenliği gibi algılansa da bilişim güvenliği bilgi güvenliğinin kısmi bir parçasını ifade etmektedir. Bilgi güvenliği sadece bilginin başkasının eline geçmesi yani gizliliğinden ibaret değildir. Bilgi güvenliğinin tanımı konusunda genel bir fikir birliği bulunmamakla birlikte, klasik tanımı oldukça kısa ve basit olup, McCumber Bilgi Güvenliği Modeli'ne göre (McCumber, 1991) bilginin karakteri, "gizlilik", "bütünlük"

ve “kullanılabilirlik” (confidentiality, integrity, availability) olarak isimlendirilen üç temel unsurdan oluşur (Şekil 2).

İlk özelliği ya da ilkelerden olan gizlilik; bilginin yetkisiz kişiler tarafından erişilmez hale getirilmesini sağlamak için yapılan uygulamalardır (Önel ve Dinçkan, 2007:6). Diğer bir özelliği ise bütünlük ilkesidir. Bu özelliği ile göndericiden alıcıya iletilen bilginin değiştirilmeden ya da bozulmadan alıcıya ulaşımını sağlamaya yönelik uygulamaları kapsar. Üçüncü ilkesi olan erişilebilirlik ya da süreklilik ilkesi ise sistemin kullanıcıları tarafından zarar verilmeden kullanılmasını ve sürekliliğinin korunmasını sağlayan uygulamaları ifade eder.

2. Savaşın Değişen Niteliği ve Bilgi Savaşları

William S. Lind, Keith Nightengale, John Schmitt ve Joseph Sutton’un 1989 yılında ABD Deniz Piyadeleri Gazetesinde yazdıkları “Savaşın Değişen Yüzü: Dördüncü Nesil Savaşa Doğru” başlıklı makalede savaşın gelişimi nesillere ayrılarak incelenmiştir. Bu yaklaşıma göre Birinci Nesil Savaşlar (1648-1830) Avrupa’da ulus devletlerin olduğu 1648 Westphalia Barış Antlaşmasından Napolyon Savaşlarının da dahil olduğu dönemi kapsayan “klasik ulus devlet savaşlarıdır”. İkinci Nesil Savaşlar (1830-1918) ise Topyekün Endüstri Savaşları olmuştur. Bu dönemde endüstri devriminin nimetleri savaş alanlarına uygulanarak savaş stratejileri teknoloji tarafından belirlenmiştir. Üçüncü Nesil Savaşlar (1918-1948) ise ikinci nesil savaşlar olan ‘mevzi savaşları’ anlayışının önemini yitirmesi sonrasındaki dönemi kapsamış ve ‘manevra savaşları’ olarak adlandırılmıştır. İki Çinli askeri stratejist olan Albay Qiao Liang ve Wang Xiangshui (1999: 22) savaş olgusunun gelişimi üzerinde çalışmış ve 1991 Körfez Savaşını Üçüncü nesil savaşın zirvesi olarak nitelendirmiştir. Lind ve Arkadaşları (1989: 22-26) Dördüncü Nesil Savaşları ‘Savaş ile barış dönemleri arasındaki ayrımın bulanıklaştığı, mücadelenin belirlenmiş muharebe sahaları dışına taşıdığı, sivil ve askerler arasındaki farkların ortadan kalktığı ve asimetrik özellikleri de içeren askeri, yarı askeri ve bazen de sivil gayretler bütünü’ olarak tanımlamışlardır. Dördüncü Nesil Savaş ortamında cephe kavramı artık mekânsal bir olgu olmaktan çıkarak siber uzay da en önemli savaş cephelerinden biri haline gelmiştir.

Savaş olgusunun geçirdiği değişimi; Lind ve arkadaşları ‘nesillere’, Çinli stratejistler ‘evrelere’ ayırırken, Alvin Toffler (1993: 14) tarım toplumu, sanayi toplumu ve bilgi toplumu olmak üzere ‘dalgalara’, Martin Van Creveld (1999: 32) aletler çağı, makineler çağı, sistemler çağı ve otomasyon çağı olmak üzere ‘çağlara’ ayırarak açıklamaya çalışmışlardır. Gerek Toffler’in bilgi toplumu, gerekse Creveld’in otomasyon çağı, bilgi ve iletişim sistemlerinin kullanımındaki yoğunluğu ve bu sistemlere olan bağımlılığı ortaya koymaktadır.

Günümüzde bilgi sistemleri ve iletişimin hayal edilemeyecek noktalara ulaşması bilgi-güvenlik ilişkisini de farklılaştırmış güvenliğin sadece ordular ile teşkil edilmesini olanaksız kılmıştır. Bilginin getirdiği değişim ile

Buzan'ın bütünsel açıdan değerlendirilmesi gereken geniş kapsamlı güvenlik olgusunu gündeme taşımıştır. Barry Buzan, siyasi, ekonomik, sosyal, çevresel ve askeri boyutları analizine dâhil etmiş ve güvenliği daha geniş bir uluslararası çerçevede tanımlamıştır (Buzan, 1983: 214-242).

Bilgi savaşı denilen enformasyon savaşı bir realite olmakla birlikte ve aynı zamanda hızlı gelişim süreci içerisinde olmasına rağmen yerleşmiş bir doktrinin olmaması belirli inanç/kavramlar çerçevesini net olarak çizememiştir. Öncelikli olarak "bilgi savaşı" birçok şeyi ifade etmek için kullanılır, ancak çoğu zaman askeri etki alanı veya bilgisayarlar tarafından hâkim siber savaş etkilerine odaklanmıştır. Bu dar tanım rekabet ve çatışma ile ilgili geniş politika alanlarındaki sorunlara cevap bulmakta yetersiz kalmaktadır. Bilgi savaşı gerçekte geniş ve çeşitli alanlarda yer aldığı için analizi de açıkça her uygulamada tanımlanmış olmalıdır. Seçilen elemanların net olarak belirlenmiş ve odaklanılmış olması önemlidir. Genel olarak, anlamsız genellemeler ile geniş bir yelpaze de ele alınmıştır (Wheatley ve Hayes, 1996: 5).

Bazı askeri altyapı sistemleri hariç, ulusal, kamusal ve özel bilgi sistemlerinin tamamının birbirinden izole edilmesini günümüzde imkânsız hale gelmiştir. Kamu ve özel sektörün bilgi sistemleri geniş alanlarda birbirine bağlıdır ve bu bağlantı büyümeye devam edecektir. Ulaşım sistemleri, hava kontrol sistemleri, enerji kontrol sistemleri, sağlık sistemleri, medya sistemleri ve bankacılık sistemleri vb. bilgi sistemlerini bir bütünsel olarak potansiyel bir hedefe dönüştürmüştür (Wheatley ve Hayes, 1996: 5).

Bilgi Savaşı, toplumlar ve sistemler ve zihinler üzerinde kontrol sağlama ile gerçekleştirilen bir mücadelenin farklı bir yöntemidir. Etkileri açısından sadece askeri değil, bütüncül nitelik taşır. Bilgi Savaşı alanlarını tanımlamak için üç görece bağımsız boyutuyla ele alınmalıdır. İlki çatışma / işbirliği derecesi, ikincisi somut odak (siyasi, askeri, sosyal, ekonomik ve benzeri) ve son olarak aktörlerin (bireyler, özel kuruluşlar, ulus devletler, uluslararası örgütler, genel halk, medya, vb.) doğasıdır (Wheatley ve Hayes, 1996: 5).

Bilgi alanı içerisindeki üç farklı düzlem; bilgi alanı, etkileşim alanları ve etkileşim seviyesi içerisindeki üç boyutu bir araya getirildiğinde ortaya çıkan temel varsayım bilgi hâkimiyetidir. Bilgi savaşları çok kısa anlamda, "ulusal ve bu amaçla çatışmaların gerçekleşmesi için bilginin kullanılması" olarak ifade edilmektedir (Wheatley ve Hayes, 1996: 5).

Bilgi savaşı içerisinde her çeşit bilgi ve bilgi kaynağı üzerinden türetilen yeni bilgilerle karar alma mekanizmalarına etki edecek bir biçimde müdahale etmeye saldırı amaçlı bilgi savaşı, müdahaleyi durdurmaya yönelik hareketlere ise savunma amaçlı bilgi savaşı denilmektedir (Denning, 1999: 12).

Bilgi savaşında öncelikli husus, ülkenin kendi bilgi alt yapısının güvenliğini sağlamak ve rakiplerinin bilgi sistemlerini, bilgi kaynaklarını ve bilgi alt yapısını imha etmek için eylemlerde bulunmaktır (Sağsan, 2002: 213-232). Önceleri bilgi savaşı sadece orduların komuta-kontrol-iletişim ve is-

tihbarat sistemleri ile ülkenin bütün iletişim sistemini elektronik anlamda hedef alan savaş biçimini ifade ederken sonraki dönemlerde ise sivilleri de kapsayan her çeşit bilgi üzerinde kurulmaya çalışılan hâkimiyet enformasyon savaşının kapsamına girmiştir. Bilgi savaşlarında en güçlü silâh, bilgi/enformasyon ve dezenformasyondur (Özdağ, 2012).

Bu bağlamda stratejik bilgi savaşları da gündeme taşınmıştır. Bilgi savaşının tanımlayıcı özelliklerinden yola çıkarak şöyle bir sonuç çıkartılabilir. Geleneksel savaşların planlaması içerisinde yer alan stratejik savaşlar, bilgi teknolojilerinin de yer aldığı biçim olarak stratejik bilgi savaşlarını ön plana çıkarmıştır. Bu stratejiler ile bilgi savaşları daha da az maliyetle, tahrifat gücü daha fazla olan bir savaş modeline dönüşmüş hatta bilgi savaşlarını dahi gelenekselleştirmiştir. Bu nedenle, teknolojik yeterliliği yüksek ülkeler bilgi savaşı aşamasını tamamladıktan sonra bir üst seviye olan stratejik bilgi savaşlarını uygulamaya koymuşlardır (Sağsan, 2002: 213-221).

3. Siber Güvenlik ve Siber Savaş

Kullanılma amacı iletişim olan internette temel felsefe bilginin ulaşılabilirliğini ve paylaşımını kolaylaştırmaktır. Başlangıçta kullanıcı sayısının azlığı nedeniyle güvenlik kaygısı olmamasına rağmen günümüzde sistemi kullananların sayısının hızla artmış olması ve bilgisayarların ve akıllı cep telefonların her eve her cebe girebilecek kadar yaygınlaşması tehlike boyutlarını hem artırmış hem de farklılaştırmıştır. İlk zamanlarda yaşanan tehditler internetin devamlılığı için fiziksel altyapıya karşı oluşurken şimdilerde zararlı kodlar ve virüslerin üretilmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte bu tehditler ikinci plana itilmiştir (Öğün ve Kaya, 2013: 150).

Zamanla ekonomik sistemlerin, ticaretin ve bilgi sistemlerinin internetle bütünleşik hale gelmeleri ve siber alanda yaşanan gelişmelerin sistemlere yetkisiz girişe, bilgi hırsızlığına ve hatta fiziksel zararlar vermeye kadar imkân tanınması siber alanda güvenliği büyük bir problem sahasına dönüştürmüştür. Aynı zamanda internetin ulusal ve uluslararası yapısına fiziksel olarak sınırlama konamaması bireyler ve toplumlar üzerindeki etkileri de düşünüldüğünde uluslararası ilişkiler alanında yerini almaması düşünülemez (Öğün ve Kaya, 2013: 150).

Siber teknolojiler hızlı bir biçimde toplumları ve bireyleri dönüştürmeye devam etmektedir. Siber tehditlerin boyutları devletlerarası krizlere yol açacak kadar büyümesi ve devletlerin siber alanı bir hâkimiyet unsuru olarak görmeye başlamaları gibi durumlar günümüzde bilgi güvenliği ve siber güvenlik alanlarını birbirinden farklılaştırarak daha bağımsız bir hale dönüştürmüştür. Bilgi güvenliği daha çok kurumların ilgilendiği, statik, sınırları belli bir disiplin iken siber güvenlik daha dinamik bir kavram olmuştur. Çünkü ağ üzerinden yapılabilecek bilgi hırsızlığı gibi bir kavramdan siber saldırı gibi tüm entegre sistemlere fiziksel zarar verebilecek bir noktaya gelinmiştir. Dolayısıyla daha kapsamlı bir kurumsal boyutun yanı sıra siber savaş, siber istihbarat, siber suç gibi toplumsal, ulusal ve uluslararası boyutlara ulaşmıştır.

Genel anlamda hedef seçilen ülke ve ülkelere yönelik ticari, politik veya askerî amaçlı şahıs, şirket, kurum, örgüt, gibi yapıların bilgi sistemlerine veya iletişim altyapılarına yapılan planlı ve koordineli saldırılara siber savaş denilebilir. Ancak siber güvenlik sadece bir saldırı ve bunun sonucunda verilecek bir zarar veya elde edilecek haksız bir kazanç anlamına gelmez. Aynı zamanda siber teröristlerin sanal ortamı iletişim ve propaganda aracı olarak kullanılması da siber güvenlik konusu içerisine girmektedir (Öğün ve Kaya, 2013: 152). Dünyada ilk defa enformasyon savaşları deyimini kullanan John Arquilla (1999: 384), günümüz teknolojisiyle kitlesel ölçekte yıkıcı eylemlerin gerçekleştirilebileceğinin bilindiğini, ancak Stuxnet gibi virüslerle birlikte sadece enformatik değil fiziki tahribatın da verilebileceğinin anlaşıldığını söylemektedir. Siber saldırılarla bir ülkenin trafik ışıklarından güç şebekelerine, kara, deniz, hava yollarına kadar her şeyi felç etmek, aynı zamanda bu tahribatları dünyanın herhangi bir yerinden internete bağlı bir bilgisayar ile gerçekleştirmek mümkün hale gelmiş ve istihbarat birimlerinin işlerini de fazlasıyla kolaylaştırmıştır.

Örneğin Beyaz Saray Siber Güvenlik Uzmanı Richard Clarke casusluğun çok kolaylaştığını söylüyor. Eskiden Washington'daki Rus Elçiliği'nde çalışan bir KGB ajanının bir FBI ajanı ayartması çok zordu. Ama şimdi Moskova'da oturuyorsun. Ve hiçbir risk olmadan binlerce sayfa çalabiliyorsun. Eskinin casuslarına artık gerek yok. Hem istihbarat örgütlerindeki insan kaynağı, hem de altyapı farklılaştı: "Eskiden Sinop'ta büyük bir kulemiz vardı. Rusya'daki konuşmaları dinliyorduk. Ama şimdi buna ihtiyaç yok. Amerikalı askerin Sinop'a gitmesine gerek kalmadan her işini masasından halledebiliyor." Kimse radyo frekansı kullanmıyor. Ulusal Güvenlik Ajansı'nın (NSA) Maryland'deki kampüsünden bütün dünyadaki internet trafiğini izlenebiliyor (Tanış, hürriyet, [web], 2012).

ABD, İran'a kendi kendini kopyalayan bir yazılım olan Stuxnet ile saldırı düzenledi. Stuxnet, Haziran 2010'da fark edilen ve İran'ın Natanz nükleer tesisine saldırmak için geliştirilmiş olan bir siber silahın adıdır. Stuxnet, siber savaşın ve siber silahların, bir dönem tartışılan uzay savaşları gibi sadece sanal veriler üzerinde kalmayacağını ispatladı. Siber saldırılar, hedef sistemdeki sistem açıklarını bularak içeri sızar. Stuxnet'de ise, "zero-day" yani sıfırıncı gün açıkları olarak isimlendirilen, sistem açıkları piyasalarda yüz binlerce dolarlık bütçelerle yapılabilmektedir. Anlaşıldığı üzere Stuxnet'in tasarlanması milyon dolarlık bütçelerle oluşturulmuştur. Bu durum Stuxnet'in basit amatör birey veya gruplarca olmadığını ve arkasında bir devlet bütçesi ve mühendislik ile üretilmiş olduğunu bize göstermektedir. Yazılım öncelikle motorları ve sıcaklığı kontrol eden merkezi kontrol birimlerini ele geçirdi. Böylece sistemin kontrol eden diğer yazılımları da birer birer kolaylıkla elimine edilebildi. Özellikle nükleer yakıt zenginleştirme tesislerini hedef alan bu saldırı santrifüjlerin dönüş hızlarını etkileyerek kullanım ömürlerini azaltmak suretiyle zenginleştirme sürecine zarar vermeyi hedefledi ve santrifüjlerin çılginca dönmesine yol açtı ve ciddi fiziki zararlar verdi. İran başlangıçta ne olduğunu tam olarak kavrayamasa da

sonraları durumun vahametini anladı ve en yetkili ağızdan bizzat Ahmedinejad tarafından İran'ın bir siber saldırıya uğradığı doğrulandı (Alkan, 2012).

Türkiye'de de farklı zamanlarda bilişim güvenliği açısından tehdit oluşturmuş olaylar yaşanmıştır. Örneğin milli olmayan Batman Hidroelektrik Santrali yazılımının kilitlenmesi elektrik üretim faaliyetlerini durdurmuştur. Atatürk Havalimanında aksamalara sebep olan virüsün dış hatlar terminalinde gidiş ve geliş katlarında yolcuların "check-in", "boarding" ve "bagajlama" işlemlerinin etkilenmesi ile faaliyetler manüel olarak yapılmak zorunda kalmış, yolcular için birçok aksama meydana gelmiştir (Haber-türk, [web], 2009). Diğer bir yaşanan olay ise 2011 yılında Gümrük Müsteşarlığı'ndaki Merkezi Bilgi İşlem Sistemi'nin veri tabanında oluşan arıza bir milyar dolarlık dış ticareti durdurmuştur (Hürriyet, [web], 2011). Gümrük sistemlerinin çökmesi gibi meydana gelen aksamalar ilk akla gelen örnekler arasındadır (Öğün ve Kaya, 2013: 162).

Yaşanıldığında acı tecrübelerle siber tehditlere karşı devlet, kurum ve bireylerin tedbirlerini artırma zorunluluğu doğmaktadır. Özellikle bu konuda devletler bazında yasal düzenlemeler, tedbirler ve siber olaylara müdahale birimleri kurulmaya başlanmıştır. Bu faaliyetler; Siber Güvenlik Eylem Planları, Ulusal Bilgi Güvenliği Programı, Ulusal Bilgi Güvenliği Kapısı, Yasal Çalışmalar, Siber Güvenlik Müdahale Ekipleri ve Birimleri, Siber Güvenlik Tatbikatları, Konferanslar ve Çalıştaylar ve de 2012 yılı içerisinde TSK bünyesinde MEBS ve Siber Savunma Komutanlığı olarak teşkilatlanmaya gidilmiştir (Öğün ve Kaya, 2013: 165). Ayrıca TCK'ya "Bilişim Alanında İşlenen Suçlar" başlığı altında eklenen 243. ve 244. maddeler ile aşağıda yer alan kanun, yönetmelik, genelge ve tebliğler çıkarılmıştır.

1. Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi Eylem Planı
2. Kurumsal SOME (Siber Olaylara Müdahale Ekibi) Kurulum ve Yönetim rehberi
3. SOME (Siber Olaylara Müdahale Ekibi) tebliğ
4. 23.01.2004_5070 Sayılı Elektronik İmza Kanunu
5. 24.07.2006_Kamu Sertifikasyonu Merkezi İle İlgili Genelge
6. 23.05.2007_5651 Sayılı İnternet Ortamında Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun
7. 01.11.2007 İnternet Toplu Kullanım Sağlayıcıları Hakkında Yönetmelik
8. 30.11.2007 İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesine Dair Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik
9. Lisanslı Yazılım Kullanılması İle İlgili Genelge
10. 20.07.2008 Elektronik Haberleşme Güvenliği Yönetmeliği
11. 10.11.2008_5809 Elektronik Haberleşme Kanunu
12. 07.01.2010 İnternet Alan Adları Yönetmeliği
13. 26.10.2007_Kamu Kurumları İnternet Sitesi Kılavuzu

14. 24.07.2012_Elektronik Haberleşme Sektöründe Kişisel Verilerin İşlenmesi ve Gizliliğinin Korunması Hakkında Yönetmelik

a. Siber Savaşlarda Estonya Örneği

Siber saldırı konusunda en çarpıcı örnek olarak Avrupa'nın en gelişmiş bilgi sistemlerine sahip olan, internet erişiminin temel insan hakkı olduğunu ilan eden ve bilgi sistemlerinin yoğun kullanımından dolayı kendisini 'E-stonia' olarak tanımlayan Estonya verilebilir.

Saldırıları 27 Nisan 2007 tarihinde başlamış ve Estonya'nın başta finans merkezlerini, bankalarını, parlamentosunu, bakanlıklarını, güvenlik ve ulaşım alt yapısını hedef almıştır. Bu saldırı ile insanlık tarihinde ilk kez bir devlet üç hafta süreyle sistematik ve çoklu bir siber saldırıya maruz kalmış ve 1.4 milyonluk bu ülkede devlet otoritesi oldukça sarsılmıştır (Traynor, 2007).

"Avrupa'nın en kablolu devleti" olmakla ün yapmış Estonya, internet kullanımının en yüksek düzeyde olduğu ülkelerden birisidir. Örneğin Skype'ın hazırlanmasında kullanılan yazılım, Estonya menşeliydi. Estonya, dünya üzerinde internet kullanarak yapılmış olan ilk yerel seçimlere de 2005 yılında ev sahipliği yapmıştır (Katri, 2003: 4-7). 2010 yılı verilerine göre, Estonya'nın 1.46 milyonluk nüfusun yüzde 75'i internet kullanıcıdır. Her vatandaşın devlet kurumlarına ve bankalarına internet üzerinden bağlanmasına imkân veren bir dijital kimliğe sahip olduğu ülkede, 355 devlet kuruluşu sanal dünyada yer almaktadır. Ernsdorff ve Berbec (2007: 171) araştırmalarında Estonya'nın e-devlet yapılanmasında Orta ve Doğu Avrupa'da lider ve dünyada üçüncü sırada yer aldıklarını belirtir.

İkinci Dünya Savaşı esnasında Estonya, Sovyetler Birliği ile birlikte, Almanya'ya karşı cephe açmıştı. Savaşın sona ermesiyle Estonya'nın başkenti Tallinn'e Kızıl Ordu'nun girişinin ifadesi olarak 1947 yılında yapılmış olan Estonya'nın Nazilere karşı savunulmasını ve Sovyetler Birliği'nin verdiği mücadeleyi sembolize eden "Tallinn'in Kurtarıcısı Heykeli" ya da popüler adıyla "Bronz Asker" heykeli dikilmişti. 2007 yılında heykelin yıkılmasını isteyenler ile yer değiştirmesi gerektiğini savunanlar arasında yürüyen tartışma sonucunda heykel, 26 Nisan 2007'de hükümetin kararıyla Tallinn'deki askeri mezarlığa taşındı. Heykelin kaldırılmasını istemeyen ve ülke nüfusunun yaklaşık %25' ini oluşturan Rus kökenli vatandaşlar, ülkenin çeşitli yerlerinde özellikle başkent Tallinn'de gösteri yapmaya başladı. Protesto gösterileri devam ederken 27 Nisan gece yarısından sonra ülkenin siber altyapısını hedef alan saldırılar başladı ve giderek hız kazandı. 27-29 Nisan 2007 tarihleri arasında devletin internet sayfaları siber saldırılara maruz kalmış; ulusal e-posta sunucularına ve haber portallarına siber saldırılar düzenlenmişti. Dördüncü günden itibaren, özellikle 30 Nisan-18 Mayıs tarihleri arasında daha fazla organize saldırılar yapılmış ve ulusal bilgi sistemlerine, internet sağlayıcılarına ve bankalara büyük zararlar veren siber saldırılar gerçekleştirilmiştir (bilgiguvenligi.gov.tr.[web], 2015).

Estonya'da devlet otoritesinin sarsılmasının yanı sıra belki de en önemli sonuç, Batılı ülkeler nezdinde yaşanmıştır. Estonya'ya karşı yapılan siber saldırılar, NATO'nun siber güvenliğe bakışının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Saldırıların ilk başladığı andan itibaren Estonyalı yetkililer NATO uzmanlarından büyük destek almıştı. Tallinn'e gelen NATO uzmanları, ülkenin saldırılara karşı geliştirdiği savunma mekanizmalarında önemli rol oynadılar. Siber savunma kapasitesini bir merkezde toplayarak harekât kabiliyetini daha artırmak isteyen NATO, bununla yetinmeyerek 2008 Ağustos ayında Estonya Tallinn merkezli bir NATO Siber Savunma İşbirliği Mükemmeliyet Merkezi (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence-NATO CCD COE) kurmuştur.

b. Siber Savaşlarda Gürcistan Örneği

Enformasyon savaşlarına önemli örneklerden bir diğeri de 2008 yılında Rusya ile Gürcistan arasındaki savaşta gerçekleşmiş, siber uzay, savaşın önemli bir cephesi haline gelmiştir. Gürcü köylerine yapılan füze saldırısına karşılık veren Gürcistan, Güney Osetya'nın başkentini bombalamış ve 7 Ağustos 2008'de bölgeyi işgal etmiştir. 8 Ağustos 2008'de Rus ordusu işgalci güçleri Güney Osetya'dan çıkartmış, bununla da kalmayıp siber savaşçıları devreye sokmuştur. Gürcistan'ın dış dünya ile bağlantılarını kesmek için Gürcü medyasına ve devletin web sitelerine saldırmıştır. Saldırı silahı olarak DDoS'u kullanmıştır. Gürcistan'ın CNN ve BBC web sayfalarına girişini engellemiştir. Rusya siber savaşçıları Gürcistan'a trafiği destekleyen tüm yönlendiricileri ele geçirmiştir. Dışarıdan haber almayan Gürcistan, dışarıya da e-posta bile gönderememiştir.

Gürcüler 8 Ağustos'da Güney Osetya'yı bombalarken Güney Osetya'daki tüm veri sistemleri ve internet siteleri siber saldırı ile kapatılmıştır. Ruslar ise askeri harekâtın başladığı tarihten itibaren Gürcistan internet sitelerine yönelik saldırıları artırmıştır. İnternet sitelerine erişim engellenmiş ve birçoğunun site içerikleri değiştirilmiştir. Bu saldırılar fiziksel olarak bir zarar oluşturmamış ancak çatışmaların önemli bir evresinde Gürcistan hükümetini zayıf düşürmeye yönelik adımlar olmuştur. Bunlardan en çarpıcı olanı Gürcistan Devlet Başkanlığı resmi sitesine Mikhail Saakasvhili'nin resminin yerine Adolf Hitler'in resminin konulmasıdır. Böylelikle dünya kamuoyu psikolojik olarak etki altına alınarak, Gürcistan'a yönelik saldırıların haklı olduğuna yönelik imaj çizilmeye çalışılmıştır (bilgigüvenligi.gov.tr.[web], 2015).

Gürcistan'ın internet hatlarının yarısının Rusya üzerinden dünyaya açılmakta oluşu, Gürcistan'ın internet bağlantısını engellemeyi ve ülkeyi dünyadan izole etmeyi kolaylaştıran önemli bir faktör olmuştur (Mirzaoğlu, 2011: 20).

Sonuç

Güvenlik uluslararası ilişkilerin birincil konularından birini oluşturur. Güvenliğin subjektifliği, toplum ve bireylerin yaşam biçimlerindeki değişim ile birlikte farklılaşmaya devam edecektir. Günümüzde de güvenlik algılamala-

rı, bilgi ve teknolojiye dayanan gelişmeler, iktisadi ve toplumsal koşulların hızlı değişimi ile birlikte küreselleşme süreci içerisinde yeniden tanımlanması gerektiği tartışmalarını doğurmuştur. Güvenlik insan hayatını doğrudan etkileyen olguları barındırdığından geleneksel yaklaşımlar günümüz güvenlik kavramsalını anlamlandırmada yetersiz kalmaktadır.

21. yüzyıl içerisinde güvenlik kavramı ve ulusal güvenlik anlayışları özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında çok önemli bir değişim süreci yaşamıştır. Ulus-devlet yapısı içerisinde devletler, tehdit ve düşman tanımlamalarını daha açık ve belirgin bir şekilde ortaya koymuş kendi imkânlarınca mücadeleye şartlarını oluşturmuşlardır. Özellikle 1990 ve sonrasında yapılar daha girift ve tek başına mücadele edebilecek boyutları fazlasıyla aşmıştır. Bunun getirdiği farklılıklardan yola çıkılarak ulusal savunma stratejileri de değişikliğe uğramaya devam etmiştir.

Küreselleşmenin getirdiği sonuçlar itibari ile toplumsal düzlemde bir değerler dizisi değişikliği yaşanmaktadır. Günümüzde, özellikle üretim koşullarının yaşadığı yapısal değişim toplumun her alanında yansımaları olarak yeni bir toplum düzeni ortaya çıkarmıştır. Toplumların “Teknoloji” ve “bilgi” zemininde biçimlenmesine “Bilgi Toplumu” denilmektedir. Bilgi toplumu; her türlü bilgiyi üreten, bilgi ağları oluşturan, hazır bilgilere nüfuz eden ve bu bilgileri her alanda değerlendirebilen özelliklere sahip toplumsal düzey seviyesi olarak da tanımlanabilir (İlhan, 1993: 62-67).

Bilgi temel üretici güç olarak kabul edilir. Modern kapitalizm yerini maddesiz denilen “bilgi sermaye”, “zeka sermaye” olarak değişime uğramakta bilgi ve teknolojiye dayanan gelişmeler, toplumsal koşulların hızlı değişimine neden olmakta güvenliğin yeniden tanımlanması gerektiği tartışmalarını da gündeme çıkarmaktadır. Çünkü bilgi değeri sürekli yükselen bir madendir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki büyük değişim, yeni bir devrimle, “enformasyon devrimiyle” tanımlanmıştır. Üretilen bilginin siyasi, askeri, kültürel, toplumsal, ekolojik ve ekonomik değerlemesi açısından yüksek olması bilginin güvenliğini ön plana çıkarmaktadır. Çünkü sanal olarak üretilen bilginin hazır hale gelme sürecinde verilerin güvenliliği sürekli olmalıdır. Geçmişte devletleri dış tehditlerden korumak için askerler kullanılırken günümüzde sanal güvenlik birimleri de yerini almıştır.

Teknolojik ve bilgi zeminli küreselleşme, ulusal ve uluslararası düzeyde tehditlerin değişimini ve yeni aktörlerin ortaya çıkışına neden olmuştur. Bu nedenle çağın yeni aktörleri arasında devlet dışı örgütler, şirketler, uluslararasılaşmış yapılara bürünmüş terörist gruplar ve organize suç örgütleri de yerini almıştır. Teknolojiyi devletlerin kullandığı kadar bu yapı ve örgütlerin de kullanılması bilgi güvenliği alanındaki paradigmanın zemini içerisindedir.

Devletlerin ve diğer aktörlerin kendi çıkarları doğrultusunda yeni stratejiler belirlemesi ve güç oluşturma çabası da doğaldır. Bu stratejilerin uygulama alanlarındaki stratejilerin çakışması ile yeni rekabet sahaları oluşacaktır. Uluslararası ilişkilerdeki gittikçe karmaşıklaşan bu karmaşık yapı

aktörlerin farklı stratejik davranışlar belirlemesine ve kendileri için hedeflenen yeni çıkarlara yöneltecektir.

Askeri kapalı devre altyapı sistemleri hariç, ulusal, kamusal ve özel bilgi sistemlerinin tümünün birbirinden izole edilmesi günümüzde imkânsız hale gelmiştir. Özellikle kamu ve özel sektörün de bilgi sistemlerinin çok geniş alanlarda birbirine bağlı olması tehlikenin boyutlarını çok daha dramatik boyutlara ulaştırmıştır. Bilgi sistemlerinin bütünsel olarak potansiyel bir hedefe dönüşmesi nedeniyle bu alanlarda oluşacak zafiyetler devletin tüm kurumları gibi Türk Silahlı Kuvvetleri'ni de doğrudan etkileyecektir.

Bilgi güvenliğinin devlet düzeyinde koordinesi sağlanması, alınacak tedbirler ve hızlı karar verme mekanizmalarının oluşturulması çok önemlidir. Çünkü bilgi tüm hızıyla üretilmekte ve akışkanlığı da bir o kadar süratle devam etmektedir. Bilişim teknolojileri ile oluşturulmuş alt yapı, ulaşım, enerji gibi hayati öneme haiz sistemler tüm toplum yaşamını doğrudan etkileyebilmektedir. Özellikle devletlerin belirlediği stratejiler için oluşacak zaman kayıpları ülkeleri dezavantajlı konuma düşürebilmektedir. Dolayısıyla bilişim teknolojilerindeki güvelik unsurları devletler için ön plana çıkmaya devam etmektedir.

Bilgi iletişim teknolojilerinin siyasal ve toplumsal hayatın her aşamasında yerini alması ve bu teknolojilerin kendilerini hızlı bir şekilde sürekli yenilemesi, etkin ve güvenilir nitelikli kullanıcı personele olan ihtiyacı doğrusal oranda artırmaktadır. Güvenlik açıklarının öncelikli olarak insan faktörü ile başladığı düşünülürse bu alana yapılacak yatırımların getirileri çok daha fazla olacaktır.

KAYNAKLAR

- ALKAN Mustafa (2012). "Siber Güvenlik ve Siber savaşlar", *Bilgi Güvenliği Derneği Kofrans*: Mayıs 2012
https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/bilisim_internet/docs/sunumlar/BILGI%20GUVENLIGI%20DERNEGI/09_05%20-%20Bilgi%20Guvenligi%20Dernegi.pptx
- ARQUILLA John (1999). "Ethics and Information Warfare", in *Strategic Appraisal: The Changing Role of Information in Warfare* (Zalmay Khalilzad, John P. White, and Andrew Marshall eds.), Santa Monica, CA: RAND
- ATABEK Ümit (2001). *İletişim ve Teknoloji: Yeni Olanaklar Yeni Sorunlar*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- BUZAN Barry (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Brighton, Harvester Books, Chapel Hill, University of North Carolina Press, , s. 214–242.
- CANBEK Gürol ve SAĞIROĞLU Şeref (2006). "Bilgi, Bilgi Güvenliği ve Süreçleri Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Politeknik Dergisi*, 9 (3): 165-174

- ÇAPAR Bengü (2003). "Bilgi yönetimi: Nasıl bir insan gücü?" T. Büyükakın ve F. Büyükakın (yay. hazl.) *II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi bildiriler kitabı* içinde (ss. 421-432). İstanbul: Beta.
- DENNING, E. Dorothy (1999). *Information Warfare and Security*, New York
- DURA Cihan ve ATİK Hayriye. (2002). *Bilgi toplumu, bilgi ekonomisi ve Türkiye*, İstanbul, Literatür Yayınları.
- ERNSDORFF Mark ve BERBEC Adriana (2007). "Estonia: The Short Road to E-government and E-democracy", P. Nixon ve V. Koutrakou (Der.), *E-government in Europe*. Abingdon, Routledge. s.171.
- HABERTÜRK Ajans İnternet Sitesi, Atatürk Havalimanı'nda Virüs Kabusu, <<http://www.haberturk.com/yasam/haber/125013-ataturk-havalimanindavirus-kabusu>>, 14.04.2017.
- 'Information', (1987). Harrod's librarians glossary of terms used in librarianship, documentation and bookcrafts, Aldershoot, Gower, 14.
- 'Information', (1980). The ALA glossary of library and information science, Chicago, Amerikan Library Association, , s. 48.
- KATRI Kerem (2003). *Internet Banking in Estonia*, Tallinn, Praxis Center for Policy Studies, s.4-7.
- KESİCİ İlhan (1993). "Bilgi Toplumunun Özellikleri", *Bilişim*, Mayıs, 62-67.
- McCumber, John (1991). "Information systems security: A comprehensive model". *Proceedings 14th National Computer Security Conference*. Baltimore: National Institute of Standards and Technology.
- ÖĞÜN, M.Nesip ve Kaya Adem (2013). "Siber Güvenliğin Milli Güvenlik Açısından Önemi ve Alınabilecek Tedbirler", *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 9(18):145-181
- ÖNEL, Dinçer ve DİNÇKAN Ali (2007). *Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi Kurulumu*. TÜBİTAK UEKAE (Ulusal Elektronik ve Kriptoloji Araştırma Enstitüsü), <http://docplayer.biz.tr/3155080-Bilgi-guvenligi-yonetim-sistemi-kurulumu.html>:Erişim:14.04.2017
- ÖZDAĞ, Ümit (2012). "Stratejik İletişim ve Algı Yönetimi" *Enformasyon Savaşı*, B.Senem Çevik-Ersaydı, Rifat Serav İlhan (Ed.), Ankara, Ankara Üniversitesi Politik Psikoloji Ar. ve Uyg. Merkezi Yayını
- RUSELL, Bertrand (1970). "Knowledge, Error and Probable Opinion", C. Landesmen (ed). *The Foundation of Knowledge*, New Jersey: Prentice Hall, 20-26
- SAĞSAN, Mustafa (2002). "Bilgi Savaşı: Siperlerden Klavyelere Taşınan Harekâtın Anatomisi" *Avrasya Dosyası, İstihbarat Özel*, 8(2):213-232.
- STEIN, George J. (1995). "Information Warfare", *Airpower Journal, Spring 1995*<http://www.au.af.mil/au/afri/aspj/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/stein.htm:Erişim:14.04.2017
- TANIŞ, Tolga (2012). "Türkiye siber savaşa hazır mı?" 29 Nisan 2012<<http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-siber-savasa-hazir-mi-20442751>:Erişim:14.04.2017
- WALTZ, Edward (1998). *Information warfare: Principles and operations*. London: Artech House,

Uğur Güngör – Oğuzhan Güney

WHEATLEY, Gary ve HAYES Richard (1996). *Information Warfare and Deterrence*, NDU Press Book December

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA YUGOSLAVYA (1939-1945): "HIRVAT UŐAŐALAR, SIRP ÇETNİKLER VE KOMÜNİŐT PARTİZANLAR"*

Hakan DEMİR**

ÖZ

Bu makalede II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya'da kendi ulusal planlarını gerçekleştirmek için harekete geçen faşist Hırvat Ustaşa ve Sırp Çetnik hareketleriyle birlikte Yugoslavya Komünist Partisi'nin denetimindeki Partizan hareketi incelenecektir. 1918-1941 yılları arasında siyasi varlığını devam ettirmiş olan Yugoslavya Krallığı'nda devletin siyasi yapısı konusunda Yugoslav ulusları arasında yaşanan anlaşmazlık çözülememiş ve devletin federalist bir biçimde düzenlenmesini talep eden Hırvatlar ile merkezîyetçi bir devlet yapısını savunan Sırlar arasında siyasi bir çatışma yaşanmıştır. Sırlar merkezîyetçi devlet yapısıyla birlikte Büyük Sırbistan projesinin hayata geçirilmesi için uğraşırken Hırvatlar kendi federe yönetimlerini elde etmek amacıyla mücadele etmişlerdir. Yaşanan bu siyasi çatışma devletin meşruiyetini zayıflatmıştır. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kendi ulusal programlarını gerçekleştirmek amacıyla Hırvatlar faşist Ustaşa hareketini Sırlar da Büyük Sırbistan idealini gerçekleştirmeye çalışan Çetnik hareketini desteklemişlerdir. Bu hareketlerin dışında Yugoslavya Komünist Partisi denetimindeki Partizanlar da siyasi yapı bakımından federalizme dayanan bir devlet kurmak için mücadele etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Hırvat Ustaşalar, Sırp Çetnikler, Komünist Partizanlar, İkinci Dünya Savaşı

ABSTRACT

In this article, the fascist Croatian Ustasha and the Serbian Chetnik movements, together with the Partisan movement which was under the control of the Yugoslav Communist Party during the World War II will be examined. In the Kingdom of Yugoslavia, which maintained its political existence between 1918 and 1941, the conflict between the Yugoslav nations about the political structure of the state was not resolved and there was a political clash especially between Croats who demanded the government to be regulated in a federalist manner and

* Bu makale "Birinci ve İkinci Yugoslavya'da Hırvat Sorunu" başlıklı doktora tezimin ilgili bölümünün gözden geçirilmesi sonucunda oluşturulmuştur.

** Dr., Sakarya Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9647-3301, hakand@sakarya.edu.tr

Serbs who advocated a centralized state structure. The Croats struggled to gain the federated state while the Serbs struggled to pass the Great Serbian project along with a centralized state structure. This main political conflict weakened the legitimacy of the state. With the beginning of World War II, the fascist Croat Ustashes started to realize their national programs and on the other hand Serbs supported the Chetnik movement trying to achieve Great Serbian ideal. Apart from these movements, the Partisans who were under the control of the Communist Party of Yugoslavia also struggled to establish a state based on the principles of federalism.

Keywords: Yugoslavia, Croatian Ustashes, Serbian Chetniks, Communist Partisans, Second World War

1 Aralık 1918 tarihinde kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı tarihte ilk kez Güney Slavların (Yugoslavlar) tek bir devlet çatısı altında bir araya geldiği bir devlettir. Ancak kuruluşundan itibaren devletin siyasi yapısı konusunda temelde Hırvatlar ve Sırlar arasında yaşanan çatışma devleti bir meşruiyet krizi içerisine sokmuştur. Hırvatlar kendi federe yönetimlerine sahip olabilecekleri federal bir yapının oluşturulmasını talep ederken Sırlar Büyük Sırbistan idealini gerçekleştirebilmek amacıyla merkezî bir devlet yapısında ısrarcı olmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında koşullarında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (1929'dan itibaren Yugoslavya Krallığı) siyasi yaşamında Sırlar, sözde parlamenter bir rejim altında, Hırvat taleplerini görmezden gelerek devleti kendi denetimleri altına almışlardır. Bu da devletin meşruiyetini Hırvatların gözünde ortadan kaldırmış ve devletin varlığını kırılgan hale getirmiştir. Hırvatların federalist politikasının kökenleri XIX. yüzyılda ortaya çıkan Hırvat Yugoslavcılık düşüncesine dayanmaktadır. O dönemde Habsburg Monarşisi'nin bir parçası olan Hırvatistan'daki milliyetçiler monarşinin bir federasyona dönüştürülerek Hırvatların kendi federe yönetimlerine sahip olmasını talep etmişlerdir. Hırvat milliyetçileri bu taleplerini X. yüzyılda kurulmuş olduğu kabul edilen ortaçağ dönemindeki Hırvat devletine dayandırarak tarihi Hırvat geleneği düşüncesi temelinde Viyana yönetimi altında kendi otonom siyasi birimlerine sahip olmak istemişlerdir. Hırvatlar federalist talepleri Yugoslavya Krallığı döneminde de sürdürmüşler ve Hırvat Köylü Partisi zaman içerisinde bu taleplerin Belgrad meclisindeki sözcüsü durumuna gelmiştir. Ancak merkezî bir devlet yapısını savunan Sırlar Hırvatların taleplerini siyasi yollardan sürekli olarak engellemişlerdir. Hatta Yugoslav devletinin federalleşmesi gerektiğini savunan Hırvat Köylü Partisi lideri Stjepan Radić 1928 yılında mecliste bir Sırp vekilin silahlı saldırısı sonucu yaralanarak öldürülmüştür. Bu noktadan sonra Yugoslav devletinin meşruiyeti Hırvatların gözünde yara almış ve Hırvat milliyetçiler Yugoslavya dışında bağımsız bir Hırvat devletinin kurulmasını istemişlerdir [Demir, 2017: 59-60]. 1939 Eylülünde İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Avrupa'daki güç dengesi sisteminin bozulması üzerine Hırvatlar faşist Ustaşa rejimi yönetiminde bir devlet

kurarak Hırvatistan'ın "bağımsızlığını" gerçekleştirmişlerdir. Faşist Hırvat Ustaşa rejimi devleti homojen bir devlet olarak kurgulamış ve Hırvatistan nüfusunun %12-15'ini oluşturan Sırları yok ederek ve/veya sürerek bu yöndeki ideallerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna karşılık Sırlar daha XIX. yüzyılda Sırbistan İçişleri Bakanı Ilija Garašanin tarafından formüle edilmiş olan Büyük Sırbistan projesini hayata geçirmek için harekete geçmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sırp Çetnikler Yugoslavya'yı oluşturan diğer ulusların mensuplarını Büyük Sırbistan'a dâhil olduğunu düşündükleri bölgelerden kovarak ve/veya öldürerek kendi siyasi planlarını uygulamaya sokmuşlardır. Buna karşılık Yugoslavya Komünist Partisi denetimindeki Partizan hareketi de federalizme dayalı bir devlet kurmak için mücadeleye etmiştir. İkinci Dünya Savaşı koşullarında kendi siyasi planlarını gerçekleştirmek için çalışan Hırvat Ustaşalar, Sırp Çetnikler ve Partizanlar hem birbirleriyle mücadele etmişler hem de zaman zaman taktiksel olarak işbirliği yapmışlardır. Makalede Yugoslavya'nın Mihver Güçleri tarafından işgal edilmesinden sonra Ustaşa, Çetnik ve Partizanların kendi programlarını gerçekleştirmek için yaptıkları mücadeleler incelenecek ve savaştan sonra Sosyalist Yugoslavya'nın kurulabilmesinin nedenleri açıklanacaktır.

6 Nisan 1941'de Mihver devletlerinin Belgrad'ı bombalamasıyla birlikte başlayan Yugoslavya işgalinde Almanya önce Sloven bölgeleri olan Donja Štajerska, Gornja Kоруška, Maribor ve Bled şehirlerini işgal etti. Ardından İtalya Donja Kоруška bölgesini ve Ljubljana kentini ele geçirdi. Dalmaçya'nın bazı bölgeleri ve Adriyatik Denizi'ndeki bazı adalar yine İtalya tarafından işgal edildi. Macaristan ordusu Voyvodina'nın batısında bulunan Bačka ve Baranja bölgelerine girdi. Bulgaristan, Vardar Makedonyasının büyük bir bölümünü topraklarına kattı. Kosova ve Makedonya'nın batısında kalan bazı bölgeler İtalyan işgalinde bulunan Arnavutluk'a devredildi. İtalya ayrıca Karadağ'ı işgal etmiş ve Alman Ordusu da Tisza nehrinden Tuna nehrinin kuzeyine kadar uzanan Banat bölgesini kontrolü altına almıştı. Almanya Kosova'daki Mitrovica bölgesinin denetimini de elinde tutuyordu. Çünkü zengin maden yataklarının bulunduğu Trepçe bölgesiyle özel olarak ilgilenmekteydi [Džaja, 2010: 80]. Almanlar 10 Nisan 1941 tarihinde Zagreb'e girmiş ve iki gün sonra da Belgrad'ı ele geçirmişlerdi. Yugoslavya Kralı II. Petar Karađorđević önce Yunanistan'a kaçtı ve daha sonra Londra'ya giderek burada üyelerinin çoğunluğunu Sırların oluşturduğu sürgünde bir kraliyet hükümeti kurdu. 17 Nisan 1941'de Sırp General Danilo Kalafatović Yugoslavya'nın kayıtsız şartsız teslim olduğunu bildiren antlaşmayı imzaladı ve böylece Yugoslavya Krallığı'nın varlığı resmen sona ermiş oldu [Matković, 2006: 239-240]. Savaş sırasında Hırvat Ustaşa, Sırp Çetnik ve komünistlerin denetimindeki Partizan hareketleri ortaya çıktı.

Hırvat Ustaşa Devleti

1941 Nisanında Almanlar Hırvat Köylü Partisi lideri Vladko Maček'in başında bulunacağı bir devletin düzen içerisinde olacağına inandıkları için Maček ile bağlantıya geçerek ondan Hırvat devletinin kuruluşunu ilan etmesini ve

kurulacak devletin Alman ordusuna yardım etmesini istediler. Ancak Maček Almanların bu teklifini reddetti. Çünkü savaşı Müttefiklerin kazanacağını ve dolayısıyla Mihver devletleriyle yapılacak herhangi bir işbirliğinin Hırvatlara bir şey kazandırmayacağını düşünüyordu. Bunun üzerine Almanlar Ustaşalara yönelerek onlarla işbirliği yapmaya karar verdiler [Goldstein, 2011: 29-30].

10 Nisan 1941'de Hırvat Ustaşa Slavko Kvaternik radyoda yaptığı bir konuşmayla Bağımsız Hırvat Devleti'nin (*Nezavisna Država Hrvatska – NDH*) kuruluşunu ilan etti. Bu ilan sırasında Roma'da bulunan Ustaşa lideri Ante Pavelić 13 Nisan 1941'de yanında 250'den fazla Ustaşayla birlikte Karlovac kentine geldi ve burada Alman komutan Edmund von Veesenmayer ile görüştü. Veesenmayer, Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop tarafından Hırvat Ustaşa devletinin kurulması sürecini denetlemesi için görevlendirilmişti. Pavelić, yeni kurulan devletin bağımsız bir dış politika izlemeyeceği yönünde Veesenmayer'e bir garanti verince Almanlar Ustaşaların Bosna-Hersek'i ele geçirmesine izin verdiler. Sırbistan'da bulunan Yenipazar (Novipazar) Sancağını da topraklarına katmak isteyen Ustaşalar İtalyanların buna itiraz etmesi nedeniyle bu isteklerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. Hırvat Ustaşa devleti 102.000 km²'lik bir yüzölçüme ve 6 milyon nüfusa sahipti. Yeni devlet 22 idari bölgeye (*velike župe*) ayrılmış ancak bu bölgeler tarihi sınırlar dikkate alınmadan oluşturulmuştu. Ustaşa devleti sınırları içinde 3 milyon Hırvat, 2 milyon Sırp, 500.000-800.000 arasında Bosnalı Müslüman (Boşnak), 140.000 Alman, 70.000 Macar ve 35.000-36.000 kadar Yahudi bulunuyordu. Ayrıca 150.000 kişi de Sloven, Çek, Slovak ve Ukraynalılardan oluşmaktaydı. Ustaşa rejiminin temel hedefi sadece Hırvatlardan oluşan homojen bir nüfus yaratmaktı. İkinci Dünya Savaşı koşullarında varlığını sürdüren bu devlet tamamen Alman ve İtalyan kuvvetlerinin desteğiyle ayakta kalabildi [Ramet, 2005: 162]. Hırvat Ustaşa devleti; Almanya, İtalya, Macaristan, Bulgaristan, Slovakya, Romanya, Danimarka, Finlandiya, İspanya, Japonya ve Mançurya tarafından tanındı. Vatikan'ın Ustaşa devletini tanıması için yapılan girişimler ise başarısızlıkla sonuçlandı [Kisić- Kolanović, 2011: 194].

Ustaşa hareketinin başlangıçta belirli bir doktrini yoktu ve radikal milliyetçi bir örgüt şeklinde organize olan Hırvat Ustaşaların Faşist İtalya ile olan bağlantıları ideolojik olmaktan çok coğrafi yakınlıktan kaynaklanan bir durumdu. 1930'lardan itibaren hareket içerisinde faşist ideolojinin etkisi artmaya başlamış ancak bu etki de İtalya'dan çok Almanya'dan gelmişti. Özellikle Alman etkisi altında ırkçılık ideolojisi gelişmiş ve Hırvatların aslında Slav değil "*Got*" kökenli oldukları düşüncesi oluşturulmuştur. Hitler ve Mussolini ile karşılaştırıldığında Ustaşa lideri Ante Pavelić belirli bir faşist ideolojiye dahi sahip değildi. Hareketin içinde farklı görüşlere sahip gruplar bulunmaktaydı. Savaştan önce üye sayısı az olan Ustaşa hareketi bu nedenle tam olarak kitleleşememişti. Zaten Ustaşalar iktidarı ele geçirdiklerinde sayılarının yetersiz olması nedeniyle devletin örgütlenmesinde sorun yaşamışlar ve bundan dolayı radikal ve sert önlemlere başvurmuşlardı. Usta-

şalara sonradan katılanların çoğunun bunu tek parti rejimlerinde görülene benzer bir biçimde oportünist nedenlerle yaptıkları düşünülmektedir [Payne, 2011: 22-23].

Başlangıçta Hırvatların büyük bir kısmı ortaçağ Hırvat devletinin yeniden canlandırıldığını düşünerek Ustaşa devletinin kuruluşunu desteklemiştir. Çünkü Hırvatların yüzyıllardır süren beklentisi sonunda gerçekleşmiş ve Hırvatlar kendi devletlerine kavuşmuşlardı. Ustaşa devletinin kurulmasından hemen sonra Hırvat Köylü Partisi'nin sağ kanadı hızla Ustaşalara katılmaya başladı ve partinin bünyesindeki Hırvat köylü koruma birlikleri Ustaşaların kontrolüne girdi. Bu birlikler Hırvatistan'da bulunan Yugoslav askerlerin silahsızlandırılmasında aktif bir rol oynadılar. Ancak 1941 Mayıs ayında köylü koruma birlikleri Ustaşalar tarafından dağıtıldı. Çünkü Ustaşalar bu birliklerin kendilerine sadakat gösterip göstermeyeceklerinden emin değillerdi. Öte yandan Hırvat Köylü Partisi lideri Vladko Maček yeni devleti tanımaları yönünde Hırvatlara bir çağrı yapmış ve bu çağrıya genel olarak uyulmuştu. Partinin yerel bölgelerde bulunan yöneticileri de Ustaşa rejimini tanıdıklarını ilan ettiler [Ramet, 2006: 163-164].

Hırvatlar arasında bir Hırvat devletinin kurulmasından dolayı duyulan memnuniyet ve heyecan dalgası kısa sürede ortadan kalktı. Çünkü Ante Pavelić'in Mussolini ile Roma'da imzaladığı bir antlaşmayla Suşak, Trogir, Split ve Šibenik kentlerinin dâhil olduğu Dalmaçya bölgesinin önemli bir bölümünü ve Adriyatik Denizi'ndeki Pag, Braç ve Hvar adaları dışında kalan tüm adaları İtalya'ya bırakması Hırvatlar arasında büyük bir hayal kırıklığı yarattı ve bu durum Ustaşalara verilen desteğin büyük ölçüde azalmasına neden oldu. Bunun dışında Međimurje bölgesi ve Čakovec kentinin Macaristan'a bırakılması da Hırvatlar tarafından olumsuz karşılanmıştı [Stendorff, 2007: 176]. Pavelić ve Mussolini arasında imzalanan antlaşmayla ortaçağ dönemindeki Hırvatistan Krallığı'nın yeniden canlandırılması hedeflenerek bu devletin başına sonradan II. Tomislav adını alan ve soyu anne tarafından Fransız Bourbon baba tarafından da Avusturya Habsburg hanedanına dayanan Savoy-Aosta Prensi Aimone'nin getirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu şekilde Hırvatistan Krallığı'nın tarihsel sürekliliğine de bir vurgu yapılmıştı. Ancak Hırvatistan'da bir krallık kurulmadı ve II. Tomislav hiçbir zaman Zagreb'e gelmedi. Hırvat Ustaşa devleti egemenliği sınırlandırılmış bir devletti ve Ustaşalar geçmişte Hırvatistan'ın Habsburg Monarşisi'nde sahip olduğu egemenlikten daha azına razı olarak bu devleti kurmuşlardı. Zagreb ve Saraybosna Almanların denetimindeydi. Dalmaçya ise 3 bölgeye ayrılmıştı. Dalmaçya'nın kıyı kesimlerini oluşturan birinci bölge İtalya'nın kontrolü altındaydı. İkinci bölge askersizleştirilmiş bir bölgeydi ancak burada bazı ayaklanmaların ortaya çıkması üzerine İtalyanlar bu bölgenin yönetimini de ele geçirdiler. Üçüncü bölgede bulunan Hırvat birliklerinin hareketleri İtalyanlar tarafından kısıtlanmıştı. Hırvat Ustaşa devletinin bir donanmaya sahip olmasına izin verilmemişti [Jareb, 2006: 174-177].

Ustaşa devletindeki Alman etkisi başlangıçta İtalyan etkisinden daha azdı. Ancak zamanla Alman etkisi artmış ve Zagreb'e Gestapo ve SS birlikleri

konuşlandırılmıştı. Ayrıca Hırvatistan'da bulunan etnik Almanlar da özel bir konum kazandılar. Alman General Edmund Glaise von Horstenau 1941-44 tarihleri arasında Zagreb'te oldukça etkili birisiydi. Ustaşalar Almanya ile ekonomik ilişkilerini geliştirdiler ancak bu ilişki kısa sürede Almanya lehine bir durum yarattı. Gittikçe artan Alman etkisinin Hırvatlara zarar vermeye başladığını düşünen Ustaşa Devleti Dışişleri Bakanı Mladen Lorković ve Savunma Bakanı Ante Vokić Almanya yerine Müttefiklerle işbirliği yapılması için bir girişimde bulunarak Ustaşa lideri Ante Pavelić'e karşı harekete geçtiler ancak Pavelić onları etkisiz hale getirdi [Jareb, 2006: 90].

Bu süreçte Alman ırk politikasını izlemeye başlayan Ustaşalar ideolojik bakımdan Almanların desteğini almaya çalışıyorlardı. Sabrina P. Ramet'e göre Ustaşa ideolojisi Alman ırkçı ideolojisi ile İtalyan faşizminin karışımı olan ve kendisini Hırvatistan'ın özgün koşullarına göre uyarlamış olan bir ideolojidi. Ustaşa ideolojisinin asıl amacı Hırvat devletinin kurulması ve varlığını devam ettirmesiydi. Ustaşa liderlerinin çoğu entelektüellerden, avukatlardan, din adamlarından ve eski Habsburg Monarşisi subaylarından oluşmaktaydı. Ustaşa devletinde Ante Pavelić etrafında güçlü bir lider imajı yaratılmaya çalışılmasına rağmen ileri gelen Ustaşa yöneticileri arasında yoğun bir iktidar savaşı da yaşanmaktaydı. Hatta Pavelić iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla 1942'de Slavko Kvaternik ve oğlu Dido Kvaternik'i yönetimden uzaklaştırmıştı [Ramet, 2006: 164-165].

30 Nisan 1941 tarihinde kabul edilen vatandaşlık yasasında vatandaşlığa kabul edilmede aryan ırkından olma şartı getirildi ve ayrı bir yasayla Hırvatların "*ari olmayan kişilerle*" evlenmesi yasaklandı. Hırvatistan'da bulunan Yahudilerin kültürel ve sosyal faaliyetlere katılması rejim tarafından engellendi. 4 Mayıs 1941 tarihinde "*Kamu Düzeni ve Güvenliği Kurumu*" oluşturuldu. Bankalar hızla kamulaştırıldı ve polis teşkilatı Ustaşalara bağlandı. Ayrıca Nazi Almanyası ve Faşist İtalya'daki örneklerinden esinlenerek *Ustaşa Gençlik Organizasyonu* ve *Ustaşa Kadınlar Birliği* kurulmuş ve böylece Hırvat kadınların iyi bir anne ve ev hanımı olmaları hedeflenmişti. Ustaşalar bir XIX. yüzyıl Hırvat milliyetçisi olan Ante Starčević'in düşünce mirasını da sahiplendiler ancak onu bir ırkçı gibi gösterdiler. Ustaşalara göre herkes Ustaşa gibi düşünmek ve hepsinden önemlisi Ustaşa gibi çalışmak zorundaydı. Kiril alfabesinin kullanımı yasaklandı ve Sırpça'dan Hırvatça'ya geçtiği düşünülen kelimeler Hırvat dilinden "temizlendi". Rejimin izlediği bu dil politikasının nedeni Hırvatların Slav kökenli olmadıkları ve dolayısıyla Sırplarla bir bağlantılarının bulunmadığı düşüncesine dayanmaktaydı. Ustaşaları harekete geçiren temel etken Sırp'lara karşı duydukları nefretti. Onlara göre Hırvatları ve Sırp'ları birbirinden ayıran derin kültürel farklılıklar bulunmaktaydı. Bu bakımdan Sırp'lar Doğuyu; Hırvatlar Batıyı temsil ediyorlardı [Goldstein, 2006: 30-31].

Ustaşalar iktidarı tamamen ele geçirdikten sonra Hırvatistan Sırp'larına yönelik yok etme ve sürme politikasını uygulamaya soktular. Bu bağlamda önce Lika, Kordun, Bosna ve Doğu Hersek'te yaşayan Sırp'lara karşı saldırılarda bulundular. Sırp'lara karşı izlenen sürme ve yok etme politikası temel-

de Sırbistan ile Yugoslavya Krallığı'nda yaşanan ideolojik ve siyasi sorunlardan kaynaklanmaktaydı. 20 Nisan 1941'de "*Hrvatski Narod*" (Hırvat Ulu-su) adlı gazetede yayınlanan bir yazıda "Yahudi Sorunu'nun çözümü gerçekleşmeden Güneydoğu Avrupa'da barışın sağlanamayacağı belirtildi. Rejimin amacı "*yabancı unsurlardan temizlenmiş ve etnik bakımdan homojen bir Hırvatistan*" oluşturmaktı. Sırlara yönelik izlenen politika Sırların 1/3'ünün öldürülmesi, 1/3'ünün sürülmesi ve kalan 1/3'ünün de Katolikliğe döndürülmesi şeklinde planlanmıştı. Bu politika yazılı olarak ifade edilmedi. Aslında bu politikanın ilk örneğini 1881'de Rusya Çarı III. Aleksander Romanov'un danışmanı olan Konstantin Petrović Pobjedonoscev Rusya'daki Yahudilere yönelik yapılan pogromlarda önermişti [Goldstein, 2006: 32].

8 Mayıs 1941'de Zagreb'te yaşayan Sırların ve Yahudilerin şehrin diğer bölgelerine göç etmeleri istendi. Bu bildiriye uymayanlar zorla evlerinden çıkarıldı ve mal varlıklarına el konuldu. Zengin Yahudilerin malları yağmalandı. Ustaşa liderlerinden Euguen Dido Kvaternik uygulanan terörünün sembol isimlerinden birisiydi. Aslında bu terörü planlayan Kvaternik sahada uygulayan ise Vjekoslav Luburić'ti. Ustaşa rejimi ırk yasalarını uygulamaya soktukten sonra Drnj bölgesinde bulunan "*Danica*" fabrikasının arazisinde ilk toplama kampını kurdu. Daha sonra bunu Pag adasında kurulan Jadovno, Slanom ve Metajni toplama kampları izledi. Savaş süresince *Jasenovac* ve *Stara Gradiška* toplama kampları Ustaşalar tarafından en fazla sayıda insanın öldürüldüğü yerlerdi. Rejimin yönetimi altında yaşayan 34.000 Yahudiden 19.000'i Ustaşa kamplarında 7.000'i de Alman toplama kamplarında öldürüldü [Škiljan, 2007: 117-121]. *Jasenovac* toplama kampında ölen insanların sayısı hakkında Yugoslavya'daki tarihçiler arasında sürekli bir tartışma yaşanmış ve bu sayının 500.000 ile 700.000 arasında olduğu şeklinde bazı sonuçlara ulaşılmıştı. Ancak 1980'lerde Yugoslav istatistikçi Vladimir Žerjavić, yaptığı araştırmalar sonucunda *Jasenovac* toplama kampında 85.000 kişinin öldürüldüğünü açıkladı. Žerjavić'in açıkladığı bu rakam günümüzde de genel olarak kabul görmüş durumdadır [Steindorff, 2007: 179].

1941 Mayısında Ustaşalar ve Naziler arasında Alman işgalindeki Sloven bölgelerinden 179.000 Slovenin Hırvatistan'a gönderilmesi ve bunun karşılığında Hırvatistan'dan da 179.000 Sırbın sürülmesini içeren bir antlaşma yapıldı. Alman işgal bölgesinden sürülen Slovenlerin çoğu Bosna-Hersek'e ve bir kısmı da Hırvatistan'ın kuzeyine yerleştirildi. Ancak Ustaşaların Sırların sürülmesi konusunda organize bir plana sahip olmamaları yüzünden antlaşmanın Sırlarla ilgili bölümü tam olarak gerçekleştirilemedi. Hatta Almanlar Ustaşaların Sırları sürme işlemlerini kontrolsüz bir biçimde yaptıklarını ve bunun kendi çıkarlarına zarar vererek bölgedeki dengeleri bozduğunu düşünüyorlardı. Çünkü Ustaşaların Sırları sürme politikası bazı ayaklanmaların çıkmasına neden oluyor ve Almanlar bu ayaklanmaların düzeni bozmasından endişe ediyorlardı. Ustaşa rejimi, bir yandan Sırları yok ederken diğer taraftan onları Ortodoks Hırvatlar olarak

kabul edip din değiştirmeleri yönünde bir politika da izlemekteydi. Ustařalara göre Hırvatistan'daki Ortodokslar etnik olarak Hırvatlılar ve bunlar yüzyıllar önce baskıyla Ortodoks dinini kabul etmişlerdi. Hırvatistan'da yaşayan Ortodoksların aslında Hırvat olduğu kabulünden hareketle Ustařa rejimi tarafından 1943 yılında "*Hırvat Ortodoks Kilisesi*" kuruldu. Ancak bu kilisenin varlığı İstanbul Patriklięi tarafından tanınmadı. "Sırp Ortodoks Dini" ifadesinin kullanımı da yasaklanarak "*Grek-Doęu Dini*" ifadesi kullanılmaya başlandı. Ustařa rejimi, XIX. yüzyıldaki Hırvat milliyetçisi Ante Starčević'in görüşlerine uygun bir biçimde Bosnalı Müslümanları (Bořnak) Hırvat olarak kabul etmiş ve Zagreb'in merkezinde bulunan bir sanat galerisini camiye çevirmişti. Ancak günlük hayatta Bosnalı Müslümanlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmaktaydı. Zaten Bosnalı Müslümanlar da zaman içerisinde Ustařa iktidarına karşı olumsuz bir tutum takınmaya başlamışlar ve Almanlarla bağlantı kurarak Alman SS'lerine bağlı bir "*Handžar Birlięi*" oluşturmuşlardı. Ustařa rejimi döneminde Hırvat Katolik Kilisesi'nin izlediği politikalar çok defa tartışma konusu olmuştur. Özellikle Zagreb Başpiskoposu Alojzije Stepinac'ın politikaları üzerinde yapılan tartışmalar önemlidir. Savaş sırasında bazı Fransisken din adamları Ustařalara katılmışlardı. Örneęin Katolik rahip Tomislav Filipović Jasenovac toplama kampının yöneticiliğini yapmış ve tek başına 100 kişiyi öldürdüğünü itiraf etmişti. Ustařalara katılan sadece Filipović değildi. Bořidar Bralo (Saraybosna), Petar Berković (Doboj), Vilim Cecelja (Zagreb) gibi Katolik din adamları da Ustaşaların yanında yer almışlardı. Saraybosna Başpiskoposu Ivan Šarić ve Banjaluka Piskoposu Josip Garić Ustařa rejimini destekleyen önemli diğer Katolik din adamlarıydı. Split, Hvar ve Krk piskoposları da Ustařa rejiminden yana tavır almışlardı. Ancak yine de az sayıda Katolik din adamı Ustařa ideolojisini benimsemiş ve din adamlarının çoęu Yugoslavya'nın Mihver devletleri tarafından işgal edilmesine karşı çıkmıştı. Ustařa ideolojisini benimseyen Katolik din adamlarının önemli bir çoğunluğu genç din adamlarından oluşmaktaydı. Daha yaşlı olan Katolik din adamlarının önemli bir kısmı ise Yugoslavcılık düşüncesine bağlı kalmış ve hatta bazıları komünistlerin denetimindeki Partizan hareketine katılmıştı. Partizan hareketine katılmış Katolik din adamları arasında en tanınmış olanı Svetozar Rittig'di. Jože Lampret, Franc Šmon, Matija Medvešek, Stanko Strašek, Jozo Markušić gibi Katolik din adamları Partizan hareketine katılan diğer isimlerdi [Ramet, 2006: 171-173].

Zagreb Başpiskoposu Alojzije Stepinac Ustařa devletinin kuruluşunu başlangıçta olumlu karşılamış ancak daha sonra rejimin Sırlara yönelik uyguladığı baskı ve terör yöntemlerine Mostar Piskoposu Alojzije Miřić ile birlikte karşı çıkmıştır. Bu bağlamda Stepinac 1941 Temmuzunda Ustařa lideri Ante Pavelić'e bir mektup göndererek yapılan uygulamaları doğru bulmadığını belirtti. Hırvatistan Yahudilerinin Nazilere teslim edileceğini anlayınca da İçişleri Bakanı Andrija Artuković'e bir mektup göndererek bunun yasadışı bir uygulama olduğunu ifade etti. 1943 Şubatında yaptığı bir açıklamada ise Jasenovac toplama kampının kurulmasını kınayarak Ustařa-

ların Sırp'ları Katolikliğe döndürmesi uygulamalarına karşı çıktı. Stepinac zorla din değiştirilmesi işlemlerine karşı çıkmasına rağmen bunun din değiştiren insanların hayatlarının kurtarılması anlamına geldiğini de düşünüyordu. Ustaşalar din değiştirilmesi işlemlerinin Katolik Kilisesinin kurallarına uygun olarak yapıp yapılmamasıyla çok fazla ilgilenmiyorlardı. Çünkü onlar için önemli olan Ortodoksların bir an önce Katolikliğe döndürülmesiydi. Vatikan da Ustaşaların din değiştirme politikasına karşı tepki göstermişti [Biondich, 2007: 147-149].

17-18 Kasım 1941 tarihlerinde Zagreb'te yapılan "Piskoposlar Konferansı"nda zorla din değiştirme işlemleri eleştirildi ve ancak gönüllü ve usulüne uygun olarak yapılmış işlemlerin kilise tarafından kabul edilebileceği ilan edildi. Bu konferanstan sonra Hırvat Katolik Kilisesi aralarında Başpiskopos Alojzije Stepinac'ın da bulunduğu ve tamamı piskoposlardan oluşan 3 kişilik bir kurul oluşturdu. Bu kurulun görevi Ortodoksların Katolikliğe döndürülmesi işlemlerinin doğru bir biçimde yapılmasını sağlamaktı. 1941-45 yılları arasında 244.000 civarında Ortodoks Sırbın Katolikliğe döndürüldüğü tahmin edilmektedir [Biondich, 2007]. Alojzije Stepinac'ın bu türden çabalarına karşı İkinci Dünya Savaşı sırasında izlediği tutum ve Ustaşa rejimiyle olan ilişkileri oldukça tartışmalıdır. Tarihçi Mark Biondich Başpiskopos Stepinac'ın bir savaş suçlusunu olmadığını ama izlediği politikanın da kendi içinde çelişkiler barındırdığını söylemektedir. Stepinac, Ustaşaların pornografiyi yasaklamalarından ve kürtaj yasağını getirmelerinden oldukça memnundu. Ayrıca Hırvatlar ve Sırp'lar arasında derin kültürel farklılıklar olduğu yönündeki Ustaşa tezlerini de benimsemişti [Biondich, 2007: 165-166]. Alojzije Stepinac açık bir biçimde hiçbir zaman Ustaşa rejimini kınamış olmasa da yukarıda bahsedilen örneklerde görüldüğü gibi rejimin bazı uygulamalarına karşı çıkmış ve elindeki olanaklar ölçüsünde tepki göstermiştir.

Ustaşa devletinin kuruluşu ilan edildiğinde eski Yugoslavya Krallığı ordusundaki Hırvatların yeni devletin ordusuna katılması istenmiş ve Yugoslav ordusundaki Hırvat subaylar genel olarak bu çağrıya uymuşlardır. Zagreb'te de "Hırvat Vatan Koruma Bakanlığı" kurulmuş ve Almanlar tarafından savaş esiri olarak tutulan Hırvat ve Bosnalı Müslüman (Boşnak) askerler serbest bırakılmıştır. 1941'de Ustaşa rejimi askere alım işlemlerini başlattı ancak Sırp'lar, Çingeneler ve Yahudiler bunun dışında tutuldu. 1941 Mayıs'ında Hersek'in doğusu, Dalmaçya'nın kuzeyi ve Bosna'nın batısında ortaya çıkan Sırp isyanlarının bastırılmasında Ustaşa vatan koruma güçleri kullanıldı [Barić, 2007: 67-68].

Hırvat Ustaşa askeri birliklerinin genel olarak yetersiz kalması nedeniyle İtalyanlar zamanla etki alanlarını genişletti ve bazı Ustaşa birlikleri İtalyan komutasına girdi. 1942'den sonra Alman etkisinin artması sonucunda Ustaşa yönetimi bir kısım piyade birliklerinin Alman komutasına verilmesi kararını aldı. Hırvat Ustaşa birliklerinin dışında Bosnalı Müslümanlardan 13. Handžar ve 23. Kama adlı birlikler oluşturulmuş ve hatta çoğunluğu

din değiştirmiş Sırp'lardan oluşturulan birlikler de kurulmuştu [Malcolm, 1999: 301].

Ustařa devletinin kendi hava g¼c¼ bulunmaktaydı ve 1943 yılında rejimin elinde 230 tane uçak vardı. İtalya ile yapılan antlaşma gereği Ustaşaların donanma bulundurması zaten yasaklanmıştı. Ancak 1943'te İtalya'nın savaş dışı kalmasından sonra donanma Ustařa rejiminin kontrol¼ne geçti ama Alman savaş donanmasıyla eřg¼d¼m içerisinde hareket etmek zorunda kaldı. 1943 Eyl¼l¼nde Ustařa birlikleri toplam 200.000 kişiden oluşuyordu ve savaşın sonlarına doğru bu sayının 100.000 kadar olduğu tahmin edilmekteydi. 1943'ten sonra Ustařa saflarından kom¼n¼stlerin denetimindeki Partizan hareketine doğru geçişler başladı. Bu geçişlerde çoęu zaman oport¼n¼st nedenler bulunmaktaydı. Ustařalar Partizanlara karşı bazı başarılar elde etseler de Partizan hareketini ortadan kaldıracabilecek bir g¼ce sahip olamadılar. Aslında İkinici D¼nya Savaşı'nın sonunda M¼ttefikler Mihver devletlerini yenmiş olmasaydı Partizanların da başarılı olma şansları yoktu. 1945'in Mayısında savaşın kaybedildiğini anlayan Ustařalar Batılı devletleri yanlarına çekmeye çalıştılar ancak bunda başarılı olamadılar. Yugoslav kom¼n¼st rejimi d¼neminde Ustařa ordusu genellikle zayıf bir ordu olarak resmedildi ve hatta Partizanlara hemen teslim olmaya hazır bir ordu şeklinde g¼sterildi. Ancak Ustařa birlikleri Partizanların saldırılarına rağmen dağılmamıştı. Savař sırasında Partizan ve Sırp Çetnik birliklerinin saldırıları sonucunda Hırvat Ustařa devletinde g¼venlik sorunları artmış ve birçok yol ve tren istasyonunun Partizanlar ve Çetnikler tarafından bloke edilmesi nedeniyle gıda sıkıntısı başlamıştı. Bu nedenle karaborsacılık hızla artarak 25-30 kg un ancak bir memur maaşıyla alınabilir bir duruma gelmişti. Dięer taraftan k¼yl¼ler de şehirlere satmak için hem çok az r¼n getirmeye hem de getirdikleri r¼nler için y¼ksek fiyatlar istemeye başlamışlardı. Bu nedenle kentlerde açlık tehlikesi bař g¼stermiř ve Sırp ve Yahudi mallarının yağmalanması artmıştı. B¼t¼n bu sıkıntılara rağmen Ustařa rejimi Yugoslav kom¼n¼stlerin denetimindeki Partizanlar tarafından değil İkinici D¼nya Savaşı'nı M¼ttefiklerin kazanmasından dolayı yıkılmıştır [Barić, 2007: 77-85].

Sırp Çetnik Hareketi

Mihver devletleri, 1941 Nisanında kendi denetimlerinde bir Sırp devleti kurarak General Milan Nedić'i bu devletin başına geçirdiler. Devletin sınırları 1912 yılındaki Sırbistan sınırlarıyla hemen hemen aynıydı ve n¼fusu 3.810.000 kişiden oluşmaktaydı. N¼fusun %10'luk bir kısmı da Belgrad'ta yaşıyordu. 13 Aęustos 1941 tarihinde Belgrad'ta Sırp halkını Almanlarla işbirliği yapmaya çağırın ve 545 kişinin imzasını taşıyan bir bildiri yayınlandı. Bu bildiriye Belgrad niversitesi'nden 81 profes¼r ve Sırp Ortodoks Kilisesi'nden 3 din adamı imza atmış ve Sırp Barosu da oybirliğiyle aldığı bir kararla bildiriye desteklediğini açıklamıştı. B¼ylece Almanların denetiminde kurulmuş olan bu Sırp devletinin meşrulaştırılması için bir adım atılmıştı [Ramet, 2007: 179-180].

II. Dünya Savaşı'nda Hırvat Ustaşalar, Sırp Çetnikler ve Komünist Partizanlar

General Milan Nedić, komünistlerin denetimindeki Partizan hareketinin bastırılmasıyla birlikte Almanya'nın Sırp çıkarlarının gerçekleşmesine destek vereceğini düşünüyor ve Sırbistan'ın sınırlarını bu şekilde genişletilebileceğini umuyordu. Aslında Nedić bu süreçte hem Almanlarla anlaşmaya çalışmış hem de sürgünde bulunan Yugoslavya Kralı II. Petar Karađorđević'e bağlılığını bildirmişti. Nedić'in iktidarı sınırlandırılmış bir iktidardı ve başında bulunduğu hükümet sadece Almanların aldığı kararları uygulamaktaydı. Zaten bu dönemde 700 kadar Alman subayı da Sırbistan'da görev yapmaktaydı. Almanlar Partizanların öldürülmesi için bir Sırp muhafız birliği oluşturmuşlar ve Sırbistan topraklarında toplama kampları inşa etmişlerdi. Nedić, silahlı bir direnişin Sırbistan'a zarar vereceğini düşünüyordu. Hatta Sırp Çetnik hareketinin lideri Draža Mihailović'in bir İngiliz casusu olduğunu ve Sırbistan için en iyi olanın Mihver devletlerinin yanında yer almak olduğunu savunuyordu. Nedić'in temsil ettiği Sırp milliyetçiliği aynı zamanda antisemitizmi içinde barındıran bir milliyetçilikti ve bu nedenle Yahudiler basın organlarında Sırp'ların "eski düşmanları" olarak gösteriliyordu. 1934 yılında "Zbor" adlı Sırp Faşist hareketini kurmuş olan Dimitrije Ljotić işgalci kuvvetlerle işbirliği yaparak Yahudilerin öldürülmesine katıldı. Önde gelen Ortodoks din adamlarından bazıları Yahudilerin Sırbistan'dan sürülmesini desteklediler. Almanlarla işbirliği içinde olan Sırp Ortodoks Kilisesi Sinodu bu işbirliği sayesinde Sırp'ların Hırvatistan'dan sürülmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Zaten Nedić hükümeti de Bulgar işgalindeki Makedonya'dan sürülen 20.000, Hırvatistan'dan 104.000 ve Bačka bölgesinden 37.000 kişiyi kabul etmek zorunda kalmış ve sürülen bu insanların sorunlarına çözüm bulmaya çalışmaktaydı [Ramet, 2007: 180-181].

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sırbistan'da işgale karşı gelişen ilk direniş hareketi Sırp Çetnik hareketiydi. Hareketin lideri Albay Dragoljub (Draža) Mihailović'in amacı Yugoslavya Krallığı'nı yeniden kurmaktı. Mihailović'e göre yeniden kurulacak Yugoslavya'da etnik bakımdan homojen bir Büyük Sırbistan'ın oluşturulması gerekiyordu. Çetnik hareketinin komuta merkezi Sırbistan'da bulunan Ravna Gora olduğu için bu harekete aynı zamanda Ravna Gora Hareketi (*Ravno Gorski Pokret*) denilmekteydi. Çetniklerin ilk resmi programı 30 Haziran 1941'de Dr. Stevan Moljević tarafından ilan edilmiş ve homojen bir Büyük Sırbistan'ın kurulması hedefi bu programda belirtilmiştir. Ayrıca Büyük Sırbistan'ın Karadağ, Banat ve Bačka bölgeleriyle birlikte Bosna-Hersek'in tamamını ve Hırvatistan topraklarının % 70'sini kapsamı gerektiği de ifade edilmişti. Bunun dışında Karađorđević hanedanı yönetimi altında Çetnik diktatörlüğünün kurulması ve Sırbistan için Adriyatik Denizi'ne çıkış sağlanması talep edilmişti. Çetniklere göre Büyük Sırbistan'da Sırp olmayan unsurların "temizlenmesi" gerekiyordu. Bu bağlamda Bosna-Hersek'te yaşayan Müslüman (Boşnak) ve Hırvatların yerlerinden sürülmesi ve Sancak'ta yaşayan Müslümanların kovulması planlandı. Çetnikler Sırp olmayan 2,6 milyon insanı yerinden sürmeyi ve bunların yerine 1,3 milyon Sırbı yerleştirmeyi düşünüyorlardı. Böylece

Sırbistan'ın savaştan sonra kurulacak Yugoslavya'da nüfusun ve toprağın 2/3'üne sahip olmasını hedeflemişlerdi. İkinci Dünya Savaşı Sırp Çetniklere kendi programlarını gerçekleştirmek için bir fırsat yaratmıştı. Çetnik hareketi ilk kez 1903 yılında ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Çetnikler Makedonya ve Arnavutluk'a yönelik faaliyetlerde bulunarak Sırbistan'ın güneye doğru genişlemesini hedeflemişlerdi. 1918'de Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın kurulmasından sonra ise faaliyetlerini Bosna-Hersek ve Hırvatistan'a doğru yoğunlaştırarak Büyük Sırbistan'ın tamamen kurulması için çalıştılar. Sırp Radikal Halk Partisi tarafından yönlendirilen Çetnikler Yugoslavya Krallığı'nda özellikle Hırvatlara ve Hırvat ayrılıkçı taleplerinin sözcüsü olarak gördükleri Hırvat Köylü Partisi'nin lideri Stjepan Radić'e karşı tepki göstermişlerdi. Çetnik birlikleri zaman içerisinde Belgrad rejiminin polis gücü gibi hareket ederek paramiliter birlikler haline dönüştüler. 1929'da Kral Aleksander'ın diktatörlüğünü ilan etmesinden sonra tüm siyasi partilerin ve ulusal kuruluşların faaliyetleri yasaklanmış olmasına rağmen Çetnik birlikleri varlıklarını devam ettirdiler [Dizdar, 2007: 43-50].

Çetniklerin parolası "*Kral ve Vatan İçin*" şeklindeydi. 1934'te Aleksander'ın Marsilya'da bir suikast sonucu Ustaşalar tarafından öldürülmesinden sonra Çetniklerin sayısı hızla artmaya başladı. 1935'te 430 Çetnik birliğinde 213.210 kişi varken 1938 yılında ise 1000 Çetnik birliğinde 500.000'den fazla kişi bulunmaktaydı. Sadece Hırvatistan ve Bosna-Hersek topraklarında 500 Çetnik birliği oluşturulmuş ve bu birliklerde 200.000 kişi yer almıştır. 1939'da imzalanan Hırvat-Sırp antlaşmasına göre Yugoslavya Krallığı içerisinde Banovina Hırvatistanı adı altında ayrı bir idari-siyasi birimin kurulması ve devletin *de facto* olarak federalleşmesinden sonra Çetnikler Banovina Hırvatistanının lağvedilmesini ve bunun gerçekleşmemesi durumunda Hırvatistan ve Bosna-Hersek'te Sırp'ların yaşadığı bölgelerde Sırp yönetimlerinin kurulmasını talep etmişlerdi [Dizdar, 2007: 45].

Aslında Çetniklerin bu talepleri günümüzde Bosna-Hersek'te 1995 Dayton Antlaşması sonucunda Republika Srpska entitesinin kurulmasıyla kısmen gerçekleşmiş gözükmektedir. Benzer bir çabayı Sırp'lar Hırvatistan'da da göstermişler ve burada otonom bir Sırp bölgesi kurmuşlardı. Ancak Hırvat ordusunun 1995'te düzenlediği askeri operasyonlardan sonra bu otonom Sırp bölgesi Zagreb hükümeti tarafından ortadan kaldırıldı. Bu örnekler Çetniklerin izlediği politikadaki tarihsel sürekliliği göstermektedir.

1941 yılının yaz aylarında Çetnik hareketi kendi merkez komitesini oluşturarak hem askeri hem de siyasal bir yapı kazandı. 1941 Eylülünde Londra'daki Yugoslav kraliyet hükümetiyle kurulan bağlantı sonucunda hareketin resmi adı "*Vatan İçerisindeki Yugoslav Ordusu*" şeklinde değiştirildi. Hırvat Ustaşa yönetimine karşı Sırp'ları ayaklanmaya çağıran Çetnikler, Partizan birliklerine karşı ise Sırp hükümeti Başbakanı Milan Nedić ile işbirliği yapmaya çalıştılar. Bu bağlamda Çetniklerin lideri Draža Mihailović ile Milan Nedić arasında görüşmeler gerçekleştirildi. Bu görüşmeler sonucunda Nedić hükümeti Mihailović'i önce ekonomik olarak destekledi. 1941

Kasımında Draža Mihailović kendisine bağlı 2.000 kişilik bir Çetnik birliğini Milan Nedić'in komutasına verdi ve bu birlik daha sonra Partizanlara karşı savaşmak üzere Almanlara katıldı. Sırp hükümeti bakanlarından Milan Aćimović Almanlar ve Çetnikler arasındaki bağlantıyı sağlayan kişiydi. Almanya'nın Güneydoğu Avrupa'dan sorumlu olan temsilcisi Hermann Neubacher 1943'ün yazında Belgrad'a geldi. Neubacher'in görevi Sırbistan, Banat, Makedonya, Kosova, Karadağ, Sancak ve Romanya'da bulunan yerel güçleri Alman çıkarları doğrultusunda koordine etmektir. Neubacher, Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a sunduğu bir raporda Almanya'nın Sırbistan'a karşı izlediği politikayı değiştirmesi gerektiğini belirtmiş ve önce Sancak bölgesinin Karadağ'a ardından Karadağ'ın da Sırbistan yönetimine dâhil edilmesiyle birlikte Büyük Sırp Federasyonu'nun kurulmasını ve bu federasyonun başına Milan Nedić'in getirilmesini önermiştir. Neubacher'e göre böyle bir federasyonun kurulması durumunda Karadağ'a ayrıca otonomi verilmesi gerekiyordu. Sırbistan'daki Alman askeri kuvvetlerinin sayısının azaltılması ve Belgrad Üniversitesi'nin yeniden açılması da Neubacher'in diğer önerileriydi. Ancak Hitler Neubacher'in önerilerini dikkate almadı. Önerileri dikkate alınmamış olsa da Hermann Neubacher bölgede önemli bir rol oynamaya devam etti [Ramet, 2007: 185-186].

Kosmaja, Mladenovac ve Lepenice gibi bölgelerde Almanlar ve Çetnikler arasında devam eden çatışmalar 1943 yılının sonlarında imzalanan bir antlaşmayla sona erdirildi ve aralarında işbirliği yapılmaya başlandı. Bu işbirliği Çetniklere sadece askeri değil ekonomik yararlar da sağladı. Çünkü Partizanları yakalayan ve Almanlara teslim eden Çetnikler para almaktaydılar. Öte yandan Sırp hükümeti Başbakanı Milan Nedić Almanların Çetniklerle işbirliği yapmasından ve kendisinin devre dışı kalmasından korkuyordu. Bu nedenle İçişleri Bakanı Ceko Đorđević'in öldürülmesinden sonra onun yerine bir Çetnik görevi getirerek Almanlar ve Çetnikler arasında bir denge kurmaya çalıştı. Çetnikler 1941 Ekiminde İtalyanlarla bir antlaşma imzalarak Hırvatistan'ın Lika bölgesinde ve Güneydoğu Bosna'da Çetnik birlikleri oluşturdu. Bu sayede Partizan birliklerine karşı önemli başarılar kazandılar. İtalyanlar da Çetniklere yardım etmiş ve Çetnikler ile Ustaşaları birbirlerine karşı kullanmaya çalışmışlardı. 1942'in sonlarında İtalyanlar Partizanlarla mücadele edilebilmesi için *Milizia Volontaria Anticomunista - MVAC* adı altında 6 tane birlik oluşturdu. Bunlardan dördü Katoliklerden diğer ikisi de Ortodokslardan meydana gelmekteydi. İtalyanların Çetniklerle yaptığı antlaşmaya rağmen İtalyan ordusunun komutanlarından Mario Roatta Çetniklerin Dalmaçya'da yaptığı kitlesel katliamlara tepki göstermiş ve sivillere karşı gerçekleştirilen saldırıların durdurulmaması halinde İtalyan yardımının kesileceği tehdidinde bulunmuştu [Dizdar, 2007: 59-61].

Çetnikler Almanlara karşı işbirliği yapmak için Partizanlarla da görüşmüş ve bu bağlamda 19 Eylül 1941'de Çetnik lideri Mihailović ve Partizan hareketinin lideri Josip Broz Tito Struganik'te bir araya gelmişti. Bu görüşmede J. B. Tito, Mihailović'e Partizanlar ve Çetnikler arasında kurulacak ortak ordunun başına geçmesi teklifinde bulundu. Ayrıca J. B. Tito, bir işbir-

liđi programı da hazırlayarak 20 Ekim 1941'de Mihailović'e verdi. Ancak Mihailović J. B. Tito'nun işbirliği önerisini kabul etmedi. Savaş sırasında Partizanlara ve dolayısıyla komünistlere karşı ortak mücadele etme düşüncesi nedeniyle aralarındaki ideolojik ve politik farklılıklara rağmen Çetnikler ve Ustaşalar arasında da işbirliği yapılmıştır [Ridley, 2000: 234-237]. Aslında hem Çetnikler hem de Ustaşalar için en önemli düşman komünistlerdi. Aynı şekilde Almanlar ve İtalyanlar da komünistlere karşı mücadele edilmesi gerektiğini ve bu çerçevede Ustaşa ve Çetniklerle işbirliği yapılabilceğini düşünüyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerden de yardım alan Çetnikler Draža Mihailović'in Karadađ'da yaptığı bir konuşmada İngilizlerin Çetniklere yeterli yardımı yapmadıklarını ve Kral II. Petar'ın Londra'da tutsak edildiğini söylemesi üzerine İngiliz hükümeti tarafından uyarıldılar. Albay S. W. Bailey Mihailović'in yaptığı bu konuşmayı İngiliz hükümetine bildirdi. Bunun üzerine İngiliz hükümeti sürgündeki Yugoslav kraliyet hükümetinin Başbakanı Slobodan Jovanović'e konuyla ilgili olarak bir nota verdi ve ilgili nota bizzat Winston Churchill tarafından imzalandı. Bu notada Mihailović'in İngilizler aleyhine konuşması eleştirilmiştir. Bu gelişmeler üzerine 1943 Mayıs'ında İngilizler Partizanlarla temas kurmaları için F. W. Deakin, W. F. Stuart ve William D. Jones gibi isimleri görevlendirme kararı aldılar. Almanlar ve İtalyanlar ile işbirliği yapan ve Partizanlar karşısında yenilgi almaya başlayan Çetnik hareketi İngilizler açısından stratejik bir ortak olmaktan çıkmaya başladı ve 1943 Kasımında İngiliz hükümeti Çetniklere yaptığı yardımı tamamen durdurdu. Bundan sonra Partizan hareketi Yugoslavya topraklarında İngilizlerden yardım alabilen tek kuvvet oldu [Matković, 2009: 258-259].

Bu sırada Almanların Karadağ'a yönelik gerçekleştirdikleri "*Schwarz Operasyonu*"nda çok sayıda Çetnik etkisiz hale getirildi. Bu operasyonda uğranılan kayıplar ve İngiliz desteğinin kaybedilmesi sonucunda Çetnik liderleri arasında bir ayrışma yaşandı ve Karadağ'daki birçok Çetnik Partizan hareketi saflarına katıldı. 1943 yılında Yugoslavya'da bulunan 16 İtalyan birliğinden 14'ü ellerindeki silahları Partizanlara teslim etti. Savaş döneminde Partizanlar ve Çetnikler arasındaki en önemli mücadele Bosna-Hersek ve Hırvatistan topraklarında yaşanmıştır. Zamanla bu bölgelerde yaşayan Sırp Çetniklerin kendilerini yeteri kadar koruyamadığını düşündükleri ve hayal kırıklığına uğradıkları için Partizan hareketine katılmaya başladılar. Bu şekilde Bosna-Hersek ve Hırvatistan'daki Partizan birlikleri güçlenmiş oldu. 1943 sonlarında 70.000 olan Partizan sayısı daha sonra 150.000'e çıktı [Ramet, 2007: 205-207].

Partizanların güçlenmesi üzerine 28.11.-2.12.1943 tarihleri arasında düzenlenen Tahran Konferansı'nda Roosevelt ve Churchill J. B. Tito'nun liderliğindeki Partizan hareketine destek ve yardım sağlanması kararını aldılar. Bu bağlamda sürgündeki Yugoslavya Kralı II. Petar 28 Ağustos 1944'te Draža Mihailović'i ordu komutanlığı görevinden aldı. İyice moral bozukluğu yaşamaya başlayan Çetniklerin çođu J. B. Tito'nun çağrısına uya-

rak hızla Partizan saflarına katıldı. Çetniklerin Partizan saflarına katılması genel olarak oportünist nedenlerle gerçekleşmiştir. 10.000 kadar Çetnik Batı Avrupa'ya kaçtı. Çetniklerin İkinci Dünya Savaşı sırasında kaç kişiyi öldürdükleri tartışmalı bir konudur. Ancak genel olarak 50.000 Hırvat ve Bosnalı Müslümanın (Boşnak) Çetnikler tarafından öldürüldüğü tahmin edilmektedir [Dizdar, 2007: 65].

Partizan Hareketi ve Savaşın Bitişi

22 Haziran 1941'de Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırdığında Komintern tüm komünist partileri Mihver devletlerine karşı ayaklanmaya çağırıldı. Ertesi gün Yugoslavya Komünist Partisi de ayaklanma çağrısında bulundu. 27 Haziran 1941'de Yugoslav komünistleri resmen *Yugoslavya Partizan Hareketi Ulusal Kurtuluş Komuta Merkezi*'ni kurdular. Komünistlerin kitlesel ayaklanma çağrısına rağmen başlangıçta sadece Sırbistan ve Karadağ'da ve Sırp köylülerin ağırlıkta olduğu Bosna-Hersek ve Hırvatistan'da bazı ayaklanmalar görüldü. 1941'de 60.000-70.000 kadar silahlı Partizanın bulunduğu tahmin edilmekteydi. Hırvatistan'da Rade Končar, Andrija Hebrang, Ivan Rukavina ve Vladimir Bakarić gibi Hırvat komünistler Partizan birliklerinin başında bulunuyordu. 22 Haziran 1941'de Hırvatistan'da 39 Hırvattan oluşan ilk Partizan birliği kurulmuştu [Steindorff, 2006: 181].

Yugoslavya Komünist Partisi, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasına kadar savaşın Almanya ve İngiltere-Fransa arasında "ikinci bir emperyalist" savaş olduğu görüşünü dile getirmekteydi. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra parti "anti-faşizm" söylemini kullanmaya başladı. Komünist parti sadece Yugoslavya işçilerini değil aynı zamanda Yugoslav uluslarını da işgalcilere karşı ayaklanmaya çağırılmış ve böylece komünistlerin denetiminde Partizan halk kurtuluş komiteleri kurulmaya başlanmıştı. Stalin'in doğum günü olan 21 Aralık 1941'de I. Proleter Birliği oluşturuldu. Yugoslav Komünist Partisi ulus ilkesini göz önünde bulundurarak her ulusun çoğunlukta olduğu bölgelerde askeri yönetimlerin oluşturulmasına karar verdi. Hırvatistan'da komünistlerin denetimindeki Partizan hareketine karşı başlangıçta bir çekimserlik oluşmuş ve özellikle Hırvat Köylü Partisi taraftarları ne olup biteceğini bekleyip görmek istemişlerdi. 1937'de kurulmuş olan Hırvatistan Komünist Partisi savaş başladığında yaklaşık 1000 üyeden oluşan ideolojik bir aygıt durumundaydı. Hırvat Köylü Partisi ise tarihsel olarak geniş kitlelerin desteklediği ulusal ve sosyal özellikleri belirleyici olan bir siyasi partiydi [Bilandžić, 2009: 125-128].

Hırvatlar genellikle bu partinin politikalarını desteklemekteydiler. Bu nedenle komünistler Hırvat köylülerini yanlarına çekmeye çalıştılar ve köylülere Stjepan Radić'in öğretisine bağlı olarak sosyal adaletin sağlanacağı bir devlet kuracaklarını söylediler. Komünistler ayrıca Vladko Maček'in Hırvatların gözündeki popülaritesini ortadan kaldırmak için onun Londra'daki Yugoslav kraliyet hükümetiyle işbirliği yaptığını dahi belirttiler ve savaş sırasında Vladko Maček'i Ustaşa lideri Ante Pavelić'ten sonra iki numaralı vatan haini ilan ettiler [Ramet, 2007: 185].

Alman ordusunun Rus cephesine gitmesini fırsat bilen Partizanlar ilk olarak 1941 Temmuzunda Sırbistan'da sabotaj saldırıları düzenlediler ve ardından Karadağ'da ayaklanma başlattılar. Jandarma karakollarına, iletişim bağlantı noktalarına ve Alman garnizonlarına saldıran Partizanlar Sırbistan'ın batısındaki Užice kentini ele geçirerek "*Užice Cumhuriyeti*"ni kurdular ve burada silah üreten bir fabrikayı da alarak kendileri için gerekli olan silahları üretmeye başladılar. Ancak bu fabrika 1941 Kasımında Almanlar tarafından havaya uçuruldu ve Užice kenti yeniden Almanlar tarafından ele geçirildi. Bunun üzerine Partizanlar Bosna-Hersek ve İtalyan işgali altındaki Karadağ'a çekilmek zorunda kaldılar. Užice'nin Almanların eline geçmesi Partizanlar için büyük bir kayıptı. Bu sırada Çetnik birlikleri sürgündeki kraliyet hükümetinin direktifiyle Partizanlara saldırmaya başlamıştı. Çetnikler, Yugoslav komünistlerinin Komintern, Vatikan ve Masonların etkisi altında olduğunu söyleyerek komünistlere karşı bir propaganda sürdürüyorlardı [Ridley, 2000: 196-198].

1942-43 yıllarında Bosna-Hersek ve Hırvatistan'da kontrol ettikleri alanı genişleten Partizanlar partiye yeni üyeler kazandırmak amacıyla daha yumuşak bir söylem kullanmaya başlamışlardı. Başlangıçta çoğunlukla Sırp-lardan oluşan Partizan birliklerine daha sonra çok sayıda Hırvat katıldı. Kamuoyunun yakından tanıdığı bazı isimler de Partizan hareketine katılmıştı. Örneğin Hırvat şair Vladimir Nazor ve Hırvat Katolik din adamı Svetozar Rittig bu isimlerden bazılarıydı [Steindorff, 2007: 182-183].

Yugoslavya Komünist Partisi'nin yönlendirdiği Partizan hareketinin başında Hırvat Josip Broz (1892-1980) bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan ordusunda askerlik yapmış olan Josip Broz savaş esiri olarak Rusya'da tutuklu kaldı. 1924 yılında o dönemde illegal olan Yugoslavya Komünist Partisi'nde görev almaya başladı. 1928 yılında partinin Zagreb yöneticiliğine getirildi. 1934-1936 yılları arasında Rusya'da Komintern için çalıştı ve Rusça öğrendi. Bu süre içinde sahte kimliklerle parti faaliyetlerini sürdürdü. Stalin tarafından "*Walter*" olarak adlandırılan Josip Broz 1934 yılında takma isim olarak "*Tito*" adını aldı. Tito takma adını ömrünün sonuna kadar kullandı ve bu isimle bilindi [Ridley, 2000: 140-141].

J. B. Tito, 1937 yılında Yugoslavya Komünist Partisi Genel Sekreteri oldu. Yugoslavya Komünist Partisi ulusal sorunun çözümü konusunda başlangıçta üniterist-merkeziyetçi modeli benimsemiş ancak daha sonra Yugoslavya Krallığı'nın yıkılması yönünde bir politika izlemeye başlamıştır. Bu politika değişimi çerçevesinde partideki çatışmalar da hız kazanmıştır. Yugoslavya Krallığı'nda uygulanan üniterist-merkeziyetçi modelin ulusal sorunun çözümü konusunda bir başarı sağlayamadığı ortaya çıkınca J. B. Tito daha 1936 yılında Slovenlerin, Sırp-ların, Makedonların, Bosnalıların, Karadağlıların ve Voyvodinalıların kendi ulusal meclislerini kurması gerektiğini ve kendi talepleri çerçevesinde Yugoslav devletinin yapısı konusunda karar vermeye hakları olduğunu belirtti. Hatta açık bir biçimde 7 federe cumhuriyetten oluşan bir Yugoslav federal devletinin kurulmasını önerdi ve bu bağ-

lamda Kosova'nın da kendi federe yönetimine sahip olması gerektiğini savundu. Zaten 1937'de Hırvatistan ve Slovenya komünist partilerinin Yugoslavya Komünist Partisi çatısı altında kurulmasında J. B. Tito önemli bir rol oynamıştı [Pleterski, 1971: 43-47]. Böylece komünistler "Federal bir Yugoslavya" programını savunmaya başlayarak Yugoslav ulusları arasındaki çatışmaların sona erdirilmesi için siyasi bir çözüm önermiş oldular. Bu çözümün siyasi programı federalizmdi. Hırvat politikasındaki tarihi federalizm programı J. B. Tito tarafından Yugoslav Komünist Partisi'nin de programı haline getirildi.

Ustaşaların Sırlara; Çetniklerin de Hırvatlara ve Bosnalı Müslümanlara karşı yaptıkları etnik temizliği engellemek ve daha fazla taraftar kazanmak için Partizanlar savaş sırasında "*kardeşlik ve birlik*" sloganını kullandılar. Bu slogan aynı zamanda savaş sonrasında kurulan Sosyalist Yugoslavya'da komünist rejimin kendi meşruiyetini sağlama araçlarından birisi haline getirildi. Partizanlar askeri operasyonlarını Hırvatistan ve Bosna-Hersek toprakları üzerinde yoğunlaştırarak Bihaç'ın kontrolünü ele geçirdiler ve 48.000 km²'lik bir alanı kontrol etmeye başladılar. 1942 Kasımında Bihaç'ta *Yugoslavya Antifaşist Halk Kurtuluş Konseyi* (Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja – AVNOJ) oluşturuldu. Bu konseyin temel hedeflerinden birisi Yugoslavya Krallığı'nın yeniden kurulmasını engellemektir. Konsey komünistlerin denetimindeydi ama konsey içerisinde savaş öncesinde Yugoslavya'da faaliyet gösteren siyasi ve toplumsal gruplar da temsil edilmekteydi. Bu nedenle konseyin bazı çalışmalarına Hırvat Köylü Partisi'nin temsilcileri de katılmıştı [Radelić, 2016: 21-22].

1 Mart 1943 tarihinde Hırvatistan'da *Hırvatistan Antifaşist Halk Kurtuluş Konseyi* (*Zemaljsko Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Hrvatske –ZAVNOH*) kuruldu. 12-15 Ekim 1943 tarihleri arasında yapılan ZAVNOH toplantısında bir meclis oluşturuldu ve bu meclis İtalya'nın işgal etmiş olduğu İstria, Zadar, Cres ve Dalmaçya bölgelerinin Hırvatistan'a yeniden katıldığını ilan etti. Bu şekilde savaş sırasında oluşturulmuş olan "*Hırvat Antifaşist Konseyi*" ile daha sonra kurulacak olan Hırvatistan cumhuriyetinin temelleri atıldı. Bu konsey 1944 Mayıs'ında yaptığı bir toplantıda "*Federe Hırvat Devleti*"nin kuruluşunu resmen ilan etti [Badovinac, 2008: 59-60]. Hırvat Antifaşist Konseyi kendisini aynı zamanda Hırvatistan Meclisi (Sabor) olarak da ilan ettiği için "*tarihi Hırvat devlet sürekliliğinin*" temsilci olduğunu göstermiş oldu. Konsey ayrıca yasama ve yürütme faaliyetlerini üstlendi. Hırvat Konseyi'nin kuruluşunda Hırvatistan Komünist Partisi lideri Andrija Hebrang önemli bir rol oynamıştır. Hebrang özellikle Hırvat Köylü Partisi'nin Hırvatlar nezdindeki etkisini azaltmak için Partizanların kontrol ettiği bölgelerde yaşayan köylülerin aleyhine olan reformların uygulanmasını engelledi. Ancak Yugoslavya Komünist Partisi yönetimi Andrija Hebrang'ın Hırvatistan Komünist Partisi içerisinde izlediği bağımsız politikadan zamanla rahatsızlık duymaya başladı ve bu nedenle 1944 Ekiminde komünist parti politbürosu Hebrang'ı görevden aldı ve yerine Vladimir Bakarić'i getirdi [Steindorff, 2008: 183]. Hırvat Antifaşist Konseyi'ne benzer konsey-

ler savaş sırasında Slovenya, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Makedonya'da da oluşturulmuş ve bunların otonomileri tanınmıştı. Aslında savaş sırasında oluşturulan bu cumhuriyet konseyleriyle zaten Sosyalist Yugoslavya Federal Devleti *de facto* olarak kurulmuştu. Bu durum özellikle Hırvat ve Sloven komünistlerin federalist bir Yugoslavya programına sahip olmasından kaynaklanmaktaydı.

29 Kasım 1943'te Yugoslavya Antifaşist Halk Kurtuluş Konseyi'nin (Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja – AVNOJ) Bosna Hersek'in Jajce kentinde yapılan II. Oturumu'nda savaş sonrasında kurulacak olan Yugoslav devletinin yasama ve yürütme organları oluşturularak yeni Yugoslavya'nın bir cumhuriyet olmasına karar verildi. Kralın ülkeye dönüşü yasaklandı. AVNOJ'un ikinci oturumundan sonra sürgündeki kraliyet hükümetinin Yugoslavya'daki siyasi gelişmeler üzerindeki etkisi azalmaya başladı. Bu oturumda Yugoslav Federasyonuna bir biçim verilerek cumhuriyet konseylerinin yanında cumhuriyet yönetimleri de oluşturulmuştur. Ancak bu oturumda cumhuriyetler arasındaki sınırların nasıl belirleneceği konusu bir çözüme kavuşturulamamış ve Voyvodina, Kosova ve Sancak'ın statüsü hakkında bir karar verilememişti. Bu tip tartışmalı sorunların çözümü savaş sonrasında bırakılırken İstria, Rijeka ve Zadar'ın Hırvatistan'a katılımı kesin bir biçimde kabul edilmiştir [Badovinac, 2008: 68-69]. Bu dönemde Partizanların kontrolünde bulunan 130.000 km²'lik bölgede 5 milyon kişi yaşıyordu. Partizan kuvvetlerinin % 44'ü Sırlardan, % 30'u Hırvatlardan, % 10'u Slovenlerden, % 5'i Karadağlılardan, % 2,5'u Makedonyalılardan ve % 2,5'u Bosnalı Müslümanlardan (Boşnak) oluşmaktaydı [Bilandžić, 1980: 12].

Savaş sırasında Yugoslavya Komünist Partisi'nin elindeki en kuvvetli söylem ulusal sorun konusunda Yugoslav uluslarının eşitliğini esas alan bir devletin kurulacağını ilan etmesiydi. 1918-1941 yılları arasındaki Yugoslav üniterizminden ve Sırp hegemonizminden farklı olarak Yugoslav uluslarının özgünlüğü ve eşitliği komünistler tarafından açıkça kabul edilmişti. Aslında komünistler bu dönemde kendi diktatörlüklerini kurmak için mücadele etmediklerini ve özel mülkiyet ile siyasal çoğulculuğa karşı harekete geçmeyeceklerini bildirmişler ve genel hedeflerinin Yugoslav uluslarının bağımsızlığa kavuşturulması olduğunu ilan etmişlerdi. Böylece komünist olmayanların da Partizan hareketine katılmasını hedeflemişlerdi. Ancak kullandıkları bu söyleme rağmen komünistler Partizan hareketi içerisinde kontrolü ellerinde tutmaya devam ettiler. Partizanların askeri başarıları arttıkça Müttefikler Çetniklere verdikleri desteği geri çektiler. Aslında savaşın başında Hırvatların Almanlarla işbirliği yapmasından dolayı İngiltere'nin de desteğini kazanmış olan Sırp Çetnik hareketinin Büyük Sırbistan'ın kurulması yönündeki hedefini gerçekleştirebileceği düşünülüyordu. Çünkü İngilizler Almanlara karşı bir denge oluşturması açısından destekledikleri Sırp Çetniklerin bir devlet kurmasından yana bir tavır almışlardı. Hırvatların Almanya güdümünde bir Hırvat Ustaşa devleti kurması zaten savaşın başından itibaren Hırvatları Müttefiklerin desteğinden yoksun bırakmış ve pragmatik bir politika izleyen İngilizler bu nedenle Hitler'e karşı

Çetnikleri desteklemişlerdi. Ancak Çetniklerin zamanla Partizanlara karşı Almanlar ve İtalyanlar ile birlikte hareket etmeye başlaması İngilizleri son derece rahatsız etmişti. Çünkü İngilizler öncelikle Hitler'e ve dolayısıyla Almanya'ya karşı mücadele edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Ayrıca İngilizler zaman içerisinde Çetniklerin Büyük Sırbistan programının diğer Yugoslav ulusları tarafından bir tehlike olarak görüldüğünü anladılar ve bu nedenle 1943 yılında Partizanlara silah yardımı yapmaya başladılar. Bu bağlamda 29 Kasım - 1 Aralık 1943 tarihleri arasında yapılan Tahran Konferansı'nda Müttefikler savaştan sonra Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünün korunarak yeniden kurulması kararını aldılar. Bu kararın alınabilmesinde İngiltere Başbakanı Churchill ve Sovyetler Birliği lideri Stalin'in Yugoslavya'nın yeniden kurulması yönünde bir uzlaşmaya varmalarının büyük bir etkisi vardı. Böylece Partizan hareketi 1943 yılında Müttefikler tarafından Tahran Konferansı'nda tanındı ve uluslararası alanda bir meşruiyet kazandı [Ramet, 2009: 210-211].

Bu arada İngiltere Başbakanı Winston Churchill, Partizan hareketi ve sürgündeki Yugoslav kraliyet hükümeti arasında bir antlaşmanın yapılabilmesi için çalışmalara başladı. Churchill hükümetinin baskısıyla Kral II. Petar Karađorđević Çetnikleri de destekleyen kraliyet hükümetini dağıttığını ilan etti. Yeni kurulan hükümetin başına Hırvat politikacı Ivan Šubašić'i getirdi [Tanner, 2001: 173-174].

1944 Haziranında J. B. Tito ve Ivan Šubašić arasında yapılan bir antlaşmayla Yugoslav devletinin siyasi yapısının savaş sonunda düzenlenecek bir referandumla belirlenmesine karar verildi. Ivan Šubašić, Partizanlara ve Büyük Sırbistancı güçlere karşı bir denge oluşturması amacıyla İngilizler tarafından antlaşmaya dahil edilmişti. İngilizler J. B. Tito - Šubašić antlaşmasıyla hem Yugoslav monarşisinin çıkarlarını koruduklarını hem de Yugoslav Komünist Partisi'nin mutlak iktidarını engellediklerini düşünüyorlardı. J. B. Tito ve Šubašić arasında ikinci bir antlaşma 1 Kasım 1944 tarihinde Belgrad'ta yapıldı. Bu antlaşmayla kurulacak ortak hükümetin Yugoslavya Antifaşist Halk Kurtuluş Konseyi ve Londra'daki kraliyet hükümetinin üyeleri tarafından oluşturulması kararlaştırıldı. Kral II. Petar, 7 Mart 1945'de J. B. Tito'yu yeni hükümeti kurması için görevlendirdi. Yeni hükümette Yugoslavya Krallığı döneminde faaliyet gösteren Demokrat Partinin üyesi Sırp politikacı Milan Grol başkan yardımcısı, Hırvat politikacı Ivan Šubašić de dışişleri bakanı oldu [Steindorff, 2008: 187].

8 Mayıs 1945 tarihinde Partizanlar Zagreb'e girdiler ve burada herhangi bir direnişle karşılaşmadılar. Partizanların Zagreb'e girişinden önce Almanların yanında savaşmış ve Ustaşa ve Çetnik birliklerine katılmış olan kişiler Yugoslavya'dan kaçmaya başlamışlardı. Partizanların önünden kaçan ve aralarında sivillerin de bulunduğu yaklaşık 100.000 kişiden oluşan bu grup Avusturya topraklarına geçmeyi başarmıştı. Ancak İngiliz Mareşal Harold Alexander bu insanların Partizanlara teslim edilmesi emrini verdi. İngilizler Partizanların bu insanlara yönelik katliam yaptıklarını öğrendikten sonra teslim sürecini durdurdular. Bleiburg ve Kočevje'de Partizanların

gerçekleştirdiği katliamlar sonucunda birçok insan öldü. Sosyalist Yugoslavya'da bu olayların konuşulması bir tabu haline getirildi. İstatistikçi Vladimir Žerjavić Bleiburg'ta 45.000 – 55.000 arasında Hırvat ve Bosnalı Müslümanın (Boşnak) Partizanlar tarafından öldürüldüğünü belirtti. Ayrıca Kočevje'de de anti-komünist Sloven Beyaz Güçlerine mensup yaklaşık 8000 kişinin öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Karadağ savaşta en çok insan kaybeden cumhuriyetlerdi. Savaştan hemen sonra Yugoslavya'da yaşayan etnik Almanlar toplu olarak suçlu ilan edildi. Malları müsadere edildi ve vatandaşlık hakları ellerinden alındı. Vladimir Žerjavić, 425.000 etnik Almanın Yugoslavya'dan sürüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca yine Žerjavić'e göre İsrria, Rijeka ve Zadar'da yaşayan 163.000 İtalyan da Yugoslavya'dan kovulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında ölen insanların sayısı konusunda Yugoslavya'da ayrıca bir tartışma yaşanmıştır. Savaştan sonra yaptığı bir konuşmada J. B. Tito savaş süresince Yugoslavya'da 1.700.000 insanın öldüğünü belirtmişti. Aslında bu rakama Belgrad İstatistik Kurumu'nda çalışan Vladeta Vučković'in çalışmaları sonucu ulaşılmış ve bu rakam uzun bir süre boyunca resmi rakam olarak kullanılmıştır. Ancak daha sonra bu rakamın doğruluğu üzerinde tartışmalar yapılmaya başlanınca 1964 yılında bu konuda yeni bir çalışma başlatılmıştı. Yapılan çalışma sonucunda 1.700.000 rakamının gerçeği yansıtmadığı ve Yugoslavya'daki insan kaybının 1.027.000 olduğu (*nüfusun %5,9*) belirtildi. Savaşta kayıplar konusunda verilen rakamlar şu şekildedir. Hırvatistan nüfusunun %7,82'sini (298.000 kişi), Karadağ %11,7'sini (50.000 kişi), Voyvodina %4,4'ünü (76.000), Kosova %1,5'ini (10.000 kişi), Makedonya %2,2'sini (25.000 kişi), Merkezi Sırbistan %3,5'ini (141.000 kişi), Bosna-Hersek %13,6'sını (382.000) ve Slovenya %2,2'sini (35.000 kişi) kaybetmiştir [Ramet, 2009: 215-216].

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sırasında kendi siyasi programlarını gerçekleştirmek için hareket eden Hırvat Ustaşa, Sırp Çetnik ve komünist Partizan hareketlerinin anlatıldığı bu makalede Sosyalist Yugoslavya'nın kurulabilmesinin koşulları da gösterilmiştir. Partizanlar savaşta zaman içerisinde Müttefiklerin başta da İngiltere'nin desteğini kazanarak Sosyalist Yugoslavya'yı kurabilmişlerdir. Bu nedenle Sosyalist Yugoslavya'nın kuruluşu sadece komünist Partizanların "kahramanca" mücadeleleri sayesinde gerçekleşmemiş tersine Partizanların zamanla İngiltere'nin gözünde meşruiyetlerini artırmaları sonucunda Londra yönetiminin desteğini almalarıyla gerçekleşmiştir. Faşist Hırvat Ustaşalar ve Sırp Çetnikler ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni dünya düzeninde kendilerine bir yer verilmemesinden sonra ortadan kalkmak durumunda kalmış ve homojen bir Hırvatistan ve Sırbistan yaratma girişimleri başarısız olmuştur. 1918-1941 yılları arasında siyasal varlığını devam ettirmiş olan Yugoslavya Krallığı'nda ulusal sorunun çözümü konusunda bir başarı sağlanmadığı ve temelde federalist bir Yugoslavya programını savunan Hırvatlar ile Büyük Sırbistan programına bağlı olan

merkeziyetçi Sırp lar arasında sürekli bir siyasal çatışma yaşandığı için İkinci Dünya Savaşı koşullarında Hırvatlar ve Sırp lar silahlı mücadele yoluyla kendi ulusal programlarını gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir. Alman ve İtalyanların desteğinde kendi devletlerini kuran Hırvat Ustaşalar savaş boyunca kurdukları faşist rejim eliyle büyük ve etnik bakımdan homojen bir Hırvatistan'ı oluşturmak için çalıştılar. Buna karşılık Sırp Çetnikler de Büyük Sırbistan programını gerçekleştirmek için hareket ettiler. Ancak hem Ustaşa hem de Çetnik faşist hareketleri savaş koşullarında silahlı mücadele veren hareketlerdi. Avrupa'da savaşın temelde Müttefik ve Mihver devletleri arasında geçmesi nedeniyle her iki hareketin kaderi de bu savaşta hangi tarafın kazanacağı yanıtına bağlı kaldı. Mihver kuvvetlerinin yenilmesi, Sırp Çetnik birliklerinin İngiliz desteğini kaybetmesi ve Alman desteğinden yoksun kalan Hırvat Ustaşa devletinin de yıkılması sonucunda federal bir Yugoslavya'nın kurulması yönünde siyasal bir programa sahip olan komünistlerin denetimindeki Partizanlar, müttefiklerin de desteğini alarak, savaştan sonra sosyalist federal devleti kurabildiler. 1945 -1991 yılları arasında Yugoslav komünist rejimi Yugoslav devletinin kuruluş mitini İkinci Dünya Savaşı sırasında Partizanların "kahramanca" mücadelesine dayandırsa da gerçekte bu devletin kurulabilmesi savaşın galibi olan Müttefik devletlerin savaştan sonra federal Yugoslav devletinin kurulması yönünde bir karar almış olmalarına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- BADOVINAC, Tomislav (2008), "Hrvatska u Drugome Svjetskom Ratu", *Titova Doba - Hrvatska Prije, za Vrijeme i Poslije*, Edt. Tomislav Badovinac, Savez Društva "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb, s. 53 - 71.
- BARIĆ, Nikica (2005), *Srpska Pobuna u Hrvatskoj*, Golden Marketing - Tehnička Knjiga, Zagreb.
- BARIĆ, Nikica (2009), "Domobranstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. - 1945.", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. - 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 67 - 86.
- BIONDICH, Mark (2009), "Kontroverze u Vezi s Katoličkom Crkvom u Hrvatskoj u Vrijeme Rata 1941. - 1945.", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. - 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 131. - 166.
- DŽAJA, Matko Srećko (2004), *Politička Realnost Jugoslavenstva 1918 - 1991*, Svjetlo Rijeci, Sarajevo - Zagreb.
- DEMİR, Hakan (2017), "Yugoslavya Krallığı Siyasal Yaşamında Hırvat Sorunu (1929 - 1941)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, s. 57 - 77.
- DIZDAR, Zdravko (2009), "Çetnički Pokret Na Području Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1941. - 1945.)", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. - 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 43 - 66.
- GOLDSTEIN, Ivo (2003), *Hrvatska Povijest*, Novi Liber, Zagreb.

- GOLDSTEIN, Ivo (2009), "Nezavisna Država Hrvatska 1941. Godine: Put u Katastrofu", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 29 – 41.
- JAREB, Mario (2009), "Odnosi Nezavisne Držve Hrvatske s Njemačkom i Italijom", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 167 – 192.
- KOLANOVIĆ, Kisić Nada (2009), "Nezavisna Država Hrvatska, Zemlje Jugoistočne Europe, Turska i Japan 1941. – 1945.", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 193 – 214.
- MATKOVIĆ, Hrvoje (2003), *Povijest Jugoslavije – 1918. – 1991. – 2003*, Naklada Pavičić, Zagreb.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1993), "Dva Stoljeća Veliko Srpskih Težnji Prema Hrvatskoj 1793 – 1993.", *Društvena Istraživanja*, Vol. 2, N. 2 – 3 (4 – 5), s. 247 – 283.
- PAYNE, G. Stanley (2009), "Nezavisna Država Hrvatska u Usporednoj Perspektivi", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 21 – 28.
- PLETERSKI, Janko (1971), *Komunistička Partija Jugoslavije i Nacionalno Pitanje 1919-1941*, NIP Oslobođenje, Sarajevo.
- RAMET, P. Sabrina (2009), *Tri Jugoslavije Izgradnja Države i Izazov Legitimacije 1918 – 2005*, Čev. Vesna Racković ve Mirjana Valent, Golden Marketing – Tehnička Knjiga, Zagreb.
- RAMET, P. Sabrina (2009), "Nezavisna Država Hrvatska – Uvod", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 7 – 20.
- STEINDORFF, Ludwig (2006), *Povijest Hrvatske od Srednjeg Vijeka do Danas*, Čev. Renata Steindorff-Andrun ve Srećko Lipovčan, Naklada Jesenki i Turk, Zagreb.
- ŠKILJAN, Filip (2009), "Logorski Sustav Jasenovac – Kontroverze", *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Edt. Sabrina P. Ramet, Alinea, Zagreb, s. 117 – 130.
- TANNER, Marcus (2010), *Croatia A Nation Forged in War*, Yale University Press, New Haven and London.

2001 SONRASI DÖNEMDE BULGARİSTAN'DAN AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNE TÜRK GÖÇLERİNİN ANALİZİ

Kader ÖZLEM*

ÖZ

Tarihsel süreç içerisinde Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçleri Osmanlı Devleti ve ardılı Türkiye'ye yönelik olmuştur. Bulgaristan vatandaşlarının Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde serbest dolaşım hakkına sahip olduğu 2001 yılından sonra Bulgaristan Türklerinin göç rotası Türkiye'den AB ülkelerine doğru değişmiştir. Söz konusu göç hareketi başlangıçta düzensiz ve geçici bir görünüme sahip olsa da Bulgaristan'ın AB üyesi olduğu 2007 ve özellikle 2014 yılı sonrasında kalıcı göçlere dönüşme eğilimindedir. 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan gerçekleşen göç hareketlerinin temelini ekonomik gerekçeler oluşturmaktadır. Ancak sosyo-kültürel hayatta Türk azınlığın karşılaştığı sorunlar ile ülkedeki siyasi gelişmelerin etkisi Batı Avrupa ülkelerine yönelik göçü tetiklemektedir. 2001 sonrası dönemde yaşanan göçler, Bulgaristan'daki Türk nüfusun geleceği konusunda riskleri barındırmaktadır. Çalışmanın amacı 2001 yılı sonrasında Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerini analiz etmektir. Bu bağlamda, makalede söz konusu göçlerin 20. yüzyıldaki Türk göçlerine kıyasla farklı özellik ve gerekçelere sahip olduğu ile bunun Bulgaristan'daki Türk varlığı için olumsuz sonuçlar yaratabileceği ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Türkleri, Bulgaristan, Avrupa Birliği, Türkiye, Göç.

ABSTRACT

In the historical process, Turkish emigrations from Bulgaria directed to the Ottoman Empire and her successor Turkey. The emigration route of Turks of Bulgaria changed from Turkey towards the European Union (EU) countries after the year of 2001, when the citizens of Bulgaria had the right to move freely in the EU countries. Even if the movement of emigration mentioned is irregular and temporary, it is tend to become permanent emigration after 2007 in which Bulgaria became a member of EU and especially after 2014. In the period of after 2001, the movement of emigration from Bulgaria is based on economic reasons. However, the problems that Turkish minority encountered in socio-cultural life and the effects of political developments in

* Yrd. Doç. Dr. , Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Edirne, ORCID: 0000-0003-4780-2118, kaderozem@trakya.edu.tr.

the country have triggered the emigration towards Western European countries. Emigrations in the period after 2001 have the risks for the future of Turkish population in Bulgaria. The purpose of this study is to analyze Turkish emigrations from Bulgaria after 2001. In the article, it is asserted that these emigrations in comparison with emigrations in the 20th century have different characteristics and reasons, and can cause negative results for Turkish presence in Bulgaria.

Keywords: Turks of Bulgaria, Bulgaria, European Union, Turkey, Emigration.

Balkanlardan Türkiye'ye göç olgusu Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş dönemlerinin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak bölgedeki Türklerin değişmeyen kaderi olmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan beri Balkanlardan bölgede toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti'nin yeni sınırlarına ve Cumhuriyetin ilanının ardından Türkiye'ye yönelik göçlerde Bulgaristan merkezî önemdedir. Öyle ki 20. yüzyıl içerisinde Bulgaristan, Balkanlardan Türkiye'ye gerçekleşen göçlerde göçmen sayısının fazlalığı ve göçlerin sürekliliği bakımından ön plana çıkmıştır. Ancak 2001 yılı sonrasında Bulgaristan Türklerinin göç rotasında keskin bir değişim yaşanmıştır. Avrupa Birliği (AB)'nin 7 Aralık 2000 tarihinde almış olduğu kararla Mayıs 2001'den itibaren geçerli olmak üzere, Bulgaristan vatandaşları AB sınırları kapsamında serbest dolaşım hakkına sahip olmuştur. Kararın ardından Bulgaristan Türklerinin göç rotası AB ülkelerine yönelik değişmiştir.

Çalışmanın amacı 2001 yılı sonrasında Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerini analiz etmektir. Çalışmada Bulgaristan Türklerinin göçlerinin önceki dönem göçlerle karşılaştırıldığında, farklı özellik ve gerekçelere sahip olduğu ve bunun Bulgaristan'da Türk nüfusunu azaltıcı etkisi nedeniyle olumsuz sonuçlar yaratabileceği ileri sürülmektedir. 2001 yılının referans oluşturması, Bulgaristan vatandaşlarına verilen AB ülkelerindeki vizesiz dolaşım hakkının Mayıs 2001'den itibaren geçerli olmasından ve 2001 yılında Bulgaristan'da yapılan nüfus sayımlarının Türk nüfusun bu yıldan sonraki değişimini değerlendirme imkânı vermesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada 2001 sonrası dönemde gerçekleşen Türk göçlerinin özellikleri neler olduğu ve Bulgaristan Türklerinin neden göç ettikleri sorularına yanıt aranmaktadır.

Metodolojik açıdan çalışmada nitel veri analizinden ve saha gözlemlerinden önemli ölçüde faydalanılmıştır. Bu çerçevede çalışma analitik yapısı itibarıyla dört kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısımda tarihsel süreç içerisinde (1878-2001) Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçleri ana hatlarıyla ele alınıp Türklerin göç rotası ve göçmen sayısı saptanmıştır. İkinci kısımda Bulgaristan'da demokratik dönemde yapılan üç nüfus sayımı (1992, 2001, 2011) bağlamında Türk nüfusun değişimi tespit edilmiştir. Üçüncü kısımda, 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerinin özellikleri incelenirken, son kısımda ise bu göçlere neden olan ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi gerekçeler değerlendirilmiştir.

1. Bulgaristan'dan Türk Göçlerinin Tarihsel Arka Planı

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Bulgaristan'daki demografik dengeleri Türk ve Müslümanlar aleyhine değiştirici bir nitelik taşıması nedeniyle Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik göçlerin dönüm noktasını oluşturmaktadır. Öyle ki 93 Harbi'nin sonucunda imzalanan ve yürürlüğe giren 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Barış Antlaşması itibarıyla Bulgaristan'daki Türkler demografik açıdan azınlık durumuna düşmüşlerdir (Şimşir 2009: 26). Justin McCarthy'ye göre, bu savaşta yerlerinden edilmiş Müslüman sayısı yaklaşık 1 milyon olurken, bunların 515. 000'i sürekli sığınmacı olarak Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeki bölgelere ulaşabilmiştir (McCarthy 1998:109). 93 Harbi'nde katliama maruz kalan Müslüman sayısı yaklaşık 260. 000 kişi olmakla birlikte, bu sayı savaş öncesi Müslüman nüfusunun % 17'sine denk gelmektedir (McCarthy 1998:110). 16 Nisan 1879'da Bulgaristan'da Tırnova Anayasası'nın kabul edilmesinin ardından Bulgaristan Türklerinin göçleri devam etmiştir. 1885'te Doğu Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan'ın eline geçmesiyle birlikte Şimşir'in tespitlerine göre, 1886-1890 yılları arasında 74. 753 ve 1893-1902 yılları arasında 70. 603 kişi Osmanlı Devleti topraklarına göç etmiştir (Şimşir 1985:52).

93 Harbi büyük ölçüde Bulgaristan topraklarında cereyan etmesine karşın, 1912-1913 Balkan Savaşları Balkanların genelinde meydana gelmiştir. Bu bağlamda, 93 Harbi Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısını tespit etme noktasında kısmi bir avantaj sağlasa da, söz konusu durum Balkan Savaşları için mümkün olmamaktadır. Zira Balkan Savaşları sırasında göç edenler Balkanların farklı yerlerinden gelenleri de kapsamaktadır. Tevfik Bıyıklıoğlu Balkan Savaşlarında Makedonya ve Trakya'dan 440.000 civarında Türk'ün göç ettiğini belirtirken (Bıyıklıoğlu 1987:92-93), Şimşir, göçmen sayısının bütün Balkanlar hesaba dâhil edildiğinde yaklaşık 1 milyon olduğunu, ayrıca 200.000 kişinin de savaş sırasında hayatını yitirdiğini aktarmaktadır (Şimşir 1985:53). McCarthy ise 1912-1920 yılları arasında Balkanlar'dan gelen Müslüman sığınmacı sayısını 413.922 kişi olarak vermektedir (McCarthy 1998:184-185).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçleri devam etmiştir. 18 Ekim 1925 tarihli *Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması* (Soysal 2000:261; Şimşir 2009:491) ile iki ülke arasındaki ilişkiler yeni bir çehreye kavuşurken, antlaşmayla aynı gün imzalanan *Oturma Sözleşmesi* ile Bulgaristan'daki Türklerin ve Türkiye'deki Bulgarların serbest göçleri düzenlenmiştir (T. C. Resmî Gazete 20.06.1926). Böylece Oturma Sözleşmesi'yle Türkiye, Bulgaristan'dan gerçekleşecek Türk göçünü belli bir sisteme bağlamayı amaçlamıştır. 1923-1939 yılları arasında 198. 688 Bulgaristan Türk'ü Türkiye'ye göç ederken (Şimşir 1985:56; Ağanöglü 2001:310), 2. Dünya Savaşı'nın etkisinin yaşandığı 1940-1949 arası dönemde ise bu sayı 21.353 kişide kalmıştır (Şimşir 1985:57). Diğer bir deyişle 1923-1949 yılları arasında Bulgaristan'dan yaklaşık 220.000 kişi göç etmiştir.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye ve Bulgaristan'ın farklı bloklarda yer alması Sofya yönetiminin Bulgaristan Türkleri konusunu salt ikili ilişkilerde değil, bloklar arası dengelerde kullandığı bir araç haline getirmiştir. Bunun en somut örneği 1950-1951 yıllarında gerçekleşen göçte görülmektedir. Türkiye'nin yıllara yayılmak suretiyle göçmen alma stratejisi bulunsa da (Lütem 2000:75), 10 Ağustos 1950'de Bulgaristan, Türkiye'ye nota vererek üç ay içerisinde 250.000 Türkü göçmen olarak kabul etmesini istemiştir (Turan 2005:77-78). Böylece Bulgar devleti kendi bünyesinde eritemediği Türkleri göçte zorlamıştır (Kamil 1989:30). Türkiye'de ise bu durum, NATO üyeliği için Kore'ye asker gönderilmesi nedeniyle Moskova'nın cezalandırma girişimi olarak algılanmıştır¹ (Turan 2005:78; Lütem 2000:76; Yenisoy 2007:31). Söz konusu göç hareketi Türk-Bulgar ilişkilerinde krize neden olurken, 1950-1951 yıllarında Bulgaristan'dan toplam 154.393 kişi Türkiye'ye göç etmiştir (Şimşir 2009:246; Lütem 2000:76).

1950-1951 yıllarındaki göçün ardından Türklerin Türkiye'ye yönelik göçleri durma noktasına gelmiştir. Ancak bu göçün beraberinde getirdiği parçalanmış aileler sorunu Türk ve Bulgar taraflarını masaya oturtmuştur. Bu bağlamda, 22 Mart 1968'de Ankara'da "*Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Arasında Yakın Akrabaları 1952 Yılına Kadar Türkiye'ye Göç Etmis olan Türk Asıllı Bulgar Vatandaşlarının Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Göç Etmeleri Hakkında Anlaşma*" (T. C. Resmî Gazete 31. 07. 1969) imzalanmıştır. 1968 Göç Anlaşması kapsamında 1979 yılına kadar yaklaşık 130.000 Bulgaristan Türk'ü Türkiye'ye göç etmiştir (Şimşir 2009:455).

Türkleri göç ettirerek demografik kaygılarını gidermek isteyen Sofya yönetimi, bunun işlevsiz kalmasının ardından politika değişikliğine gitmiştir. Komünist dönemin başlangıcından itibaren Türkleri asimile etmek için yumuşak metotları kullanan ve bunu zamana yayma eğiliminde olan Bulgar karar alıcılar, Aralık 1984'ten itibaren kapsamlı bir Bulgarlaştırma politikasına yönelerek Türklerin isimlerini Bulgarca isimlerle değiştirmiştir. Yaklaşık 5 yıl boyunca devam eden bu politikanın sonucunda Haziran 1989-Mayıs 1990 arası dönemde 212.688'i Türkiye'de ikamet etmek, 133.272'si ise çeşitli gerekçelerle Bulgaristan'a geri dönmek suretiyle toplamda 345.960 Bulgaristan Türk'ü zorunlu göçle Türkiye'ye gelmiştir (Konukman 1990:71).

Kasım 1989'da Jivkov rejiminin sona ermesiyle Bulgaristan'da demokrasiye geçilmiştir. Türklerin göçünün ardından serbest piyasa ekonomisine uyum sürecinin de etkisiyle Bulgaristan'ın 1990'lı yıllarda ekonomik krizlerle boğuşması Bulgaristan Türklerinin turist vizesiyle Türkiye'ye göçlerini tetiklemiştir. 2001 yılına kadar süren göç hareketinin temel özellikleri aile birleşimi niteliğinde olması ve ekonomik gerekçelerden kaynaklanmasıdır. 1991-2001 yılları arası dönemde yapılan göçlere dair net bir sayıya ulaş-

¹ Yenisoy (2007: 31) ise Moskova'nın söz konusu göç kararını 28 Temmuz 1949'da Moskova'da yapılan Stalin-Çervenkov görüşmesine dayandırmaktadır.

mak mümkün olmasa da, Türkiye İçişleri Bakanlığı'nın 1989-1994 yılları arasında zorunlu göçe tabi tutulan Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarından 2510 sayılı İskân Kanunu kapsamında 1989-2001 yılları arasında 258.118 kişinin vatandaşlığına alındığına yönelik açıklaması (Ayn Tarihi 27. 04. 2002) yardımcı olmaktadır. Farklı bir deyişle Haziran 1990'dan Aralık 1994'e kadar kalıcı olarak 45.430 kişinin daha Türkiye'ye kalıcı olarak göç ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Bulgaristan'da 1992 ve 2001 yıllarında yapılan iki nüfus sayımları karşılaştırıldığında Türklerin nüfusunun 2001 nüfus sayımı itibarıyla 53.338 kişi azalmış olması da göç hareketliliğine dair ipuçları vermektedir. Özetle 1992-2001 arası dönemde yaklaşık 50. 000 Bulgaristan Türkünün Türkiye'ye göç ettiği ileri sürülebilir.

2. Bulgaristan'da Demokrasi Döneminde Yapılan Nüfus Sayımlarının Analizi ve Türklerin Göç Olgusu

Çalışmanın referans noktasını oluşturan 2001 yılı sonrası Bulgaristan'dan Türk göçlerini nicel açıdan tespit edebilmek için demokratik dönemdeki üç nüfus sayımının analizini yapmak gerekmektedir. Kasım 1989'da Jivkov rejiminin sona ermesinin ardından ilk nüfus sayımı 1992'de, ikincisi 2001'de ve son nüfus sayımı ise 2011'de gerçekleştirilmiştir.

Etnik Gruplar	1992	2001	2011
Bulgarlar	7.271.185	6.655.210	5.664.624
Türkler	800.052	746.664	588.318
Romanlar	313.396	370.908	325.343
Diğerleri, Bilinmeyenler ve Belirtmeyenler	102.684	156.119	786.285
Toplam	8.487.317	7.928.901	7.364.570

Tablo 1. Bulgaristan'da Etnik Gruplar İtibarıyla 1992, 2001 ve 2011 Nüfus Sayımları²

Tablo1. 'de 1992, 2001 ve 2011 yıllarındaki nüfus sayımlarında Bulgaristan'daki etnik grupların nüfusları gösterilmiştir. Söz konusu verilerin analizine geçmeden önce nüfus sayımlarının ülke içerisinde yaşayan grupları kapsadığını ve yurtdışında yaşayan Bulgaristan vatandaşlarının buna dâhil olmadığını belirtmek gerekir. Ayrıca bu sayımlarda etnik gruplar itibarıyla Pomaklara yer verilmemiş ve yetkililerce ekseriyetle Bulgar olarak kaydedilmişlerdir. Bu bağlamda her üç nüfus sayımının kendi içinde yanlışlıkları barındırdığı ileri sürülebilir.

Tablo1'den anlaşılacağı üzere, Bulgaristan nüfusu hızlı bir şekilde azalmaktadır. Bu azalmada en dikkat çekici olan grup Bulgarlardır. 2011 nüfus sayımı itibarıyla ülke nüfusunun yüzde 84,8'ini oluşturan Bulgarlar hızla yaşlanmakta olup doğum oranı düşük bir görüntüdedir. Örneğin 2003 yılında doğurganlık oranı 1, 09 ile barış döneminde Avrupa ülkeleri arasın-

² Söz konusu veriler Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nden derlenmiştir.

da kaydedilen en düşük rakam olmuştur (Crampton 2007:243). Nüfusun azalmasında yurtdışına göç olgusunun da önemli bir payı bulunmaktadır. Romanların ise 2011 yılındaki nüfusunun 2001 yılına nazaran azaldığı görüldükçe, bu azalma salt yurtdışına göç etme eğilimiyle açıklanabilir değildir. Söz konusu durumun 2011 yılında ülke nüfusunun yüzde 4,9'unu oluşturan Romanların yüksek doğum oranları nedeniyle hızla artan nüfuslarının gizlenmek istenmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Öyle ki gayri resmi veriler itibarıyla Romanların nüfusunun yaklaşık 750. 000 olduğu belirtilmektedir (ec.europa.eu, 12. 09. 2016).

Çalışmanın analiz birimini oluşturan Türk azınlık için iki temel husus dikkate alınmalıdır: Birincisi, 2000'li yıllarla birlikte Bulgaristan Türklerinin nüfus artış hızı azalsa da (Atasoy 2011: 279) bu durum nüfusun bu ölçüde azalmasına neden olan bir etkiye sahip değildir. Aslında çeşitli kaynaklarda Bulgar nüfusunun azalmasına karşın, Türklerin ve Romanların yüksek doğum oranlarına dikkat çekilmektedir (Koytcheva-Philipov 2008: 373-374, 393; www. strategy. bg, 9.10.2016). Ancak belirtildiği üzere Romanların nüfusundaki artış Türkler için geçerli olmayıp Türk nüfusun artış hızı azalma eğilimindedir. İkincisi ülkedeki Türklerin nüfusu gerçeği yansıtmakta olup bu sayı 1 milyona yakındır (Özlem 2016: 136). 2011 yılı nüfus sayımında yüzde 8,8'lik payıyla Türklerin nüfusu 588.318 iken, aynı sayımlarda dini açıdan kendini Müslüman kaydettiren sayısı 577.139'dur (www. nsi. bg, 09. 10. 2016). Bulgaristan'da (az sayıdaki Gagavuz Türkleri haricinde) Türklerin Müslüman olduğu, Müslüman olan Pomaklara din hanesinde de yer verilmediği ve Roman nüfus grubunun önemli bir bölümünün kendilerini Türk ve Müslüman olarak tanımlamalarının 2011 nüfus sayımında karşılık bulmadığı gibi hususları belirtmek gerekir. Zira bu konudaki eksiklikler Türk nüfus hakkında sağlıklı verilere ulaşılmasını engellemektedir.

2001 nüfus sayımıyla karşılaştırıldığında, 2011'de Türklerin nüfusunun 158.346 kişi azaldığı görülmektedir. Buna göre, söz konusu durum Türklerin yaklaşık yüzde 20 oranında azaldığı veya 10 yıllık süre zarfında her 5 Türk'ten 1'inin nüfus kapsamı dışına çıktığı anlamına gelmektedir. Bulgaristan Türklerinin doğum oranlarının düşmesinin 2001-2011 arası dönem nüfus verilerinde bu ölçüde sonuç doğurması beklenmemektedir. Ayrıca Bulgaristan'da evlilik oranlarının en yüksek, buna karşın boşanma oranlarının en düşük olduğu şehirler bağlamında Türk ve Müslümanların yaşadığı yerler dikkat çekmektedir. Örneğin 2014 yılı itibarıyla Kırcaali, Eski Cuma (Tirgovişte), Hezargrat (Razgrad), Hacıoğlu Pazarlık (Dobriç) evlilik oranı en yüksek şehirler olurken, boşanma oranları en düşük şehirler olarak Paşmaklı (Smolyan), Kırcaali, Pazarlık, Eski Cuma (Tirgovişte), Yukarı Cuma (Blagoevgrad) gibi yerler sıralanmaktadır (www.nsi.bg, 10. 10. 2016). Buna karşın Bulgaristan Türklerinin nüfus artış hızının azalmasını önümüzdeki 20-30 yıllık süre zarfında makro sonuçlar yaratacağı açıktır. Bu bağlamda Türklerin demografik geçiş teorisinin üçüncü aşamasına geleceği ve nüfuslarının etnik Bulgarlarla benzerlikler taşıyacağı ileri sürülebilir (Atasoy 2011: 278-279). Dolayısıyla Bulgaristan Türklerinin nüfusunun

azalmasında doğrudan etkili olan husus yurtdışına göçtür. 2011 yılı nüfus verilerinden ortaya çıkan bu göç eğilimi, ivmesini sürdürmektedir. 2017 yılı dikkate alındığında, Bulgaristan Türklerinin yurtdışına göçlerinin 250.000 kişinin üzerine çıktığı ileri sürülebilir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan Türklerin ekonomik gerekçelerle göç etme eğiliminde oldukları görülmektedir. Kırcaali, Şumnu (Şumen), Hezargrat (Razgrad), Eski Cuma (Tırgovişte) gibi Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim yerlerinden Türk göçlerinin artarak devam etmekte olduğu saha gözlemlerinde de ortaya çıkan realitedir.

Esasen söz konusu durum Bulgaristan Türkleri özelinde bu şekilde olmasının yanı sıra ülke genelinde de aynı ivmede seyretmektedir. Öyle ki Bulgaristan Başbakanı Boyko Borisov Mayıs 2016'da yaptığı açıklamada yurtdışında 3, 5 milyon Bulgar'ın yaşadığını söylemiştir (www.24chasa.bg, 22. 10. 2016). Bu sayıya yurtdışına göç eden etnik açıdan Bulgar olmayan Bulgaristan vatandaşları ile tarihsel Bulgar azınlıklar da dâhildir. Diğer taraftan, 2013 yılında Bulgar basınında yer alan bir haberde, 23 yıl içerisinde yaklaşık 3 milyon Bulgaristan vatandaşının ülkeden ayrıldığı belirtilmiş olup 500 bin Bulgaristan vatandaşının Türkiye'de yaşadığı kaydedilmiştir (www.dnes.bg, 22. 10. 2016). 1989 göçüyle birlikte gelenlerin de dâhil olduğu bu sayıda göçmen olarak gelen ve Türkiye'de dünyaya gelmesine karşın ebeveynleri üzerinden vatandaşlık kazanan kişiler de kapsam dâhilindedir. Dolayısıyla 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaşanan göçler büyük ölçüde azalmıştır. Bu durumun oluşmasındaki ana etken 7 Aralık 2000 tarihinde AB tarafından alınan kararla Bulgaristan vatandaşlarının Mayıs 2001'den itibaren geçerli olmak üzere AB sınırları kapsamında serbest dolaşım hakkına sahip olmasıdır. Vize serbestliği Sofya yönetiminin 1997 yılından sonra Avro-Atlantik örgütlere üyelik hedefine daha güçlü adımlarla yürümesinin bir sonucu olmuştur. Hatta Cumhurbaşkanı Petir Stoyanov'un kararın ardından "*Bulgar vatandaşları için Berlin Duvarı bugün yıkıldı*" şeklindeki demeci (news.bg, 23.10.2016), serbest dolaşım hakkının Bulgaristan açısından ne ifade ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak gerek 2001 sonrası gerek AB üyesi olduğu 2007 yılı sonrasında ülkedeki göç eğiliminin arttığı görülmektedir.

3. 2001 Sonrası Bulgaristan'dan Türk Göçünün Yapısal Özellikleri

Bulgaristan Türklerinin 2001 yılı sonrası dönemde Avrupa'ya göç etme eğilimleri ülkedeki Türk varlığı açısından kritik bir boyut oluşturmuştur. Öyle ki bu göç hareketi 2001 yılından 2016 yılına kadar geçen süre zarfında gittikçe artan bir ivmeye sahiptir. Dolayısıyla Bulgaristan'dan yaşanan Türk göçleri içerisinde 2001 yılı sonrası dönem farklı bir yere sahiptir. Bu farklılık hedef ülke, göç etme gerekçesi, göç süresi, azınlık geleceğinde yaratacağı sonuçlar ve göç eden etnik grupların salt Türkler değil, bütün ülke genelini kapsaması gibi bir dizi hususu içermektedir.

İlk olarak hedef ülke bakımından Bulgaristan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne veya ardılı Türkiye'ye yönelik tarihsel göçleri, 2001 sonrası dönemde

büyük ölçüde değişmiş ve AB ülkeleri içerisinde Batı Avrupa'ya yönelmiştir. Günümüzde İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda, İspanya, Danimarka ve İsveç gibi ülkelerde onbinlerce Bulgaristan Türk'ü bulunmaktadır. 2001 sonrası dönemde başlayan bu göçler esasen başlangıçta yasadışı bir özellik taşımıştır. Zira AB'nin Aralık 2000'deki vize rejimi serbest dolaşımı içermekte olup emeğin serbest dolaşımını kapsamamıştır. Uygulama ve ortaya çıkan fiili durum itibarıyla tezatlık dikkat çekerken, verilen bu hakkın Bulgaristan vatandaşlarınca fırsat olarak değerlendirildiği ve yasadışı göçmen işçi olarak AB ülkelerine göç edildiği anlaşılmaktadır. 2007 sonrasında Bulgaristan vatandaşlarına kademeli olarak emeğin serbest dolaşımı hakkının verilmesi yasadışı göçmen işçi durumunu ortadan kaldırmıştır.

Diğer taraftan, Bulgaristan Türklerinin 2001 ve özellikle 2007 sonrası dönemde Türkiye yerine Avrupa'ya yönelmelerinde Türkiye'nin uyguladığı vize rejiminde etkisi bulunmaktadır. 2001 yılında Türkiye'deki esnek vize rejimine göre, Bulgaristan vatandaşları 3 ayda bir giriş-çıkış yapmak suretiyle Türkiye'ye gelebilme hakkına sahip olmuştur (Danış-Parla 2009: 142). AB'nin Bulgaristan vatandaşlarına 2001 yılında sağladığı vize muafiyeti Türkiye'nin vize rejimini de etkilemiştir (Apapvd 2004: 31). Bu durum Bulgaristan'dan Türkiye'ye giriş-çıkış trafiğini artırmış ve soydaşların yanı sıra Bulgar kökenliler de Türkiye'ye turistik amaçlarla gelmiştir. Öyle ki 2003 yılı itibarıyla Bulgaristan'dan yaklaşık 1 milyon kişi Türkiye'ye giriş yapmıştır (Apapvd 2004: 33). Ancak bunların kalıcı göçler niteliğinde olmadığını belirtmek gerekir. Bu durumun oluşmasında Türkiye'nin Şubat 2001'de ekonomik kriz yaşamasının ve bunun birkaç yıl devam etmesinin etkisi vardır. Türkiye'de ekonomi küçülüp işsizlik artış kaydettiğinden Bulgaristan'dan Türklerin ekonomik gerekçelerle kalıcı göçü gerçekleşmemiştir. Bunun yerine Bulgaristan vatandaşları için AB ülkeleri yeni cazibe merkezi olarak belirmiştir. 2007 yılına geldiğinde ise Türkiye ile Bulgaristan arasında yapılan 23 Mart 2007 tarihli vize antlaşması (T. C. Resmî Gazete 09. 05. 2007) kapsamında Türk tarafı Bulgaristan vatandaşlarına yönelik vize uygulamasını katılaştırmıştır. Antlaşmanın 1. maddesinde Bulgaristan'dan gelenlerin her 6 aylık süre içinde 90 günü aşmamak kaydıyla Türkiye'de kalabilecekleri belirtilmiştir. Bu uygulama Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçleri büyük ölçüde turistik veya akraba ziyareti şekline dönüştürmüştür. Ayrıca söz konusu uygulamayla Bulgaristan göçmenlerinin Türkiye'de iş bulmaları zorlaşmış ve uygulama öncesi dönemde Türkiye'ye gelen göçmenler güç duruma düşmüştür. Öyle ki Türkiye'de çalışan Bulgaristan göçmenleri yasallaşabilmek için yoğun uğraşlar vermiştir (Çeçen 2016: 278). Dolayısıyla Türkiye ile Bulgaristan arasındaki vize antlaşması Bulgaristan Türklerinin yönlerini Avrupa'ya çevirmelerinde etkili olmuştur.

İkinci olarak 2001 sonrası Bulgaristan Türklerinin göçlerini önceki dönemlerden ayıran temel özelliklerden biri de göç etme gerekçesidir. Aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, XXI. yüzyılda Bulgaristan'dan ayrılmalarına sebep olan Türk göçlerinin altyapısını önemli ölçüde ekonomik ve kısmen sosyal-siyasal nedenler oluşturmuştur. Diğer bir deyişle Bulgaristan

ekonomisinin yapısal sorunları ile halkın ülkedeki yaşam şartlarından duyduğu memnuniyetsizlik yurtdışına göç olgusunu tetiklerken, Türkler ekonomik hususların yanı sıra azınlık gruplardan biri olarak sosyal ve siyasi sorunlar nedeniyle de göç etmektedir. Hâlbuki XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın tamamında Bulgaristan Türklerinin göçlerinde savaş faktörü, asimilasyon tehdidi, aile birleşimi gibi daha çok siyasi ve sosyo-kültürel parametreler ön plana çıkmıştır.

Üçüncü olarak göç süreleri anlamında farklılık söz konusudur. 2001 yılı sonrasında Bulgaristan Türklerinin Avrupa'ya göçlerinde zaman dilimi genellikle kısa olmuştur. Dönemsel işgücü göçü niteliği taşıyan bu göçlerde zaman sınırlaması AB'nin tam üye olmayan ülkelere yönelik uyguladığı düzenlemelerinden kaynaklanmaktadır. Zira Bulgaristan vatandaşlarına Şengen bölgesinde yer alan AB ülkelerinde serbest dolaşım hakkı her 180 gün içerisinde 90 gün ile sınırlandırıldığından (www.mediapool.bg, 25.10.2016) yasadışı çalışabilme süresi 2001-2007 arası dönemde bütün AB ülkelerinde bu süreyi geçmemiştir. Bu dönemde ilgili ülkelerin yetkili makamlarından çalışma izni alan kişilerin kendilerine tanınan süre kapsamında çalışabilmeleri mümkün olsa da, serbest dolaşım hakkından yararlanarak AB ülkelerine giden Bulgaristan Türklerinin büyük çoğunluğunun bu yolu izlemediğini belirtmek gerekir. 2007 sonrası dönemde ise Bulgaristan vatandaşlarına emeğin serbest dolaşımı hakkı AB üyeliğini müteakip derhal tanınmamıştır. 1 Ocak 2007'de Romanya ile birlikte AB üyesi olan Bulgaristan'a yönelik kısıtlama uygulanırken, AB yetkililerinin bu iki ülkeden gelebilecek kitlesel işçi göçünden çekinmeleri nedeniyle bu hak kademeli olarak (maksimum 7 yıl uzatılabilmektedir) verilmiştir (www.bbc.com, 11.10.2016; www.standartnews.com, 11.10.2016). Nitekim 1 Ocak 2014 itibarıyla Avusturya, Belçika, İrlanda, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Birleşik Krallık ve Fransa da Bulgaristan vatandaşlarının serbest çalışma izni konusundaki uyguladıkları kısıtlamaları kaldırmıştır. Dolayısıyla AB üyesi bütün ülkelerde 2014 yılı sonrasında Bulgaristan vatandaşlarının kalış süreleri uzamıştır. Bu durum geçici göçlerin kalıcı hale dönüşeceğini işaret etmektedir.

Dördüncü olarak Bulgaristan Türkleri açısından yaratabileceği sonuçlar bakımından 2001 sonrası göçler önemlidir. Bu göç hareketi oldukça sessiz bir karaktere sahiptir. Tarihsel süreç içerisinde Bulgaristan Türklerinin göçlerinde katliamlar, asimilasyon tehdidi ve aile birleşimi gibi hususlar öncelikli olmuştur. Bu gerekçelerle yaşanan göçlerde Bulgar karar alıcıların ayrımcı politikaları ve Türk göçlerini teşvik eden uygulamaları ön plana çıktığından göç eden ve geride kalan Türklerde etnik ve dini bilinç artmıştır. 2001 öncesi Türk göçleri kitlesel nitelikte, belli bir süreliğine gerçekleşmiş ve hatta 1950-51 ile 1989 zorunlu göçünde olduğu gibi uluslararası kamuoyunu harekete geçirmiştir. Diğer taraftan, 2001 yılı sonrasındaki Avrupa'ya yönelik Türk göçlerinde süre bakımından belirsizlik ve yapısal açıdan düzensizlik mevcuttur. Bu dönemde göç edenler yasal engeller nedeniyle geçici göçmen işçi durumunda kalmakla birlikte, sonrasında yeniden söz konusu ülkeye gitmişlerdir. Ancak yasal sınırların kaldırılmış olmasının ardından

son birkaç yıl içerisinde bu geçici göçlerin kalıcı hale gelme eğilimi Bulgaristan'da Türk nüfusunun geleceği için tehdit oluşturmaktadır. Zira 2001 sonrasında yasadışı işgücü göçü olarak başlayan Bulgaristan Türklerinin Avrupa'ya göçleri göçmenin ailesini de yanına getirmesiyle devam etmektedir. Ebeveynlerin çocuklarının Batı Avrupa ülkelerinde eğitim almalarının ve birkaç yabancı dili bilmelerinin kariyerleri açısından daha iyi olacağını düşünmeleri göç ivmesini dinamik tutmaktadır. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Rodoplar ve Deliorman'ın kırsal bölgesindeki köylerde yaşlı nüfusun daha belirgin hale geldiği görülmektedir. Dolayısıyla kalıcılaşma eğiliminde olan Avrupa'ya göçlerin ardından Bulgaristan Türklerinin nüfusu hızlı bir şekilde azalmış ve bu durum nüfus artış hızının düşmesine neden olmuştur.

Beşinci olarak 2001 sonrası dönemde Türk göçlerini Bulgaristan'dan gerçekleşen diğer Türk göçlerinden ayıran farklılıklardan biri de sadece Türklerin değil, ülkedeki bütün etnik grupların göç etmeleridir. Zira Jivkov rejiminin yıkılmasının ardından günümüze değin yaklaşık 3 milyon kişinin Bulgaristan'dan göç etmesi söz konusu göçlerin ülkedeki bütün etnik grupları kapsadığı anlamı taşımaktadır. Diğer bir deyişle bu göç hareketine neden olan gerekçeler geçmiş dönemlerde olduğu gibi Türkleri Türkiye'ye göndermek suretiyle Sofya'nın demografik kaygılarını azaltıcı değil, bilakis bu kaygıyı artırıcı mahiyettedir. Bu durum ülkedeki nüfus dengelerinde radikal sonuçlar yaratabilme potansiyeli taşımaktadır. Bulgaristan'dan Avrupa'ya yönelik göç hareketleri nüfus artış hızının düşmesine, nüfus yoğunluğunun azalmasına ve genç ve nitelikli işgücünün kaybına yol açmaktadır. Beyin göçü şeklinde gerçekleşen bu göç dalgası ülke kalkınmasına engel oluşturmaktadır (www.24chasa.bg, 25.10.2016). Örneğin 2009'da Bulgaristan'daki Doktorlar Birliği verilerine göre ülkede 35.000 doktor olmasına karşın, 2013 yılında bu sayı 28.000'in altına inmiştir (btvnovinite.bg, 28.10.2016). Yıllık ortalama 1.000 doktorun ülkeden göç ettiği belirtilirken (btvnovinite.bg, 28.10.2016), nitelik gerektiren diğer meslek gruplarında da (mühendislik, teknik programcılık, kimya, jeofizik, eczacılık vb.) aynı durum kendisini göstermektedir (bnr.bg, 28.10.2016). Diğer taraftan, niteliksiz işgücü göçünde de insan sermayesi Bulgaristan için katma değer olmaktadır. Saha gözlemlerinden bir örnek vermek gerekirse, Kırcaali'nin merkez ilçesinde yaşayan bazı Roman ailelerdeki fertler yılın büyük bir bölümünü farklı Avrupa ülkelerinde çalışarak geçirmelerinin ardından yaz aylarında tatil için Bulgaristan'daki evlerinde bir araya gelmektedirler. Yılda sadece birkaç hafta bir arada geçirebilen aile fertleri tatillerinin sonunda yeniden çalıştıkları Avrupa ülkelerinde dönmektedirler. Buna benzer örnekler Filibe'deki Stolipinovo yerleşim bölgesindeki Roman ailelerinde de gözlenmektedir. Nitelikli ve niteliksiz işgücü bağlamında belirtilen hususlar Bulgaristan Türkleri için de geçerliliğini korumaktadır.

4. 2001 Sonrası Dönemde Bulgaristan'dan Türk Göçünün Nedenleri

Jivkov rejiminin dağılmasının ardından ve özellikle 2001 sonrası dönemde Bulgaristan Türklerinin nüfusunda meydana gelen yapısal değişiklikler göç

hareketliliğinden kaynaklanmıştır. Zira bu göç hareketliliği sadece ülke içerisinde Türk nüfusu azaltmamış, aynı zamanda nüfus artış hızının düşmesine neden olmuştur. 2001 sonrası Bulgaristan'dan Türk göçleri nedenleri bakımından farklı bir yapıya sahiptir. Bu nedenler ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi etkenlerin bileşkesini içermektedir.

4. 1. Ekonomik Gerekçeler

Bulgaristan'da demokrasiye geçilmesinin ardından ülke ekonomisinde yapısal dönüşümler kendisini gösterse de iktisadi istikrar tesis edilememiştir. Komünist rejimin asimilasyon politikası nedeniyle 1989'da yaşanan 300 binin üzerinde Türk'ün Türkiye'ye göç etmesiyle tarım ve teknoloji alanlarında öngörülen hedefleri tutturamayan Jivkov rejiminin devrilmesi günümüze değin süregelen ekonomik sorunların esasını oluşturmuştur. Serbest piyasa ekonomisine geçme uğraşısında olan Bulgaristan, 1994 ve 1996-97 yıllarında yaşadığı makro ölçekli ekonomik krizlerin (Dobrinsky 2000: 581-602) yanı sıra eski Doğu Bloğu ülkelerinin genelinde görülen rüşvet, yolsuzluk, yasadışı suç örgütlerinin varlığı gibi bir dizi bileşenin etkisiyle ekonomik açıdan daha da zayıflamıştır.

1997 yılında Batı yanlısı Demokratik Güçler Birliği (DGB)'nin iktidara gelmesinin ardından Avro-Atlantik kurumlara üyeliği dış politikasının temel hedefi haline getiren Bulgaristan, pazar ekonomisine geçmiş ve bir dizi yapısal reformlar gerçekleştirmiştir. Söz konusu reformlar, özelleştirmeler ve AB'den alınan fonlar yardımıyla ekonomik istikrar kısmen tesis edilmiş olsa da 2001 sonrası dönemde ülkedeki göç eğiliminin artması ve bunun günümüze kadar devam etmesi istikrarın sürdürülebilir olmamasına yol açmıştır. Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinde yayınlanan ilerleme raporlarında da reformlardan duyulan memnuniyet dile getirilmiş, ancak rüşvet, yolsuzluk ve adalet sistemi konusunda uyarılmıştır (ec.europa.eu, 15.11.2016). Bulgaristan 2007'de AB üyesi haline gelmesinin ardından ekonomik sorunlar devam etmiştir. Örneğin Şubat 2013'te elektriğe yapılan zamların ardından başlayan protesto gösterileri hükümet değişikliğine yol açarken, halkın ekonomik gidişattan duyduğu memnuniyetsizliğin de göstergesi olmuştur.

Söz konusu genel görüntü içerisinde Bulgaristan, AB üyeleri arasında en fakir ülke durumundadır. Ülkenin iktisadi altyapısı zayıf ve işgücü göç etme eğiliminde olup halkın satın alım gücü düşük bir seviyededir. Ülkedeki asgari ücret 2010 yılında 240 leva (123 Avro) iken, 2016'da 420 leva (215 Avro) olmuştur. Bu rakam 2016 için Belçika'nın (1501 Avro) yaklaşık 1/7'si kadardır. Diğer taraftan, Bulgaristan'ın 2016 yılı Dünya Mutluluk Raporu sıralamasında 157 ülke arasında 129. olarak Irak'ın ve Filistin'in dahi gerisinde kaldığını belirtmek gerekir (worldhappiness.report, 5.12.2016). Ayrıca 1997-2014 arası dönemde yapılan her genel seçimde Bulgaristan halkı başbakanlık vitrinini yenilemiştir. Bu durum halkın ekonomik sorunlardan duyduğu rahatsızlığı ve geleceğe dair karamsar ruh halini yansıtmaktadır (www.esiweb.org, 15.11.2016).

Bulgarların dahi memnun olmadığı ekonomik yapı içerisinde Türkler azınlık konumları nedeniyle ekonomik sorunlardan çoğunluğa nazaran daha fazla etkilenmektedir. Yukarıda belirtilen yapısal problemlerin yanı sıra Türklerin yoğun olarak yaşadıkları Rodop ve Deliorman bölgelerinde ekonomik yatırımların yapılmadığı görülmektedir (Özlem 2008: 136). Bununla birlikte, bu bölgelere yönelik yabancı yatırımlara ve özellikle Türkiye kaynaklı girişimlere karşı bürokratik engeller yaşanmaktadır. Bulgar karar alıcıların bu noktadaki tercihi Türklerin yaşadıkları bölgeler değil, Sofya, Filibe (Plovdiv), Varna ve Burgaz gibi büyük ölçekli şehirler olmaktadır. Kırsal bölgelerde yaşayan Türkler ise yatırımların olmaması nedeniyle daha çok klasik üretim aracı olan tarım ve hayvancılıkla uğraşmak zorunda kalmaktadır. Ülkenin genel ekonomik yapısı içerisinde her iki sektörün de olumsuz şartları içerdiğini belirtmek gerekir. Örneğin Kırcaali bölgesinde tarım alanında en fazla üretimi yapılan tütünün 2016 yılı içerisinde aracı şirketler tarafından kilosu en yüksek 7 levadan³ satın alınmıştır. 4 kişilik işgücü olan bir ailenin yıllık ortalama 1.200 kilo tütün üretebildiğini esas alırsak toplamda bir yıl için elde edilen 8400 levalık gelirin aylık karşılığı 700 leva olmaktadır. Bu da kişi başına $700/4=175$ leva yapmaktadır. Aynı kişinin sigorta primi olarak 75 leva ödemesi gerektiği düşünülürse aylık kazanç 100 levaya düşmektedir. Hâlbuki Kırcaali'nin yaklaşık 60 km güneyinde yer alan Yunanistan'daki tütün tarlalarında çalışan bireyler mevsimlik olarak Euro-Leva kur farkından dolayı daha fazla gelir elde edebilmektedir. Nitekim bu yolu tercih eden Türklerin sayısı Yunanistan'da yaşanan ekonomik krize karşın son yıllarda artış kaydetmiştir. Dolayısıyla tütün üretimi artık kazançlı bir uğraş olmadığından Bulgaristan Türkleri için cazibesini yitirmiştir. Söz konusu durumun oluşmasında 2009'da iktidara gelen GERB partisinin kota uygulaması da etkili olmuştur. Bu konuda ortaya çıkan sonuç Türklerin adeta göç etmeye teşvik edildiğidir.

Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün 2015 yılı verilerine göre ülkedeki Türkler arasında işsizlik ve yoksulluk oranı hayli yüksektir. 2015 yılı itibarıyla Bulgaristan'da işsizlik oranının yüzde 10,1 olduğu dikkate alındığında, aynı yıl için Türkler arasında işsizlik oranı yüzde 28,2, yoksulluk oranı ise yüzde 36,4 olarak gerçekleşmiştir (www.nsi.bg, 12.11.2016). Bu bağlamda, Bulgaristan Türklerinin oldukça güç ekonomik şartlar altında bulunduğu ileri sürülebilir. Diğer taraftan, Bulgaristan Türklerinin çeşitli dönemlerde ve özellikle 1989 yılı sonrasında Türkiye'ye göç eden akrabalarının büyük bir bölümünün refah düzeyinin ortalama (ve üzeri) bir durumda bulunması geride kalanlarda göç etmeye yönelik bir algı yaratmaktadır. Ayrıca bu göçmen grubun son yıllarda daha önce göçle birlikte geride bıraktığı evlerine tadilat yapmaya başladığı ve yılın belli bir süresini doğduğu topraklarda geçirdiği görülmektedir. Dolayısıyla göçmen ve soydaş grup arasında ortaya çıkan ekonomik fark soydaşı göçte teşvik etmektedir. Hatta

³ Tütünün kalitesine göre kilogram başına fiyatı değişmektedir. Bulgaristan'ın kuzey bölgesinde bu rakam 2016 yılı içerisinde 10 levaya ulaşmıştır.

2001 sonrası dönemde AB ülkelerine göç eden soydaşların da Bulgaristan şartlarına göre iyi bir gelir elde etmeleri ve ekonomik durumlarını iyileştirmeleri göç etme eğiliminde olmayan soydaşlara ikinci bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Özetle 2001 sonrası Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerinde ekonomik gerekçeler asıl etken olmuştur.

4. 2. Sosyal ve Kültürel Nedenler

2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan yaşanan Türk göçlerinin gerekçelerinden biri olarak aile birleşimi ön plana çıkmaktadır. Genellikle geçici göçlerin kalıcı hale gelmesi sonrasında göçmen, ailesinin diğer fertlerini de yanına almaktadır. Başlangıçta göçmenin eşi giderken, ardından çocukların da dâhil olmasıyla aile birleşimi gerçekleşmektedir. Özellikle ebeveynlerin eğitim bağlamında çocuklarının Batı Avrupa ülkelerinde daha donanımlı yetişeceklerini düşünmesi genç nüfusun azalmasına yol açmaktadır.

Eğitim Düzeyi	Bulgarlar (%)		Türkler (%)		Romanlar (%)	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Yüksek Öğrenim	19.2	25.6	2.4	4.9	0.2	0.5
Ortaöğrenim	47.6	52.3	21.9	29.7	6.5	9.0
Ortaokul	24.9	18.0	46.9	44.5	41.8	40.8
İlkokul	6.9	3.4	18.6	13.4	28.3	27.9
Okuma-Yazma Bilmeyenler/Okula Gitmeyenler	1.4	0.9	10.2	7.5	23.2	21.8

Tablo 2. Bulgaristan'daki Etnik Grupların Eğitim Düzeyi (2001-2011)⁴

Sosyo-kültürel gerekçeler bağlamında Türk göçlerinin altyapısının daha derin olduğu görülmektedir. Öyle ki Bulgaristan Türklerinin eğitim, dil, basın-yayın ve dini alanlarda yapısal sorunları bulunmaktadır. Eğitim açısından bakıldığında, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, Türklerin 2011 yılı verileri itibarıyla lise ve yüksek öğrenim alma durumlarında iyileşme görülse de halen oran itibarıyla Bulgarların yaklaşık 1/5'i kadardır. Bu oran lisansüstü eğitim düzeyinde azalma eğilimindedir. Ayrıca Türklerin komünist rejimde kapatılan azınlık okulları halen açılmadığından, Türk öğrenciler eğitimlerini devlet okullarında sürdürmektedir. Bu okullarda da Türkçe anadili dersi seçmeli olarak ebeveynin yazılı talebiyle haftada 4 saate kadar okutulabilmektedir. Ancak 1992-93 yıllarında yaklaşık 114 bin Türk öğrenci Türkçe anadili dersi alırken, bu sayı 2010-11 itibarıyla radikal bir biçimde 7 bin seviyesine inmiştir (Zhelyazkova vd. 2012: 41). Basın-yayın faaliyetleri bağlamında Bulgaristan Türklerinin ulusal ölçekte herhangi bir TV kanalı, radyosu veya gazetesi bulunmamaktadır. Bulgaristan Ulusal Televizyonu BNT'de ülke haberleri günde 10 dakika Türkçe verilirken, aynı şekilde Ulusal Radyo'da da bazı Türkçe programlar yapılmaktadır. Gazete ve dergi

⁴ Tablo 2'deki veriler Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nü referans gösteren www.bghelsinki.org'tan alınmıştır.

bağlamında da Kırcaali Haber, Müslümanlar, Mozaik ve Alev gibi yerel ölçekli az sayıdaki neşriyat bulunmaktadır (Yenisoy 2010: 6-12). Dini boyutta ise aşırı milliyetçi grupların İslam karşıtı refleksleriyle vakıf mallarının iadesi ve Başmüftülük seçim süreçlerinde yaşanan hukuk sorunları ön plana çıkmaktadır.

Bulgaristan Türkleri kültürel açıdan hayati önem taşıyan alanlarda yaşadığı sorunların yanı sıra günlük hayatta da ayrımcı muamelelere maruz kalmaktadır. Bulgarların önemli bir bölümünün ve özellikle aşırı milliyetçi grupların tarihsel gerekçelerle Türk azınlık ve Türkiye karşıtı refleksleri kuvvetlidir. Zira Türkler, Bulgar ulusal kimliğinin oluşumundaki "öteki" unsurunu teşkil etmektedir. Bulgaristan Türklerine Sofya yönetimince uygulanan politikalar dikkate alındığında, öteki kavramının ifade ettiği anlam daha net hale gelmektedir. Tarihsel gerekçelerin yanı sıra popülizmin ülke siyasetinde ivme kazanması Türkleri aşırı milliyetçi grupların nefret söylemindeki hedefi haline getirmektedir. Söz konusu aşırı milliyetçi grupların 3 bin kişiyle Filibe (Plovdiv)'deki Cuma Camii'ne taşlı ve molotoflu saldırı düzenlemesi, Osmanlı döneminden kalma mezar taşlarının kırılması, Kırcaali'de belediye binası önündeki Türk bayrağının indirilmeye çalışılması, Sofya'daki Banyabaşı Camii'nde ibadet eden kişilere şiddet uygulanması, cami ve sokak duvarlarına Türk ve Müslümanlara hakaret eden yazılar yazılması gibi bir dizi husus son 5 yıl içerisindeki Türk ve Müslümanların maruz kaldığı fiili saldırıların ve nefret söyleminin birkaç örneğini oluşturmaktadır. Öyle ki Bulgaristan Türkleri ülkede nefret söylemine en fazla maruz kalan Romanların ardından ikinci gruptur (eeagrants.org, 22.10.2016). Bulgar çoğunlukta Türklere yönelik basmakalıp düşüncelerde ise "intikamcı", "zalim" ve "dini fanatik" gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır (www.dnevnik.bg, 23.10.2016). Ancak Türk dizilerinin Bulgaristan'da yaygınlaşmasıyla beraber bu kavramlar değişme eğilimine girmiştir (www.vesti.bg, 24.06.2016).

Öte yandan, Türk ve Müslüman grupların nitelikli bireyleri ülkenin büyük şehirlerinde isimleri nedeniyle iş bulma konusunda zorluk yaşamaktadır. Türkçe isimlere sahip olan bireylere çoğunluk grup tarafından önyargılı bakılmaktadır. Bulgaristan siyasal eliti ve entelektüellerin oluşturduğu seçkin kesim Türklere karşı mesafeli ve pragmatik bir tutum içerisindedir. Bulgaristan'daki Türk toplumunun genel olarak köylü, fakir ve yüksek eğitimden mahrum görüntüsü Bulgar seçkinleri bu yola itmektir. Bir Türk'ün Bulgar sosyetesine kendini kabul ettirebilmesi için onlar gibi davranması, kimlik meselesini aşmış olması ve mükemmel derecede aksansız Bulgarca konuşması gerekmektedir. Diğer bir deyişle Türk, etnik ve dini kimliğinden arındıktan sonra Bulgar seçkinler tarafından dikkate alınmaktadır.

Özetlemek gerekirse, sosyo-kültürel hayatta Bulgaristan Türklerinin yaşadığı sorunlar ülkeden Türk göçlerinin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan gerçekleşen Türk göçlerinde her ne kadar ekonomik gerekçeler kadar ön plana çıkmasa da ülkenin sos-

yo-kültürel ortamından doğrudan etkilenmeleri nedeniyle önemlidir. Esasen bu durum Türklerin kendi içlerinde izole bir hayat yaşamalarına neden olmakta ve Bulgaristan'a olan aidiyetlerinin azalmasına yol açmaktadır. Geline nokta, Türk azınlık kendi evinde uydu antenler vasıtasıyla Türkiye'deki TV kanallarını takip ederken, günlük hayatta Türkiye'deki siyaset, ekonomi ve spor haberleri Bulgaristan'da bu konularda yaşanan gelişmelerden daha baskın bir şekilde sohbet konusu olmaktadır. Ancak Türk azınlık mensubunun evinde/zihnindeki atmosfer ile toplumsal hayatın realitesi arasındaki derin fark, bir müddet sonra tatminsizliğe dönüşmekte ve göç olgusunu gündeme getirmektedir.

4. 3. Siyasetin Etkisi

Ekonomik ve sosyo-kültürel etkenlerin yanı sıra siyasi gerekçeler de Bulgaristan'dan Türk göçlerinde etkili olmaktadır. Bulgaristan'da demokratik dönemde yaşanan iç siyasi gelişmeler ülkede siyaset kurumunun yıprandığı ve halkın siyasilere güven duymadığı bir konjonktür yaratmıştır. Nitekim 1997-2014 arası dönemde yapılan 6 genel seçimde hükümeti kuran siyasi aktörler farklı olmuştur. Ayrıca ülke genelinde rüşvet ve yolsuzluğun yaygın olması siyasilere itibarının azalmasına yol açmaktadır. Söz konusu yolsuzluk faaliyetleri Bulgaristan halkının gelirini doğrudan olumsuz etkilemektedir (www.capital.bg, 15.11.2016). Siyasete duyulan güvensizliğin bir diğer göstergesi ise ülkede yapılan seçimlere katılım oranlarının yüzde 50 seviyesini nadir olarak geçmesidir. Zira Bulgaristan halkı siyasetin yaşam şartlarında bir değişiklik yaratacağına inanmamaktadır. 1997 beri her seçimde iktidar değişse de ortaya çıkan genel durum itibarıyla siyasi partiler birbirlerinin türevi olmaktan öteye geçememekte ve ülkenin yapısal sorunları varlığını sürdürmektedir.

Bulgaristan Türkleri ülkedeki siyasi gelişmelerden çoğunluk gruba nazaran daha fazla etkilenmektedir. Bunun yanında Türk toplumu kendi iç siyasi gelişmeleri nedeniyle de göç etme eğilimindedir. Üyelerinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu 1990'da kurulan Hak ve Özgürlük Hareketi (HÖH) azınlık haklarının savunulması konusunda başarısız bir tablo çizmiştir. 1990'lı yılların başında isimlerin iade edilmesi, devlet tarafından el konulmuş gayrimenkullerin geri alınması ve Türkçe'nin seçmeli ders olarak müfredata konulması (Oran 1993: 127-128) gibi sembolik iyileştirmeler dışında Türklerin haklarında makro gelişmeler olmamıştır. Bilakis ülkede 2005 sonrası milliyetçi siyasi akımların güçlenmesiyle birlikte mevcut haklarda gerileme ihtimali dahi belirmiştir (aa.com. tr, 25.10.2016).

Bulgaristan Türkleri yaşadıkları yerlerdeki nüfuslarıyla orantılı olarak sadece seçimler vasıtasıyla önemli yerlerde görev yapmaktadır. Öyle ki orduda, yargıda, bürokraside üst düzey makamlara atanan Türklere pek rastlanmamaktadır. Esasen Bulgaristan Türkleri seçimlerde tercihlerini genel olarak HÖH'ten yana kullanmıştır. Bunda partinin 2016 yılına kadar Türkleri temsil noktasındaki monopol konumu etkili olurken, en temelde temsilcisi olarak "İvan yerine Mehmet'i görme" isteği yer almıştır. Ancak

söz konusu durum Bulgaristan Türklerinin genel olarak ülke siyasetine özelde ise HÖH'e karşı umutsuzluk halini ortadan kaldırmamıştır. Bulgaristan'da şehir nüfusuna oranla en fazla Türk'ün yaşadığı yer olan Kırcaali, 5 Ekim 2014'te yapılan parlamento seçimlerine yüzde 35, 2'lik katılım oranıyla en düşük yer olmuştur. Son olarak 6 Kasım 2016'da yapılan iki turlu Bulgaristan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de Kırcaali'den ilk turda yüzde 32, ikinci turda yüzde 29, 9 katılım oranı bu kapsamda verilebilecek bir örnektir (www.cik.bg, 20.11.2016). Özetle Bulgaristan Türklerinin ülke genelinde ve kendi içsel denkleminde siyaset kurumuna güven duymadığı ve siyasilerin karar alma makamındaki etkin kişiler olarak yaşam şartlarında gelişme sağlayamayacağını düşünmektedir. Bu durum göç eğilimini artıran yardımcı bir unsur olmaktadır.

Sonuç

2001 yılına kadar Bulgaristan Türklerinin göç rotasını Türkiye oluşturmalarına karşın, 2001 sonrası dönemde göç hareketleri Batı Avrupa ülkelerine yönelmiştir. Avrupa'ya yapılan bu göçler Bulgaristan Türklerinin nüfusunu nitel ve nicel anlamda değiştirme potansiyeli taşımaktadır. Demokratik dönemde Bulgaristan'da yapılan üç nüfus sayımı itibarıyla ülkedeki Türk nüfusunda görülen ciddi azalma belirtilen potansiyeli doğrulamaktadır. Dolayısıyla 2001 sonrası dönem Türk göçlerinin hedef ülke, göç etme nedenleri, süre, etnik kapsam ve sonuçları bağlamında önceki dönem göçlerinden farklı özellikler taşıdığı görülmektedir.

Belirtilen dönemdeki Türk göçlerinde gerekçeler bağlamında en önemli husus olarak ekonomi ön plana çıkmaktadır. Bulgaristan'da genel ekonomik gidişattan duyulan memnuniyetsizliğin yanı sıra Bulgaristan Türkleri arasında yoksulluğun ve işsizliğin yüksek bir ivmede olması bu göç hareketini doğrudan etkilemiştir. Ayrıca Türklerin yoğun olarak yaşadığı Rodoplar ve Deliorman bölgelerinde ekonomik yatırımların ülke geneline kıyasla düşük olması ile Türkiye ve Avrupa'ya giderek yaşam şartlarını iyileştiren göçmenlerin durumu geride kalan soydaşı göç etmeye yönlendirmektedir. Diğer taraftan, Bulgaristan Türklerinin sosyo-kültürel hayatta maruz kaldığı ayrımcılıklar ile azınlık hakları konusunda demokratik dönemde makro kazanımların elde edilememesi göçü teşvik eden bir diğer husus olmuştur. Genel anlamda Bulgaristan halkının özelde Türklerin ülkedeki siyasilere duyduğu güvensizlik de göç nedenleri arasında gösterilebilir.

Çalışmada ortaya çıkan bulgular kapsamında 2001 sonrası dönemde Bulgaristan'dan 250 binin üzerinde Türk AB ülkelerine göç etmiştir. Söz konusu sayısal değer artma eğiliminde olup Bulgaristan'da Türk varlığı açısından tehdit oluşturmaktadır. Öyle ki Türklerin yoğun olarak yaşadığı kırsal bölgelerde köylerin ıssızlaşmaya başladığı, geride sadece yaşlı nüfusun kalmakta olduğu ve aile birleşimi yoluyla gerçekleşen göçlerle birlikte Türk nüfusun geleceğini kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, Bulgaristan Türkleri için yaşamsal öneme sahip

alanlardaki sorunların kronikleşmeye başladığı ve ekonomik kaygıların kimlik mücadelesinin önüne geçtiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AĞANOĞLU Yıldırım (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- APAP Joanna – CARRERA Gergio – KİRİŞÇİ Kemal (2004). "Turkey in the European Area of Freedom, Security and Justice", *EU-Turkey Working Papers*, Center for European Policy Studies, No. 3/August: 1-52.
- ATASOY Emin (2011). *Bizden Olan Ötekiler Asimilasyon Kısacasında Bulgaristan Türkleri*, Bursa: MKM Yayıncılık.
- BIYIKLIOĞLU Tefik (1987). *Trakya'da Milli Mücadele*, I. Cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- CRAMPTON R. J. (2007). *Bulgaristan Tarihi*, çev. Nuray Ekici, Bursa: Jeopolitika Yayınları.
- ÇEÇEN Berrak (2016). "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gelen Düzensiz Göçmenlerin Yasallaşma Süreçlerinde Değişen Yasal Düzenlemelerin Rolü", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 15, Sayı:29, Bahar 2016/2: 265-282.
- DANIŞ Didem – PARLA Ayşe (2009). "Nafile Soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri örneğinde Göçmen, Dernek ve Devlet", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 114: 131-158.
- DOBRINSKY Rumen (2000), "The Transition Crisis in Bulgaria", *Cambridge Journal of Economics*, 24, February: 581-602.
- KAMİL İbrahim (1989). *İkili ve Çok Taraflı Siyasi Antlaşmalar, İnsan Haklarına İlişkin Belgeler ve Bulgar Anayasasına Göre Bulgaristan'daki Türklerin Hakları*, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
- KONUĞMAN R. Ercüment (1990). *Tarihi Belgeler Işığında Büyük Göç ve Anavatan (Nedenleri, Boyutları ve Sonuçları)*, Ankara.
- KOYTÇHEVA Elena– PHILIPOV Dimiter (2008). "Bulgaria: Ethnic Differentials in Rapidly Declining Fertility", *Demographic Research*, Vol. 19: 361-402.
- LÜTEM Ömer E. (2000). *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989, Cilt I, 1983-1985*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- MCCARTHY Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, 7. Baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- ORAN Baskın (1993). "Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı:1: 121-147.
- ÖZLEM Kader (2016). *Türkiye'nin Balkan Türkleri Politikası (1991-2014)*, Bursa: Dora Yayıncılık.
- SOYSAL İsmail (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- ŞİMŞİR Bilal N. (1985) "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı, Bildiriler 7 Haziran 1985*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2009). *Bulgaristan Türkleri*, 2. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TURAN Sibel (2005). *A Historical Perspective for Turkey-Bulgaria Relations in Terms of Balkan Dimension*, Sofia: Paradigma.
- YENİSOY Hayriye Süleymanoğlu (2007). *Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitim Davası (1877-2007)*, Bursa: BGF Yayınları.
- YENİSOY Hayriye Süleymanoğlu (2010). "Bulgaristan'da Türkçe Basın Hayatı (1865-2009)", *Balkanlar'da Türk Kültürü*, Sayı: 83.
- ZHELYAZKOVA Antonina – AVRAMOV Orlin – KOSSEVA Maya – PETKASHEV Lubomir (2012). *Obrazovatelni Problemi na Turските Detsa v Bilgarskoto Uçilište*, Sofiya: IMIR.

Gazete ve İnternet Kaynakları

- "Di Tsait': Dramatiçnoto İztıçanena Mozitsi ot Bılgariya Spira Reformite", 24 Chasa, 19.08.2016, <https://www.24chasa.bg/novini/article/5717184>, (28. 10. 2016).
- "1000 Meditsi Godişno Emigrirat ot Bılgariya", *BTV Novinite*, 25.11.2013, <http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/1000-meditsi-godishno-emigrirat-ot-balgariya.html>, (28. 10. 2016).
- "2004 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession", *Commission of the European Communities*, Brussels 6.10.2014, ss.12-21; http://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2004/rr_bg_2004_en.pdf, (15. 11. 2016).
- "Bılgarskite Emigrantisa Nay-Golemite İnvestitori u Nas", *Bılgarsko Natsionalno Radio*, 18.03.2014, <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100357473/balgarskite-emigranti-sa-nai-golemite-investitori-u-nas>, (28.10. 2016).
- "Bulgar Hükümetine 'Türkçe Yayın' Şantajı", *Anadolu Ajansı*, 19.11.2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/bulgar-hukumetine-turkce-yayin-santaji/100162>, (e. t. 25.10.2016).
- "Dokladna TSİD: V Bılgariya İma Vırhovenstvona Korupsiyata", *Kapital*, 6 Yuli 2016, http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2016/07/04/2789710_v_bulgariia_ima_vurhovenstvo_na_korupciyata/, (15. 11.2016).
- "European Union and Roma Factsheet – Bulgaria", *European Commission*, 4 April 2014, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2014/bulgaria_en.pdf, (12.09.2016).
- "İndikatoriza Bednost i Sotsialno Vključvane Prez 2015 Godina", *Natsionalen Statistiçeski İnitut*, http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/SILC2015_U9QJAY2.pdf, ss. 5-6, (12.11.2016).

- "Natsionalna Strategiyaza Demografsko Razvitie na Republika Bulgariya (2006g. -2020g.)", *Ministerski Sivet Portal za Obştestveni Konsultatsi*, s. 7, <http://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=603>, (09.10.2016)
- "Ofitsialno: 3, 5 Miliona Bilgari Jiveyat İzvın Bulgariya", *24 Chasa*, 25 May 2016, <https://www.24chasa.bg/novini/article/5530895>, (22.10.2016).
- "Okolo 3 Mln. DuşisaBılgarskiteEmigranti", *Dnes*, 26 Avgust 2016, <http://www.dnes.bg/obshtestvo/2013/08/26/okolo-3-mln-dushi-sa-bylgarskite-emigranti.197335>, (22.10.2016).
- "Prebroyavane 2011 – Okonçatelni Danni", *Natsionalen Statistiçeski İstitut*, <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>, (09.10.2016).
- "Public Attitudes Towards Hate Speech in Bulgaria", *Open Society Institute-Sofia*, 28 November 2013, Sofia, s.10, http://eeagrants.org/content/download/10153/140133/version/1/file/131128Hate_speech_report_ENG_interactive.pdf, (22.10.2016).
- "Romania and Bulgaria EU Migration Restrictions Lifted", *BBC*, 1 January 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-25565302>, (11.10.2016).
- "EK: Dirjavite ot EC da ne Eksploatirat Çujdi Rabotnitsi", *Standart*, 01. 01. 2014; http://www.standartnews.com/svyat-evropeyski_sayuz/ek_darzhavite_ot_es_da_ne_eksploatirat_chuzhdi_rabotnitsi-219946.html, (11.10.2016).
- "Stereotipite na Bilgarina za Romite, Gırtsi i Evrei", *vesti.bg*, 26 April 2014, <http://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/stereotipite-na-bylgarina-za-romi-gyrçi-i-evrei-6010722>, (24.06.2016).
- "Submission to the Committee on Economic, Social and Cultural Rights Regarding the Consideration of the Fourth and Fifth Periodic Reports of Bulgaria", *Bulgarian Helsinki Committee, 49th Session (12-30 November 2012)*, Geneva, 1 September 2012, Sofia – Bulgaria, s.9, <http://www.bghelsinki.org/media/uploads/files/bhc-cescr-sumbission.pdf>, (20.06.2016).
- "Transition and Happiness: A Bulgarian Paradox?", *European Stability Initiative*, December 2014, http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_158.pdf, (15. 11. 2016).
- "Za 20 Godini Turtsite Zapoçnaha da İzgeljdat za Bılgarite Po-Dobroduşni, Romite-Po-Veseli", *Dnevnik*, 15 Noemvri 2013; http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2013/11/15/2183092_za_20_godini_turcite_zapochnaha_da_izglejdat_za/, (23. 10. 2016).
- "Za Bilgarite Berlinskata Stena Pada Dnes, Zayavi Petır Stoyanov", *News.bg*, 01.12.2000, <https://news.bg/archive/za-balgarite-berlinskata-stena-pada-dnes-zayavi-petar-stoyanov.html>, (23.10.2016).
- "Za da Pituvame Svobodno v Şengen, Triyabva da Spazvame Pravilata", *Mediapool*, 10 April 2001, <http://www.mediapool.bg/za-da-patuvame>

Kader Özlem

- svobodno-v-shengen-tryabva-da-spazvame-pravilata-news43026.html, (25. 10. 2016).
- Ayn Tarihi*, 27 Nisan 2002.
- <https://www.cik.bg/>, (20. 11. 2016).
- National Statistical Institute - Statistical Reference Book 2015*, Sofia, 2015, s. 28, http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/StatBook2015_en.pdf, (10. 10. 2016).
- T. C. Resmî Gazete*, 09.05.2007.
- T. C. Resmî Gazete*, 20.06.1926.
- T. C. Resmî Gazete*, 31.07.1969.
- World Happiness Report 2016*, ed. John Helliwell – Richard Layard – Jeffrey-Sachs, http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2016/03/HR-V1_web.pdf, s. 129, (5. 12. 2016).

TURKEY'S CULTURAL DIPLOMACY AND SOFT POWER POLICY TOWARD THE BALKANS*

Muharrem EKŞİ**

ABSTRACT

This article examines Turkey's Balkan policy in 2000s within the framework of cultural diplomacy and soft power. Turkey followed a security-oriented policy due to the conflicting dynamics of the region in 1990s while it chose a cultural diplomacy based soft power diplomacy due to the relative stability in the region in 2000s. In this context, the main research question of this paper was determined to be "what is the changing aspect of Turkey's Balkan policy in 2000s?" The fundamental argument within the framework of this question is that Turkey's Balkan policy during the AK Party reign is that the country mainly followed a strategy to increase cultural-social effectiveness in the region through a soft power policy on the basis of the public-cultural diplomacy. In this framework, the other two arguments of the study are as follows: Firstly, Turkey opted to develop its relations with the Balkans on the societal and cultural levels. The reason is the historical and cultural ties are the most significant ties of Turkey with the region. Turkey desired to revive these ties through cultural diplomacy. Secondly, Turkey followed a policy of being a soft power in the region. Therefore, Turkey opted to implement the instruments of the public and cultural diplomacy. The Yunus Emre Institute, TİKA, TRT and Anatolian Agency were introduced in 2000s as the instruments that generate the soft power of Turkey in the region.

Keywords: Balkans, Turkish Foreign Policy, Cultural Diplomacy, Soft Power, Public Diplomacy, Yunus Emre Institute, TİKA.

ÖZ

Bu makalede 2000'lerdeki Türkiye'nin Balkan politikası, kültür diplomasisi ve yumuşak güç çerçevesinde irdelenmiştir. 1990'larda bölgenin çatışmacı dinamikleri nedeniyle güvenlik odaklı politika izleyen Türkiye, 2000'lerde bölgenin görece istikrarlı olması nedeniyle kültürel diplomasi temelli yumuşak güç odaklı politika izlemiştir. Bu bağlamda bu makalenin temel araştırma sorusu, 2000'lerde Türkiye'nin Balkan politikasının değişen yönü nedir? olarak belirlenmiştir. Bu soru çerçevesinde araştırmanın temel argümanı, AK Parti dönemi

* This paper was presented in the *1st International Research Congress on Social Sciences*, Bosnia and Herzegovina on December 28, 2015.

** Asst. Prof., International Relations, Kırklareli University, ORCID: 0000-0003-2323-7898, muharremeksi@klu.edu.tr.

Türkiye'nin Balkan politikası, ağırlıklı olarak kamu-kültür diplomasisi temelinde yumuşak güç politikası izlenerek bölgede kültürel-toplumsal etkinliği artırma stratejisinin izlendiğidir. Bu çerçevede araştırmamızın diğer iki argümanı ise şöyle devam etmektedir: Birincisi, Türkiye bu dönemde Balkanlarla ilişkilerini toplumsal ve kültürel düzeyde geliştirme politikasını tercih etmiştir. Çünkü Türkiye'nin bölgeyle en önemli bağlantısını tarihsel ve kültürel bağlar oluşturmaktadır. Türkiye, kültür diplomasisi ile bu bağları tekrar canlandırmak istemiştir. İkincisi, Türkiye, bölgede yumuşak güç olma politikası izlemiştir. Bunun için Türkiye, kamu ve kültür diplomasisinin araçlarını uygulamayı tercih etmiştir. Yunus Emre Enstitüsü, TİKA, TRT ve Anadolu Ajansı bölgede Türkiye'nin yumuşak gücünü üreten enstrümanları olarak 2000'lerde devreye girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Türk dış politikası, Kültür diplomasisi, Yumuşak Güç, Kamu Diplomasisi, Yunus Emre Enstitüsü, TİKA.

In 1990s Turkey had intrinsically pursued security-focus policy due to instability and conflicts in the Balkans, but it has unlikely adopted a soft power-oriented policy for enhancing societal-cultural effectiveness during AK Party era after the relative stabilization in the region in 2000s. From this point of view, it could be assert that the ruling government has principally formulated Balkan policy through the historical and cultural legacy. In this context, Turkey's Balkan strategy during AK Party decade defines as public diplomacy-based, cultural diplomacy-focus and the instruments of soft power-oriented. Turkey's policy for enhancing its influence by accentuating common culture and history in particular the legacy of Ottoman has led to a perception of threat as Neo-Ottomanist, revisionist and hegemonic policy both in the region and in academic circle. Therefore, the Foreign Minister Davutoğlu's speech of calling for Turkey's leadership to the integration of countries of the region by underling the Ottoman history in the inauguration of the Yunus Emre Institute Turkish Cultural Center in Bosnia has been a mainstay of the Neo-Ottoman perception. Whereas, Turkey's encouraging and supporting the integration of the countries of region with the EU and NATO is in contradiction with the Neo-Ottoman claims. On the other hand, this policy can be defined as public diplomacy that is quite different from the previous periods of Turkey's Balkan policy.

Ak Party has initiated to implementation of soft power institutions such as Yunus Emre Institute Cultural Centers and the Office of Public Diplomacy, The Presidency for Turks Abroad and Related Communities opened by the ruling government and previously opened but made more effective institutions of TİKA, TRT, Anadolu Agency and Diyanet Foundation in order to strengthen Turkey's historical and cultural ties in the Balkans by AK Party rule. In the framework of public diplomacy approach Turkey has maintained a policy of building direct relations with the Balkan people. To that effect, this policy provides Turkey both a much wider sphere of influence and building deeper relations with the living people of the region. In

this context, Turkey's social and cultural dimension of the Balkan policy is analyzed in terms of the activities of cultural diplomacy institutions. In this article, Turkey's Balkan policy is scrutinized within the framework of education diplomacy, diaspora diplomacy, cultural diplomacy, TV diplomacy and public diplomacy comprising all of them.

On the other hand, Turkey had the chance in 1990s to increase its effectiveness by following a joint policy with the US in the Balkans as a NATO member. In 2000s, Turkey was left alone when the US changed its Balkan policy while they acted jointly in 1990s. In other words, the operation area of Turkey in the Balkans was restricted when its ally in the region shifted its focus to other regions. The US transferred the responsibility of the Balkans to EU and started to reduce its (particularly military) presence in the region (Uzgel 2001:691). In 2000s, the US and the EU reached an agreement for the Balkans to be included in the EU integration process. Therefore, the EU and particularly Germany started to increase their effectiveness in the Balkans. On the contrary, Turkey followed a policy to integrate the Balkan countries under the leadership of Turkey within the framework of the foreign policy, the theoretical foundation of which was determined by Mr. Davutoğlu as an advisor. This was the start of a period of rivalry between Turkey and EU-Germany in the Balkans in 2000s. In this soft competition, Turkey chose the cultural diplomacy strategy to increase its effectiveness in the Balkans once again. Thus, Turkey followed a soft power policy by re-strengthening its historical and cultural ties in the region.

1. Cultural diplomacy and Soft power

1.1 Cultural Diplomacy

Cultural diplomacy is essentially accepted as a branch or type of public diplomacy. Cultural diplomacy covers the activities of the public diplomacy in the fields of culture and art. The definition of cultural diplomacy as a separate type of diplomacy is due to the prominence of the fields of culture and art in public diplomacy. Cultural diplomacy, which is a type or a branch of the public diplomacy with regards to the activities of culture and art, is in fact intertwined with public diplomacy. The culture and art activities of public diplomacy clearly show that it involves culture. What is different is the fact that a new art of diplomacy is evolving as cultural diplomacy. Therefore, it acquired a unique place in the diplomacy terminology as a separate concept. In most of the literature, cultural diplomacy is mentioned as a sub component of public diplomacy (Simon 2009:1). While there are many definitions of cultural diplomacy in the literature, the definition of Milton Cummings is the most referred one, which reads as the exchange of values, ideas and culture-art elements (Cummings 2003:1). With this respect, cultural diplomacy can be considered as the building of civil relations directly between individuals and peoples including culture and art activities based upon individuals and civil society. This provides states with the manoeuvre possibility in a broad area as well as with the opportunity to deep-

en their influence. This way states carry out cultural communication and interaction activities through cultural diplomacy.

Furthermore, public diplomacy that includes various types of diplomacy including cultural diplomacy, diaspora diplomacy, foreign aid and humanitarian diplomacy, and digital diplomacy is a concept that emerged in the US in 1960s in the modern sense (Snow and Taylor 2009:6). Edward Murrow, a former diplomat, defined public diplomacy in 1965 as “covering the dimensions of international relations beyond the traditional diplomacy, public opinion making of governments in other countries, interaction of private and interest groups with other countries, intercultural communication process” (Gullion, “What is Public Diplomacy?”). The Turkish Dictionary published by the Turkish Language Agency defines public diplomacy as “the policy implemented in order to explain the thoughts, goals, ideals, current policies, institutions and culture of a nation to the public opinion of foreign countries”. Based on these definitions, public diplomacy is based on state-society relations, society-society relations and cultural relations in particular instead of state-state relations that are different from the traditional diplomacy. As it is, public diplomacy is implemented with the new institutions, instruments, methods and mechanisms of public diplomacy instead of the institutions of the conventional diplomacy. This new diplomacy style is carried out by the cultural institutions addressing to the civil domain instead of ministries of foreign affairs. In public diplomacy, programs such as public relations, image-reputation-prestige management and perception management, propaganda, lobbying, nation branding, agenda setting and information through communication tools are implemented instead of the official mechanisms of the traditional diplomacy with respect to instruments and methods. Therefore, it can be said that the culture-art activities, language teaching, international scholarship programs, different culture and international exchange programs are added to the field of diplomacy which diversifies foreign policy and develops new relation styles for the cultural and social deepening of international relations. In this aspect, states develop and even deepen culture-based international relations through public diplomacy, which involves building society based relation in the civil sphere. Turkey also increases its influence in the Balkans through public diplomacy by establishing civil and sincere relations directly with the people of the region. It can be argued that Turkey gets a far broader area of activity and operation in the Balkans than its rivals through social and cultural activities of the soft power and public-cultural diplomacy institutions like TİKA and Yunus Emre Institute Turkish Culture Centers. Likewise, Turkey uses almost all types, instruments and mechanisms of public diplomacy effectively in the Balkans instead of the limited field and instruments of the conventional diplomacy. Thus, it broadens its influence in the social scope and deepens it in the cultural domain.

In fact, the use of culture in the field of diplomacy is not a new phenomenon. Culture has always been used by the states as a diplomatic in-

strument throughout the history. In general, culture is not merely an instrument of foreign policy, but also one of the elements that affect the identities of the states and the dynamics of global politics. The fact that culture regained importance since 2000s was influenced by the reshaping of new conflict dynamics of the global politics over cultural codes. Particularly after the September 11 terror attacks of Al-Qaeda, a period started where culture elements are effective in the conflict dynamics of global politics. Likewise, it is clearly observed in the media almost every day that the Huntington's thesis of clash of civilizations actually takes place beyond the intellectual framework where the cultural and religious elements are the fundamental conflict dynamics of the new global politics with regard to the terror organizations including Al-Qaeda in the global level, Boko Haram and Al Shabaab in Africa in the beginning of the 2000s and ISIS/DEASH in the Middle East in 2013. In this sense, xenophobia, Islamophobia and radicalization trends increasing in the Balkans in 2000s where global politics entered into the period of cultural conflicts increased the importance of cultural diplomacy once more. Therefore, states started to focus on cultural diplomacy in their foreign policies. Likewise, Turkey reformulated its Balkan policy since 2003 over culture and started to follow strategically a cultural diplomacy based policy. In this framework, Turkey first signed an agreement on "An Exchange Program in the fields of Culture, Education, Science, Youth and Sport" with Bosnia Herzegovina in 2004. The same year, "Cultural Cooperation Agreement" was signed with Kosovo and "Cultural Education Protocol" was signed with Macedonia. After that, "Cooperation Program in the field of Education, Science, Culture and Art, Youth and Sport Areas" was signed with Croatia in 2006 ("Kültür ve Turizm Anlaşmaları Dizini"). "Cultural Exchange Program" was signed with Greece in 2007 and "Science, Culture, Education Exchange Program" was signed with Hungary in 2008 ("Kültür ve Turizm Anlaşmaları Dizini"). "Cooperation Program in the Fields of Science, Education and Culture" was signed with Bulgaria again in 2008 ("Kültür ve Turizm Anlaşmaları Dizini"). Following the signing of "Cultural Cooperation Program" with Serbia in 2009 referred to the diplomatic foundation of the international cultural relations of Turkey in the Balkans ("Kültür ve Turizm Anlaşmaları Dizini").

On the other hand, Turkey opened cultural centers in the region since 2009 with the Yunus Emre Institute that was established in 2007 on the civil and social level and started to follow cultural diplomacy for building relations with the people of the region. Hence, public diplomacy and cultural relations is not a subject that will be carried out only through states. The use of culture as a diplomatic instrument in the civil and social area has been historically carried out through cultural institutes and centers. Hence, states increase their prestige and status in global politics as a soft power with their culture and language institutes serving to the civil area.

1.2 Soft Power

The concept of soft power which is at the common point and ground of the public diplomacy and cultural diplomacy was included in the literature by Harvard Professor Joseph Nye in 1990 and it became the essential component of public diplomacy in 2000s (Nye 1990; Nye 1990:153-71). The soft power concept is also described as cultural power (Ferguson 2006:134). This was because of the fact that Nye conceptualized the cultural element as the primary source of soft power when defining the soft power concept. Nye based the concept of soft power on three resources including culture that is found to be attractive by other societies, political values (Erol 2012:347-75; Erol 2012:239-47) and foreign policy and he defined the concept as shaping the preferences of others without hard power and force and thus ensuring others to want what you want (Nye 2004:11). Based on this, he based the functioning logic of soft power on attraction.

This can be called as building soft power through cultural diplomacy. In other words, soft power is implemented through public diplomacy activities including culture, values and foreign policy, exchange programs, cultural and informational activities. Transforming soft power to policy by the public diplomacy program and methods makes soft power directly related and intertwined with public-cultural diplomacy. In short, public diplomacy is the soft power policy. States implement soft power policy in foreign policy by launching cultural institutes. Turkey started to implement the public diplomacy multidimensionally including culture, foreign aid, diaspora and religious diplomacy.

2. Turkey's Balkan Policy

After the collapse of Yugoslavia in 1990s, the conflicts based on culture, religion, identity and nationality between the communities of the Balkans who once lived side by side pushed states to give importance to the cultural elements in foreign policy they followed. The fact that Turkey formulated its Balkan policy on the basis of culture since 2000s was affected by the increase of culture based conflicts in the global politics since 1990s and particularly after the September 11 terror attacks. When global politics entered to the period of culture based conflicts, the article "the clash of civilizations" by Huntington published in the Foreign Affairs magazine in 1993 and his book "The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order" were a global focus of attention (Huntington 1996). Huntington suggested in his argument of clash of civilizations that the conflicts in the post-cold war era would be over the cultural dynamics (Huntington 1993). Likewise, the conflicts in the Balkans in 1990s, the US's declaration of war against the "Islamist" terrorism after the September 11 terror attacks and the Crusaders blunder invoked the idea that the thesis of Huntington started to take place ("Bush 'Haçlı Seferi' demek istememiş", NTV, 19 Eylül 2001). Within this framework, the fact that the global politics started to transform with respect to the cultural conflicts both factually and intellec-

tually, pushed the states to interpret the fundamental dynamics of the international system over culture like Huntington does as argued by Alexander Wendt, a constructivist thinker.

In this context, the importance of public diplomacy and cultural diplomacy started to increase in 2000s and states started to reformulate their foreign policies within the framework of soft power, public diplomacy and cultural diplomacy. Turkey implements the strategy during the AK Party rule to increase its influence in the Balkans on the basis of culture. In this context, the main research question of this article has been determined to be "what is the changing aspect of Turkey's Balkan policy in 2000s?". The fundamental argument of the study within the framework of this question is that Turkey's Balkan policy during the AK Party rule is the strategy to increase cultural-social effectiveness in the region by following a soft power policy mainly on the basis of public-cultural diplomacy. In this framework, Turkey's Balkan policy during the AK Party rule can be defined to be a culture oriented diplomacy strategy based on public diplomacy and soft power instruments. Within the framework of this strategy, Turkey introduced soft power instruments in the Balkans including the Prime Ministry Office of Public Diplomacy, TRT, and Anatolian Agency as the public diplomacy institutions; Yunus Emre Institute as cultural diplomacy; TİKA as foreign aid diplomacy; Directorate of Religious Affairs as religious diplomacy and Presidency For Turks Abroad And Related Communities (YTB) as diaspora diplomacy. Other than that, the activities of NGOs to increase cultural relations between communities can be added within the framework of public diplomacy. In this context, it can be argued that Turkey followed a different and unique diplomacy style compared to the previous periods with the addition of new institutions, instruments and mechanisms to Turkey's Balkan policy in 2000s. With respect to continuity, Turkey has always followed a proactive diplomacy in the Balkans since 1990s. In 2000s, Turkey diversified its Balkan policy compared to the previous periods in the context of both the issues that it is interested in and the instruments, methods and mechanisms it applies. It is the public-cultural diplomacy that provides this diversity and difference in the Balkan policy.

2.1 Soft Power-Based Changing Instruments and Applications in Turkey's Cultural Diplomacy-based Balkan policy

First of all, the soft power of Turkey in the Balkans is based on its historical and cultural ties with the countries and people of the region. Due to these ties, the countries of the region feel Turkey close to themselves. This is the common ground of soft power between Turkey and Balkans. In addition, the importance of the region for Turkey is clear from the beginning when we consider that the word Balkan originates from Turkish. Based on this fact, it is understood that Turkey has cultural and historical depth in the Balkans. It needs to be emphasized that Turkey, with its established cultural, linguistic, religious and historical ties, has great advantage compared to

other countries with respect to public-cultural diplomacy and soft power in the Balkans. The Balkans still maintains the deep influence of the 500-year old Ottoman sovereignty and heritage that is called as Pax Ottomana (Demirtaş 2013:166). The Ottoman-Turkish-Islamic culture left its mark in the Balkans (Erol 2007:47). The Muslim Ottoman remnants in the region, Turkish minorities and Balkan originated population living in Turkey are the direct historical and cultural ties of Turkey in the Balkans which is at the same time a feature that necessitates constant interest of Turkey in the region (Uzgel 2001:170). Likewise, the view of the Turkish and Muslim communities in the Balkans regarding Turkey as a protector-guardian obligates Turkey to have constant attention in the region (Uzgel 2001:170). When we look at the historical development of the Turkish foreign policy in the Balkans, we can say that the region has always been important for Turkey. Turkey always emphasized its Balkan identity since its establishment, i.e. that it is Balkan country like the Ottoman State (Uzgel 2001:167). The historical and cultural ties of Turkey with the Balkans shape its foreign policy.

This clearly indicates that the strategy of Turkey in the region during 2000s based on cultural diplomacy and soft power-oriented policy has been so well-directed. On the other hand, the importance of Balkans for Turkey arises from a strategic point of view in addition to cultural and historical ties and proximity. The fact that Trace is geographically a Balkan region provides Turkey with a Balkan identity. Furthermore, the fact that the Ottoman State, the predecessor of Turkey, was established as a Balkan state and expanded from this geography reveals the strategic importance of the region. From the military point of view, Turkey's border with the Balkans with a small Trace region points out the lack of country depth in the country defense strategy. In this aspect, the Balkans has a strategic importance with respect to military and security in the context of defense strategy of Turkey. In addition, the Balkans is the opening gate of Turkey to Europe. It is also an indispensable trade route as it is the only land connection for Turkey's trade with the European countries. The instability in the region has a direct negative effect on Turkey's land trade. Therefore, Turkey's Balkan policy has always being built on supporting stability. In addition, the Balkans has an important place for the Turkey-EU relations. Developing relations between Turkey and Balkan countries would open the way to the EU while the Balkans are also a strategic point for the pipeline routes which is the most important leverage of Turkey in the energy needs of the EU. The transfer lines from Turkey to Europe makes Turkey an energy corridor as well as making Europe in need of Turkey. On the other hand, it needs to be emphasized that the greatest rival of Turkey in the Balkans is the EU and Germany. With its huge economy in the region, the EU is advantageous compared to Turkey while Turkey's advantages are historical and cultural ties. The EU policy of integrating the Balkans under its roof contradicts with the regional leadership policy of Turkey in the Balkans during 2000s. In this

sense, both players consider each other as rivals. Therefore, Turkey's foreign policy for the Balkans was determined by its strategic, historical and cultural importance.

The argument that Turkey was always interested in the Balkans since its establishment can be followed factually through the Balkan Pact signed in 1934 and thereafter the Balkan Alliance, Friendship and Cooperation Agreements between 1953-75. It can be said that Turkey did not have a dedicated Balkan policy only during the Cold War period. However, it is argued that the interest of Turkey in the Balkans has been uninterrupted from 1960s through today when Turkey adopted multidimensional foreign policy in the detente period of the Cold War between 1960s and 1970s (Uzgel 2001:175). There was a gap of power in the Balkans with the collapse of the Soviets in 1990s in the post-Cold War period. This made the region open to international struggle of influence. Turkey, the US, Germany and Italy started to follow a policy to increase their effectiveness in the Balkans. Following the collapse of the Soviets, almost all states and people of the region applied to Turkey for support and for the recognition of their independence (Uzgel 2001:491). This is a clear indication of the importance given to Turkey by the Balkan countries. In such an environment, Turkey first had an emotional approach to the Balkans just like it did in the Caucasus and Central Asia. Following a policy with the idea of New Ottomanism that was discussed during the AK Party Rule in 2000s also appeared initially during the Özal rule with the idea of ensuring Pax Ottomana-Ottoman Peace- in 1990s followed by the cultural diplomacy and soft power policy under the TİKA leadership. However, Turkey had a short policy of filling the power gap in the region and providing an Ottoman like order. The collapse of Yugoslavia and rising of nationalism in the region caused the Balkans enter to a conflict period giving pejorative qualities to the region like conflict, disintegration, instability and ethnic cleansing. The 1990s were a period of complete conflict and instability for the history of the Balkans. Therefore, Turkey's Balkan policy in 1990s was security oriented to ensure stability. Although the policy of providing an Ottoman order failed, Turkey proved that it is a vital player in the Balkans through its effective presence by following the most active and the longest diplomacy of its history particularly during the War in Bosnia.

In 2000s, Balkans entered into a relatively stable period and the AK Party rule started in Turkey, a new soft power oriented foreign policy based on public-cultural diplomacy was formulated instead of the security and stability based foreign policy of 1990s. It can be said that Turkey's Balkan policy in 2000s was formulated over historical and cultural codes in parallel to the identity of the AK Party governments. The governing elites, particularly the Minister of Foreign Affairs Mr. Davutoğlu, defined Balkans once again within the circle of Ottoman-Turkish-Islam civilization. During the AK Party rule, they considered Balkans to be "*Evlad-ı Fatihan*", i.e. as the Ottoman remnant, an extension of the approach of making peace with the Otto-

man history. Therefore, the Turkey's Balkan policy was built on cultural cooperation and integration with the Muslim-Ottoman remnants in the Balkan communities. This policy is attempted to be realized by following a public-cultural diplomacy. However, it can be said that Turkey's Balkan policy became active generally from 2009 during the AK Party rule. This was affected by the initial focus of Turkey on the Middle East policy depending on the regional development. The US invasion of Iraq in 2003 naturally pushed Turkey to point its attention to the Middle East. Again, with regard to the regional developments, Turkey started to follow an active policy in the Balkans against the rise of conflict possibility in the Bosnia Herzegovina Federation in 2009. In this respect, it is generally accepted that the ruling governments followed an active foreign policy from 2012 to 2014. Likewise, after the appearance of fragile conflict possibility in the Balkans, Turkey established a mechanism of dialogue and cooperation in Bosnia and Serbia and followed an intense and proactive diplomacy.

On the other hand, Turkey's active diplomacy and effectiveness in the Balkans develop mainly through public-cultural diplomacy. Turkey preferred to carry out its Balkan policy by formulating it to the institutions launched and reorganized within the framework of public diplomacy instead of the traditional way of Ministry of Foreign Affairs and Embassies. In this context, Turkey started to follow a multidimensional public diplomacy in the Balkans in 2000s including cultural diplomacy through the Yunus Emre Institute, foreign aid diplomacy through TİKA, TV and information diplomacy through TRT and Anatolian Agency.

3. Yunus Emre Institute

The Yunus Emre Institute was established in 2007 as a soft power institution responsible for the cultural diplomacy of Turkey (<http://www.yee.org.tr/turkiye/tr/kurumsal/vakif-kanunu>). It became operational in 2009 by opening the first cultural center in the Balkans, which determined its area of influence and region to expand. The Foreign Affairs Minister Davutoğlu made a speech in the opening of the Yunus Emre Institute Turkish Culture Centre and said "the opening of the first cultural center in Bosnia is not a coincidence but a carefully thought strategic decision" (Yunus Emre Bülteni, 2009: 3). Therefore, Turkey determined the Yunus Emre Institute as an organization carrying out its foreign policy to be followed mainly in the Balkans and the cultural diplomacy as its diplomatic method and tool. Turkey's formulation of a strategy based on cultural diplomacy in the Balkans was affected by its historical and cultural ties in the region, as already emphasized before, and by the fact that the culture-based policies provide states with new areas of power. By following a policy in the cultural sphere, Turkey deepens its relations with the Balkans on the community level and obtains a chance of manoeuvre to increase its influence on a broader area than its rivals. In addition, it needs to be said that Turkey's goal of re-writing hits historical past in the Balkans and building new, Tur-

key-centered discourse also affected its preference to follow a culture-based foreign policy. Establishing Turkey's Balkan Policy over the rhetoric of the Ottoman heritage and aiming at cultural integration with the region, which is also referred as Neo-Ottomanism, were perceived as the strategy of Turkey to build cultural patronage in the Balkans. Particularly, the speech of the Minister Davutoğlu during opening of the Yunus Emre Turkish Cultural Centre in Bosnia in 2009, which invoked the countries of the region for integration under the leadership of Turkey by emphasizing on the Ottoman history, was the inherent ground of the Neo-Ottomanist perception. On the other hand, Turkey's encouragement and support to the countries of the region for the integration with the EU and NATO contradict with the Neo-Ottomanist ideas. Turkey's foreign policy under the AK Party leadership caused the critics and perception in the Middle East as well as in the Balkans that Ottoman state is coming back. The restoration of the Ottoman-Islam structures in the Balkans and its activities to revive its historical and cultural presence through soft power organizations like the Yunus Emre Institute, TİKA and the Directorate of Religious Affairs were perceived as Neo-Ottomanism. In fact, the ruling elites are clearly observed to have an ottomanophilia. It is natural that the governing elites with Islamic references set eyes on the Ottoman state and long for it when they look at the history. However, it is problematic when they adapt this longing to foreign policy both with regard to the conjectural impossibility to have the Ottoman period back and with regard to the power, capacity and instruments of the country. Turkey already recognized during 1990s that the Neo-Ottomanism policy in the Balkans was inadequate and that it could not fill the power vacuum in the region. Although the economic growth of Turkey since 2002 to be the 16th greatest economy of the world allowed it to switch to an assertive foreign policy, it is yet out of possibility that it can overshadow the EU, the economic power of the Balkans, within the framework of the current parameters.

On the other hand, the facts that Turkey increased its trade in the Balkans three times to reach 1 billion Euro in parallel to its economic growth and that the Turkish companies in the region had an investment of 4.4 billion Euro are important developments compared to the previous periods (Ekinci 2014: 113). This economic rise of Turkey enables it to follow an effective public-cultural diplomacy in the region. Following a soft power policy is only possible by a strong and growing economy (Schneider 2005:163). Turkey reflects its economic growth since 2002 to its public-cultural diplomacy activities in the Balkans. In this sense, Turkey opened total 13 Yunus Emre Institute Turkish Cultural Centers in the Balkans in seven years from 2009 to 2015 and included in its plans to open 3 more in 2016. And 3 Yunus Emre Turkish Culture Centers in were opened in Bosnia-Herzegovina in Sarajevo, Fojnica and Mostar. 3 culture center branches were opened in Kosovo in Pristine, Prizren and Peje. Two centers were opened in Albania in Tiran (the second center in the Balkans after Bosnia)

and in Shkodër. Culture centers were opened in Skopje, Macedonia, in Podgaritsa, Montenegro, in Belgrade, Serbia, in Bucharest and Constanța, Romania. There are plans to open one culture center each in Zagreb, Croatia, in Moldova and in Sofia, Bulgaria until 2017 (Yunus Emre Enstitüsü 2014 Faaliyet Raporu: 12).

Besides, there are Turkish courses supervised by the Turkish teachers sent from Turkey in the universities of the countries of the region in almost everywhere in the Balkans within the scope of the Turcology project. Turkey also increasing its influence by establishing universities by not being content with the culture centers and Turkish courses in universities. The International University of Sarajevo (IUS) was established in Bosnia completely by the Turkish state in 2004. Turgut Özal Foundation established the Epoka University in Albania in 2008. On the other hand, Turkey is also setting up the chairs of Turcology, Turkish Language and Literature in the Balkan universities. In 2005, department of Turkish Language and Literature was set up in the Zenica University, Turkish Language department in the Mostar Cemal Biyediç University, Turcology chair in Zagreb, Croatia, Turkish Language departments in Kosovo Pristine University, in Azi Kiril Metodiy University in Macedonia, in İştîp Gotse Delçev University, in Kalkandelen University, Turcology department in Romania Bucharest University, Turkish Language department in Serbia Novi Sad University, in Belgrade University, in Bulgaria Plovdiv Paisiy Hilendarski University and in Shumen Episkop Konstantin University. This is a kind of Turkish educational diplomacy attack in the Balkans. Germany, Turkey's rival in the Balkans, was uncomfortable with this policy of Turkey in the Balkans as this policy was successful with the inclusion of Turkish language as an elective course in the schools of the Balkan countries (<http://www.dirilispostasi.com/bosna-modeli-ile-balkanlarda-egitim-acilimi/>). The Federation of Bosnia and Herzegovina had three cantons with Turkish being elective foreign language in the primary and secondary education. The cantons of the Bosnia-Herzegovina Federation, i.e. Hersek-Neretva, Bosnia-Podrinje and Zenitsa-Doboy took a decision to teach Turkish as the second elective foreign language between grades 6 to 13 in the primary and secondary education in the academic year of 2012-2013. Hence, 6 thousand students in Bosnia-Herzegovina started to learn Turkish as an elective foreign language from Turkish teachers as of the academic year of 2012-2013 (Ekşi 2014:209).

On the other hand, the Yunus Emre Institute carries out huge budget cultural diplomacy programs including the Re-building the Cultural Heritage in the Balkans, Rejuvenation of the Traditional Turkish Hand Crafts in the Balkans, 100 Turkey Libraries, History On-site and Kosovo Scripts ("Yunus Emre Institute Projects"). Various activities and events are organized to strengthen the historical and cultural ties of Turkey with the Balkan countries including the Balkan and Anatolian Songs, Ottoman Heritage in the Balkans, Ottoman Traces, Sufism in the Balkans, and Turkish Language in the Balkans ("Yunus Emre Institute's activities in the Balkans"). Therefore, it

is possible, as mentioned earlier, to see all dimensions of the public diplomacy in the region although the focus of the Turkey's Balkan Policy consists of the Yunus Emre Institute and cultural diplomacy.

4. Prime Ministry Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA)

Prime Ministry Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) was established in 1992 and restructured in 2011 within the framework of public diplomacy. During 1990s, it generally dealt with the construction and restoration of schools and hospitals damaged by war. In 2000s, it started to operate on project basis involving soft power oriented development aids. With the effect of the Ottoman-Islam references of the AK Party elites, its activities of restoration of the Ottoman heritage and Islamic structures and construction of mosques increased in 2000s. In this period, it can be said that the activities of TİKA mainly involving the restoration of the Ottoman Heritage Islamic works increased including the interior restoration of the Parruce Mosque in Albania, restoration of five mosques in the country like the Nazire mosque, restoration of the Mustafa Pasha Mosque and İshak Çelebi Mosque in Macedonia (TİKA's projects and activities in the Balkans and Eastern Europe)"", restoration of the Sancakbeyi and Hünkar mosques in Bosnia and restoration of the Prizren Emin Pasha Mosque (Balkan Günlüğü: "Prizren Emin Paşa Camii TİKA'ya emanet") in Kosovo (TRTTÜRK: "TİKA Osmanlı Mirasına Sahip Çıkıyor").

TİKA, the first soft power institution of Turkey, carries out various projects in the Balkans on a broad spectrum in addition to the restoration activities including culture-art, education, health and technical structure and manufacture. Only in 2013, TİKA realized 400 projects in the Balkans (TİKA 2013 Faaliyet Raporu: 11). In Albania for instance, TİKA carries out various activities and projects including student dormitory, hospital, administrative and civilian infrastructure, cyber security, law, equipping the disabled children development center, women shelter house project, elderly care center, library digitalization center, agriculture and forestry, tourism and mosque restorations (TİKA 2013 Faaliyet Raporu: 26-30). The activities in Bosnia includes university refurbishment, supplying technical equipment to the Şarkiyat University, establishment of the Balkan Research Centre, school refurbishment, Madrasa construction, sport hall refurbishment, setting up a distance education system, construction of health centers and hospital, construction of culture and education complex and other social infrastructure services (TİKA 2013 Faaliyet Raporu: 33-39). In Kosovo, various activities were completed including the restoration and refurbishment of the Prizren University, computer room and laboratories in schools, law and education programs, construction and restoration of 4 mosques (TİKA 2013 Faaliyet Raporu: 49-53). In Macedonia, activities include scholarship support to 620 students, trip programs for students, school building construction and refurbishment, technical support to Tetova and Kirli Metodi Universities, res-

toration, refurbishment and construction of madrasahs and mosques, health, social infrastructure, agriculture and transportation and similar public services to be done by the state and municipality (TİKA 2013 Faaliyet Raporu: 55-61). Accordingly, TİKA provides great contribution on behalf of Turkey to various sectors to ensure integration with the Balkans. In this sense, it can be argued that no country in the region can compete with the activities of TİKA. It can also be suggested that there is not any other country in the Balkans with such an ambitious policy like Turkey. When the activities of the EU in the integration process with the Balkan countries are studied comparatively, the activity reports clearly show that TİKA provided the Balkans with unprecedented services.

The main great contribution of TİKA to the Balkan countries is the development aids. Particularly, during the AK Party government, the development aids of TİKA in the Balkans increased more than 7 times. The development aids increased from USD 8 million in 2002 to USD 70 million in 2012. The development aids of TİKA always continued to increase and reached as of 2013 to USD 85,47 million including USD 22,28 million to Bosnia, USD 15,26 million to Kosovo, USD 13,32 million to Montenegro, USD 13,19 to Macedonia, USD 9,24 million to Albania, USD 6,12 million to Moldova, USD 6,06 million to Serbia (TİKA 2013 Kalkınma Yardımları Raporu:11 and 91). Accordingly, the importance given to Bosnia by Turkey is clearly shown by the fact that it is the country with the biggest aid by TİKA in the Balkans and the 6th country in the world among 170 countries with 58 offices in 5 continents (TİKA 2013 Kalkınma Yardımları Raporu:20). TİKA carries out restoration of churches and monasteries as well without making any discrimination (Muhasilović 2016). On the other hand, although the mosque activities of TİKA are highlighted, the mosque restoration is the fourth priority of the institution. In addition, the activities of TİKA are usually done upon demands. Therefore, Turkey follows an inclusive policy in the Balkans.

5. TRT and Anatolian Agency

Together with the development of the communication technologies, the period of information wars started among the states in the global politics (Vivienne 2007:9). States started to follow policies to persuade and influence international public by providing their own policies with legitimacy and support. Therefore, states adopt the strategy of using their own mass media as an instrument of foreign policy and apply the TV diplomacy, a type of public diplomacy. TV, news agencies, radio, newspaper, films and TV series, which are the most critical instruments of public diplomacy, have been turned into an instrument where countries tell their stories to attract international community. Mass media were started to be used for public diplomacy purposes for the first time in Turkey during the AK Party rule. The Balkans is the focus point of the informational public diplomacy strategy of Turkey. A special importance was assigned to the Balkans and the

Anatolian Agency chose Sarajevo as a center ("Bosnia and Herzegovina Anadolu Agency"). In 2012, the Anatolian Agency started publications in Bosnian, Croatian and Serbian languages ("AA: "BHS" 3 yaşında"). In addition, the Anatolian Agency opened branches in Belgrade, Pristine and Sofia becoming a Turkey brand in the Balkans and a face of Turkey. Furthermore, the Anatolian Agency became the leading the news source in the Balkans in a very short time. This way, Turkey successfully implements its strategy of presenting news with the Turkey's point of view to the communities in the Balkans.

States turned towards the strategy of presenting the news from their own perspectives following the increasing importance of the information wars in global politics. The language and discourse used in the mass media build reality and image in order to the shape global politics over languages and ideas (Xie and Oliver 2015:66). Aware of this fact, AK Party rulers started the works to transform TRT, the biggest news channel in Turkey, into an international tool of public diplomacy in the name of TRTWORLD. In addition, the TRT AVAZ channel was turned in 2009 to a mass communication instrument to address to geography with a population of around 250 million in 27 countries from the Balkans to Central Asia, from the Middle East to Caucasia ("TRT AVAZ Programs"). In 2010, the TRT TURK channel adopted a strategy to cover the Balkan geography in every aspect and to build a Turkey-centered Balkan geography to the viewers. This way, Turkey generates daily relation with the Balkan communities continuously for 7/24 through these mass media. Turkey intends to develop relations by setting social bridges with the Balkan countries through TV channel, TV series, films and news agencies. It needs to be emphasized that the demands from the Balkans are decisive in the determination of this Balkan policy for Turkey. Just like the fact that the Yunus Emre Institute Turkish Culture Centers were opened on the basis of demands by the Balkan countries (Milliyet: "Kosovalılardan "TRT Balkan kurulsun, merkezi bursa olsun platformu"na destek"), TRT decided to increase Balkan programs following the intense demands to set up TRT Balkan TV. Therefore, programs like TRT Balkan Voice, Balkans and Migration Documentaries, Balkan Atlas and Balkan Stories. Finally, the Turkish TV Series, particularly "*Muhteşem Yüzyıl*" (The Magnificent Century) about the period of Suleiman the Lawmaker, which is the golden and peak age of the Ottoman Empire, became a popular TV show of the Balkans (Jovanovic and Tokyay: 2012). The coordination of public diplomacy, cultural diplomacy, diaspora diplomacy, foreign aid diplomacy and TV diplomacy of Turkey is carried out by the Prime Ministry Public Diplomacy Coordination Office.

Conclusion

In addition these soft power institutions, Public Diplomacy Coordination Office (KDK) carries out various activities towards the Balkans. Among these, Youth programs are remarkable. KDK organizes trips to Turkey for

the students from the Balkan countries by covering all expenses through the Youth Bridge program between Turkey and the Balkan Countries (KDK: “Balkanlar Türkiye Gençlik Köprüsü” programı, 5 ülkeden 37 gencin katılımıyla düzenlendi”). This way, it is intended to provide the youth of the Balkans with sufficient knowledge about Turkey and with chance to establish communication and interaction with the Turkish society. As a result, this would develop common socio-cultural relations between Turkey and the Balkan countries and consequently to build a common agenda between communities.

Within this framework, Turkey’s effectiveness in the Balkans in the field of education diplomacy in 2000s. Likewise, the number of university and education institutions set up in the countries of the region and the amount of scholarships granted to the students of these countries increased. Therefore, Turkey followed a policy of increasing cultural and social effectiveness in the Balkans. Even at this point, Turkey started a rivalry with EU. However, as the majority of the countries of the region give priority to the EU membership due to economic concerns and to NATO membership due to security concerns, their relations with Turkey remained secondary.

Nevertheless, the fact that Turkey’s Balkan strategy is culture based does not mean that Turkey ignores the political and economic aspects of the relations with the Balkan countries. Likewise, as mentioned earlier, Turkey proved that it has the instruments and possibilities to set up a triple mechanism by promptly intervening a political blockage in Bosnia. In addition, the trade of Turkey with the Balkan countries increased 7 times from USD 2 billion in early 2000s to USD 21 billion in 2014 (Bugün: “Türkiye’nin 12 Balkan ülkesiyle ticaret hacmi 21 milyar dolar”). However, it needs to be emphasized that current economic relations of Turkey are behind its rivals the EU and Germany with regard to the goals of Turkey and the foreign trade of the Balkan countries. In addition, the Turkey-Balkan relations are not limited to the public diplomacy institutions of the state and one needs to consider the activities and programs of NGOs, business world and municipalities towards the Balkans. Likewise, these non-governmental actors have indispensable contributions to the development of the relations between Turkey and the Balkan countries and to the production of soft power. The subject of this present study is determined on the level of public diplomacy institutions of Turkey, therefore the roles of non-governmental actors is the subject of another research.

To sum up, this study examines Turkey’s relations with the Balkans within the framework of its strategy to increase its social and cultural effectiveness. Accordingly, it is argued in this study that Turkey’s Balkan Policy during the AK Party governments was formulated “*culture based, soft power based and public diplomacy centered*”. Institutions like Yunus Emre Institute Turkish Cultural centers, TİKA, Presidency For Turks Abroad and Related Communities work as the instruments generating the soft power of Turkey

in the region. Thus, it is understood that the method to develop and deepen the state to society and even community to community relations beyond the state to state relations is adopted as a foreign policy strategy. Likewise, the historical and cultural ties in the Balkans create a bond of soul. Keeping this bond of soul constantly alive through public and cultural diplomacy is the most important parameter to influence the success of the policies in the region. Therefore, Turkey's Balkan Policy has been diversified with respect to foreign policy instruments, organizations and mechanisms differently from the previous periods. In this context, Turkey followed a unique foreign policy implementing new method and instruments on the cultural and social level in the Balkans on the basis of cultural diplomacy during 2000s. In conclusion of the study, it is argued that the fact that Turkey follows an economic integration policy with the Balkans is also sine quo non in addition and in parallel to the cultural/public diplomacy.

REFERENCES

- CUMMINGS, Milton C. *Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey*, Center for Arts and Culture, Washington, 2003.
- DEMIRTAŞ, Birgül, "Turkey and the Balkans: Overcoming Prejudices, Building Bridges and Constructing a Common Future", *Perception*, Summer, Vol. XVIII, Number 2, p. 163-184, 2013.
- EKİNCİ, Mehmet Uğur, "A Golden Age of Relations: Turkey and the Western Balkans During the AK Party Period", *Insight Turkey*, Vol. 16, no. 1, p.103-125, 2014.
- EKŞİ, Muharrem, *Kamu Diplomasisi ve AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014.
- EROL, Mehmet Seyfettin, "11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikasında Vizyon Arayışları ve "Dört Tarz-ı Siyaset", *Gazi akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2007, p. 33-55.
- EROL, Mehmet Seyfettin Erol-Emre Ozan, "İdeoloji ve Dış Politika", *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*, Barış Kitap, Ankara, 2012, p. 347-375.
- EROL, Mehmet Seyfettin Erol-Emre Ozan, "Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim", *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*, Barış Kitap, Ankara, 2012, p. 237-271.
- FERGUSON, Niall "Think Again: Power", *Foreign Policy* (Washington), no.134, 2006, p.18-24.
- GULLION, Edmund A., "What is Public Diplomacy?", *The Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy*, The Fletcher School of Law and Diplomacy, Tufts University, <http://fletcher.tufts.edu/Murrow/Diplomacy>
- HUNTINGTON, Samuel, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Summer Issue, 72, No 3, 1993.

- HUNTINGTON, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon& Schuster, New York, 1996.
- JABRI, Vivienne, *War and the Transformation of Global Politics*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- JOVANOVIĆ, Ivana ve Tokyay, Menekşe, "TV Series Fosters Balkan, Turkey Relations", *Southeast Times*, 2012, http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2012/12/21/feature-04 (Accessed 07 July 2016).
- MUHASILOVIĆ, Selin Çalık, "Türkiye'nin Balkan Politikası Çıkar Değil Vizyon Hedefli bir yıl önce", *TİKA*, 2016, http://www.tika.gov.tr/tr/haber/turkiye_nin_balkan_politikasi_cikar_degil_vizyon_hedefli-20968 (Accessed 03 May 2016).
- NYE, Joseph S. Jr., "Soft Power", *Foreign Policy*, No.80, 1990, Twentieth Anniversary, (Autumun), p.153-171.
- NYE, Joseph S. Jr., *Bound To Lead: The Changing Nature Of American Power*, Basic Books, New York, 1990.
- NYE, Joseph S. Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004.
- PIERS, Robinson, "Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on Foreign Policy ", *European Journal of Communication*, vol. 16 no. 4, December, 2001, p. 523-544.
- SCHNEIDER, Cynthia P., "Diplomacy That Works", Jan Melissen, *The New Public Diplomacy: Soft power in International Relations*, Macmillan, New York, 2005.
- SIMON, Mark, "A Greater Role for Cultural Diplomacy", *Clingendael*, 2009, http://www.clingendael.nl/sites/default/files/20090616_cdsp_discussion_paper_114_mark.pdf,
- SNOW Nancy and TAYLOR, Philip M. (eds.), *The Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York and London, 2009.
- TİKA 2013 Faaliyet Raporu, p.11, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/faaliyet-raporu-2013.pdf>
- TİKA 2013 Kalkınma Yardımları Raporu. <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/KalkinmaYardimlariRaporu2013.pdf>
- UZGEL, İlhan, "Balkanlarla İlişkiler", Baskın Oran (Editör), *Türk Dış Politikası*, 2. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, p.170.
- UZGEL, İlhan, "Balkanlarla İlişkiler", Baskın Oran (ed), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, p. 690-708.
- XIE, Shuang, Boyd-Barrett, Oliver (2015), "External-National TV News Networks' Way to America: Is the United States Losing the Global "Information War"?", *International Journal of Communication* 9, p.66-83.
- "Anadolu Ajansı "BHS" 3 yaşında", *Anadolu Ajansı*, <http://www.aa.com.tr/tr/kurumsal-haberler/477137--anadolu-ajansi-bhs-3-yasinda> (13 June 2016).

- "Balkanlar Türkiye Gençlik Köprüsü' programı, 5 ülkeden 37 gencin katılımıyla düzenlendi", *KDK*, <http://kdk.gov.tr/haber/balkanlar-turkiye-genclik-koprusu-programi-5-ulkeden-37-gencin-katilimiyla-duzenleniyor/438> (Accessed 10 July 2016).
- "Bosna Modeli ile Balkanlarda Eğitim Açılımı", <http://www.dirilispostasi.com/bosna-modeli-ile-balkanlarda-egitim-acilimi/> (13 March 2017).
- "Bosnia and Herzegovina Anadolu Agency", <http://www.aa.com.tr/tr/mod/tag/saraybosna> (Accessed 12 June 2016).
- "Bush 'Haçlı Seferi' demek istememiş", NTV, 19 Eylül 2001, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/107413.asp#BODY>; <https://www.youtube.com/watch?v=rsP2SrJww-I> (Accessed 1 February 2017).
- "Cyberconflict and Global Politics: New Media, War, Digital Activism", <http://irevolution.net/2010/01/16/cyberconflict-global-politics/> (Accessed 10 June 2016).
- "Kosovalılardan "TRT Balkan kurulsun, merkezi bursa olsun platformu"na destek", *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/kosovalilardan-trt-balkan-kurulsun-merkezi-bursa-yerelhaber-22260/> (21 June 2016).
- "Kültür ve Turizm Anlaşmaları Dizini", Kültür ve turizm Bakanlığı, <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,14104/kultur-ve-turizm-anlasmalari-dizini.html> (Accessed 16 January 2017).
- "Prizren Emin Paşa Camii TİKA'ya emanet", Balkan Günlüğü, <http://www.balkangunlugu.com/2013/02/prizren-emin-paa-camii-tkaya-emanet.html> (Accessed 10 August 2016).
- "The Law on the Foundation and Duties of the Yunus Emre Institute", <http://www.yee.org.tr/turkiye/tr/kurumsal/vakif-kanunu> (Accessed 02 April 2016).
- "The Projects of the Yunus Emre Institute", <http://www.yee.org.tr/turkiye/tr/projeler/devam-eden-projeler> (Accessed 10 June 2016).
- "TİKA Osmanlı Mirasına Sahip Çıkıyor", TRTTÜRK, <http://www.trtturk.com/haber/tika-osmanli-mirasina-sahip-cikiyor-117709.html> (10 August 2016).
- "TİKA's projects and activities in the Balkans and Eastern Europe", http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/balkanlar_tr.pdf (06 August 2016).
- "TRT AVAZ Programs", <http://www.trtavaz.com.tr/program/balkan-atlasi/17842>, <http://www.trtavaz.com.tr/program/balkanlar-ve-goc/11069>, <http://yee.org.tr/romanya-bukres/ro/news/news-from-us/trt-balkan-atlasi-programi-bukres-yetkide-1759>, <http://www.trtavaz.com.tr/program/balkan-konserleri/21467> (Accessed 21 June 2016).
- "Türkiye'nin 12 Balkan ülkesiyle ticaret hacmi 21 milyar dolar", *Bugün*, 06/02/2015, <http://www.bugun.com.tr/son-dakika/turkiyenin-12-balkan-ulkesiyle--haberi/1477056> (Accessed 02 October 2016).
- "Yunus Emre Institute's activities in the Balkans", <http://yee.org.tr/turkiye/tr/haberler/bizden-haberler/balkanlarda-osmanli-mirasi-ve-defter-i-hakani-etkinligi-2486>, <http://yee.org.tr/arnavutluk-tiran/tr/haberler/>

Muharrem Ekşi

bizden-haberler/balkanlarda-tasavvuf-sempozyumu-2552, <http://yee.org.tr/bh-saraybosna/tr/haberler/bizden-haberler/saraybosnada-balkanlarda-osmanli-izleri-ve-bosna-hersek-konferansi-2130>, <http://www.balkangunlugu.com/2015/04/yunus-emre-enstitusu-osmanli-mirasi-na-sahip-cikiyor.html> (Accessed 22 July 2016).

Yunus Emre Bülteni, Yıl:1, Sayı:2, Aralık 2009.

Yunus Emre Enstitüsü 2014 Faaliyet Raporu.

OSMANLI SARAYINDA KATLEDİLEN BİR KIRIM HANI: İNAYET GİRAY HAN

Yavuz SÖYLEMEZ*

ÖZ

Osmanlı padişahı IV. Murat tarafından Kırım'a han olarak tayin edilen İnayet Giray 1635-1637 yıllarında iki yılı aşkın bir süre hanlık tahtında hüküm sürmüştür. Onun oldukça kısa süren saltanat döneminde önemli gelişmeler vuku bulmuştur. İnayet Giray Han Osmanlı padişahına verdiği vaatlerden vazgeçerek bağımsız bir politika yürütmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda öncelikle Kırım'ın bütün idaresini ele geçirmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin mülkü olan Kefe'ye saldırıp kısa süreliğine de olsa burayı ele geçirmiştir. Akabinde İnayet Giray Han kendisine tâbi olarak gördüğü Bucak havalisini yurt edinen Nogayların Mansuroğlu kabilesi beyi Kantemir Mirza üzerine saldırmıştır. Girişmiş olduğu bu faaliyetler neticesinde IV. Murat tarafından azledilen İnayet Giray padişahın affına mazhar olabilmek için İstanbul'a gelmiş ve padişahın huzuruna çıktığında suçlu bulunarak boğdurulmuştur. Bu çalışmada İnayet Giray Han'ın saltanat dönemini aydınlatmak, Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki münasebetlerin ne surette şekillendiğini göstermek ve Kırım Hanlığı'nın yönetiminde büyük öneme sahip olan kabile aristokrasisinin etkinliğinin anlaşılmasını sağlamak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnayet Giray Han, Kantemir Mirza, IV. Murat, Kefe, Bucak.

ABSTRACT

Having been appointed by the Ottoman Sultan Murat IV as the khan of Crimea, Inayet Girai Khan ruled over the khanate throne for over two years in 1635-1637. Many significant events occurred during his reign, which was very short. Renouncing his commitments to the Ottoman Sultan, Inayet Girai Khan started to carry out an independent policy. In this direction, he attacked Kaffa, Which was located within Ottoman territory, in order to grasp the whole Crimea control; and he captured this land even for a very short period of time. He then attacked Kantemir Mirza who was the beg of Mansuroglu clan of Nogays settled in Budjak region which was under his rule. Being pardoned by Murat IV for these actions, Inayet Girai Khan in order to ask the Sultan's forgiveness went to Istanbul and in presence of the Sultan, he was found guilty and strangled. This study aims to shed light on

* Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-7016-6370 yavuzsoylemez16@hotmail.com.

the reign of Inayet Girai Khan and to show how the relations between the Ottoman State and the Khanate of Crimea were shaped and to explain the effectiveness of the clan aristocracy which had great weight on the administration of the Khanate of Crimea.

Keywords: Inayet Girai Khan, Kantemir Mirza, Murat IV, Kaffa, Budjak.

Kırım Hanlığı Altın Orda Devleti'nin inhitata uğradığı devirde Kırım Yarımadası'nda Hacı Giray'ın teşebbüsleri neticesinde kurulmuştur. Hanlığın kuruluş tarihi hakkında farklı görüşlerin mevcudiyetine rağmen bağımsızlık ve hâkimiyet sembolü olarak addedilen kendi adına para basma geleneğinin 1441/1442 tarihlerinde Hacı Giray Han tarafından gerçekleştirilmiş olması Kırım Hanlığı'nın kuruluş tarihi olarak bu yılların gösterilmesi gerektiği fikrinin genel kabul görmesini sağlamıştır (Öztürk 2013: 625-683; İnalçık 2001: 746; Ürekli 1989: 9-11). İlk Kırım hanı olan Hacı Giray döneminden başlayarak Rusların 1783'te Kırım Hanlığı'nı ilgasına kadar geçen zaman diliminde cülus eden hanların siyasetini ve mukadderatını belirleyen birçok amilden iki tanesi kayda değerdir. Bunlardan ilki "Karaçi Beyler" olarak tabir edilen Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak olmak üzere Kırım'ın dört mühim kabilesinin beylerinden müteşekkil bir aristokratik sistemin hanlığın yönetimini biçimlendirmesinin yanı sıra tahta geçecek Giray Hanedanı'na mensup kişilerin de belirlenmesindeki etkisiydi (İnalçık 1983: 51-73). Yeri geldiğinde bir denge mekanizması oluşturmak ve özellikle de Kırım kabileleri arasındaki hiyerarşik düzende beylerbeyi pozisyonunda bulunan Şirin kabile beyinin sakıncalı görülen aşırı nüfuzunun kırılması amacıyla Kırım'da bulunan diğer kabile beylerine hanlar tarafından iltifat gösterilerek Karaçi Beyler arasına dâhil edildiğini söylemek gerekir. Bunun en bariz örneğini hanlığın kuruluşunda bahsi geçen beyler arasında bulunmamasına rağmen daha sonraki süreçte hanlar tarafından açıkça desteklenen Mangıt ve Sicivut kabileleri zikredilebilir (İnalçık 2001: 753; Başer 2015: 75-98; Seyyid Mehmed Rıza 2016: 179). Lakin bunlara rağmen Mansuroğlu kabilesi beyi Kantemir Mirza'yı istisna tutacak olursak Şirin beylerinin konumuna gelecek onların nüfuzunu kırabilecek bir kabile veya kabile beyinden bahsetmek mümkün değildir. Kırım Hanlığı Moğol İmparatorluğu'nun hassaten de Altın Orda Devleti'nin mirasını devralırken kuşkusuz onların benzeri bir siyasi ananın devamı olması nedeniyle kabile beylerinin etkinliği tabiidir. Ancak bu etkinlik sadece geçmişten gelen bir mirasın ürünü değil aynı zamanda Kırım'da mukim kabilelerin sahip oldukları insan potansiyelinin (askeri güç) ve ekonomik gücün de hanları etki altına alacak ehemmiyete sahip olmasından da kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Giray Hanedanı'na mensup hanların devleti yönetme hakkı veya tahttan azledilmeleri bahsi geçen ırsî kabile beylerinin desteğine bağlı olarak belirlenebilmekte aksi durumda ise hâkimiyetlerini uzun süre sürdürmelerinin mümkün olmadığı bir tarihi sürecin yaşandığı görülmektedir.

Kırım hanlarının kaderini tayin eden ikinci mühim amil ise 1475 sene-sinde Kırım topraklarının bir kısmının Osmanlı mülkü haline gelmesinden itibaren Osmanlı padişahlarının himayesine giren Kırım hanlarının tahta oturma veya hanlık yönetiminden azledilmelerinde padişahların tasdikine ihtiyaç duyulmasıydı (İnalçık 2001: 746-756). Bundan sonraki dönemde Kırım'da saltanat süreceK Giray Hanedanı'na mensup kişilerin rehin olarak İstanbul'da veya padişah tarafından belirlenen bir yerde iskân edilmeleri her lahza Kırım tahtına geçebilecek bir asilzadenin hazır bulundurulması niyeti taşımakta idi. Nitekim Osmanlı padişahları kendi siyasetlerine uygun hareket etmeyen, padişahların yapmış oldukları seferlere askerî kuvvetle-riyle katılmayan veya padişahın tasdik etmediğı teşebbüslerde bulunan enerjik Kırım hanlarını azletmeleri tahta geçirilebilecek bir adayın her daim mevcut olması nedeniyle sıkça görülen bir hadisedir. İnalet Giray Han'ın azledildikten sonra İstanbul'a gelerek IV. Murat'ın huzuruna çıktığında suç-lu bulunup ölüm cezasına çarptırılması onun padişahın yaptığı İran Sefe-ri'ne katılmaması ve Osmanlı Devleti bünyesinde vazifeler üstlenmiş Nogay beyi Kantemir Mirza'ya saldırma girişiminde bulunması üzerine gerçekleş-miştir. Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti ilişkilerinde buna benzer epeyce hadise meydana gelmiştir. İnalet Giray Han'ın kısa süren saltanatında cere-yan eden gelişmeler iki taraf arasındaki münasebetlerin ne surette şekillen-diğini göstermesi açısından dikkate şayandır.

Yukarıda üzerinde durduğumuz iki mühim husus esasında Kırım han-larının hangi koşullarda hanlığı yönetmeye çalıştıklarına ve ayrıca bu iki etmenin onlar üzerinde oluşturduğu psikolojik baskının etkisiyle giriştikleri siyasi teşebbüslerin daha sarıh olarak anlaşılmasına imkân tanıyacaktır. Söz konusu amillerin belki de en şiddetli etkisine maruz kalan Kırım hanı İnalet Giray olmuştur. 1635-1637 yılları arasında Kırım Hanlığı idaresini elinde bulunduran mevzubahis hanın kısa ama oldukça hareketli geçen saltanat dönemi bu çerçevede değerlendirilebilir.

İnalet Giray Han dönemi ile alakalı Türkiye'de şimdiye dek derli toplu bir çalışma yapılmamıştır. Buna mukabil V. D. Smirnov, Kırım Hanlığı'na hasretmiş olduğu monografisinde ağırlıklı olarak Osmanlı ve Kırım tarihle-rine istinaden İnalet Giray Han'ın iki yıl kadar süren hâkimiyet dönemine dair malumat sunmaktadır (Smirnov 2016: 316-325). Ayrıca A. A. No-voselyskiy'nin XVII. yüzyılın ilk yarısında Rusların Kırım Tatarları ile olan münasebetlerini içeren eserinde Smirnov'un mevzu ile alakalı yazmış oldu-ğu bilgilerden kısaca bahsettikten sonra ekseriyetle Rus kaynaklarını temel alarak İnalet Giray Han'a bir fasıl açmıştır (Novoselyskiy 2011: 263-274). Bu konu ile alakalı bilgi içeren bir diğer çalışma ise Joseph von Hammer'ın Kırım Hanlığı tarihini ele aldığı eseridir (Hammer 2012: 87-88). Bunlar dışında ise bahsini ettiğimiz araştırma eserlere kaynaklık eden Osmanlı ve Kırım tarihlerinde İnalet Giray Han'a dair mühim olmakla birlikte kısa ve dağınık malumat bulunmaktadır. Osmanlı, Kırım ve Rus kaynaklarının yanı sıra ilgili diğer çalışmaları da tetkik ederek İnalet Giray Han'ın saltanat dönemini aydınlatmak mümkündür.

Mevcut kaynakların ekseriyetinde Kırım Hanlığı'nda üçüncü kez hüküm süren Canıbek Giray Han'ın Osmanlı padişahı IV. Murat tarafından yapılacak olan İran Seferi'ne (Revan Seferi) savaşıcağı durumda olmadığından dolayı katılmayacağını söylemesi üzerine 6 Mart 1635 tarihinde tahttan azledilerek Rodos'a sürgüne gönderildiği kayıtlıdır (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 194-195; Halim Giray 2013: 57; Kâtib Çelebi 2016: 746). Na'îmâ Târîhi'nde ise Kapıcılar Kethüdası Şahin Ağa'nın 40 bin filori çizme-baha ile hana gönderilerek savaşa davet edildiği, Tatarlar arasında oluşan nifak ve kutuplaşmanın yanı sıra hanın rahatına düşkün olduğu için savaşa katılmayacağını sebep göstererek gönderilen parayı reddedip istifa ettiği, buna binaen de Rodos'a sürgün edildiği yazılıdır (Na'îmâ Mustafa Efendi 2007: 798-799). Böylece ondan boşalan Kırım tahtına IV. Murat'ın tasdiğiyle 1635 yılının Mart ayında İneyet Giray han olarak belirlenerek kara yoluyla Demirkapı'dan geçip İran Seferi'ne katılma emrine icabet etmesi koşuluyla Kırım'a gönderilmiştir (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 196; Halim Giray 2013: 57). Diğer kaynakların tamamından farklı olarak Umdet al-Ahbâr'da Canıbek Giray Han'ın ihtiyarladığı için H. 1046 (M. 1636,1637) senesinde azledildiğinin yazılmış olması nedeniyle İneyet Giray'ın han olarak tayininin bu tarihte olması zorunluluğunu doğuyor ki bu da hatalı bir bilgidir (Abdulgaffar Kırımı 2014: 141). Rus belgelerini referans alan Novoselyskiy'e göre de İneyet Giray 1635 yılının Nisan ayında Kırım hanı olmuştur (Novoselyskiy 2011: 263).

Smirnov'un İneyet Giray Han hakkındaki bir değerlendirmesine burada yer vermek gerekir. Rus tarihçinin yeni hanı Osmanlı Devleti'ne hiçbir ümit vermeyen, kendi bildiğini okumaya meraklı olarak tasvir etmesi makul görünmemektedir (Smirnov 2016: 318). En azından hanın atanma sürecinde ve yönetiminin ilk zamanlarında böyle bir durum söz konusu değildir. Hanlığın kuruluş sürecinden itibaren Kırım hanlarının Osmanlı padişahlarına bağlılıkları, padişahın emirlerine icabet etmeleri gerektiği biliniyor. Aksi durumun hâsıl olmasında ise hanların azledilerek sürgün edildiği ve hatta öldürüldüklerine dair sayısız hadisenin olduğu aşikârdır. Bilindiği gibi İneyet Giray'ın hanlık makamına nâsp olunması Osmanlı padişahının İran üzerine yapacağı sefere katılmayı reddeden Canıbek Giray Han'ın azli üzerine gerçekleşmişti. Binaenaleyh, İneyet Giray'ın han olabilmesi için IV. Murat'a tabiiyetini bildirmiş ve selefi hanın azline sebep olan İran Seferi'ne katılma hususunda kendisine taahhütte bulunmuş olması lazım gelmektedir. Zaten, onun kara yoluyla bu sefere katılma koşuluyla Kırım'a han tayin edilerek gönderildiği ve gider gitmez de vaadini gerçekleştirmek için faaliyette bulunduğu hususunda kaynakların tamamı hemfikirdir. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere hanın tahta oturduktan sonra Osmanlı padişahının istemediği icraata girişmesi, Smirnov'un İneyet Giray Han'ı başına buyruk bir kişi olarak tanımlamasını haklı kılmaz. Bu durumu önceden tasarlanmayıp irticalen zuhur eden gelişmelerden kaynaklı olarak görmek daha doğru olacaktır.

1635 yılının Mart ayında İneyet Giray'ın han olarak Kırım'a gönderildiğini yukarıda ifade etmiştik. Yeni hanın tahta geçmeden önceki hayatına

ilişkin ne yazık ki kaynaklarda sınırlı malumat bulunmaktadır. Daha çocuk yaşta iken Kırım hanı olan babası Bora Gazi Giray'ın Kasım/Aralık 1607 tarihinde vebadan ölmesi üzerine onun kendisini kardeşleriyle birlikte siyasi çekişmelerin ortasında bulduğunu görüyoruz (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 155; Halim Giray 2013: 53).¹ Bu mücadeleler sırasında kendisinden yaşça büyük kardeşleri Toktamış Giray ve Sefer Giray'ın 1608 senesinde öldürülmesi üzerine diğer kardeşleri Hüsam Giray, Saadet Giray ve İvaz Giray ile birlikte tek kurtuluş yolu olarak Osmanlı padişahının himayesine sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Padişah tarafından kendilerine muayyen bir meblağ salyane ihsanıyla Bulgaristan'da bugünkü adıyla Sliven şehri olarak bilinen İslimiye Sancağı'nın Yanbolu kazasında iskân edildiler. Bu kazada Sultan Meydanı ve Sultan Odaları adlarıyla anılan arazilerin kendilerine mülk olarak tahsis edildiği de kaynaklarda yazılmıştır. Uzun müddet burada ikamet eden İnalet Giray ve kardeşleri bu süreçte Osmanlı devlet erkânıyla da ünsiyet peyda ederek Kırım'da oluşabilecek han değişikliğinde tahta namzet olabilecek bir konuma erişmiş bulunmaktaydılar (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 179-180, 196-197; Halim Giray 2013: 57).

Hanlık yönetimini devralan İnalet Giray'ın Kırım'a vasil olur olmaz ilk icraatı Pehlivan unvanıyla mülakkap kardeşi Hüsam Giray'ı veliahtlık makamı olan kalgaylık, diğer kardeşi Saadet Giray'ı ise bir nevi ikinci bir veliahtlık makamı olarak ihdas edilen nureddinlik vazifesine getirmek oldu (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 196). Sabık hanın azline İnalet Giray'ın ise hanlık tahtına oturmasına mucip olan padişahın İran üzerine yapacağı sefere iştirak etme meselesi artık yeni hanın en mühim gündem maddesini teşkil ediyordu. Bunun için gerekli bütün hazırlıklarını tamamlayan İnalet Giray Han'ın beklediği tek bir şey kalmıştı. O da Kantemir Mirza'nın IV. Murat'ın emri gereğince askerleriyle birlikte gelip kendisine iltihak etmesiydi. İnalet Giray Han, 20 Ağustos 1635 tarihinde Kırım ordusunun toplanma yeri olan Alma Nehri kenarına geldiğinde Kantemir Mirza'nın kendisine katılmayarak birkaç bin kişilik kuvvetiyle Or Kapı'ya çekilmesi, ardından Kırım'da bulunan kardeşleri ile Mansuroğlu mirzalarını yanına celp etmesi daha sonra meydana gelecek olayların fitilini ateşlemiştir. Bunun üzerine İnalet Giray Han emrindeki kuvvetlerle Kantemir Mirza'ya saldırmak istemiş ancak onun bu niyeti Kırımlıların engeline takılmıştır. Diğer taraftan Kantemir Mirza, han ile yapılacak mücadele için Ulu Nogaylardan istediği yardımı alamayınca Akkerman'a, Mansuroğlu mirzaları da Kırım'a dönmüşlerdir (Novoselyskiy 2011: 264).

Kantemir Mirza'nın neden İnalet Giray Han'ın maiyyetine girmeyerek Akkerman'a döndüğünü anlayabilmek için onun ortaya çıkışından bu döneme kadarki faaliyetlerine bakmak isabetli olacaktır. XVI. yüzyılın ortalarında Nogay Ordası'nda vuku bulan siyasi gelişmeler neticesinde Kırım'a yoğun bir Nogay göçü başlamış ve bunlar burada bulunan Mangıt kabilesine

¹ Na'imâ Târihi'nde İnalet Giray Han'ın babasının isminin Selamet Giray Han olarak kaydedilmesi hatalıdır. Bkz. (Na'imâ Mustafa Efendi 2007: 799).

iltisak etmişlerdir. Zaman içerisinde "Mangıtlar" olarak bilinen bu kabile (ya da bir kısmı) Mansuroğulları şeklinde tesmiye olunmaya başlamışlardır (Başer 2015: 84). Mansuroğlu kabilesi beyi olacak olan Kantemir Mirza ise XVII. yüzyılın hemen başlarında Bucak havalisinde (Akkerman, Kili) görülmektedir. Bu tarihten itibaren onun, şartlara bağlı olarak, sürekli Bucak bölgesi ile Kırım arasında gidiş gelişleri olmuştur. 1620 yılında Osmanlı, Kırım ve Kantemir Mirza komutasındaki askerlerden müteşekkil kuvvetlerin Lehistan ordusuna karşı giriştikleri savaşta başarı sağlanmasının mimarlarından birisi Kantemir Mirza'dır. Bu durum onu adeta Bucak bölgesindeki Tatarların tartışmasız lideri haline getirmiştir (Başer 2010: 88-90). Onun asıl şöhret kazanarak güçlenmesini sağlayan vaka ise 1621'de Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında çıkan Hotin Savaşı'nın kazanılmasında önemli rol üstlenmesiyle alakalıdır. Bu savaş esnasında Osmanlı padişahı II. Osman tarafından kendisine Özi Beylerbeyliği tevcih olunmuştur (Kâtib Çelebi 2016: 526-535). Kendisine bu makamın verilmesi Osmanlı Devleti nezdindeki kıymetini gösterir mahiyettedir. Kantemir Mirza'nın faydalı işler yapmış olması Osmanlı Devleti'nin kuzey politikasında, özellikle de Lehistan ve Kazak saldırılarının engellenmesi noktasında, onu mühim bir figür haline getirmiştir. Dönemin siyasi şartları içerisinde Osmanlı Devleti bünyesinde çeşitli vazifeler üstlenen Kantemir Mirza'nın Osmanlı padişahları katındaki değeri öldürüldüğü ana kadar her daim canlı kalmıştır.²

Kantemir Mirza'nın padişahlarca desteklenmesinin bir diğer nedeni de hiç şüphesiz Kırım hanlarının baskı altına alınarak kontrollerinin sağlanmasına yöneliktir. Onun Kırım'da cereyan eden taht mücadelelerinde aktif olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Kırım tahtı için Osmanlı padişahının emirlerine itaat etmeyerek mücadeleye girişen III. Mehmed Giray Han ve kardeşi Şahin Giray gailisinin bertaraf edilmesinin baş aktörü Kantemir Mirza olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından desteklenen Kantemir Mirza, III. Mehmed Giray Han ve Şahin Giray ile giriştiği çatışmalarda başarılı olmuş, hanın ölümü Şahin Giray'ın ise İran şahına sığınması ile sonuçlanan bir dizi mücadeleler vuku bulmuştur (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 190-192). Hem Bucak havalisinde hem de Kırım'da yadsınamayacak derecede güçlenen Kantemir Mirza'nın Kırım tahtına oturacak hanların nüfuzunu menfi yönde etkileyecek olması onun bir şekilde hanlar tarafından ortadan kaldırılması-

² Kantemir Mirza'nın Osmanlı padişahları nezdinde önemli bir şahsiyet olduğunu IV. Murat'ın şu hatt-ı hümayununda açıkça görüyoruz: "...Hântemur'un Tuna'dan berü bir eyâlet virilmesin dimişsin. Bu ahvâli sana tefvîz eyledim. Hântemur'u oradan emrim üzere kaldurup devletime nâfi olan eyâleti viresin. Oğullarıyla ve kardâşlarıyla eyâletine gönderesin. Ve Selman Şâhı ve Orak Mirza'yı, hâna yazılmışdır, alup içerüye getüresin. Yortuman ile bile eğer ki kalkmağa inâd iderlerse zor ile kaldırasın, ammâ olmaya ki, Hântemur'u öldüresin. Hemân orada Tuna'nın beri yakasında bir münâsib eyâlet virüp arz idesin. Her umûrî sana tefvîz eyledim, sen bildüğün gibi idesin. Nihâyet istemem ki, Hântemur'a bir zarar gele. Eğer isyân dahi iderse, ele getirüp kayd ü bend ile getüresin. Sözüm budur, bu ahvâl sana tefvîz olunmuşdur, bildüğün gibi idesin..." (Bayır 2014: 169-170). Kantemir Mirza'nın Osmanlı Devleti bünyesinde yaptığı vazifeler için bkz. (Bayır 2014: 169-170; Kâtib Çelebi 2016: 535, 584; Başer 2010: 94, 109, 117, 120).

nı zaruri kılmaktaydı. İşte bütün bu sebeplerden dolayı Kırım tahtına geçen İnanet Giray'ın selefi Canıbek Giray'ın büyük rahatsızlık duymasına rağmen Kantemir Mirza ile belki de birebir bir çatışmaya girmekten kaçınması halefi hanı veya hanları halledilmesi gereken bir mesele ile karşı karşıya bırakıyordu.

Kantemir Mirza'nın Bucak havalisine dönmesi üzerine İnanet Giray Han sefer için topladığı askerî kuvvetleriyle 28 Ağustos 1635 tarihinde İran'a doğru hareket etmiştir. Ekim ayında Çerkez topraklarında vergi olarak asker toplayan han, IV. Murat'ın seferi tamamlayarak İstanbul'a dönmeye başlamadan hemen sonra İran kuvvetlerinin tekrar harekete geçip kaybettikleri yerleri geri aldıkları yönündeki haberler üzerine Aralık ayında Besleney'den Kırım'a ricat etmiştir (Novoselyskiy 2011: 264).

Osmanlı ordusunun seferden dönmesini müteakip Safevî ordusunun tekrar harekete geçerek Revan'ı muhasara etmesi nedeniyle IV. Murat yeniden asker toplanılarak sefere çıkılması emrini vermiştir (Baysun 2001: 634). Bu doğrultuda İstanbul'dan Kırım'a gönderilen bir çavuş handan altmış bin asker toplatarak Sinop limanına gönderilmesini bildirmekle vazifelendirilmişti. Ancak Kırım halkı ve ileri gelenleri sefere katılma gibi bir niyette değillerdi. İnanet Giray Han onları ikna etmek için sefere katılmaması halinde azledilerek kardeşleriyle birlikte cezalandırılacağını söylemiş ancak onların sefere katılmama konusundaki fikirlerinde bir değişiklik olmamıştır. Hatta onlar böyle bir durum hâsıl olur ise kendisini canları pahasına koruyacaklarına dair hana vaatlerde bulunmuşlardır. Hal böyle iken İnanet Giray Han Kırımlıların bu tutumunu destekleyerek İstanbul'dan gelen çavuşa sefere katılmayacağını söylemek durumunda kalmıştır (Novoselyskiy 2011: 264-265).

IV. Murat'ın emrine uymayarak tehlikeli faaliyetler içerisine giren hanın bundan sonra bir strateji belirlemesi gerekmektedir. Bu hedef çerçevesinde Osmanlı mülkü olan Kefe'yi ele geçirerek bütün Kırım'da tam bir hâkimiyet tesis etmeye niyetlenmişti. İnanet Giray Han bu düşüncelerini hayata geçirebilmek için öncelikle Lehistan ve Moskova ile iyi ilişkiler ihdas etmiş ve Zaporog Kazakları ile Ulu ve Küçük Nogay uluslarını yanına çekmiştir (Novoselyskiy 2011: 266; Seyyid Mehmed Rıza 2016: 196). Hazırlıklarını tamamlayan İnanet Giray Han harekete geçerek Kefe önlerine gelmişti. Han daha önce Kefe Beylerbeyi Bıçakçı İbrahim Paşa'nın azline yönelik talebini içeren bir mektubu İstanbul'a göndermişti. Lakin mektubun cevabının gelmesini beklemeden Kefe'yi kuşatması onun her halükarda burayı almayı kafasına koyduğunu göstermekteydi. Kuşatma sırasında Kefe Beylerbeyi Bıçakçı İbrahim Paşa ve Kadı Hamid Efendi'nin kendilerine teslim edilmesi halinde kimseye dokunulmayacağına dair vaatler verilmesine başka çare bulamayan kale ahali onları teslim etmek zorunda kalmışlardı. Nihayetinde teslim edilen bu kişiler boğularak öldürülmüş ve söz verilmesine rağmen Kefe Tatar askerleri tarafından yağmalanmıştır. Han tarafından Kefe'ye bir yetkili tayin edilmiş, fakat çok kısa bir süre sonra burası

tekrar Osmanlı idaresine geçmiştir (Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 845; Seyyid Mehmed Rıza 2016: 196-197).³

İnayet Giray Han bir yandan Kefe'yi almakla meşgulken diğer taraftan Kantemir Mirza'yı yanına çekerek Osmanlı Devletine karşı güçlü bir pozisyon almak çabası içerisindeydi. Bu niyetle Mangıt beylerinden Gülüm Mirza'yı Kantemir Mirza'ya elçi olarak göndererek bir ittifak kurmak istemişti. Lakin Kantemir Mirza onun bu teklifini olumsuz karşılamakla kalmamış aynı zamanda padişahın azledilmesini istemiştir. Bu sırada Kefe'nin idaresinin tekrar Osmanlı Devleti'ne geçmesi hanın ve onun yanında olan Kefe halkının durumunu daha da ağırlaştırmıştı. Zor durumda kalan han ve kardeşi Kalgay Hüsam Giray vuku bulan hadiselerin suçlusu olarak İran Seferi'ne katılmalarını bildirmeye gelen Osmanlı çavuşunu ve sefere katılmayı reddeden Kırımîlari göstermişlerdi. Hanın anlaşma sağlayabilmek için İstanbul'a elçi olarak gönderdiği Kırım beylerinden Ali Suleşev ne yazık ki padişah tarafından kabul bile edilmemişti. Bununla birlikte padişahın vezirinin gelen elçiye hanın azledileceği veya Kırım'a bir paşanın gönderileceği şeklinde sözler sarf etmiş olması hanın karşılaşacağı muamelenin habercisi mahiyetindeydi (Novoselyskiy 2011: 266).

Osmanlı, Kırım ve Rus tarihlerinde İnayet Giray Han'ın saltanatı döneminde meydana gelen olayların oluş sıralamasında farklılıklar olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Târih-i Naîmâ'da ve Netâyicü'l-Vukû'ât'ta han tarafından Kefe'nin alınması hadisesi aşağıda da zikredeceğimiz gibi hanın Kantemir Mirza ve ona bağlı Nogayların yaşadığı Bucak bölgesine yaptığı saldırıdan sonra gerçekleştiği yönündedir. Osmanlı tarihlerini referans alan Smirnov, Howorth ve Hammer dahi bu şekilde hareket etmişlerdir (Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 843-846; Mustafa Nuri Paşa 2014: 204-205; Smirnov 2016: 316-321; Howorth 1880: 543-545; Hammer 2012: 87-88). Buna mukabil Es-Seb'ü's-Seyyâr ve Rus vesikalarını dayanak alan Novoselyskiy İnayet Giray Han'ın kısa süreliğine de olsa Kefe'yi aldıktan sonraki bir tarihte han ile Kantemir Mirza arasında fiili bir mücadelenin başladığını yazmaktadırlar (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 196-198; Novoselyskiy 2011: 266-268). İnayet Giray Han hakkında malumat içeren diğer kaynaklarda ise hanın Kefe'yi ele geçirdiğine dair hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak olayların meydana geliş sıralamasını doğru tespit etmemizi ve Kefe'nin han tarafından alındıktan sonra Bucak bölgesinde bulunan Kantemir Mirza üzerine saldırıldığına yönelik bir olay örgüsünün olduğunu anlıyoruz. Kesin tarihi bilinmemekle beraber 1635 yılında yazıldığı düşünülen Kantemir Mirza'nın İstanbul'a gönderdiği bir mektubunda Kırım'da cereyan eden gelişmelerden bahsedilmekte ve hanın Kazaklarla birlikte bazı entrikalar

³ Târih-i Naîmâ'ya göre Kefe'nin İnayet Giray Han'ın eline geçmesinden sonra Kantemir'in kardeşlerinden Selmanşah Mirza, Urak Mirza ve bazı diğer mirzalar hana mecburi olarak itaatlerini bildirmiş ve affedilmişlerdi. Lakin han tarafından bir şart ileri sürülmüştü: Bahsi geçen mirzalar kandilerine bağlı tüm Nogay kabilelerini hana itaat etmiş vaziyette Kırım'a nakledecek ve bu kabileler hanın boyunduruğundan çıkmayacaklardı. Mirzalar ant içerek bu anlaşmayı kabul etmişlerdir (Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 845).

çevirerek padişahın topraklarını işgal etmek istediği yazılmaktadır. Muhtemelen Kantemir Mirza'nın bahsettiği topraklardan kasıt Kefe olmalıdır. Bu mektuptan da anlaşıldığı gibi hanın Kefe'yi aldığı sıralarda Kantemir Mirza'nın Bucak havalisindeki topraklarında bulunduğu hususu oldukça açıktır (Bennigsen vd. 1978: 150-155).

İneyet Giray Han Kefe'nin kuşatılması hadisesinden sonra muhtemelen kendisi için büyük bir tehlike oluşturan Kantemir Mirza ve ona bağlı Nogayları bertaraf etmek için harekete geçti. Osmanlı kronikleri ve onları referans alan Smirnov'un eserinde Lehistan kralından Osmanlı padişahına gönderilen bir mektupta Kantemir Mirza'nın Lehistan ve Osmanlı arasında yapılan muahedeye mugayir hareket ederek Lehistan topraklarına saldırdığı yazılmakta ve bu mektubun içeriğinden haberdar olan Kalgay Hüsam Giray'ın bunun üzerine hana eğer biz sefere gidersek Lehler gelip Kırım'ı işgal ederler diyerek onu Kantemir Mirza 'ya karşı kışkırtıp harekete geçirdiği şeklinde malumat bulunmaktadır. Verilen bu bilgiler doğrultusunda bir kışkırtmadan söz etmek mümkündür. Lakin İneyet Giray Han'ın Kantemir Mirza üzerine saldırmasının başka sebepleri de vardır. Bunlardan ilki yukarıda değindiğimiz gibi Kantemir Mirza'nın Osmanlı Devleti'nin desteğiyle gücünün zirvesine çıkıp Kırım hanlarına baskı uygulamaya başlaması ve onlara tâbi olmayı reddetmesidir. İran Seferi'ne katılacak olan hanın maiyyetine girmeyip Akkerman'a dönmüş olması bunun kanıtıdır. İkinci olarak, hanlığın kuruluş sürecinden başlamak üzere Kırım'ın en güçlü kabilesi olan Şirin kabile beyleri Kantemir Mirza'nın artan nüfuzundan ve baskılarından büyük rahatsızlık duymuşlardır. Hem Kırım'da hem de Osmanlı Devleti nezdinde etkinliklerini devam ettirmek amacıyla Şirin kabilesinin İneyet Giray Han'a Kantemir Mirza'nın bertaraf edilmesinde kati surette destek çıkacakları ortadadır. Kırım kabileleri arasında en güçlüsü diyebileceğimiz bu kabilenin destekleri ve teşvikleri pekâlâ İneyet Giray Han'ı Kantemir Mirza'yı ve kabilesini saf dışı bırakmaya yönlendirmiş olabilir. Dolayısıyla bu ihtimali de göz ardı etmemek gerekir (Kâtip Çelebi 2016: 779; Naîmâ Mustafa Efendi 207: 843-844; Smirnov 2016: 318-319). Bütün bu sebeplerden dolayı iki taraf arasında bir savaşın çıkması kaçınılmazdı.

İneyet Giray Han toplamış olduğu kuvvetleriyle Bucak bölgesine doğru harekete geçmeye başladı. Bunu haber alan Kantemir Mirza İstanbul'a gönderdiği mektubunda hanın kendisine karşı saldırıya geçtiğini bildirerek ona karşı savaşmak için padişahın iznini talep etmekteydi. Onun bu isteğinin reddedilerek İstanbul'a çağrılması üzerine aile efradını ve mallarını Kili Kale'sine bırakarak oradan İstanbul'a gitmiştir.⁴ Hanın emrindeki askerlerle

⁴ Novoselyskiy'e göre İneyet Giray Han Ocak 1637'de 600 Zaporog Kazağı ve kendilerine tabi olmuş Nogaylardan oluşan 150 bin kişilik bir kuvvetle Or Kapı'dan hareket etmiştir. Nisan/Mayıs 1637'de 20 bin kişiden oluşan Kantemir Mirza ordusu ile hanın ordusu ilk kez karşılaşmış fakat sayı üstünlüğü karşısında tutunamayan Kantemir Mirza yanına ailesini alarak İstanbul'a kaçmıştır (Novoselyskiy 2011: 267). Novoselyskiy dışında ne Kırım ne de Osmanlı tarihlerinin hiçbirinde İneyet Giray Han ile Kantemir Mirza'nın karşılaştığına dair bir

birlikte Akkerman'a gelmesi üzerine Kantemir Mirza'nın kardeşleri Selman-şah Mirza, Urak Mirza ve diğer Mansuroğlu mirzaları bir araya gelerek yaptıkları istişareler sonucunda teslim olup ondan affedilmeyi dilemişlerdir. Her ne kadar bu istekleri olumlu karşılanmış olsa da Kırım kuvvetleri tarafından onlara ait vilayetler ve köyler tahrip edilerek malları yağmalanmıştır. Akkerman'ın yerle bir edildiği sırada Kantemir Mirza'ya tâbi çok sayıda kimse öldürülmüş, geri kalanlar ise Kırım'a götürülmek üzere yerlerinden edilmişlerdir. Ardından Kili Kalesi önüne gelen Kırım askerleri Kantemir Mirza'nın güvende tutmak niyetiyle buraya bıraktığı ailesini ve mallarını kale ahalisinden talep etmişlerdir. Karşı koyamayacaklarını anlayan halk onların isteklerini yerine getirmek zorunda kalmıştır (Kâtip Çelebi 2016: 779-780; Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 844-845; Seyyid Mehmed Rıza 2016: 197; Halim Giray 2013: 58).

Bucak havalisinde şimdilik istediğini elde eden İnyet Giray Han İstanbul'a çağırılan Kantemir Mirza'nın kendisine iade edilmesi için Osmanlı Şeyhülislamı olan Yahya Efendi'ye bir mektup yollamıştır. Gönderilen mektubun içeriği şöyledir:

"Ba'de'l-alkâb; Bundan akdem Cânıbek Girây Hân'ın mûcib-i 'azli yoğiken Mehemed Girây ve tekrâr Cânıbek Girây nasbından ne kadar ceng olup, iki vezîr düşüp 'ırz-ı saltanata ne mertebe şeyn geldiği ma'lûmunuzdur. Kantemür, Cânıbek Girây tarafın tutup Mehemed Girây zevâline bâ'is oldu. Ve Şâhîn Girây, ayağı ile varup mahbûs u menkûb oldu. Gerçi Pâdişâh hazretleri bize Kırım hânlığı virdiler ammâ, birkaç günden sonra ashâb-ı garaz sözü ile 'azl eylemesi mukarrerdir. Bu kadar yıl çekilen âlâm u şedâ'id birkaç gün içündür. Ol ecilden Kantemür Hân'ın fesâdına tahammül olunmayup, cibilliyetimizde merkûz olan vukûd-ı celâdeti ızhâr ve mezbûrun diyârın ve karyelerini târ ü mâr eyleyüp leşker-i Tatar ayağı altında pâ-y-mâl itdirdik. 'Avretin ve oğlanın esîr itmekle kendi dahi cezâsın buldu. Kaçup Âsitâne'ye vardıkda ol kapuyu penâh idindiği ma'lûmumuzdur. Kantemür bizim re'âyâmızdır. Anı sa'âdetlü Pâdişâh'dan isterim ki bu cânibe irsâl ide. Ve Kantemür'ün karındaşı Salmış (Selmân Şâh) ve Orak Mîrzâ ve Nogay ki, yedi sekiz binden ziyâde, hıdmetimiz kabûl eylemişlerdir. Eger Pâdişâh Kantemür'ü bize virmezse Tuna'dan geçüp bi'z-zât İstanbul'a karîb varup Kantemür didikleri münâfıkı isterim. 'Kantemür'e Özi ve Silistire Eyâleti virilüp bizim beylerimizden olmuşdur' dirlerse bu söz bâ'is-i fitnedir. Şimdi, bizim yüzümüzü gülüp, hâb-ı hargûş virüp, hıl'at ve evâmîr ile, 'Kemâ-kân hânsız' demekle, biz dahi sizin dürûğ-ı bî-fürûğunuza aldanup dönüp gidevüz ve üzerimizde olan Tatar 'askerini dağıdavuz, birkaç günden sonra yine birini hân idüp gönderesiz, bu olur değildir. Biz 'askeri dağıtmazız ve dağıtmağa kavî rehin isteriz. Yeniçeri Ocağı'ndan ve gayriden istemeziz. 'Ulemâ zümresinden göndermek gereksiz. Ve illâ Kantemür'ün talebi için ol diyâra varmak katımızda emr-i sehldir. Sonra bildirmedik dimeyesiz. Cenâbınız hallâlül'l-müşkilâtsiz. Ma'kûl olanı

kayıt yoktur. Bütün kaynaklar hanın Kırım'dan hareket ettiğini haber alan Kantemir Mirza'nın ailesini ve mallarını Kili Kalesi'ne bırakarak İstanbul'a gittiği şeklindedir.

idesiz ve's-selâm." (Kâtib Çelebi 2016: 780-781; Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 845-846).

Mektubun içeriğinden de anlaşıldığı gibi han Kantemir Mirza'yı kendi tebaası olarak görmekte ve işlemiş olduğu kusurları saymaktadır. Bununla birlikte onun memleketinin yerle bir edildiği ve başta kardeşleri olmak üzere yedi sekiz bin civarında Nogayın hana tâbi olduğu belirtilmektedir. Mektubun en can alıcı kısımları ise Kantemir Mirza'nın çeşitli vazifeler verilerek padişahın himayesi altına alınmasının hanı oldukça rahatsız etmiş olması ve iade talebinin yerine getirilmemesi halinde hanın kuvvetleriyle birlikte İstanbul'a kadar gidip onu zorla ele geçireceğini söylemiş olmasıdır.

Hanın göndermiş olduğu mektubuna karşılık olarak İstanbul'dan cevap yazılmıştır. Ancak kaynakların hiçbirinde İstanbul'dan hana gönderilen bu mektubun içeriğine dair bilgi bulunmamaktadır. Bu sıralarda İnalet Giray Han'ın azledildiğine ve İstanbul'dan yeni bir hanın gönderildiğine dair Kırımlılar arasında bir şayia ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine İnalet Giray Han atanan yeni hanın karadan gelme ihtimaline karşılık Kalgay Hüsam Giray ve Nureddin Saadet Giray'ı kendilerine tabi olan Nogaylar ile Özi Nehri dolaylarında bırakmıştı. Kendisi de yeni hanın deniz yoluyla Kırım'a girebileceği ihtimalini hesaplayarak geri dönmüştü. Arkada kalan kalgay ve nureddin sultanlar emin bir şekilde rahat hareket ederek onlarla birlikte olan Kantemir Mirza'nın kardeşleri Selmaşah Mirza, Urak Mirza ve diğer Nogay mirzalarından kendilerine karşı bir tehlike gelebileceğini düşünmüyorlardı. Fakat uygun zamanı bekleyen Kantemir Mirza'nın kardeşleri diğer Nogay mirzaları ile birlikte bir gece baskını düzenleyerek 1637 yılının Nisan ayında Kalgay Hüsam Giray ve Nureddin Saadet Giray'ı öldürerek Kırım kuvvetlerine çok ağır bir darbe vurmuşlardı. Sonrasında Selmaşah Mirza ve Urak Mirza kendilerine bağlı olan askerlerle Özi Boğazı'na geri dönerek vuku bulan bu gelişmeyi İstanbul'a bildirmişlerdi (Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 846; Kâtib Çelebi 2016: 781; Seyyid Mehmed Rıza 2016: 197-198; Karaçelebizade Abdulaziz Efendi 1832: 593).⁵

Kalgay Hüsam Giray ve Nureddin Saadet Giray'ın öldürülmesi haberinin Kırım'a ulaşması üzerine Nogayların saldırısından çekinen Kırımlılarda bir korku ve panik havası oluşmuştu. Ayrıca yeni bir hanın atanma ihtimaline karşılık İnalet Giray Han ve Kırım'ın ileri gelenlerinin tedbir almalarına zaman kalmadan 4 Haziran 1637 tarihinde han azledilmiş ve yerine Selamet Giray Han'ın oğullarından Bahadır Giray han tayin edilerek deniz yoluyla Kırım'a vasil olmuştur. Herhangi bir güçlkle karşılaşmadan hanlık tahtını devralan yeni han selefine karşı saldırgan bir tavır içerisine girmemiştir. Azledilen İnalet Giray gidecek başka yeri olmadığı için padişahın affına

⁵ Novoselyskiy Kalgay Hüsam Giray'ın mağrur bir şekilde hareket ederek emrindeki Nogayları ve Zaporog Kazaklarını gönderdiği için yanında az bir kuvvetin kaldığını, bunu fırsat bilen Kantemir Mirza'nın kardeşleri ve diğer mirzalar bin kişilik bir kuvvetle Özi Nehri'ni geçmek isteyen kalgay ve nureddine saldırarak öldürdüğünü söylemektedir (Novoselyskiy 2011: 267-268).

mazhar olmak niyetiyle deniz yoluyla İstanbul'a geçmiştir. 2 Temmuz 1637 tarihinde IV. Murat'ın huzuruna çıkarılan İnyet Giray ve Kantemir Mirza meydana gelen hadiselerden dolayı kendilerini savunarak suçu birbirlerine atmışlardır. Bunun üzerine huzurunda bulunan İnyet Giray'a padişahın şöyle dediği zikredilmektedir:

"Baka İnyet Giray! Biz sana kemlik etmedik tac u taht ve devlet ü eyâlet verdik mukâbelesinde isyânla küfrân-ı ni'met edip Memâlik-i Mahrûsa'mdan Kefe şehrini ve Kili Kal'ası'nı muhâsara ve tahrîb eyledin. İhsân u inâyetin mükâfâtı tuğyân u isâ'et midir? Benim kılıcımdan korkmadın ise Cenâb-ı Hakk'ın kahr u intikâmından niçin havf etmedin. Senin gibi hakk-ı ni'met bilmez gaddârın i'dâmında dîn ü devlete nef'-i tâm vardır".

Bu hitaptan hemen sonra padişah tarafından bostancılara işaret edilerek İnyet Giray hemen oracıkta boğdurulmuş ve cenaze işlemlerinin tamamlanması üzerine devlet erkânının eşliğinde Beşiktaş civarında vaki Yahya Efendi Türbesi haziresinde defnedilmiştir (Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 855-856; Kâtib Çelebi 2016: 784; Seyyid Mehmed Rıza 2016: 198; Halim Giray 2013: 58, Novoselyskiy 2011: 268).⁶ Böylece ilk kez bir Kırım hanı Osmanlı sarayında padişahın huzurunda suçlu kabul edilerek katledilmiştir. Mamafih Osmanlı Devleti'nin desteğini arkasına alarak Kırım hanlarına karşı saldırgan bir tutum içerisine giren Kantemir Mirza, katline sebep olduğu İnyet Giray ile aynı akıbete maruz kalarak 6 Temmuz 1637 tarihinde öldürülmüştür (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 199-200; Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 856-857).

İnyet Giray Han'ın daha önce de Osmanlı padişahının onaylamadığı faaliyetler içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen başına geleceklere idrakinde olan han bundan dolayı padişahın afvına mazhar olmak istemiştir. IV. Murat'ın bir hatt-ı hümayununda hanın işlemiş olduğu kabahatlerden dolayı özrünü beyan etmesi üzerine kendisinin ikaz edilerek afvedildiği anlaşılmaktadır. Hanın özür mektubuna mukabil padişahın gönderdiği hatt-ı hümayunu şöyledir:

"Perverde-i ni'metimiz ve mazhar-ı inâyetimiz İnyet Giray Hân'a selâmet selâmet-resân-ı hâkânî iblâğından sonra, i'lâm olunur ki: Mukaddemâ Canbeg Giray Hân'ın ba'zı müsâmaha niyeti sebebiyle def' olunup, Kırım tahtını sana inâyet ve erzânî eyledik ki, eyyâm-ı devletimizde dîn ü devlete lâyük nice hizmetler zuhûra gelmesin fehîm iderken, aksi vâki' olup, nâ-hemvâr evzâ'nın zuhûr idi. Fi'l-cümle geçenden geçüp anı dahi merhamet-i aliyye-i şâhânemizden afv eyledik ve özrün makbûl-i hümayûnumuz oldu. Cenâb-ı

⁶ İnyet Giray Han'ın defnedildiği yer hakkında kaynaklarda farklılıklar söz konusudur. Gülbün-ü Hanan'da Beşiktaş yakınlarında Yahya Efendi Türbesi haziresinde defnedildiği, Naîmâ'da ve Fezleke'de yer belirtmemle birlikte iskeleye götürüp defnettiklerini söylemeleri Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi Türbesi'ndeki hazireye gömüldüğüne işaret etmektedir. Es-Seb'ü's-Seyyâr'da ise Ebu Eyyüp Ensârî civarında defnedildiği söylenmektedir (Halim Giray 2013: 58; Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 856; Kâtib Çelebi 2016: 784; Seyyid Mehmed Rıza 2016: 198). Umdet al-Tevârih'te İnyet Giray'ın azli Mayıs/Haziran 1638, öldürüldüğü tarih ise 21 Haziran 1638 olarak verilmektedir (Abdulgaffar Kırımî 2014: 142).

celâlet-me'âbım tarafından hânlığı, üzerine mukarrer ve ibkâ eyledim. İmdi göreyim seni, nân ü ni'metimiz hakkını gözedüp, Âsitâne-i sa'âdetimize âbâ vü ecdâdın idegeldikleri hizmetde ez'âf-ı muzâ'af hayır-hâhlık hizmetler idüp, du'âmıza mazhar olup, dünyâda ve ukbâda eyülükler bulasın" (Bayır, 2014: 196).

Es-Seb'ü's-Seyyâr'da İnalet Giray'ın iki sene üç ay süreyle Kırım tahtında hüküm sürdükten sonra kırk dört yaşındayken öldürüldüğü yazılıdır. Umdet al-Ahbâr'da ise saltanat süresi aynı olmakla birlikte onun kırk yaşındayken öldürüldüğü ifade edilmiştir (Seyyid Mehmed Rıza 2016: 198; Abdulgaffar Kırımî 2014: 58). İnalet Giray'ın 1635 yılının Ekim ayında Rus Çarı Mihail Feodoroviç'e gönderdiği namelerinden birinde anlaşıldığı kadarıyla onun Şahin Giray Sultan adında bir oğlu, Ayşe Sultan, Gülüm Sultan ve Ferah Sultan adında üç kızı olduğunu öğreniyoruz (Velyaminov-Zernov 2009: 134).

İnalet Giray Han Kırım tahtında hüküm sürdüğü süre zarfında dış ilişkilerinde Rusya ve Lehistan'a karşı barışçıl bir politika izlemiştir. Kırımlıların gelir kaynağı arasında Rusya ve Lehistan'dan alınan vergiler, hediyeler ve onların arazilerine yapılan yağma akınlarından elde edilenler önemli bir yekûn tutmaktadır. Özellikle de yapılan bu akınlarda Rusya ve Lehistan'dan ganimet olarak elde edilen mallar ve esirler Kırımlıların vazgeçemeyecekleri bir şeydi. Lakin İnalet Giray Han saltanatı boyunca Osmanlı Devleti ve Kantemir Mirza ile olan mücadelesinden dolayı başka cephelerde mücadele etmemek amacıyla Rusya ve Lehistan ile barışçıl ilişkiler kurmuş ve hatta tesis edilen ilişkilerin bozulmaması için onların arazilerine yağma akınları düzenlemekten uzak durmuştur. Novoselyskiy, 1636 Nisan'ında Kırım'ın bey ve mirzalarının İnalet Giray Han'ı Moskova çarı ve Lehistan kralı ile barış yapmaya zorladıklarını, 29 Temmuz 1636'da han ve kalgayın Damat Arslan Mirza liderliğinde Moskova topraklarına bir akın düzenlemeyi kararlaştırmalarına rağmen onların buna engel olduklarını söylemektedir (Novoselyskiy 2011: 269). Bu durum Kırım'da ortak bir aklın ürünü olarak girişilen mücadeleler nedeniyle Rusya ve Lehistan'a karşı barış içerisinde yaşanılmasının mezkûr hanın saltanat döneminde gerekli olduğunu göstermektedir.

İnalet Giray Han ve Kalgay Hüsam Giray'ın Rus Çarı Mihail Feodoroviç ile birçok kez yazışmaları olmuştur. Rus çarına gönderilen namelerde iki tarafın birbirleriyle dost olduğu, Çar'dan gelecek vergilerin ve hediyelerin eksiksiz ve arttırılarak gönderilmesi, çarın denetiminde olan Don Kazaklarının Karadeniz kıyılarında bulunan Osmanlı Devleti topraklarına saldırılarının engellenmesi ve ayrıca Kazakların Kırım'ın sahil kesimlerine saldırmasının önüne geçilmesi gibi mevzular konu edinmiştir. Mamafih, namelelerin birinde geçmişten gelen kanun gereği Rus çarlarının Osmanlı padişahına veya İstanbul'a gönderecekleri elçilerinin Kırım'a gelerek hanın iznini aldıktan sonra o yöne teveccüh etmeleri gerektiği söylenmiştir. Bu durum muhtemelen Çar Mihail Feodoroviç'in Kırım Hanı İnalet Giray'ı devreden çıkararak doğrudan padişah ile görüşmüş ya da görüşmeye meyletmiş olabile-

çeğini göstermektedir (Velyaminov-Zernov 2009: 120-155; Kurat 1992: 221-222; Smirnov 2016: 322-323; Novoselyskiy 2011: 269-270).

İnayet Giray Han devrinde Kırım Hanlığı ile Lehistan arasındaki münasebetlere baktığımızda ise kaynaklarda çok fazla bilgi bulamıyoruz. Sadece 27 Haziran-6 Temmuz 1635 tarihinde Lehistan kralına gönderilmek üzere han tarafından Bahçesaray'da yazdırılan bir ahitname mevcuttur. Bu belgeyi götürmekle mükellef olan Gazi Ağa liderliğindeki elçilik heyeti Ekim 1635'te Lehistan'ın başkenti Varşova'da Leh Kralı IV. Vladislav tarafından kabul edilmiştir. Belgenin içeriğine baktığımızda Moldova, Eflak, Akkerman ve Kili tarafında bulunan Osmanlı mülküne Lehistan'ın kontrolünde bulunan Kazakların saldırılarının engellenmesi, Kazakların Dinyeper Nehri boyundan alıkonulması ve sürülmesi, adet olduğu üzere hana, aile efradına, Karaçi beylerine, önde gelen ağalarına hediyelerin ödenmesi gibi bahisler yazılmıştır. Bununla birlikte eğer kral yükümlülüklerini yerine getirmez ise Tatar, Nogay, Çerkez, Kabardin, Kumuk ve diğerlerinden müteşekkil yüz bin kişilik büyük bir ordu ile yaz veya kış fark etmeksizin kralın topraklarına saldırarak yakılıp yıkılacak ve halkla birlikte soyluların da ele geçirilerek götürüleceklerini ifade eden uyarı mahiyetinde bilgilerde eklenmiştir. Hanın ahitnamesini getiren elçilik heyeti vazifesini icra ettikten sonra Kırım'a geri dönmüştür (Kolodziejczyk 2011: 146-147, 905-911). Buna mukabil Lehistan Kralı IV. Vladislav tarafından hana bir heyetin veya ahitnamenin gönderildiğine dair ise kayıt bulunmamaktadır. Bunun dışında İnayet Giray Han'ın saltanatında Kırım Hanlığı ile Lehistan arasındaki münasebetlere ilişkin malumat olmadığını belirterek bu dönemin iki taraf arasında sükûnetle geçtiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Kırım hanlarının Cengiz Han neslinden gelmeleri hasebiyle Kırım Hanlığını yönetmeleri hususunda asla bir meşruiyet tartışması söz konusu olmamıştır. Fakat öncüllerinden aldıkları devlet geleneğinin bir tezahürü olan ırsî kabile beylerinin etkin siyaset gütmeleri Kırım hanlarının kaderine tesir eden önemli bir mevzudur. Hanlığın kuruluşunda mühim roller üstlenen bu kabileler Rusların Kırım Hanlığı'nı ilgasına kadar geçen zaman diliminde güçlü pozisyonlarını muhafaza etmeyi başarmışlardır. Hanların tahta oturmaları veya azledilmelerinde kabile aristokrasisinin etkisi şüphesiz onların icra ettikleri faaliyetlerinde ve davranış biçimlerinde yönlendirici olmuştur. Ancak unutulmaması gereken husus Kırım Hanlığı'nın hakimiyet sahasında bulunan bütün kabilelerin ve beylerinin hanlara tâbi olmaları gerekliliğiydi. Bu durumun hilafına hareket eden Nogayların Mansuroğlu kabilesi beyi Kantemir Mirza, herhangi bir Kırım hanının boyunduruğuna girmekten imtina ederek hanlar üzerinde aşırı baskı unsuru oluşturmaktaydı. Nihayetinde bu düşünce kaçınılmaz olarak İnayet Giray Han ile Kantemir Mirza arasında bir mücadelenin başlamasına yol açmış ve yine kaderin bir cilvesi olarak ikisinin de idamıyla son bulan bir süreç yaşanmıştır.

Kırım Hanlığı'nın Doğu Avrupa'da belki de daha geniş bir coğrafyada hüküm sürmesinin önündeki engellerden bir tanesi ırsî kabile beylerinin aşırı nüfuzlarından dolayı hanları tahakküm altında tutmalarıdır. Diğeri ise 1475 yılında Kırım'ın sahil kesimini ele geçirdikten sonra hanların Osmanlı padişahlarının himayesine girmeleriyle birlikte yaşanan süreçtir. Bu zamandan itibaren Kırım'da bağımsız politikalar sürdürmeye çalışan güçlü hanların bir vesile ile Osmanlı padişahları tarafından bertaraf edildiğini görüyoruz. Padişahların kendi politikalarına uygun olarak kendilerine rakip olabilecek güçlü ve bağımsız bir Kırım Hanlığı'nı kabul etmeleri mümkün değildi. Bu nedenle de Kırım hanları içerisinde uyguladıkları politikaları ile güçlenip sivrilenlerin azledildikleri, sürgün edildikleri veya öldürüldüklerine dair çokça emsal bulunmaktadır. Bu tür bir siyasetin uygulandığının en bariz örneğini İnalet Giray'ın karşılaştığı muameleden anlıyoruz. Padişahların Kırım hanları üzerinde bu denli baskı oluşturmaları Kırım Hanlığı'nın giderek güçsüzleşmesine neden olduğu gibi Rus Devleti'nin hanlığın baskılarından kurtularak Altın Orda Devleti'nin en güçlü mirasçısı olan bu hanlığı ortadan kaldırmasına da yol açan önemli bir etken olmuştur. Bununla birlikte Rus yayılmacılığının önüne set çekmiş olan Kırım Hanlığı'nın Osmanlı padişahlarının uyguladıkları siyasetleri neticesinde zayıflamış olması bir yandan da ciddi bir Osmanlı Rus rekabetini doğurmuş ve bundan zararlı çıkan taraf ise Osmanlı Devleti olmuştur.

KAYNAKÇA

- ABDULGAFFAR Kırımî (2014), *Umdet al-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, Kazan.
- BAŞER, Alper (2010), *Bucak Tatarları (1550-1700)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar.
- BAŞER, Alper (2015), "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Edt. Yücel Öztürk, İstanbul, 75-98.
- BAYIR, Önder (2014), *Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayûnları*, İstanbul.
- BAYSUN, M. Cavid (2001), "Murad IV", *MİA*, C. VIII, Eskişehir, 625-647.
- BENNIGSEN, Alexandre-BORATAV, Pertev Naili-DESAIVE, Dilek-QUELQUEJAY-Cahantal, Lemerrier (1978), *Le Khanat de Crimée*, Paris.
- HALİM Giray (2013), *Gülbün-ü Hânân*, Haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul.
- HAMMER-Purgstall, Joseph von (2012), *Kırım Hanlığı*, Çev. Seyfi Say, İstanbul.
- HOWORTH, Henry H. (1880), *History of the Mongols from The 9th To the 19th Century*, Part II, Londra.
- İNALCIK, Halil (1983), "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, S. 135, İstanbul, 51-73.
- İNALCIK, Halil (2001), "Kırım", *MİA*, C. VI, Eskişehir, 746-756.

- KARAÇELEBİZÂDE Abdülaziz Efendi (1832), *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak.
- KÂTİB Çelebi (2016), *Fezleke*, Haz. Zeynep Aycibin, C. II, İstanbul.
- KOLODZIEJCZYK, Dariusz (2011), *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Brill-Leiden-Boston.
- KURAT, Akdes Nimet (1992), *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- MUSTAFA Nuri Paşa, (2014), *Netâyicü'l-Vukû'ât I-IV*, Haz. Yılmaz Kurt, Ankara.
- NAİMÂ Mustafa Efendi (2007), *Târih-i Na'îmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, C. II, Ankara.
- NOVOSELYSKİY, A. A. (2011), *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev. Kemal Ortaylı, Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, Ankara.
- ÖZTÜRK, Yücel (2013), "Kırım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Edt. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul, 625-683.
- SEYYİD Mehmed Rıza (2016), *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Haz. Yavuz Söylemez, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir.
- SMİRNOV, V. D. (2016), *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.
- ÜREKLİ, Muzaffer (1989), *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Ankara.
- VELYAMİNOV-Zernov, V. V. (2009), *Kırım Yurtına ve Ol Tarafırlara Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*, Haz. Melek Özyetkin-İlyas Kamalov, Ankara.

OSMANLI-LEHİSTAN İLİŞKİLERİNDE SAVAŞ, DİPLOMASİ VE TİCARET

Yücel ÖZTÜRK*

ÖZ

Baltık'dan Karadeniz'e uzanan sahada,XIV. yüzyıldan itibaren kuvvetle varlığını hissettiren, Lehistan, Altınordu'nun batı kanadının mirasçısı olarak Doğu Avrupa tarihinde büyük bir rol oynamıştır.Lehistan ile Osmanlılar arasında özellikle Ukrayna ve Eflak – Boğdan sınırlarında hâkimiyet kurma amaçlarında ciddi bir rekabet yaşanmıştır. İki taraf birbirleriyle genellikle doğrudan savaşı değil, dolaylı araçları kullanmışlardır. Bu bakımdan, Lehistan'ın Osmanlı politikasında Kazaklar, Osmanlı'nın Lehistan politikasında ise Kırım Hanlığı temel unsurlar olarak yer aldılar. Osmanlılar ile Lehistan arasında bu siyasi rekabetin yanı sıra, her türden ticaret ve teknik işbirliği de gerçekleşmiştir. Bu işbirliği, iki ülkenin jeopolitiğinin ortaya çıkardığı zorunluluk idi. Osmanlı'ya tabi Eflak – Boğdan prenslikleri ile bunlara sınır konumundaki sancaklar, Lehistan'ın Osmanlı ile ticaretinde büyük bir yer tutmuşlardır. Lehistan ilk dönemlerden beri bu bölgelerden her türlü emtiayı ithal ediyor ve karşılığında kendi kıymetli taşlarını ihraç ediyordu. Sedef bunlar arasında idi. Lehistan ile Osmanlı arasındaki ticaret, antlaşmalarla kurallara bağlanmıştı. Bu kurallar, arşiv kayıtlarından ayrıntılarıyla takip edilebilmektedir. Arşiv kayıtlarında Leh tüccarlarının faaliyet gösterdiği şehirler, ticarete konu olan ürünler hakkında bilgiler edinilebilmektedir. Bu ticaretin hangi kurallara dayandığını da yine arşiv kayıtlarından öğrenebiliyoruz. Araştırmamızda Osmanlı – Lehistan ilişkilerinin siyasi - askerî niteliğine kısaca değindikten sonra bu arşiv kayıtlarına dayanarak Osmanlı ile Lehistan arasındaki ticari ilişkilerin boyutlarını değerlendirmeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Lehistan, Kırım, Litvanya, Karadeniz, Ticaret, Eflak, Boğdan, Doğu Avrupa.

ABSTRACT

Poland, which made its presence strongly felt around the area extending from the Baltic to the Black Sea since the 14th century, played a significant role as the heir of the West wing of the Golden Horde in the history of Eastern Europe. A serious competition between the Ottomans and Poland was experienced especially on the purpose of establishing dominance over the Ukraine-Moldavia borders. Instead of

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ORCID: 0000-0002-9621-1368, yozturk@sakarya.edu.tr.

fighting directly against each other, the both sides made use of indirect tools. In this regard, Cossacks at the Ottoman policy of Poland and Crimean Chanate at the Poland policy of the Ottomans took place as essential elements. In spite of the political competition, trade and technical cooperation continued between the Ottomans and Poland. This cooperation was a necessity revealed by the geopolitics of these states. The principalities of Wallachia–Moldavia and the cities located on the borders played very significant role in the Ottoman trade with Poland. Poland imported all kinds of goods from this region and in exchange exported precious stones since early periods. Nacre was among them. The trade between Poland and Ottomans was bounded by strict rules through treaties. Those rules can be followed in detail from archival records. These records give information about the cities that Polish traders were active. From these records we can also learn on which rules this trade was based. In our article we intend to evaluate the dimensions of commercial relations between Ottoman and Poland, after mentioning briefly the nature of the political and military relations between the both states.

Keywords: Ottoman, Poland, Crimea, Lithuania, Blacksea, Trade, Wallachia, Boğdan, Moldavia, Eastern Europe.

1. Türkiye-Lehistan İlişkilerinde Diplomasi ve Savaş

Türkiye–Polonya ilişkilerinin aktif ve sıcak bir niteliğe bürünmesi Polonya için talihsiz bir olay olan Varna Savaşı (1444) ile gerçekleşmiştir. Bu savaşta Haçlı ordularının resmi kumandanlığı ve temsili liderliği Lehistan kralı III. Ladislas¹ tarafından yürütülüyordu. Bilindiği üzere Türkler muharebeyi kazandılar. Bu savaşta Lehistan kralı ve Haçlı ordularının lideri kral Ladislas da hayatını kaybetti. Bu hadise şüphesiz Türkler ve Polonyalılar için iyi bir başlangıç teşkil etmemiştir.

Polonya kralı III. Ladislas'ın 1440 yılında Macar tahtını da temsil etmesiyle başlayan yeni süreçte Lehistan'ın resmi olarak Macaristan'ın yönetimini devralmış olması, Macaristan ile ilgili hadiselere Lehistan'ı müdahil kılması (Kołodziejczyk 2000:100). Bilindiği üzere Türklerle Macarlar arasında Balkanlara hâkim olmak için şiddetli ve uzun süreli bir savaş periyodu yaşanmıştır. Türklerin Edirne'yi fethederek Balkanlara sarkmasıyla başlayan bu süreçte Balkanlı feodal prensliklerin arka plandaki hamiliğini Macarlar üstlenmiştir (Deletant 1986:189-211). Bir aşama sonrasında Hristiyanlık – İslam savaşı olarak nitelendirilecek olan bu savaşların gerçek özneleri Türkler ve Macarlardı. Romenler, Bulgarlar, Yunanlılar başlangıç aşamasında Türk hakimiyeti altına girmiş ve buna karşı koyacak gücü kendilerinde bulamamışlardı (Akın 1987:675).

¹ Tarihi nitelikli yer ve şahıs adlarının Türkçe'ye aktarımında Türkçe literatürde yerleşmiş olduğu gözlenen kurallar uygulanmıştır. Bu çerçevede, Wladyslaw, Ladislas; Poland, Lehistan; Polish, Lehli; Wisniowiecki, Vişnevetski; Hmielnitski, Hemilnitski şeklinde yazılmıştır. Burada bahsedilmeyen yer ve şahıs isimlerinde de aynı anlayışa bağlı kalmıştır.

Türklerin güçlerini Tuna ağız limanlarından Kili üzerinde yoğunlaştırmaları, Türk–Macar savaşının en önemli sebepleri arasında idi. Macarları Karadeniz'e bağlayan asıl Liman Kili idi. Burasını tutmak için Romen prenslikleriyle yakın temasa ve ittifaka geçtiler (İnalçık 1994:286).

1444 Varna savaşı, Türklerle Macarlar arasında Balkan hakimiyeti için yapılan savaşların en şiddetlilerinden birini teşkil eder (Akın 1987:695). Bu safhada Lehistan'ın Türklerle sıcak savaşa girmesine neden olacak çıkarları olduğunu göremiyoruz. Kanaatimizce III. Ladislas'ın bu savaşta yer almasının sebebi, Macaristan tahtını temsil etmesinden kaynaklanıyordu. Kołodziejczyk, bu savaşı Türk–Leh savaşı olarak yorumlamaz (Kołodziejczyk 2000:100).

Türk–Leh askeri stratejileri, Fatih Sultan Mehmet'in Boğdan üzerinde hakimiyet kurması ve sonraki safhalarda OsmanlılarınLeh hakimiyet alanlarına doğru genişleme işareti göstermesi ile ciddi bir karşıtlık içine girecektir (Kołodziejczyk 1999:21; Reychman 1964:1-2). Türkler Tuna'nın kuzeyindeki prenslikler üzerinde hakimiyet kurup bu coğrafyada barışı tesis ettiğinde Lehistan'ın Osmanlılara karşı savaşları artık reel politik açıdan geçerliliğini kaybetmişti. Türklerin 1526'da Macarları siyasi tarihten silmesi ve Viyana kapılarına dayanması, Türkiye–Lehistan ilişkilerinde rol oynayan temel gelişmelerden biridir. Macaristan'ın siyasi hayatının son bulmasıyla neticelenen bu savaşlar, Orta Avrupa'yı tehdit eden bir Türk yükselişini gündeme getirirken, Doğu Avrupa güç dengelerine yeni bir denge kazandırmıştır (Iorga 1925:96; Pascu 1982:96).

Doğu Avrupa'nın yükselen gücü şüphesiz Lehistan idi. Ancak, Avrupa–Asya güç dengelerinin tayininde rol oynayacak bir güç anlamına gelmiyordu. Lehistan'ın Doğu Avrupa güç dengelerini tayin eden önemli bir güç haline gelmesi, Baltık sahasının yükselen gücü Litvanya ile kurmuş olduğu siyasi ve kültürel birliğin eseridir (1569 Lublin Birliği). Askeri bakımdan büyük çapta Litvanya, kültür ve medeniyet açısından ise Lehistan'ın etkili olduğu bu birlik son aşamada Lehistan–Litvanya Birleşik Krallığı olarak tarih sahnesine çıktı. Üç asır boyunca belli tarihi antlaşma safhalarından geçen bu önemli birleşik krallık, siyasi ve askeri açıdan önem kazanmasını zaman zaman Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanan alanda hâkimiyet kurmuş olmasına borçlu idi (Magocsi 1995:127; Raucek 1949:173). Latinlerin Karadeniz'e kazandırmış oldukları büyük ticari ve iktisadi dinamizmden pay alan Lehistan–Litvanya krallığı, Altınordu'nun batı yakasını, yani Dinyeper Nehri'nden Karpatlara kadar uzanan sahayı kendisine tabi kılmak için kararlı bir mücadele verdi (Hrushevsky 2011:5; Kołodziejczyk 2011:5). Bu amaçla Altınordu'nun parçalanmasında, hatta tarih sahnesinden silinmesinde önemli rol oynadı (Pritsak 1981:10; Iorga 1925:64). Lehistan'ın Osmanlı'ya karşı yürüttüğü diplomasinin esası bu bölgeyi barışçı yoldan kendi hâkimiyetinde tutma anlayışına dayanıyordu. Lehistan özellikle Fatih zamanında Türklerin bu bölgedeki Lehistan hâkimiyetini tanımalarını sağlamak için elçiler gönderdi (Kurat 1966:445).

Lehistan, Eski Kiev mirasının devamı olan Altınordu'nun batı yakasını sahiplenmede özellikle Osmanlı ve Moskova'nın daimi rekabetini göğüslemek zorunda kaldı (Frost 1993:5). Osmanlıların Kuzey Karadeniz sahasını Kırım'a terk ederek bütün dikkatlerini Avusturya ve İran üzerine yoğunlaştırmaları, Lehistan-Litvanya Krallığı'nı nispeten rahatlatan bir faktördü.

Türklerin Kanuni Sultan Süleyman zamanındabatı ve doğudaki rakiplerine kesin bir üstünlük kurmuş olması, Macaristan, Erdel² ve Kırım üzerinde kısmen doğrudan, kısmen dolaylı hâkimiyet kurmuş olmaları, Moskova karşısında ise himayeci bir politika gütmeleri XVI. Yüzyıldan sonrakiLehistan-Osmanlı ilişkilerini biçimlendiren faktörlerdir. Bu süreçte Osmanlılar Lehistan üzerinde de dolaylı bir hâkimiyet aşamasına kısa aralıklarla yükselmişlerdir.

Litvanya-Lehistan Krallığı ve Kırım Hanlığı'nın güçlü baskısı altında bulunan Moskova, XVII. yüzyıl ortalarına kadar Türkiye ile stratejik ilişkilerini dostluk anlayışı üzerine kurmuştu. Moskova bu süreçte belki tarihin en tutarlı, devamlı ve başarılı diplomasi örneğini sergilemiştir. Bu süreçte Lehistan da kendi stratejik yapılanmasını Türklerle dostluk üzerine bina etmişti. Bu iki kuzeyli gücün Türkler karşısındaki tutumlarının de facto bir vaziyete dayandığı kesindir. *Pax Ottomanica*'ya karşı gelmek ne Lehistan'ın, ne de Moskova'nın çıkarlarına uygun bir davranış olurdu.

Lehistan'ın Ortodoks nüfus ve medeniyetinin beşiği olan Kiev Rus mirasını temsil etmesi en önemli zayıflık kaynağı idi. Bu iki Slavik halk, kültür ve medeniyet bakımından tarihi süreçlerde çok önemli farklılıklar kazanmışlardı. Ukrayna bu farklılığını Altınordu zamanında sürdürdüğü gibi, Lehistan hakimiyeti zamanında da sürdürme kararlılığını gösterdi. Kazak kardeşliğinin tarih içinde devamlılık göstermesinin temel sebebi, Kiev Rus kültür ve medeniyetinin Katolik Lehistan kültürüyle farklılık taşımasıdır. Sonraki aşamada Ukrayna meselesini doğuracak olan bu tarihi olgu, XVI. yüzyılın sonlarından Lehistan'ın paylaşılmasına kadar devam eden sürecin temel sorunuolarak kalacaktır.³

Altınordu'nun mirasını sahiplenen temel güçler, kuzeybatıda Lehistan, kuzeydoğuda Moskova ve güneyde ise Kırım Hanlığı idi. Kırım Hanlığı'nın 1475'ten sonra Osmanlı hâkimiyetinde olması, Lehistan'ın işini hem kolaylaştıran, hem de zorlaştıran bir faktördü. Kırım Hanlığı Doğu Avrupa'nın tartışmasız en güçlü ordusu olan akıncı güçlerini kendi mali kaynaklarıyla değil dış kaynaklarla, yağma ve çapul ile muhafaza edebiliyordu. Bu, Ukrayna ve Lehistan'ın mamur alanlarının sürekli yağmalanması anlamına geliyordu (Halim Giray 1337:85; Rudnytsky 1980:6).

² Lehistan tarihinin en başarılı kralları arasında yer alan Stephan Batory, ilk siyasi hayatını Osmanlılara tabi Erdel prensliğinde idrak etmişti. Batory'nin Erdel'e atanması, Osmanlı yönetiminin Erdel ile ilgili temel idari anlayışı, bu hususta Budin Beylerbeyliği'nin konumu hakkında ilginç bilgiler içeren Divan - ı Hümayun hükmü için bkz. Budin Beylerbeyi'ne, 28 Ramazan 972 tarihli hüküm, BOA, MD, 18, 18 /30.

³ Lehistan'ın kendi etnik sınırlarını aşarak, hatta terk ederek farklı kültürel alanlara yayılmasının uzun sürede doğurduğu olumsuzluklar için bkz. (Rudnytsky 1980:8).

Kırım'ın Ukrayna ve Lehistan'ı bu şekilde yıpratana daimi saldırıları Osmanlılar tarafından da kabul edilen, tanınan zorunlu bir vaziyetti. Kırım'ın Ukrayna ve Lehistan'ın iktisadi kaynaklarına dolaylı olarak ortak olmasından fazla yararlanan güç Kırım değil Osmanlı idi. Osmanlılar Yeniçağ'ın en güçlü akıncı birliğini temsil eden Kırım ordusunu Avusturya ve İran üzerinde aktif olarak kullandılar. Öyle ki, Kırım ordularının yaptığı faaliyetleri inceleyenler, bu ordunun Kırım çıkarlarını değil Osmanlı çıkarlarını korumak üzere muhafaza edildiğini düşünürler. Kırmılılar kendileri için sadece yağma ve çapul hareketleri yapıyorlardı. Buna da mecbur idiler. Kırmılılar yağma ve çapulun dışına çıkarak bölgesel bir güç olmaya heveslendiklerinde ise Osmanlıların müdahalesine maruz kalmışlardır.⁴

Lehistan, Kırım'ın Osmanlı destekli bu daimi tehdidi karşısında tabii bir refleks geliştirdi. Kendi içinde bir zafiyet teşkil eden Ukrayna–Ortodoks toplumundan çıkan Kazakları Kırım akıncılarının panzehirine dönüştürdü (Öztürk 1990:7). XVI. Yüzyılın ortalarında Leh soylusu Dimitri Vişnevetski'nin Dinyeper Nehri üzerindeki Şelaleler (Porogs) bölgesinde başlattığı bu Kazak kardeşlik hareketi gelişerek Kırım ve Osmanlı'yı tehdit eden güç haline geldi (Öztürk 2003:95-140; Öztürk 2005: 55-95; Quelquejay Tarih-siz:258-279; Berindei Tarihsiz Ayrıbasım).

Zaporog Kazaklarının Kırım karşısında kullanılmaya başlanmasıyla Lehistan'ın Osmanlı karşısındaki stratejik dostluk anlayışı kesin bir değişikliğe uğradı. Lehistan iç ve dış politikasında asıl hâkim unsur olan Leh soylu sınıfı, Leh kraliyetinin Osmanlı karşısındaki pasif konumunu kendi çıkarları açısından doğru bulmamış, Dinyeper, Dinyester, Prut havzalarında sahip olduğu iktisadi gücü korumak için başka tarihi vasıtaların gelişmesinin önünü açmıştır. Leh soylu sınıfı Dinyeper üzerinde Kazakları kullanırken, Dinyester ve Prut boylarında Boğdan ve Eflak Prenslikleri içinde tabii kültürel bağlarla bağlı olduğu yerli sınıflardan yararlanmıştır. Devlet arşivlerindeki temel belgeleri inceleme zahmetine katlanarak mikro tarihe inenler Leh soylularının Tuna'nın kuzeyindeki sınır halkları içinde 1550'lerden itibaren Osmanlı karşısı cephe oluşturmada ne kadar başarılı olduklarına şahit olacaklardır.

Tuna'nın aynı zamanda *darül İslam* ile *darül harp* sınırını oluşturduğunu biliyoruz. 1572 tarihlerinde Osmanlılara karşı Haçlı ittifakı oluşmuştu. Kıbrıs meselesinin sebep olduğu bu üst düzeyde savaşın ticarete nasıl etki ettiğini gösteren bir belgeye sahibiz. Osmanlı hükümeti, Tuna üzerinden Eflak ve Boğdan'a ve oradan Lehistan'a bazı kâğıtlarla geçen casusları tespit etmiş ve bu hususta Kili kadılığını üst düzeyde uyarmıştı. Tuna'nın kuzeyinin, yani Eflak ve Boğdan'ın da *darül harp* sayıldığı 3 Ramazan 979/19 Ocak 1572 tarihli bu ilginç uyarı hükmünde, Eflak, Boğdan ve Lehistan tarafına tek bir ferden bile geçirilmemesi emredilmişti. Divan-ı Hümayun tarafından

⁴ Bu müdahalelerin en trajik ve tesirli olanı, Sahib Giray Han'ın kabile reisleriyle Osmanlı yönetimi arasındaki işbirliği sonunda hal edilerek öldürülmesiydi (Kaysunîzâde Nidâi Remmal Hoca 1973:120). Kırım Hanlığı'nın genel karakteri için bkz. (Öztürk 2002:480–513).

gönderilen emirde, iskele ve nehirlerin nöbetçiler tarafından tutulması, Leh tarafına gitmek isteyenlerin isimlerinin tespit edilerek derhal İstanbul'a bildirilmesi istenmişti (BOA, MD, C.10:215 ve 325; Çakır 2006:73).

Papa'nın ve Venedik'in ağırlığını koyduğu Akdeniz haçlı ittifakında bütün kozların oynandığı, Ege Adalarından Balkan Ortodoks halklarına uzanan çizgide patrikler ve metropolitlerin aktif olarak Haçlıların yanında yer aldığı Osmanlı merkezi istihbaratı tarafından tespit edilmişti. Selanik kadısına gönderilen Ocak 1572 tarihli hükümde, Eflak'da yakalanarak İstanbul'a getirilen ve sorgulanan keşişlerin verdikleri bilgilere göre Selanik patriği Yasef topladığı adamlarla Leh ve Moskov taraflarına mektuplar göndermişlerdi. Bu tür çalışmalarda Mora ve çevre illerin metropolitleri de yer almışlardı (BOA, MD, C.10:216; Çakır 2006:72-73).

1572 tarihlerinde büyük tarih içinde yer almayı başaran Leh soylusu Albert Lacki, bunlardan biridir. Büyük Leh soylularından Albert Lacki, Leh soylularının Osmanlı'ya tabi sınır prensliklerinde ne gibi Osmanlı karşıtı faaliyetler yaptığı hakkında en iyi örnekler arasındadır. Bu ünlü sızlata mensubu, Eflak-Boğdan sınırlarında boyarları kışkırtıp kendine bağlayarak Osmanlı'yı uzun süre uğraştırmıştı. Osmanlı Devleti, bu Leh sınır güçlerine karşı bölgedeki Tatar-Kırım birliklerini harekete geçirmişti (BOA, MD. C. 18:30; Yücel 1996:30). Bunların Kıbrıs savaşı sırasındaki Haçlı ittifakına kuzeydoğudan yapılan destekler olduğu anlaşılıyor. Lacki'nin bu faaliyetleri bu sahaya ilgi duyan batılı tarihçilerin dikkatini çekmiştir (Purgstall 1993:457; Berindei Tarihsiz:341).

Bu konuda Divan-ı Hümayun kayıtlarında rastlanan çok sayıda hükümün konusu, bizzat ismen yer almasa da aslında Albert Lacki'nin faaliyetleriyle ilgiliydi. Lacki'nin bu dönemde isyan eden bütün sınır prenslikleriyle alakası mevcuttu. Bu tür arşiv kayıtlarına örnek olarak birisini özetleyelim: 1572 tarihlerinde isyan eden Boğdan voyvodası, reayayı da kendine bağlamaya çalışmış, ancak bunda tamamen başarılı olamamıştı. Reaya sükûnetini korumuştur. Voyvoda, kendine itaat eden boyarlarla Hotin, Yaş civarında Osmanlı'ya karşı direnmeyi sürdürdü. Bu nedenle bölgeye çavuşlar gönderildi. Akkırman Beyi'nin verdiği rapordan edinilen bilgilere göre isyancı voyvodanın yanında Lehliler de bulunuyordu. Leh tarafını uyarmak için Leh kralına name-i hümayun gönderilmişti. Merkezi yönetim, isyanın sonunu tayin edecek mühim faktörün Boğdanlı boyarların eğilimleri olduğunu düşünüyor, bu hususta bölgesel Türk güçlerinin teyakkuz halinde bulunmalarını istiyordu (BOA, MD. C.18:26; Yücel1996:26). Osmanlı idaresi dolaylı hâkimiyet sürdürdüğü Eflak ve Boğdan Prensliklerinde bu tür isyan vakalarıyla karşılaştığında bölgeye uzman çavuşlar gönderir, hemen yeni bir voyvoda tayin eder, ardından bölgedeki diğer prenslikler ve doğrudan hâkimiyet sürdürdüğü sınır sancaklarının kadı ve sancakbeylerini uyarırdı.⁵

⁵ Boğdan isyanına karşı Eflak voyvodası uyarılmış, bu isyanın ardından tayin edilen yeni voyvodaya yardımcı olması emredilmiştir. Bkz. Eflak Voyvodasına, 27 Ramazan 972 / 12 Şubat 1572 tarihli hüküm, BOA, MD, 18, 17 / 28; Yücel 1996:28.

Boğdan'ı karıştırmak üzere sınırda faaliyet gösteren Leh soyluları aksine, Leh Kraliyeti'nin son derece resmi bir çerçevede Osmanlı ile stratejik dostluk anlayışına bağlı kaldığını belirtelim. Bu konuya giriş amacımız da bu fiili ve nazari vaziyet arasındaki farklılığı vurgulamaktı. Boğdan meselesinin sükûnete ulaşmasının ardından Osmanlı padişahı tarafından Leh kralına gönderilen mektup, bunu gayet berrak şekilde ortaya koyuyor. Padişah, krala, Boğdan meselesinde gösterdiği dostluk için teşekkür ediyor ve bu dostluğun daimi olması temennisinde bulunuyordu.⁶

Muhteşem Süleyman'ın ardından Osmanlı ihtişamında da belli bir sönme yaşandı. Kanuni ihtişamını yansıtan ışıkların Sokullu zamanında hala eski gücünde olduğu görülse de, Sokullu sonrasında Osmanlı'nın uzun süre konsepti içinde hiç dinmeyecek sistem krizine girdiği kesindi. Siyasi, iktisadi, askeri kaynaklı bu sistem krizine ilaveten Türklerin yaklaşık elli yıl boyunca İran, yirmi yıl boyunca Avusturya ile yaşadıkları harpler Lehistan için altın zaman kıymetine haiz idi. Ancak, ilginç şekilde Lehistan bu dönemi ne kendi iç sorunlarını çözmek, ne de Moskova karşısında kesin bir üstünlük kurmak için kullanabilmiştir. Kuzeyli rakibi Moskova da bu dönemde *Felaketler Dönemi* olarak isimlendirilen siyasi krize girmiş ve büyük çapta hırpalanarak çıkmıştı.

Türklerin İran ve Avusturya harplerine ilaveten ağır bir merkezi siyasi krize girdikleri bu dönemde Lehistan Doğu Avrupa'nın en etkin gücü oldu. Kendi ürünü olan Kazakların Karadeniz'e indikleri bu süreçte Karadeniz adeta Kazak Denizi haline geldi. Kuzey ve güney Karadeniz sahilleri yağmalandı, Kazak tehditleri İstanbul'da hissedildi (Öztürk 2004:342; Kołodziejczyk 2000:129). Bu dönemde Osmanlı–Lehistan ilişkileri büyük sarsıntı geçirdi. Köprülülere kadar Lehistan Türklerin iç zafiyetinden azami ölçüde yararlandı. Osmanlılar bu dönemde bir padişah ve birçok sadrazamın katledilmesiyle sonuçlanan daimi iç isyanla uğraşmak zorunda kaldılar (Uzunçarşılı 1983:143).

XVII. yüzyılın başlarından sonuna kadar geçen bu devrede ilginç olan bir olgu kendini belli eder. Her iki büyük gücün birbirlerine karşı kullandıkları sınır halkları konumundaki vassal güçler şimdi bumerang etkisiyle kendilerine dönmüş ve bu güçleri uğraştırır hale gelmişti. Osmanlılar açısından Kırım, daimi bir problem teşkil ediyordu. Osmanlı merkezi krizinin hüküm sürdüğü dönemde isabetsiz politikaların ateşlediği Kırım isyanı Osmanlı hâkimiyetine başkaldırıya dönüşüyor, bu dönemde iki hasım konumundaki Zaporog Kazaklarıyla Kırım Hanlığı adeta birleşerek yeni bir güç oluşturuyorlardı. Lehistan hâkimiyetindeki Kazak isyanı da Lehistan'ı uğraştıran başlıca mesele halini almıştı.

Lehistan XVII. yüzyılın ilk yarısında Kazaklarla sürdürdüğü şiddetli savaştan galip gelmiş, ancak, bu galibiyet yeni bir Kazak hareketinin mayalanmasını engellememiştir. Lehistan, galibiyetinin tadını çıkaramadan

⁶ Bkz. Leh Kralına, 18 Rabiülahir 980 / 28 Ağustos 1572 tarihli Name-i hümayun, BOA, MD, 19, 353/712; Ayrıca bkz. Bostancı 2002:495-496.

1640'larda yeni sahneye çıkan büyük lider Bogdan Hemilnitski Kazak hareketini yeni bir boyuta taşıyacaktır. Bu tarihte büyük tarih içine dâhil olan Kazak-Ukrayna sorunu, aynı zamanda Polonya meselesinin başlamasının temel nedeni olacaktır.

Hemilnitski, Lehistan karşısında gözünü karartmış bir vaziyette önce Osmanlı hâkimiyetine başvurdu. Eflak-Boğdan örneğinde bir vassallık statüsünü kendine yeterli görerek Osmanlı'dan himaye talep etti. Ağır iktisadi krizin ürettiği isyanlara ilaveten zihin özürü padişahların devlet düzenini alt üst ettiği bu dönemde Türkler Hemilnitski'nin şahsında ortaya çıkan yeni süreci değerlendirme yeteneğinden mahrum idiler. Mikro tarih, Hemilnitski'nin pragmatist bir çerçevede Türkiye'nin himayesini almak için Müslüman olmaya bile razı olduğunu ortaya koyuyor. Bu safhada Kırım Hanlığı'nın çok normal olan itirazları devreye girecek, Ukrayna'nın Kırım akıncılarının avlanma sahası olmaktan çıkarılarak himaye altına alınması halinde Kırım ordusunun nasıl idame edileceği meselesi gündeme gelecek, Osmanlı merkezinde bu önemli meseleyi aşma kapasitesi gösterecek bir diplomasi hamlesi meydana gelecektir (Öztürk 2008:254).

Lehistan karşısında geri dönülmeyecek bir şekilde başkaldırmış olan Hemilnitski Osmanlı ile yaptığı temaslardan sonuç alamayacağını anlayınca gözünü Moskova'ya çevirecektir. Moskova ile Kazaklar arasında yapılan Pereslav Antlaşması (1654), XVII. yüzyılın siyasi dinamiklerini tayin eden temel bir olaydır. Bu antlaşma ile Ukrayna'yı temsilen Kazaklar Moskova'nın himayesine giriyor, Türkiye ve Lehistan adeta Ukrayna üzerindeki etkilerini kaybediyordu. Pereslav Antlaşması büyük ölçüde teorik düzeyde kaldı; bu süreçte Kazaklar bölündü. Lehistan, Türkiye ve Moskova'ya bağlı üç temel Kazak hareketi oluştu (Öztürk 2008: 256).

Jan Sobieski, Pereslav Antlaşması sonrasında Polonya'nın gücünü Moskova'dan ziyade Türkiye üzerine yöneltti. Köprülüler Dönemi'ne giren Osmanlıların iç ve dış siyasette toparlanarak Avusturya ve Lehistan üzerinde ağırlıklarını hissettirmelerinden en fazla rahatsızlık duyan kişi Sobieski olmuştur. Sobieski, Türklerin Kamanıçe'ye kadar uzanan sahada Lehistan'a kesin üstünlük kurmalarını hiç sindirememiş, buna karşı Moskova ve Avusturya ile işbirliğine yönelmiştir. Nihayet, Viyana önlerinde Türklere öldürücü darbeyi vuracak şans ve imkânı bulmuştur. İkinci Viyana bozgunu ile Osmanlı Barışı sona ermiştir.

Osmanlı barışının sona ermesi, Pereslav Antlaşması'nın teorik olarak kurmuş olduğu Moskova üstünlüğünün pratiğe geçirilmesinin önündeki engelleri ortadan kaldırdı. XVIII. yüzyıl başlarında Türklerin ve İsveçlilerin Moskova'yı frenleme çabaları sonuç getirmedi. XVIII. yüzyıl, Türklerin ve Lehlilerin Doğu Avrupa'dan tümüyle dışlandığı, Moskova'nın ise bu iki gücün çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu doldurduğu büyük değişim yüzyılıdır. Bu süreç Türkler için Küçük Kaynarca, Yaş, Zıstovi Antlaşmalarıyla sona ermiş ve Türkiye Kuzey Karadeniz'deki varlığını Romanya haricinde kaybetmiştir. Lehistan için durum daha talihsiz olmuş, yeni güç dengeleri içinde parçalanarak paylaşılmıştır.

Türkiye Lehistan'ın paylaşılma ve işgal süreçlerinde şartsız bir şekilde Lehistan'ın yanında yer almıştır. Türkiye–Lehistan ilişkilerinde Karlofça Antlaşması (1699) sonrası sürecin genel karakterini şartsız dostluk ve yardımlaşma anlayışı belirlemiştir. Bu süreçte Moskova'nın sürekli saldırısı ve müdahalesi altında kalan Polonya liderlerinin Türkiye'ye sığınmaları ve himaye görmeleriyle ilgili arşiv belgeleri bir sempozyumu hak edecek kadar çoktur.

2. Türkiye–Lehistan İlişkilerinde Ticaret

2.1. Nehirler, Yollar, Limanlar, Ürünler

Siyasi olayların değerlendirildiği kısımda ele alındığı üzere Türkiye ve Lehistan uzun süren tarih içinde her devlet ve millet arasında görülebilecek tabii bir rekabet yaşamış, ilişkilerinde genel çerçevede stratejik dostluk anlayışını sürdürmüş, zorunlu savaş hallerinde ise genellikle dolaylı savaşa başvurmuştur. Bu durumlarda Polonya için Kazaklar, Türkiye için Kırım dolaylı savaş unsuru olarak yer almışlardır.

Uzun süre içinde Türkiye ve Lehistan arasındaki ilişkilere damgasını vuran asıl faktör, iki tarafın ticaret ve sanayi alanında daimi işbirliği içinde olmasıdır.

Ticari faaliyetlerin niteliğini belirleyen iki faktör özellikle ayrıştırılmıdır. Birisi tabii nitelikli coğrafya, diğeri ise idari nitelikli devletler arası ilişkiler ve karşılıklı politikalarıdır.

Osmanlı Devleti ile Lehistan arasındaki ticari ilişkilerin karakterini, kanaatimce coğrafya ve jeopolitik oluşturmuştur. Polonya'nın dâhil olduğu Baltık sistemi, esasında nehir ağlarıyla Karadeniz'e sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Dinyeper, Dinyester ve Prut nehirleri aynı zamanda birer ulaşım hattı idiler. Bu nedenlere, Karadeniz'i Avrupa'ya bağlayan Tuna'yı da ilave etmek gerekir. Osmanlı Karadenizi'ni kuzey ve batı istikametlerinde dış âleme bağlayan başlıca ulaşım hatları bu nehir ağları idi. Eski Doğu Roma zamanında olduğu gibi, Osmanlı Türkiyesi'nin kuzeyli ve batılı güçlerle olan ticareti büyük çoğunlukla bu nehir havzalarına bağlı kalmıştır. Tabii olarak, bu nehir havzalarının kavuştuğu liman kent ve kaleleri de Osmanlı'nın kuzey âlemi ile ticari ilişkilerini örgütleyen başlıca idari yapılar olagelmışlerdir. Osmanlı Karadenizi'nin en doğuda savunma amaçlı kaleleri Taman, Azak, Anapa, Açu gibi kalelerdi (Öztürk 2000:277-280). Buralarda büyük çaplı bir ticari örgütlenmeye rastlanmaz. Ancak, bu bölgenin kendine has ürünleri ve yine Asya ve Sibirya'dan batıya ulaşan ürünleri bu kalelere gelir ve oradan Karadeniz limanları vasıtasıyla İstanbul'a ulaşırdı.

Osmanlı'yı kuzeye bağlayan en temel liman Kefe idi. Burası Asya'dan batıya ve kuzey âleminden güneye doğru seyreden nakliye ve ulaşımın Karadeniz'e çıkış kapısı idi. Kefe, Özü Nehri havzasının ulaşım ve nakliye sistemine de tam anlamıyla entegre idi. Özü Nehri nakliyesi vaziyete göre batıya, Akkirman ve Kili limanlarına da entegre idi. Yukarı Özü, Litvanya, Estonya, Letonya gibi Baltık halklarını ticari açıdan orta ve aşağı Özü'ye bağlardı. Orta Özü Ukrayna–Kazak, Aşağı Özü ise Osmanlı–Kırım hâkimiyetine tabi

Tatar, Nogay ve diğer yerli halklarla meskundu. Özü nehri, Baltık'tan Kırım'a kadar olan alanda tam bir nakliye hattı görevi yapardı. Osmanlı arşiv kayıtlarına yansıyan nehir ticaretiyle ilgili örnekleri aşağıda değerlendireceğiz.

Mühimme kayıtlarından öğrendiğimize göre, Moskova-İstanbul ticareti yalnız Kefe'nin kontrolünde bulunmuyordu. Moskova aynı zamanda Lwow-Akkirman güzergahı ile de bağlantılı idi. Türkiye'den Moskova'ya ticaret maksadıyla giden tüccarlar, sekiz Leh vilayetinden geçerek Moskova'ya varıyorlardı. Dönerken de yine aynı illerden geçiyor olmalıydılar. Osmanlı merkezi yönetimi, bu vilayetlerin güvenli olmayan yerlerinde Türk tebası tüccarların yanına gereği kadar güvenlikçi koşularak tüccarların emniyetle hedeflerine ulaşmalarının sağlanmasını talep ediyordu (Kahveci 1998:220).

Osmanlı döneminde Dinyeper ağzında bulunan Özü ve karşısındaki Kılburun Kaleleri hemen hemen bütünüyle askeri nakliye için tahsis edilmişti. Özü Kalesi Azak'la birlikte Osmanlı Karadenizi'nin güvenliğinin emanet edildiği askeri üs idiler. Buğ Nehri, ağzındaki Kılburun kalesi ile Dinyeper havzasına entegre idi. Dinyester ağzında, bugünkü Odesa'nın bulunduğu yerde, en eski kayıtlara göre Hocabey veya Hacıbey limanı bulunuyordu. Hocabey limanı, Dinyester'in denize kavuştuğu yerin 30 km. kadar doğusunda nehre kavuşan Dinyester'in başka bir kolunun ağzında kurulmuştu. Burasının Kırım Hanlığı'nın kurucusu I. Hacı Giray zamanında kurulması dolayısıyla bu isimle anıldığı iddia edilir.⁷

Dinyester ağzındayer alan Akkirman kalesi ve limanı, Osmanlı gümrüğünün en önemli bölgelerinden birini oluşturuyordu. Akkirman, Karadeniz'e Lehistan içlerinden gelen emtianın çıkış kapısıydı. Turla Suyu üzerinde Akkirman gümrük bölgesine ait limanın kanunnamesi, Lwow-Karadeniz ticaretinin genel karakterini ortaya koyuyor. Söz konusu kanunnameye göre, Turla Suyu'ndan geçirilen at, katır ve bu nevin her adedinden beşer akçe, sığırdan dörder akçe alınırdı. Koyundan iki koyuna bir akçe miri için, on koyundan bir akçe ise gemiciler için alınırdı. Deryadan ve karadan gelen kumaştan Müslüman'dan binde yirmi, zimmiden binde kırk, harbiden binde elli akçe gümrük alınırdı. Gemi ile gelen hamr (şarap) fiçilerinden yirmi beş akçe resmi fiçı alınırdı. Ayrıca asper diye altışar akçe alınırdı. Sirke, araki (rakı) fiçisinden "bahaya tutulup" gümrük alınırdı. Denizden gemi ile koyun gitse her koyuna bir akçe, araba ile dışarıdan hamr fiçisi gelse yahud çıkırsa yirmibeşer akçe, karadan karatil ile gelse yahut karatil ile çıkırsa yarısı alınırdı. Cankirman (Özü)'dan, Kili'den ve başka yerlerden kuru balık gelse gümrük alınırdı. Yahut şehirde balık kurutulup hariçten kimseye satıp dışa-

⁷Bu konuda mehz verilmemiştir. Bkz. "Google Privacy Policy," <http://en.wikipedia.org/wiki/Odessa>. Ancak, bu iddia pek de asılsız sayılmaz, zira Kırım hanlarının kuruluş periyodunda bu tür kaleler inşa ettirdikleri Rus kaynaklarına da yansımıştır. Karamzin'e göre, Özü Kalesi, I. Mengli Giray Han tarafından Rus Çarı İvan'dan borç para alınmak suretiyle yaptırılmıştı (Mihayloviç 2001:510; Işık 2008: 59).

riya alıp gidenden gümrük alınırdu. Araba ile kendisi alıp giderse bir şey alınmazdı. Bir defa gümrük alınan kuru balık ahire (ülke dışına) satılıp dışarıya çıkardıklarında tekrar gümrük ve bac⁸ alınmazdı. Turla Suyu üzerinden sal ile gelen tomruk, tiyat?, cirid ve sair ağaçtan on akçe alınırdu.⁹

Söz konusu kanunnamede iç ve dış gümrüklere gelen ve giden mallar ile ilgili verilen detaylar bunlardan ibaret değil. Ancak, aktarılanları yeterli buluyoruz. Kefe'den gelen esirler, ve diğer emtia ile ilgili mufassal bilgiler debu kanunnamede yer almaktadır.

Burada verilen gümrük bilgilerinin iç (deniz) ve dış (nehir veya kara) gümrüğü kapsamı açısından hayati öneme haizdir. Akkirman gümrük defterine dayanan, Akkirman deniz (iç)gümrüğü ile ilgili yapılmış bir araştırmada, söz konusu defterde kuzeyden gelen tek bir ürüne dahi rastlanmadığı tespit edilmiştir (Bulunur 2007:525-583). Bunları göz önünde bulundurmadan yapılacak analizler son derece yanlış değerlendirmelere yol açacaktır.

Burası Kefe'nin gerilemesinden sonra daha büyük önem kazanmıştı. Moskova–Kiev merkezli emtianın Karadeniz'e çıkış kapısı olan Kefe'nin gerilemesinde farklı faktörler rol oynadı. Timur'un Altınordu ticaret merkezlerini tahrip etmesi ve ardından yaşanan siyasi parçalanmalar bu bölge üzerindeki ticari güvenliğe zarar vermişti. Bu olgu Türklerin Kırım'ı fethetme öncesinde Ceneviz–Moskova ticari ilişkilerinin büyük çapta etkilenmesine yol açmıştı. Aynı hadise Türklerin Kırım'ı zaptetmesinden sonra da devam etti (İnalçık 1994:276-277). Altınordu'nun tamamen yıkılmasından sonra, Kırım, Kazan, Astarhan arasındaki bozkırlarda artık tek bir devletin güvenlik şemsiyesi mevcut değildi.

Moskova'nın Kazan, Astarhan ve Büyük Nogay Ordası'nın topraklarını işgal ederek bu bölgede asimilasyon politikalarını sürekli hale getirmesi, bölgedeki İslam nüfusunun batıya, Kırım Hanlığı'nın sahasına kaymasına neden olmuştu. Özü ve Turla havzalarında önemli miktarda Tatar nüfusu birikmişti. Bu göçebe Tatar nüfusunun Turla ağzında, Bucak havalisinde önemli bir yığılma göstermesi, Akkirman–Lwow ticaretinin emniyetini tehlikeye sokacak bir gelişme olabilirdi. Osmanlılar ticarete zarar verecek güvenlik sorunlarını çözmek için yeni tedbirlere başvurdular. Akkirman'dan Kamaniçe'ye kadar uzanan sahada Tatar nüfusunun sorunlarını çözmek, bu bölgenin asayişini sağlamak için Yalı Ağalığı'nı kurdular. Yalı Ağası Akkirman–Kamaniçe arasındaki nehir havzasının askeri güvenliğini sağlamaktan sorumlu idi. Bu bölgedeki Tatarlar arasında çıkan hukuki ihtilafların çözülmesi için Yalı Ağası'nın yanına bir naib verilirdi. Bu naib, kadılık kurumuna

⁸ Osmanlı literatüründe her türlü vergi anlamında kullanılır. "bac-ı bazar, bac-ı ağnam, bac-ı tamga" gibi yanına aldığı üründen alınan vergiyi ifade eder. Özel anlamda ise, satılık mallardan alınan pazar veya transit vergisidir (Yılmaz 2010:52).

⁹ Bkz. Kânunnâme-i İskele-i Akkirmân der Âb-ı Turla ki hâliya icra olunur, BOA, Tahrir Defteri, No., 483, 18.

tabi olup Akkirman'da otururdu. Yalı Ağası'nın yanında görev yapacak naibi Kamanıçe mollası belirlendi.¹⁰

Lwow'dan Akkirman'a inen yol tarihi olarak aynı zamanda Moldavya Yolu olarak da biliniyordu. Lwow'dan Moldavya, oradan Akkirman'a ulaşan bu ticaret yolu İstanbul ve Bursa ile irtibatlı idi. İncalcık bu yolu, Bursa-İstanbul-Akkirman-Lwow Yolu olarak isimlendirmiştir. Bu yolun oluşumuyla ilgili ilk kayıtlar XIV. Yüzyıla kadar inmekteydi. Moldavya üzerinde bu dönemde Tatar asıllı bir Hristiyan prens hüküm sürüyordu. Bu tarihlerden itibaren bu yola Ceneviz ağırlığını koyacaktır. Ceneviz, bu nehiryolunun denizle buluştuğu yerdeki üssü olan Akkirman'ı ilk dönemlerden itibaren-Baltık Havzası ürünlerinin Pera'ya nakledildiği bir üs olarak kullandı. Moldavya Yoluyla yapılan ticarete aynı zamanda Rus, Leh, Alman, Ermeni, Yahudi, Tatar tüccarları da gayet aktif idiler (İncalcık 1994:285-286).

Bu suretle gelişen ticari ilişkiler içinde Osmanlı padişahları I. Mehmed'den itibaren Polonyalı tüccarlara imtiyazlar vermişlerdi. XV. yüzyıldan itibaren Bursalı tüccarların Lwow'da görüldüğüne dair belgelere rastlandığı gibi, Bursa şeriyeye sicillerinde Lwow'lu tüccarlarla ilgili bilgilere rastlanıyor (İncalcık 1994:278; Kołodziejczyk 2000:95).

Lehistan-Litvanya Krallığı'nın Baltık'dan Karadeniz'e uzanan Dinyester hattı üzerinde istikrarlı bir güvenlik şemsiyesi kurması, kuzey ticaretinde ağırlığın Lwow (Lemberg)-Akkirman çizgisine kaymasını sağladı. XV. yüzyılda kral Kazimir'in temin ettiği imtiyazlarla gelişen Lwow, Baltık ülkelerinin güneye açılan kapısı haline geldi. Lwow ticareti, Türk, Yahudi, Ermeni ve İtalyanların yer aldığı uluslararası boyut kazandı. Bu suretle Bursa, İstanbul gibi büyük ticaret merkezleri Lwow merkezli ticarete entegre oldu. Baltık ülkeleri XV. yüzyıldan sonra Türklerin hâkim olduğu Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Karadeniz ülkelerinden biber, zencefil, karanfil, saten, işlemeli kumaş, dokumalar ve pirinç ihtiyacını karşılıyordu. Polonya Kralı Kazimir'in yaptığı ticari mevzuata göre Lwow tüccarı imtiyazlı kılınıyordu. Her türden şark ürününün yer aldığı bir ticari imparatorluğa dönüşen Lwow, şark ürünlerinin batı âlemine sevk edildiği bir üs vaziyetinde idi. Şark ürünleri Lwow'dan Baltık ülkelerine ve Flandır'a ihraç ediliyordu. İsveç soyluları arasında Bursa'nın işlemeli kumaşları moda olmuştu. Osmanlı hâkimiyet alanlarından gelen tüccarlar Lwow'dan, balmumu ve kürkler yanında, Polonya, Silezya, Bohemya dokuması yünlü kumaşlar alıyorlardı (İncalcık 1994:277).

Osmanlı Barışı, Akdeniz ve Karadeniz'de kendine tam olarak savaş ilan etmemiş ve dış politikasını Türk düşmanlığı merkezinde oluşturmamış bütün devletlere ticari güvence sağlıyordu. Yahudi, Ermeni, Rum, Slav menşeli tüccarlar sahip oldukları bu güvencelerle Venedik, Ancona, Lwow gibi dünya ticaretine merkezlik yapan şehirlerde canlı ticari koloniler kurmuşlardı (İncalcık 1994:189).

¹⁰ Kamanıçe mollasına, Receb 1090 tarihli hüküm, BOA, MD, 97, 7/48. Eskin 2009: 4.

Osmanlıların Kırım limanlarını alarak Ceneviz'i buralardan çıkarması Karadeniz ticaretinin nitelik değiştirmesine yol açtı. Karadeniz'in bağlantılı olduğu Tuna, Dinyester, Dinyeper, Don nehir havzalarında artık İtalyanların hâkimiyeti kalmadığı gibi bu ticaretin asli öznesi olmaktan da çıktılar. Lwow–Akkirman hattının Kefe–Moskova hattının yerini alacak şekilde öne çıkması aşamasının ticari öznelere Türk hâkimiyetindeki Yahudi, Ermeni, Rum ve diğer Müslüman tüccarlar olacaktır. Kefe–Moskova ticari hattının zayıflamasına rağmen aktivitesini sürdürdüğünü hatırlatalım (İnalcık 1994: 278).

Polonya, Baltık üzerinden yeni kıtanın keşfiyle ortaya çıkan ticarete entegre olmadan önceki süreçte Türkiye menşeli ticari ürünlere muhtaçtı. XVII. yüzyılda Baltık ticareti Batı Avrupa ile ilişkisini kurduktan sonra bu bağımlılık azalacaktır. XV–XVI. yüzyıllarda, Lehistan Türkiye'den özellikle pamuk ve ipek dokumalar ve sığır alıyor, kendi yapımı madeni ürünlerini pazarlıyordu (Małowist 1958:30).

Halil İnalcık, Lwow arşivinde 1441–48 tarihlerine ait birçok belgeye göre yaptığı değerlendirmede Lwow–Akkirman ticaretine konu olan ürünleri üç ana kategoriye ayırıyor. Birinci kategoriye bu bölgenin asli ülkeleri olan Eflak, Boğdan ve onlara yakın olan güney ve kuzey şehirlerinin ürünleri oluşturuyordu. Bu ürünler, buğday, balık, havyar, sığır, deri ve balmumundan oluşuyordu. İkinci kategoriye, Bursa, Ege Denizi ve diğer Türk hâkimiyet alanlarına ait ürünler oluşturuyordu. Bunlar Bursa'nın ipekli kumaşları, Ege Denizi'ne ait şarap, pamuk, halı ürünlerinden oluşuyordu. Üçüncü kategoriye Flanders, İngiltere, Floransa, Silezya, Polonya gibi batı ülkelerine ait pamuklu kumaşlar, merkezi Avrupa ve Güney Almanya'ya ait metal işlemeli ürünler oluşturuyordu. Osmanlılar bu ürünlere çok rağbet ediyordu. Bursa mahreçli ürünlerde Ermeniler hâkim iken, Batı menşeli ürünlerin hâkimiyeti Lwow tüccarlarının elinde idi. Osmanlıların Boğdan ve Eflak vasıtasıyla Polonya ile yaptıkları ticarete Türk altını ve akçesi yaygın olarak kullanılıyordu (İnalcık 1994:288).

Osmanlılarla Lehistan arasında kurulmuş bulunan siyasi dostluk ve Osmanlı Barışı'nın yaratmış olduğu saygınlık, bu dönemde ticaretin daha sağlam güvenceler altında yapılmasını sağlamıştır. Osmanlı tebaası olan tüccar Lehistan'da gerçekleştirdiği ticari faaliyetleri sırasında öldüğünde malları emanete alınır, daha sonra Türkiye'ye gönderilirdi. Bu konuda varissiz kalan tüccarların malları da yine devlet tarafından takibe alınır ve Türkiye'ye getirilirdi. Bu uygulamalar, Divan-ı Hümayun kayıtlarına kadar yansımıştır. Bunlardan bir örnek 1577 tarihinde şöyle gelişmişti: Osmanlı tebaası Yahudi asıllı bir tüccar olan Yakup Lehistan'da ölmüş, 500 Macar altını ve bazı malları oradaki bir Yahudi'de emanette kalmıştı. Malları emanete alan Mosi Anarla adlı Yahudi de ölmüş, mallar oğullarına intikal etmişti. Mallar Türkiye'ye getirilmeden Mosi'nin oğlu da ölmüş ve mallar anneleri Sara'ya devredilmişti. Para ve mallar sahiplerine ulaşmadan Sara da ölmüştü. Osmanlı devleti, Yakub'un mirasçısı ve üvey kızı Seleme'nin vekil Falak adlı Yahudi'yi Lehistan'a göndermişti. Leh kralının yardımcı olması için

ayrıca name-i hümayun gönderilmişti.¹¹ Bu belge, milletlerarası ticarete şahsi ilişkilerin niteliğini aydınlatan bilgiler içeriyor. Yahudilerin etnik ve dini bakımdan uluslararası alanda ne kadar sağlam bir örgütlenme içinde oldukları bu belgeden anlaşılıyor. Yahudilerin kendi aralarında kurmuş oldukları bu uluslararası ilişkiler ağının onlara ne büyük avantajlar sağladığı da hissediliyor.

Bu tür bir başka vaka, Ermeni asıllı Türk tebaası bir tüccarla ilgiliydi. Sis ahalisinden olan Aram adlı bir Ermeni tüccar, Boğdan ve Lehistan semtlerinde ticaret yaptığı sırada Boçka adlı yerde ölmüş, malları burada kalmıştı. Boğdan voyvodası mektupla vaziyeti rapor etmiş, Osmanlı hükümeti Leh kralına yazdığı name-i hümayunla Aram'ın burada kalan mallarının ve parasının varislerine gönderilmesine yardımcı olmasını talep etmişti.¹²

2.2. Osmanlı Provizyonizmi ve Türkiye-Lehistan Ticaretine Etkileri

Menşei Ceneviz dönemine kadar inen Baltık-Türkiye ticareti Osmanlılar zamanında aktif olarak devam etti. Buna Osmanlı arşiv belgeleri de tanıklık ediyor. Bu belgeler Osmanlı ticari zihniyeti ve yapısını daha yakından anlamamızı sağlıyor. Özellikle Mühimme Defterleri ticari ürünlerde devletin hâkim zihniyetinin oynadığı rolü en iyi yansıtan kaynaklardır.

Bu kaynaklara göre Osmanlılar ticaretin yalnız ithalat boyutunu kabul ediyorlar, ihracata ise hiç sıcak bakmıyorlardı. Bu olgunun provizyonizm olarak açıklanan genel Ortaçağ iktisadi anlayışıyla açıklandığını biliyoruz (Genç 2002:59-62). Ancak, bu alanda yapılan araştırmaların tatminkâr olmadığını belirtmek isteriz. Şimdilik, sınırlı üretimin sınırlı ticareti doğurduğu açıklamasıyla yetinmek durumundayız.

Osmanlı provizyonizminin dayandığı esasları ortaya koyan yeterli arşiv malzemesine sahibiz. Asıl problem, bu verilerin dünya ölçeğinde mukayese edilerek ait olduğu iktisadi zamanın içine yerleştirilmesidir. Şimdiki ticaret ve iktisat alanına yönelik çalışmaların büyük çoğunluğu, bu alanın işlenerek Osmanlı iktisadi sisteminin dünya sistemi içindeki yerinin belirlenmesine katkı sağlamaya çalışmak yerine, Osmanlı kapitalizminin mevcut olduğunun ispatlanmasına yöneliktir. Bu çalışmalar kanaatimizce zaman kaybından ve israfından başka bir şey değildir.

Osmanlı özellikle tahıl konusunda hiç değişmeyen tekel uygulamasına başvurmuştur. Eflak Osmanlı için buğday ambarı konumunda olup İstanbul'u besleyen temel kaynaklardan biriydi (Braudel 1989:39-390). Osmanlıların tekel uygulamaları yukarıda ele alınan uluslararası ticaretin doğrudan ve dolaylı mücadelelerine maruz kalmıştır. İç tüccar ile uluslararası tüccar arasında Osmanlı tekelciliğine karşı değişmez bir ittifak mevcut idi. Uluslararası tüccar genellikle iç bölgelere girmez, belli liman kentlerinde bekler, iç bölgelerden yerli tüccarlar vasıtasıyla ulaşan ürünleri alır ve hedef ülkelere

¹¹ Leh kralına, 21 Şevval 984/11 Ocak 1577 tarihli Name-i Hümayun, BOA, MD, Cilt, 29, 63 / 151; Kahveci 1998:92.

¹² Leh kralına, 2 Zilkade 992/5 Kasım 1584 tarihli Name-i Hümayun, BOA, MD, Cilt, 55, 21 / 43. Ayrıca bkz. Günay 1996:28.

naklederdi. Yerli tüccarla uluslararası tüccarı işbirliğine sürükleyen başlıca olgu, tekel uygulamalarının istisnasız şekilde düşük fiyatı öngörmesiydi. Osmanlılar cari narh üzerinden tahıl ürünlerini devlet tüccarları vasıtasıyla İstanbul'a naklettirirlerdi. Uluslararası tüccar, yerli tüccara devlet fiyatlarının üzerinde bir meblağ ödeyerek daima kendilerine bağlarlardı. Osmanlı merkezi yönetimi bu tüccarla mücadele etmek için daimi emirler çıkarırdı.¹³

Osmanlı merkezi yönetimi, Tuna sahillerindeki tahılın İstanbul için zaptedilip İstanbul'a nakledilmesini sağlayacak mali bir örgütlenmeye sahip idi. Sefer ve normal zamanlarda Tuna sahillerindeki iskelelerin baş görevleri bu idi (İzgi 2006:201-400). Osmanlı mali idaresine tabi gemiciler ve rencber taifesi zahireyi nakletmek üzere bölgeye varırlardı. Bu konuda yerli beylerin voyvodaları, merkezin emrinde çalışan gemici ve rencberlerden komisyon (cerime) alıyorlardı. Gayri meşru olan bu tür uygulamaların tekrar edilmemesi hususunda merkezden sert emirler gönderilirdi.¹⁴

At, silah gibi stratejik bir ürün olup satılması kesinlikle yasaktı. Osmanlı merkezi yönetimi, Tuna'nın sınırında yer alan şehir ve kalelerin yöneticilerine bu konuda sıkı tembihler yapıyordu. Her tür tekelcilikte olduğu üzere, bu alanda da serbest tüccar yasakları deliyor, bu yasaktan yararlanmaya çalışıyordu.

Boğdan, her alanda Polonya–Türkiye sınırlarının ticari açıdan denetlendiği nokta idi. Boğdan voyvodasının bir görevi de Türk–Leh ticaretinin temel hattı olan Akkirman–Lwow yolunun güvenliğini sağlamak ve ticari yasakların takibatını yapmaktı. Kontrol noktasının Türkiye ayağını Tuna sahilindeki sancaklar yürütüyordu. Bunlar Niğbolu, Çirmen, Rusçuk, Silistre gibi sancaklardı.

Boğdan Voyvodası Petro, 1577'lerde, Lehistan tebaası Ermeni asıllı tüccarlarından David'in Lehistan'a kıymetli atlar götürdüğünü tespit etmiş, bunlara el koymuş ve keyfiyeti merkeze bildirmişti. Merkez, voyvodanın yakaladığı 27 adet atın yetkili müfettişlere teslim edilerek, satılıp parasının miriye kaydedilmesini emretmişti. Bu amaçla, Petro Voyvoda, Silistre beyi ve Rusçuk kadısına hükümler gönderilmişti.¹⁵

Sığır, su sığırı gibi canlı hayvanlar da öte tarafa geçirilmesi yasak olan türlerdendi. İsakçı İskelesi canlı hayvan nakliyesinin yapıldığı iskelelerden birisi idi. Divan-ı hümayun, Rusçuk'dan öte tarafa, yani Lehistan tarafına sığır ve su sığırı geçirilmemesi için hüküm göndermişti.¹⁶

¹³ Karadeniz'den öte yakaya, Dadyan Meliki'ne zahire gittiği haberinin alınması üzerine 24 Zilkade 984 tarihinde Kefe Beyi'ne gönderilen uyarı hükmü için bkz. BOA, MD, Cilt, 29, 215/498; Bostancı 2002:260-261.

¹⁴ Bender ve Silistre beylerine ve kadılarına, 15 Za 984/3 Şubat 1577 tarihli hüküm, BOA, MD, Cilt, 29, 100 / 244; Bostancı 2002: 135-36.

¹⁵ Silistre beyine, 11 Şevval 984/1 Ocak 1577 tarihli hüküm, BOA, MD, 29, 56 / 132; Bostancı 2002:84; Boğdan voyvodası Petro'ya, aynı tarihli hüküm, 56/133, Bostancı 2002: 84-85; Rusçuk kadısına, aynı tarihli hüküm, 56/134; Bostancı 2002: 85.

¹⁶ İsakçı kadısına, 23 Şevval 984/13 Ocak 1577 tarihli hüküm, BOA, MD, Cilt, 29, 67/159; Bostancı 2002:96-97.

Osmanlı yönetiminin tekel uyguladığı ürünlerden birisi don yağı idi. Tüccardan kimseler sahte belgeler düzenleterek Eflak içlerine gidiyor, saray'a teslim edilmek üzere don yağını alıyor, ancak ahere, yani, uluslararası tüccara satıyordu. Bu tür sahte belgelere kanarak ürünlerini satan reayaya borç bırakılmak suretiyle de büyük zarar veriliyordu. Eflak voyvodası bu tür faaliyetlerle ilgili raporunu Divan-ı Hümayun'a sunmuş, kendisine Ocak 1572 tarihlerinde gönderilen bir hükümle bu konuda dikkatli olması ve sahit belgesi olmayanlar haricinde kimseye don yağı sattırılmaması emredilmiştir (BOA, MD, C.10:171 ve 257; Kaygusuz 2006:186).

Don yağının devlet tarafından talep edilmesinin temel sebebi, donanma mühimmatında kullanılmak içindi. Divan-ı Hümayun, 1576 yılında Eflak'dan don yağıyla birlikte kaneviçe bezi de talep ediyordu. Bu da donanma ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelikti.¹⁷

Don yağının yasak olarak alan tüccarın hedef menzilinin Lwow olduğunu rahatlıkla tahmin edebiliriz. Don yağının temin edildiği diğer bir merkez, Belgrad idi. Osmanlı yönetimi²¹ Şaban 979/8 Ocak 1572 tarihi öncesinde Belgrad don yağı ve kendirinin İstanbul'a ulaştırılması için müteaddit emirler vermek zorunda kalmıştı. Bunun sebebinin yine uluslararası tüccarın rekabeti olduğunu rahatlıkla tahmin edebiliriz. Niğbolu, Şumnu, Tırnova şehirlerinin kadıları Belgrad'da üretilen don yağı ve kendirin İstanbul'a ulaştırılmasından sorumlu idiler. Belgrad ürünleri arabalarla önce Tırnova'ya naklediliyor, oradan İstanbul'a gönderiliyordu (BOA, MD, C. 10:102 ve 163; Kaygusuz 2006: 132-133). Tırnova içinden geçerek Tuna'ya ulaşan küçük bir nehir kolunun Tuna'ya ulaşım sağlaması söz konusu olduğu için, bu nakliyenin gemiyle Tırnova'dan Tuna'ya ve oradan Karadeniz'e ve İstanbul'a yapıldığını tahmin ediyoruz.

İstanbul'un iase ihtiyacının karşılanması Divan-ı hümayunun uzun süre içinde birinci öncelik taşıyan işleri arasında idi. Rumeli, Marmara, Kırım hinterlandı adeta İstanbul için üreten bölgelerdi. Bunların yetmediği ve İstanbul'un Eflak-Boğdan'ı da kendi iase sisteminin parçası kıldığını biliyoruz. Ancak, Romanya'nın da yetmediği durumlarda Lehistan'a müracaat edildiğini ortaya koyan belgelere sahibiz.

İstanbul iasesiyle ilgili ticaret, her halükarda resmi fiyat üzerinden devlet tüccarları tarafından yürütülürdü. Onun için buna serbest ticaret anlayışıyla yaklaşmak doğru olmayacaktır. Bu, devletin, her hangi bir ihtiyacını karşılamak için ihale açması türünden bir çalışma idi. Devlet tüccarının serbest ticarete olan etkisi, serbest piyasayı önemli kılması idi. Kötü paranın iyi parayı kovması ve değerli hale getirmesi gibi, resmi ticaret serbest ticareti yasaklı hale getiriyor ve o ölçüde piyasanın gözdesi yapıyordu. Osmanlı tüccarlarının Osmanlı hâkimiyet alanlarının dışında olan Lehistan'da resmi fiyattan alım yapamayacakları gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, dış ülkelerde devlet tüccarlarının serbest piyasa şartlarına

¹⁷ Eflak voyvodasına yazılan 5 Ramazan 984/26 Kasım 1576 tarihli Divan-ı Hümayun kaydı, BOA, MD, Cilt, 29, 9/22; Bostancı 2002: 26.

uyumak zorunda olacakları anlaşılır. Bu açıdan, Lehistan içlerine uzanan Osmanlı iâşe taleplerinin Polonya ticaretini etkilediği sonucuna ulaşılabilir. Lehistan kralına hitaben yazılan name-i hümayunda belirtilen hususlara açıklık kazandırılmıştır. 18 Şevval 984/8 Ocak 1577 tarihli namede, şimdiiye kadar Lehistan’dan İstanbul zahiresi için koyun verilegeldiği hatırlatılıyor ve bu amaçla resmi evrakla (emr-i şerif) Lehistan’a varan İstanbul kasaplarına şimdiiye kadar verildiği üzere bahalarıyla bıçağa uygun koyun verilmesi talep ediliyordu. Namede ayrıca, resmi evrakla gelmeyenlere koyun verilmemesi bildiriliyordu (BOA, MD, C.29:59 ve 140; Bostancı 2002:90).

Osmanlı yönetimi Lehistan kralının ticaret anlayışına müdahale edemeyeceğine göre, “resmi evrakla gelmeyenlere koyun verilmemesi” talebinin açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Elbette, Polonya kendi koyununu istediği kişilere, istediği şartlarda satma hakkına sahipti. Ancak, Osmanlı merkezi yönetimi, Lehistan’la sahip olduğu resmi dostluk çerçevesinde, kendi evrakına riayet edilmesi talebinde bulunuyordu. Resmi evrakı olmayan kişilere Osmanlı adını kullanarak serbest ticaret yapmalarını engellemek istiyordu. Aynı konuda aynı tarihlerde Eflak voyvodasına yazılan ve “Eflak’da elinde emir olmayan kişilere koyun aldırılmaması” talebinde bulunan hüküm,¹⁸ konuya verilen önemi ortaya koyuyor. İstanbul’un et sıkıntısı Ocak ayı boyunca devam etti. Aynı konuda Kili ve Akkirman kadılarına da emirler gönderildi. Bu emirler Eflak ve Polonya’ya gönderilenlere göre çok sert ve tehditkâr nitelikte idi. Bu, adeta evin içindeki gizlisi saklısı olmayan bir realiteyi sergiler gibidir.¹⁹

İstanbul’un et sıkıntısı, et tüketiminin yalnız sarayla sınırlandırılması tedbirinin alınmasına kadar uzamıştı. Divan-ı hümayun, kurbanlık koyun haricinde sivil halka canlı koyun verilmesini yasaklamıştı. Bu darlığın bir sebebinin Yahudi tüccar ve kasaplar olduğu belirtiliyor. Yahudiler muhtemelen koyun piyasasını ellerinde tutuyor, Balkan ve Anadolu şehirlerinden gelen canlı koyunu derhal uygun fiyat vererek alıyor, akabinde kendi belirledikleri piyasa şartlarında gücü yeten yüksek gelirli kesimlere satıyorlardı. Eğer imkân bulurlarsa, belki dış piyasaya da canlı hayvan pazarlıyorlardı. Bu nedenle fakir halk kesimleri et tüketemiyor, hayvan ürünlerine bağımlı olan başçı, paçacı, debbağ esnafı mesleklerini yapamaz hale geliyordu.²⁰

¹⁸ Eflak voyvodasına yazılan 18 Şevval 984 tarihli hüküm, BOA, MD, Cilt,29, 60/141. Belirtilen tarihte yazılan hüküm, 20 Şevval’de Halil Çavuş’la gönderilmiştir (Bostancı 2002:90).

¹⁹ “Kili ve Akkirman kadılarına hüküm ki: Haliyamahruse-i İstanbul’da et babında müzayaka olup taht-ı kazanıza gelip uğrayan koyun sürüleri bazı yerlere alınıp boğazlanır imiş. İmdi, buyurdum ki: Vardukda, bu babda daima gereği gibi mukayyed olup muhruse-i İstanbul zahiresiyçün varan şorbacılara bıçağa yarar bulunan erkek koyunu kadimü’l-eyyamdan alınagelen narhı üzere mezburlara aliverip min ba’d sayire koyun verdirmeyesin. Şöyle ki bu husus hafiyeten yoklanıp bulunan koyunlar sürekçilere verilmeyip harice verildiği istima oluna. Siz mukayyed olmayasız. Neticesi sonra size aid olup ma’atebomanız mukarrerdir. Ona göre ikdam ve ihtimam üzreolasız.” 6 Zilkade 984/25 Ocak 1577 tarihli hüküm için bkz. BOA, MD, Cilt,29, 110/267; Bostancı 2002:148-149.

²⁰ İstanbul kadısına, 11 Zilkade 984/30 Ocak 1577 tarihli hüküm için bkz. BOA, MD, Cilt,29, 118/288; Bostancı 2002:158.

Bizim kanaatimize göre, İstanbul'un koyun ve genel anlamda et sıkıntısının asıl kaynağı kıtlık değil uluslararası tüccarın zorlaması idi. Belirtildiği üzere Osmanlı maliyesi düşük oranlı narh uygulaması ile serbest fiyatla rekabet etmeye çalışıyordu. Ama bunu başaramıyordu. Uluslararası tüccarın iç tüccarla bütünleşerek sahip olduğu gizli ve sessiz güç, üç kıta üzerindeki en güçlüdevleti mağlup etmişti. Devletin resmi belgesi bu olguyu gayet açıklıkla ortaya koyuyor: Halen İstanbul'da ziyade et sıkıntısı vardı. Buna rağmen bazı zeamet sahipleri, sipahiler ve yeniçeri taifesi kesime müsait koyunları alıp Prevadi, Varna, Silistre, Hırsova, Tekfurgölü, İsakçı iskele ve şehirlerine götürmekte idiler. Bu kazalarda yüz dirhem et açık ve gizli şekilde bir akçeye satılıyor, *narh-ı cari* ile satın alacak merkezi maliyeye bağlı tüccarasatılmıyordu. *Madrabazların* yönettiği bu piyasada *sürücülere* (hasa tüccarı-merkezi maliye tüccarı) koyun kalmamakta, bu nedenle İstanbul'da kıtlık yaşanmaktaydı. Merkez, bu sınır kentlerinin yöneticilerine *madrabazların* belirlediği fiyat olan yüz dirhem bir akçeye et satışının yasaklanmasını emrediyordu.²¹

İstanbul'u Tuna ve Balkan koyununa mahkum eden ciddi sebeplerden birisi, Anadolu'nun uzak yerlerinden koyunun İstanbul'a yürütülerek getirilme imkanının bulunmaması idi (Eren 2001:57).

Anlaşıldığı üzere bu emirler bir işe yaramıyor ve İstanbul halkı et sıkıntısı yaşamaya devam ediyordu. Bu darlığın sebebinin hiçbir surette etlerin iç piyasaya sürülmesi olamazdı, zira iç piyasayı doyuracak miktarda et üretilmediğinden şüphe edilemez. Bu kıtlığı yaratan asli faktör, kanaatimizce bu hayvanların Tuna ötesine, yani, Lehistan'a ve oradan da Avrupa'ya nakledilmesi idi.

Bu görüşümüzü doğrulayan belgeler bulunmaktadır. Bir Divan-ı Hümayun kaydına göre, Boğdan'da üretilen sığır derisi ve balmumu eskiden beri İstanbul'a gelir ve harice verilmezken, alınan bilgilere göre, şimdi deri ve balmumu Lehistan'a gidiyor, oradan Danzig (Gdansk) İskelesi'nden Avrupa'ya geçiriliyordu. Osmanlı hükümeti yine aynı tarzda tehditle bu kaçak ticaretin engellenmesini istiyordu.²² Boğdan balı ve balmumunun hariç tüccara pazarlanmasında artık yeniçeri menşeli devlet görevlileri aracılık ediyorlardı.²³ Bu, mali sistemini rasyonel bir iktisat anlayışına göre düzenleyemeyen Osmanlı Devleti'nin kendi askeri sınıflarını nasıl dejenere ettiğini de ortaya koyan bir örnektir.

Osmanlı merkezi maliyesinin tekel uyguladığı diğer bir emtia tuz idi. Tuz inhisarına Eflak da dâhil bulunuyordu. Osmanlı hükümeti her alanda olduğu gibi tuz inhisarında da serbest tüccarla mücadele etmiştir. Belgelere yansıyanların buz dağının görünen yüzü olduğu düşünülürse, Eflak tuzunun

²¹ Prevadi, Varna, Silistre, Hırsova, Tekfurgölü, İsakçı kadılarına, 12 Zilkade 984/31 Ocak 1577 tarihli hüküm için bkz. BOA, MD, Cilt, 29, 118/ 288; Bostancı 2002:158.

²² Boğdan voyvodasına 13 Şevval 999/4 Ağustos 1591 tarihli hüküm, BOA, MD, Cilt, 68, 62/120.

²³ Hırsova kadısına, 3 Cemaziyelevvel 1047 tarihli hüküm, BOA, MD, Cilt 88, Hüküm no, 169; Ateş2008:94.

da asıl varış yerinin Lehistan ve Avrupa olduğu anlaşılıyor. Tuz üreticileri miriye vermeleri gereken kayaları noksan veriyor, buradan kaçırabildiklerini hariç tüccara satıyorlardı.²⁴ Kırım Yarımadası da tuz bakımından zengin kaynaklara sahip idi. Kırım'da çok sayıda tuz gölü bulunuyordu. Kırım tuzunun pazarlandığı yer, Varna iskelesi idi. Bunun geliri hanlığa giderdi. Kırım hanı, Osmanlı hükümetinden aldığı izinle bu İskele'ye tuzu naklettirir ve pazarlardı.²⁵

İktisat tarihçileri, Osmanlı merkezi maliye uygulamalarının en belirgin olgusunu teşkil eden provizyonizmin uluslararası dinamiklerden güç alan iç ve dış tüccar tarafından rahat bir şekilde aşıldığı ve yerli ürünlerin iç piyasada kıtlık yaratacak şekilde uluslararası ticarete kaydırıldığı hususunda belge bulmakta zorlanmazlar. Bu, daimi bir olgudur. Osmanlı arşivinde, Osmanlı merkezi maliyesi içinde merkeze muhalif taşra yapılarının vücut bulduğunu gösteren belgelere rastlanıyor. Merkeze muhalif siyasi ve sosyal yapılar arasında ayanlık iyi işlenen bir konudur. Ancak, bunun gümrük ve maliye yapıları içindeki konumu ve yapısal karakteri fazla irdelenmemiştir. Bu husustaki gelişmelerin bir örneğine Boğdan'da rastlıyoruz. Boğdan'ın en önemli iskelesi Kalas²⁶ İskelesi idi. Burası aynı zamanda bir gümrük bölgesi idi. Buranın her türlü geliri, kanun-ı kadim gereği merkezi hazineye aktarılırdı. Ancak, şimdi bu uygulama kaldırılmaksızın, buraya yakın olan Maçın eminleri adeta paralel bir yapılanma halinde, kendileri için gümrük vergisi alan adamlar koyarak ayrı bir gümrük vergisi uyguluyordu.²⁷ Bundan, bölge gümrüğü ile iş yapan tüccarın zarar görmesi ve ticaretin olumsuz etkilenmesi kaçınılmaz idi.

2.3. Lehistan'ın Paylaşılmasından Sonra Türkiye–Polonya Ticareti

Lehistan, milletlerarası dengelerin değişmesine paralel olarak 1772'den itibaren üç safhada paylaşıldı ve 1795'te siyasi hayatı sona erdi. Siyasi hayatı sona ermesine rağmen, Osmanlı arşiv belgelerinde özellikle ticari–mali alanla ilgili olanlarda eski statüsüyle varlığını korudu. Aşağıda görüleceği üzere resmi belgelerde daima “selefe”, “kanun-ı kadime”, eski ahidnamelere atıf yapılmış ve ticari anlayışın sürekliliği vurgulanmıştır.

Lehistan siyasi varlığını yitirse de, bu ülke halkı hala aynı vatan üzerinde hayatını başka siyasi statülerde sürdürüyordu. Polonya ve Türkiye arasındaki ticari ilişkiler eski anlayış içinde devam etti. Bu, politik zamanlatıcı ve ekonomik zamanın birbirinden ayrı kulvarlarda seyrettiğini gösteren ilginç olgulardan biridir.

²⁴ Eflak voyvodasının gönderilen Zilhicce 1037 tarihli hüküm, BOA, MD, Cilt 83, 80/168; Süt 2000: 122.

²⁵ Varna kadısına, Şaban 1053 tarihli hüküm, BOA, MD, Cilt, 89, 98/248; Gök 2003:180.

²⁶ Kalas şeklinde okuduğumuz liman kentinin şimdiki adı Galati olsa gerektir. Tuna sahilinde, birisi Silistre'nin kuzeydoğusu, diğeri İbrail ve Maçın'ın kuzeyinde yer alan iki Galati şehri bulunuyordu. Değerlendirdiğimiz Divan-ı Hümayun kaydının Maçın ve İbrail Kadılarına yazılmış olması nedeniyle, bunun daha kuzeydeki ikinci Galati şehri olduğu kesin gibidir.

²⁷ Maçın ve İbrail Kadılarına Evail-i Ramazan 1090 tarihli hüküm, BOA, MD , Cilt: 97, 10/61; Eskin 2009:20-21.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayarak devam ettiği görülen arşiv belgeleri, Lehistan'dan Osmanlı veya Osmanlı'dan Lehistan hâkimiyet alanlarına seyreden ticaretle ilgilidir. Bunlar çoğunlukla ülkelerarası ve ülke içi seyahatleri düzenleyen mürur tezkerelerinden oluşmaktadır. Bu belgelerde tüccar veya diplomatlardan oluşan seyahatçilerin geçiş güzergâhları, seyahatlerinin mahiyeti, ticaret yapacak iseler ticaretin niteliği gibi bilgiler yer alıyor. Bu tür belgeler şüphesiz Lehistan devlet makamları tarafından da düzenleniyordu. Bütün tezkirelerde ikili antlaşmalara atıf yapılması bunu ortaya koyduğu gibi ilişkilerin karşılıklı olduğunu da gösteriyor. Yol tezkereleriyle ilgili belgelerin Polonya arşivleri açısından da araştırılması, konunun tam olarak ortaya konulması açısından adeta bir zorunluluktur. Bizim başvurabildiğimiz kaynaklar Türk arşivlerinde bulunanlarla sınırlı kalmıştır.

Lehistan'dan Türkiye'ye ticaret için gelen tüccarların takip ettiği yol, kullandıkları araçlar, uğradıkları ülkeler farklı kategorilerde ele alınmayı gerektirecek ölçüde değişiklikler taşıyordu.

Bir seyahat ve ticaret türü, Türkiye'dendeniz yolunu kullanarak Kalas'a ve oradan kara yoluyla Lehistan'a gidip dönenlerden oluşmaktaydı. Evâil-i Rebiülevvel 1195/25 Şubat 1781 tarihinde Leh tüccarlarından Ban Todorski ve Ban Humski ticaret için Türkiye'den deniz yoluyla Kalas'a ve oradan kara yoluyla Lehistan'a varıp gelmek üzere yol izni talep etmişlerdi. Birincisinin bir adet hizmetkârı bulunuyordu.²⁸

Evâil-i Rebiülevvel 1195/25 Şubat 1781 Petro Gregoreviç adlı diğer bir Leh tüccarı, bir hizmetkârıyla ticaret için Türkiye'den Kalas'a ve oradan kara yoluyla Leh tarafında gitmek için yol izni talep etmişti (BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1/3).PetroGregoreviç'in durumu farklı idi. O, Leh tarafına gidecek, ancak dönmeyecekti.

25 Şubat-11 Mart arasındaki bir aylık zaman içinde Lehistan-Türkiye ticaretinde aktif olarak yer alan kişi sayısı üç idi. Bunların ticaret amacıyla seyahat ettiği kesindir.

Evâsıt-ı Rebiülevvel 1195/11 Mart 1781'de ismini okuyamadığımız bir Leh papazı üç adet müstemem hizmetkârıyla yine aynı tarihte beş adet Leh vatandaşı Türkiye'den deniz yoluyla Kalas'a ve oradan kara yoluyla Leh tarafına dönmek üzere yol emri talep ediyorlardı.²⁹ Anlaşıldığı üzere, bu kişiler yalnız Türkiye'den Lehistan'a gitmek için yol izni talep ediyorlardı. İzin taleplerinde Türkiye'ye dönmek yer almıyordu. Bir papaz, üç hizmetkâr ve diğer beş kişinin ticaret için gittikleri belirtilmemiştir.

Evâsıt-ı Rebiülahir, 1195/10 Nisan 1781'de Leh tüccarından Şamoli-Lehmiyevizoviç (?) ticaret için Türkiye'dendeniz yoluyla Kalas'a ve karadan

²⁸ Evâil-i Rebiülevvel 1195 tarihli yol hükmü, BOA, Bâb-ı Asâfi Yol ve Menzil, No: 1016, 1/1, 2, 3 (ikinci rakam verilen sayfada yer alan hüküm numarasına işaret ediyor. Hükümler arşiv tarafından numaralandırılmamış olup bize ait numaralandırma değildir).

²⁹ Evâsıt-ı Rebiülevvel 1195 tarihli yol hükmü: BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1/4-5.

Leh tarafınavarıp gelmek üzere yol emri almıştı (BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1/6).

Evâsıt-ı Rebiülahir, 1195/10 Nisan 1781’de Merzet Tort Olos (?) ve Muslu isimli iki adet Leh tüccarı, ticaret için Türkiye’den deniz yoluyla Kalas’a ve oradan karadan Leh tarafına varıp gelmek üzere yol emri almışlardı (BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1/7-8).

Şimdiye kadar anlaşılacağı üzere burada atıf yapılan “denizden” terimi kafa kurcalayıcıdır; zira Lehistan’la Osmanlılar arasında denizden ziyade uzun bir kara yolu menzili bulunmakta idi. Buradaki denizin neye işaret ettiğini tahmin etmek zor değildir. Burası Karadeniz’den başkası değildi. Leh tüccarları kesin denilebilecek şekilde İstanbul’dan Boğdan’ın Kalas iskelesine deniz yoluyla gidiyor, oradan kara yolunu kullanarak Lehistan sahasına giriyordu.

Gidiş yolu bu şekilde değerlendirilirken, dönüş yolu tam olarak belirle-nememektedir. Ancak, bunun da aynı yol olması gerekir. Zira Lehistan’a giren tüccarlar ticaretini yaptıktan sonra yine aynı yolu kullanarak dönmeyi tercih edeceklerdir. Tüccarlar Lehistan’da karaya çıktıktan sonra muhtemelen iç kesimlerde alış veriş yapacak, tekrar nehir yoluna, Kalas İskelesi’ne varacaklardır. Kara sahasında Tuna sahilindeki Türk şehir ve kaleleriyle Eflak–Boğdan Prenslikleri’nin hâkimiyetlerindeki arazilere uzanacakları tahmin edilebilir.

Divan-ı Hümayun kayıtlarının verilerini içeren mühimme defterlerinde rastladığımız hükümler bu tespitimizi doğrulamaktadır. Yukarıda bu hususa işaret eden birkaç örnek hüküm ayrıntısıyla değerlendirildi. Eflak, Boğdan Prenslikleri ile Tuna sahilindeki Türk şehirlerine ulaşan emtianın yabancı tüccarla buluşması ancak bu şekilde olabilirdi. Türk merkezi yönetimi bu tüccarlara yasak malların satışının yasaklanması için devamlı emirler gönderiyordu.

10 Nisan tarihli olmak üzere bir aylık süre içinde yol emri alan tüccar sayısının 3 olduğu görülüyor. Bunların hepsinin Türkiye’ye döneceği belirtildiğine göre, Türkiye’de ikamet eden eski Leh tebaası, Yahudi ve Tatar asıllı tüccarlar olduğunu tahmin ediyoruz.

Erva Varona (?) ticaret hayatını Türkiye’de sürdüren diğer bir Leh asıllı tüccar idi. Yukarıda ele aldıklarımızdan farkı, “Der-‘Aliyye’den İslâmiyye’ye” varıp gelmek için Evâil-i Cemâziyelevvel, 1195/25 Nisan 1795’de yol emri talep etmesiydi. Onun da Polonya’dan Türkiye’ye göç etmiş bir Yahudi olduğunu tahmin ediyoruz (BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1/9). Aynı tarihte eski Leh tabası olduğu belirtilen tüccar Arotonoviç deyol izni almıştı (BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1/10). Arotonoviç, Türkiye’de ikamet ediyor, ancak Lehistan’da sahip olduğu ticaret hayatını burada sürdürüyordu. Onun faaliyet alanı, Belgrad’dan Lehistan’a uzanan saha idi. Muhtemelen o da Lehistan vatandaşı olduğu sıralarda Akkirman–Lwow veya Moldavya yolu olarak anılan güzergâhta ticaret hayatını sürdürüyordu. Tuna’nın güney sahaları onun uğrak alanı idi.

25 Nisan tarihi itibarıyla iki adet tüccarın Türkiye'den Lehistan'a varıp gelmek üzere izin aldığını görüyoruz.

Eğer bu yorumlarımızda yanılmıyorsak, bu belgeler, aynı zamanda, Lehistan'ın hayatta olduğu zamanlarda Leh tebaası olan tüccarların Osmanlı ile olan ticari faaliyetlerini de aydınlatıyorlar. Bu tüccarların yol emirlerinde şimdiye kadar üzerinde durmadığımız "li ecl-i isticare" ibaresi bulunuyor. Bu ibare, tüccarların sığınmacı olduklarına işaret ediyor olmalıdır.

Evâhir-i Cemâziyelâhire, 1195 /22 Haziran 1781 tarihinde eski Leh vandaşı Hamurcu Emre isimli tacir bir müstemem hizmetkârıyla Türkiye tarafından kara yoluyla Leh tarafına varıp gelmek için yol emri talep ediyor, ayrıca, Lehistan'a Osmanlı ülkelerinden götürülmesi ve Lehistan'dan Osmanlı ülkelerine getirilmesi yasak olmayan malların gümrüğünü ilgili gümrüklere eda edip eline belgesini aldıktan sonra mükerrer gümrük resmi ödememesi için Sadreyin tarafından emir rica ediyordu (BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1/11). Bu yol hükmü bize Osmanlı ülkelerinde seyahat eden tüccarların karşılaştığı zorlukları gösteriyor. Birden fazla gümrük ödemek tüccarların karşılaştığı en önemli güçlükler arasında idi.

Söz konusu yol ve menzil defterinde Türkiye'den Lehistan'a gidip gelen tüccarlar hakkında değerlendirme için yenilik sunmayan, değişik tarihlerde tüccar sayısının artmasına delalet eden birçok yol hükmü bulunuyor. Bunları burada tekrar etmeye gerek duymuyoruz.

Söz konusu defterde, yol izinleri dışında Lehistan'ın paylaşılma sürecinde içine düştüğü çaresizlikten yararlanmak isteyen sınır prensliklerinin yarattığı asayişsizlik, yağma, tüccarların mallarının gasp edilmesi gibi hadiselerle ilgili olarak bu prensliklere yapılan sert uyarılar yer alıyor. Bu uyarılar oldukça uzun, detaylı ve sert üslupla yapılıyor, Lehistan ticaretinin Osmanlı Devleti için taşıdığı önem ısrarla tekrarlanıyordu.³⁰

Bu tür uyarılardan birisinin yer aldığı hüküm aynı zamanda Lehistan'dan Türkiye'ye yapılan kıymetli taş ticaretine de ışık tutuyor. Lehistan ve diğer Baltık ülkeleri, kıymetli taşlarıyla ünlüdür. Kehribar ve sedeften mamül eşyalarla ilgili hükmü sadeleştirerek veriyoruz.

Evâhir-i Cemâziyelâhir 1195/22 Haziran 1781'de Rusçuk kadısına yazılan oldukça uzun hükümde belirtildiğine göre, ticaret sulh ve salahın bir semeresi ve memleket zenginliğinin kaynağı idi. Bu nedenle, bir an evvel güzel bir şekilde nizama konulmalıydı. İki tarafın tüccarı yasak yerlerden gelip gitmeyip ve alıp götürdükleri emtianın gümrüğünü kânun-ı kadîm üzere edâ ettikten sonra asılsız tekâlif talebiyle rencide olunmamalıydılar. Getirdikleri nakid akçeden gümrük talep edilmemeli ve Leh Vilayeti'nde doğmuş Leh tebâ 'ası olan Lehli'nin ve gayri milletten ticâret ile gelenlerin mallarına zarar verilmemeliydi. Kanun çerçevesinde ticaret ve alım satım yaptıklarında geçmişte verilen ahîdnâmelerde açıklandığı üzere harâç ve tekâlif-i şikka talebiyle rencide olunmamalıydılar. 'Ahidnâme-i hümâyûnda

³⁰ Evasıt-ı Cemâziyelâhir, 1195 tarihinde Boğdan Voyvodası Kostantin'e gönderilen hüküm için bkz. BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:3/1.

yazılı olduğu üzere Leh ticaretinden nahiyelerde ve kırsalda mükerrer gümrük talep olunmaması hususunda padişah emri çıkarıldığı unutulmamalıydı.

Bahis konusu tüccarın doğrudan Türkiye'ye getirdikleri emtianın icâb eden gümrüğü kadimden beri İstanbul'da verilemiş olmasına ve çevre illerde gümrük alınmasının meşru olmamasına rağmen, Leh tüccarından birisi Leh'den bir sandık, yine Leh'den bazı tacirler dokuz sandık kehribar ile Rusçuk'tan geçtiklerinde Rusçuk gümrükçüsü "makarr(?) paresi" gümrüğü namıyla ikiyüz otuz nakd-i şer'i almış ve makbuzlarını vermişlerdi. Bu tüccarlar İstanbul'a geldiklerinde İstanbul gümrüğü emini ikinci kez gümrük vergisi almıştı. Haksızlığa uğrayan tüccarlar Rusçuk'da ödedikleri gümrük vergisinin makbuzlarını göstererek meşru olmayan bu verginin geri ödenmesi için itirazda bulunmuşlardı. İtiraz dilekçesini, Leh tercümanı Ser-seravis Hansin sunmuş, buna istinaden alınan fazla gümrüğün geri ödenmesi için padişah emri çıkmıştı.

Padişah emrine göre amel edilmesi gerektiği halde Leh tercümanı bu kez başka bir konu hakkında benzer şikayet dilekçesi sunmuştu. Buna göre, Leh tüccarından Lazar Aron (?) ve Salamon Arek isimli tacirler Saray'a satmak üzere getirdikleri kayıtlı ve belgeli altı adet sedef şişe ile Rusçuk'a vardıklarında Rusçuk gümrükçüsü gümrük resmi talebiyle emtiaya el koymuştu. Alınan gümrüğün iadesi ve haksızlığın giderilmesi için ikinci kez padişah emri çıkarılması talebinde bulunulmuştu. Divân-ı Hümâyûn'da mahfuz hüküm kayıtlarına müracaat olunduğunda ahidname şartları ve bu konuda çıkarılan padişah emirleri gereğince amel olunması ferman olunmuştu.

Divan-ı Hümayun kaydı vekayii bu şekilde ortaya koyduktan sonra şu şekilde emrini sonuçlandırıyor: "İmdîsen ki yetkin bir kadısın. Yazıldığı şekilde müste'men tüccarın getürdikleri emti'anın resm-i gümrüğünü bir mahalde edâ eylediklerini hâvî edâ tezkiresi ibrâz eyleyenlerden tekrâr gümrük almamak 'ahîdnâme şartlarındandır. İstanbul'a gelecek müste'men emti 'asından hâricden gümrük almamak İstanbul nizâmının gereğidir. Bahsedilen tüccarın getürdükleri emti 'anın harcı ıycâb iden resim-i gümrüğü bu tarafta alınmak kanun ve nizam gereğidir. Rusçuk'da resm-i gümrük alındığı takdirde mükerrer olacağı aşıkardır. Bu nedenle gümrükçü merkûmun el koyduğu altı 'aded sedefden şişeyi sahiplerine teslim et. Bunların gümrüğü İstanbul'da eda edilecektir. Bu konuda emre muhalif olarak, zulüm ve haksızlık yapılmasını engelleme için emir gönderilmiştir."(BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:1-2/9).

Bu belge, İstanbul gümrüğü ile Rusçuk gümrüğü arasındaki rekabeti yansıması açısından da hayli ilgi çekicidir. Bu aynı zamanda merkez ve çevre arasındaki ezeli rekabet olgusunu da gözler önüne sermektedir.

Söz konusu defterde Leh kralı ve soylularının Osmanlı ülkelerinden şahsi ihtiyaçlarına yönelik ticaretler yaptırması, bunun için özel adamlarını göndermesiyle ilgili bilgiler bulunuyor. Leh kralına ait bu hususi ticaret gümrükten muaf tutuluyor, bunun için emir çıkarılıyordu. Bu tür ticaretin konusu büyük çoğunlukla Osmanlı hâkimiyetindeki prensliklerden şarap alımı ve nakliyesi idi. Evâhir-i Cemâziyelahir, 1195'de Leh kralı Tuna sahil-

lerinden 2000 medre hamr satın almış ve bunun gümrükten muaf olarak güvenlik içinde kralın ülkesine ulaştırılması için Tuna sahil sancaklarına emir çıkarılmıştı (BOA, Bâb-ı Asâfi, No 1016:3/2).

Sonuç

Türkiye–Lehistan ilişkileri, iki ülkenin jeopolitik esaslarına sıkı sıkıya bağlıdır. Osmanlı Türkiyesi, Doğu Roma'nın mirasını devraldığından yaklaşık yüz yıl sonra kendisini Balkanlar, Mezopotamya ve Kuzey Karadeniz'de bu jeopolitiğin zorunlu olarak muhatap kıldığı problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu coğrafi yapı, Küçük Asya jeopolitiğini tarih boyunca etrafındaki siyasi güçlerle sıkı bir tarihi ilişkiye mecbur etmiştir.

Türkler büyük tarihin yükünü omuzladıkları dönemlerde Lehistan ile siyasi, askeri, iktisadi ilişkilere girmişlerdir. Lehistan'ın Özü (Dinyeper)–Turla (Dinyester) hattı boyunca Karadeniz'e kadar uzanan alanda hâkim olduğu süreçte bu ilişkiler en dinamik boyuta tırmanacaktır.

Türkler ve Lehliler, Kanuni zamanında, *Pax Ottomanica* gereğince, bir yandan stratejik dostluk anlayışına bağlı kalırken, diğer yandan, her alanda cereyan eden şiddetli rekabet içinde oldular. Türkler ve Lehliler, rekabetin doruk noktasına tırmandığı dönemlerde bile teorik çerçevede sağlam jeopolitik esaslara göre teşekkül etmiş stratejik dostluk anlayışını sürdürme başarısını göstermişlerdir. Dostluk anlayışı iki ülke ilişkilerinin alt katmanında naif çerçevelerde de olsa yürürken, iki taraf Kırım Hanlığı ve Ukrayna Kazakları vasıtasıyla dolaylı, günümüz ifadesiyle, vekalet savaşlarına başvurmak zorunda kalmışlardır.

Türk–Leh stratejik dostluğu, 1683 Viyana Kuşatması sürecinde kopmuş gibi görünse de, 1700 sonrasında yeniden tesis edilmiş, Moskova'nın iki ülkeyi yutma noktasına ulaştığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en güçlü dönemini yaşamıştır.

Türk–Leh ilişkilerinin iktisadi ve ticari boyutu, yapılan yetersiz araştırmalara rağmen, siyasi ilişkilerin de önüne geçmektedir. Bahis konusu jeopolitik sistem, Küçük Asya'yı Kuzey âlemi ile tarihin her döneminde aktif ticari ilişkilere maruz bırakmıştır. Eski Doğu Roma zamanında kurulmuş bulunan bu iktisadi–ticari bağ, Osmanlılar zamanında da güçlü bir şekilde sürdürülmüştür.

Osmanlılar, Kuzey Karadeniz ve Tuna Havzası'nı Kuzey âlemine bağlayan liman kent ve kalelerinde hâkimiyet sağladıktan sonra, bu jeopolitik sistemi kontrol etmeye başlamışlardır. Bahis konusu kentler ve kaleler, güçlü nehir ağlarıyla Kuzey âlemine entegre olmuş idiler. Bu anlamda Kırım'ın güney sahalarının iktisadi merkezi Kefe, Özü ve Turla hattında Kefe'nin gerileyişine paralel olarak yükselen Akkirman limanları, temel öneme sahip idiler. Akkirman–Lwow ticari yolu, aynı zamanda Varşova'yı İstanbul'a bağlayan bir ticaret hattı idi. Bu hat üzerinde, Tuna sahilinde Osmanlıların Kalas, orijinal adıyla Galati olarak bilinen mevkiye kurulan işlek bir gümrük de bulunuyordu.

Osmanlılar, ilginç bir şekilde, merkantilizm döneminde provizyonizm anlayışına bağlı kalmışlar, ancak zamanın ruhuna göre çağının uluslararası güçleri olan tüccarlar, bu provizyonizmin milli sınırlarını aşarak faaliyetlerini sürdürmeyi başarmışlardır. Makalemizde uluslararası ticaret ile Osmanlı provizyonizmi arasındaki çelişkilerden kaynaklanan ilginç ticari anlayışlara da vurgu yapılmıştır.

Avrupa’da merkantilizmin başlangıcı ve provizyonizmin bitişi hakkında yapılan araştırmalar yeterli değildir. Osmanlı provizyonizmi ile Avrupa merkantilist anlayışları da mukayeseli olarak analiz edilmiş değildir. Bu alanda mukayeseli analitik çalışmalar arttıkça, Türk–Leh ilişkilerinin ticari ve iktisadi boyutları daha iyi aydınlatılacaktır.

Türk–Leh ilişkileri, Lehistan’ın paylaşıldığı tarihlerden itibaren iktisadi ve ticari açıdan güçlü bir şekilde sürmüştür. Lwow–Akkirman hattının sağlam ticari yapısının devam ettiğini gösteren güçlü verilerden birisi, bu hattın içinde yer alan Galati (Kalas) gümrüğünün XVIII. yüzyıl boyunca devam etmiş olmasıdır. Araştırmamızda bu olgu ile ilgili veriler değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

BOA. Tahrir Defteri, Cilt, 418.

BOA. Mühimme Defteri,, Cilt,10, 18, 19, 29,32, 34, 55, 68, 83, 88, 89, 97.

BOA. Bâb-ı Asâfi Yol ve Menzil, No: 1016.

YAYINLANMIŞ BELGELER

ATEŞ, Murat (2008). 88 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, 1637-1638 (H. 1046-1048),Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

BOSTANCI, H. Muharrem (2002). 19 Numaralı Mühimme Defteri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

ÇAKIR, İbrahim Etem (2006). 10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s. 179 – 356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

EREN, Yunus (2011). 34 Numaralı ve 986 / 1578 Tarihli Mühimme Defteri, (s. 1 – 164), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

ESKİN, Ulviyenur Pakize (2009). 97 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon, Özet), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

GÖK, Eren Bahri (2003). 89 Numaralı Mühimme Defteri, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

GÜNAY, Musa (1996). 55 Numaralı Mühimme Defteri, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

İZGİ, Şuayib (2006). 986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri, (s. 201 – 400)”, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

- KAHVECİ, Gülay (1998). 29 Numaralı Mühimme Defteri (984 / 2576) Tahlil – Özet – Transkripsiyon, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- KAYGUSUZ, Zülfiye (2006). 10 Numaralı Mühimme Defterinin Tahlil ve Transkripsiyonu (s. 1-178), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- SÜT, Neşat (2000). 83 Numaralı Mühimme Defteri (M. 1627-1628 / H. 1036-1037), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- YÜCEL, Kazım Kürşat. 18 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil–Metin), İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ARAŞTIRMALAR

- AKIN, Hicran (1987). “XV. Yüzyıl Latince Macar Kroniği Chronica Hungarorum’un Türk Tarihi Bakımından Değeri”, TTK Belleten, Sayı: LI/200: 694-698.
- BERINDEI, Mihnea (Tarihsiz). “Le problémedes “cosaques” dans la secon-demoiitiédu XVI. siècle a propos de la révolteIoan Voda, voiévode de Moldavie”, Chaiers du Monde Russe et Sovietique, Sayı: XIII, MCMCXXII, 3. Cahier, Moutonand Co. Ayrı basım.
- BRAUDEL, Fernand (1989). Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Cilt 1, İstanbul.
- BULUNUR, K. İlker (2007). “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkırman Gümrüğü (1505)”, Omeljan Pritsak Armağanı - A tribute to Omeljan Pritsak, Nşr: Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları: 525–583.
- DELETANT, Dennis (1986). “Moldavia between Hungary and Poland, 1347-1412”, The Slavonic and East European Review, Sayı: 64, No: 2: 189 - 211.
- FROST, Robert (1993). I. After The Deluge: Poland–Lithuania and the Second Northern War 1655–1660, Cambridge.
- GENÇ, Mehmet (2002). Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul.
- HALİM GİRAY (1337). Gülbün-i Hânân (Nşr. O. Cûdî), İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.
- HRUSHEVSKY, Michael (1941). A History of Ukraine, New Haven.
- IORGA, N (1925). A History of Roumania. Land, People, Civilisation, İngilizce’ye Çev: Joseph McCabe, London.
- İŞİK, Mustafa (2008). “XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Kalesi; Cankerman (Özü)”, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı: 5, Güz: 55–76.
- İNALCIK, Halil 1994. “The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600”, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914, Ed: Halil İnalcık, Donald Quataert, Cambridge.
- KARAMZİN, Nikolay Mihayloviç (2001). İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Cilt: IV-VI, Moskova.

- KAYSINÎZÂDE NİDÂÎ REMMAL HOCA (1973).Tarih-i Sahib Giray Han, Nşr: Özalp Gökbilgin, Ankara.
- KOŁODZIEJCZYK, Dariusz (1999). "Polonya ve Osmanlı Devleti Arasında Tarih Boyunca Siyasî ve Diplomatik İlişkiler" Savaş ve Barış: 15–19. Yüzyıl Osmanlı–Polonya İlişkileri, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- KOŁODZIEJCZYK, Dariusz (2000). Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century), Leiden–Boston–Köln: Brill.
- KOŁODZIEJCZYK, Dariusz (2001). The Crimean Khanate and Poland–Lithuania, Leiden–Boston: Brill.
- MAGOCSI, Paul Robert (1995). A History of Ukraine, Toronto, Buffalo, London.
- MAŁOWIST, Marian (1958). "Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries", Past & Present, No: 13, April: 26-41.
- PRITSAK, Omeljan (1981). "Kievan Rus' and Sixteenth–Seventeenth Century Ukraine", Rethinking Ukrainian History, Ed: Ivan L. Rudnytsky, Edmonton.
- ÖZTÜRK, Yücel (2000). Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, Ankara.
- ÖZTÜRK, Yücel (2002). "Kırım Hanlığı", Türkler, Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: 8: 480–513.
- ÖZTÜRK, Yücel (2003). "Dimitriy İvanoviç Vişnevetsky ve Faaliyetleri", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen–Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 9: 95–140.
- ÖZTÜRK, Yücel (2004). Özü'den Tuna'ya Kazaklar, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Yücel (2005). "Erdel–Eflâk–Boğdan Olayları ve Dimitriy Vişnevetskiy", Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı:17: 55 – 95.
- ÖZTÜRK, Yücel (2008). "Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası", Türk Dış Politikası – Osmanlı Dönemi, Nşr: Mustafa Bıyıklı, Cilt: 2: 217–281.
- PASCU, Stefan (1982). A History of Transylvania, İngilizce'ye Çev: D. Robert Ladd, Detroit.
- PURGSTALL, Von Hammer (1993). Büyük Osmanlı Tarihi, Neşr: Mümin Çevik – Erol Kılıç, III, İstanbul.
- OUELQUEJAY, Chantal Lemercier (Tarihsiz). "Un condottierre Lithuanien du XVI. siècle Le Prince Dimitrij Vishneveckij et l'origine de la Sec Zaporoqued" après les archives Ottomanes", Cahiers du Monde et Sovietique, Sayı: 10, MCMCXIX, Triageo'part, Moutonand Co: 258 - 279.
- REYCHMAN, Jan (1864). Polonya ile Türkiye Arasında Diplomatik Münasebetlerin 550. Yıl Dönümü, Ankara.
- ROUCEK, Joseph S. (1949). "The Geopolitics of the Baltic States", American Journal of Economics and Sociology, Sayı: 8, No: 2, January: 171-175.
- RUDNYTSKY, Ivan L. (1980). "Polish–Ukrainian Relatios: The Burden of History", Poland and Ukraine. Past and Present, Nşr: Peter J. Potichnyi, Edmonton: The Canadian Istitute of Ukrainian Studies.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1983).Osmanlı Tarihi, III, Ankara.

Yücel Öztürk

YEVORNITSKIY, D. I (1990). İstoriya Zaporozkih Kozakiv, II, Kiev.
YILMAZ, Fehmi (2010). Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul.

ПРИЧАСТИЕ В РУССКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ В СРАВНИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Лейла Чигдем ДАЛКЫЛЫЧ*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются способы образования и особенности использования причастных форм в русском и в турецком языках в сравнительном аспекте. Разницы в выражении и употреблении этих форм в русском и турецком языках анализируются с формальной, функциональной и синтаксической точек зрения, так как трудности при усвоении турецкими учащимися причастных форм русского глагола проявляются именно на вышеуказанных трёх основных уровнях. Ввиду этого, в статье также анализируются случаи и причины возникновения сложностей у турецких учащихся при изучении причастия в русском языке. Цель статьи заключается в том, чтобы с помощью сравнительного аспекта продемонстрировать уникальность, и вместе с тем универсальность данного грамматического явления, образование и употребление которого сильно отличаются в обоих языках.

Ключевые слова: русский язык, турецкий язык, грамматика, причастие, сравнительный метод

ÖZ

Çalışmada Rus ve Türk dilindeki sıfat-fiil yapılarının oluşum ve kullanım özellikleri karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Rus ve Türk dilindeki söz konusu yapıların ifadesi ve kullanımındaki farklar biçimsel, işlevsel ve sözdizimsel açılardan incelenmektedir, zira Türk öğrencileri tarafından sıfat-fiil yapılarının öğrenimi sırasında ortaya çıkan zorluklar bilhassa belirtilen üç alanda kendini göstermektedir. Bu bağlamda, makalede Türk öğrencilerin Rusçadaki sıfat-fiil yapılarının öğrenimi sırasında karşılaştıkları zorluklar ve bu zorlukların sebepleri incelenmektedir. Oluşum ve kullanım yöntemleri her iki dilde farklılık gösteren bu gramer yapıların hem eşsiz hem de evrensel yanlarını karşılaştırmalı metod yöntemiyle ortaya koymak ise çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusça, Türkçe, gramer, sıfat-fiil, karşılaştırmalı metod

ABSTRACT

This article deals with the morphological formation and the features of use of participial forms in Russian and Turkish from a comparative

* Кандидат филологических наук, Анкарский университет, кафедра русского языка и литературы, Анкара – Турция, ORCID: 000-0001-8801-6792, lcdalkilic@ankara.edu.tr

perspective. Differences in the expression and use of these forms in Russian and Turkish are analyzed from formal, functional and syntactic points of view, since the difficulties experienced by Turkish pupils in learning participial forms are manifested precisely in the above three main stages. In view of this, the article analyzes selected cases and discusses the causes of Turkish students' difficulty with Russian participles. The purpose of the article is to demonstrate both the uniqueness and at the same time the universality of the given grammatical phenomenon, the formation and use of which are very different in both languages.

Keywords: Russian language, Turkish language, grammar, participle, comparative method

В истории обучения иностранным языкам, в том числе и русскому как иностранному, вопрос о роли грамматики решался по-разному. Сторонники грамматико-переводного метода утверждали, что иностранный язык может быть изучен только через грамматику, и таким образом цель обучения сводилась к овладению языковой системы путём изучения грамматики и перевода текстов с родного языка на иностранный. А сторонники прямого метода считали, что обучать учащихся практическому владению языком необходимо преимущественно в устной форме. Как отмечает А.Н. Щукин, данное противоречие вызвано различными понятиями термина «грамматика», который в лингвистике употребляется в двух значениях: 1) как раздел языкознания, содержащий сведения о строении слов, формах словоизменения, видах словосочетаний и типах предложений и 2) как совокупность правил изменения слов, их соединения в словосочетания и предложения (Щукин 1990: 68). Несомненно, грамматический строй языка может быть освоен чисто практически, однако это в основном осуществимо в таких случаях, когда человек жил или живёт в среде изучаемого языка и осваивает его без каких-либо особых стараний, так как в данном случае на развитие языка влияют другие факторы и навыки. Тем не менее, нельзя исключить тот факт, что освоенный исключительно на практике язык, возможно, не будет совершенным или будет не совсем правильным, т.е. не будет соответствовать нормам языка. Именно с этой точки зрения необходимо подчеркнуть и важность формальной грамматики, поскольку знание правил облегчает и ускоряет практическое овладение иностранным языком. Формальная грамматика нужна изучающему для того, чтобы правильно строить иноязычную речь, правильно понимать язык, а также уметь сознательно выбирать необходимые для общения грамматические формы и конструкции. В связи с этим можно сказать, что формальная грамматика всегда останется необходимым компонентом при изучении и обучении иностранным языкам. При всем этом, формальная грамматика сама по себе не будет достаточной для процесса обучения какому-либо иностранному

языку, так как используется только один способ, который включает в себя подход «от формы к значению, от средств к содержанию (от формы выражения средства к функции)». При обучении иностранному языку нужно также учитывать грамматические формы и синтаксические конструкции с точки зрения выполняемых ими функций в речи. Данный подход к описанию языка ныне рассматривается под названием «функциональной грамматики», и этот подход изучает функции и функционирование языковых единиц и языковой системы в речи, то есть подход «от функции к форме выражения». Это различие было отмечено еще Л.В. Щербой как пассивная и активная грамматика в книге «Преподавание иностранных языков в средней школе». Он писал, что «пассивная грамматика изучает функции, значения строевых элементов данного языка, исходя из формы, т.е. из внешней их стороны, а активная грамматика учит употреблению этих форм» (Щерба 1974: 90-91). Исходя из всего вышесказанного, следует отметить, что при изучении иностранных языков и при их обучении ни один из подходов не может превалировать над другим. Формальная и функциональная грамматики не только взаимодействуют друг с другом, но и дополняют друг друга. Взаимоотношение форм, т.е. внешней стороны строевых элементов определенного языка, и их значений может быть изложено этими двумя способами, в зависимости от того, какую практическую пользу мы желаем получить от грамматики. Формальная грамматика должна обеспечить систематическую подачу материала, однако она также должна содержать в себе еще и семантический анализ рассматриваемых грамматических категорий, что становится возможным благодаря функциональной грамматике. Учитывая сложную, хотя логичную, структуру грамматики русского языка, включение сравнительного метода, наряду с грамматико-переводческим и прямыми методами, в процесс обучения является целесообразным, так как он предстает как вспомогательный компонент в данном процессе. Включение данного компонента в процесс обучения грамматике русского языка, на наш взгляд, облегчает его освоение.

Опираясь на исследования Ю.С. Маслова, мы полагаем, что языковые явления целесообразно рассматривать в сопоставительном аспекте, так как любое явление «может служить ярким примером параллельного развития в сопоставительной грамматике» (Маслова 2004: 293). Поскольку сопоставительный аспект демонстрирует уникальность и вместе с тем универсальность грамматических явлений в разных языках, то подобный метод, как показывает практика, поможет облегчить процесс овладения грамматическим строем русского языка, спецификой функционирования его единиц. Ввиду этого, разъяснение причин случаев, вызывающих затруднения у турецких студентов, в сопоставлении с турецким языком стало основной целью данной статьи.

Как известно, грамматика и в частности её раздел – морфология, считается самым сложным для освоения фрагментом речевой системы. При отсутствии родственных связей между языками, освоение грамматического слоя языка может казаться еще более сложным процессом для изучения какого-либо иностранного языка, в том числе и русского. Русский и турецкий языки по своей структуре являются типологически разными языками, что значительно затрудняет освоение русского языка турецкими учащимися. Эти различия сильно ощущаются при выражении разных языковых категорий. Например, в турецком языке, который относится к агглютинативным языкам, грамматические значения выражаются с помощью однозначных аффиксов, присоединяющихся к основе в определенном порядке. В турецком языке отсутствует категории рода и вида. В турецком языке категория вида отсутствует аналогично тому, как она отсутствует в английском языке, несмотря на наличие глагольных форм групп перфект, континуус и др. (Шека 2007: 498). Падежей в турецком языке шесть, каждый имеет свою присущую только ему форму: основной (именительный), родительный, винительный, дательный (направительный), местный и исходный. Некоторые из турецких грамматических категорий частично соответствуют русским по значению, однако в сфере выражаемых ими значений естественно имеются отличия от соответствующих русских грамматических категорий.

Одно из структурных отличий русского языка от турецкого ярко проявляется в выражении причастий и причастных оборотов. В русской грамматике существует несколько определений этой формы, и в каждом из них подчёркивается одно или несколько свойств, характерных или существенных для неё (Бельчиков 2012: 410; Ефимов 2012: 206; Новиков 2003: 556-557). Итак, причастие можно определить как «глагольно-именную форму, обозначающую действие, которое проявляется у предмета или лица как их признак, свойство, связанное со временем» (Чепасова и др., 2007: 278). В разных источниках определяющих понятие причастия указывается на его двухстороннюю природу. Причастие, с одной стороны, включает признаки глагольного слова, обозначающего действие, состояние, процесс как согласуемый признак, а с другой стороны, свойство, т.е., значение признака, сближающего причастие с прилагательным и глаголом. Способность обозначать протяженный во времени признак отличает причастие от прилагательного, которое в свою очередь обозначает статический признак, и сближает причастие с глаголом, обозначающим признак протяженности во времени.

Трудности при усвоении турецкими учащимися причастных форм русского глагола можно условно разделить на два этапа. Первый этап включает в себя образование причастий с точки зрения формальной грамматики. Для того, чтобы образовать от глагола действительные и страдательные причастные формы настоящего и прошедшего вре-

мени, турецкий учащийся должен пройти несколько ступеней. Для образования действительного причастия настоящего времени – взять только глаголы несовершенного вида (далее: НСВ) в третьем лице множественного числа, определить какую гласную букву имеет окончание глагольного спряжения, убрать последнюю согласную букву глагольного спряжения, определить соответствующий суффикс, который необходим для формирования причастия. Затем, после суффиксов причастия, добавить суффиксы прилагательных в соответствии с фонологическими особенностями языка (-**щ-ий/ая/ее/ие**) и, наконец, согласовать суффиксы прилагательных по родам, числам и падежам. Данное описание можно наглядно представить следующим образом:

*читать – читаю~~т~~ – чита-ю-**щ-ий***
*писать – пишут – пиш-у-**щ-ая***
*говорить – говоря~~т~~ – говор-я-**щ-ее***
*молчать – молча~~т~~ – молч-а-**щ-ие***

Для образования действительного причастия прошедшего времени – взять глаголы НСВ или СВ в прошедшем времени, убрать окончание прошедшего времени, выделить основу глагола, определить-гласную или согласную основу – на что заканчивается глагол и далее выбрать соответствующие суффиксы, которые необходимы для формирования причастия в языке. Эту формулировку можно представить следующим образом:

читать – чита –л- чита-вш-ий/ая/ее/ие
спасти – спас – спас-ш-ий/ая/ее/ие

При этом учащийся должен запомнить такие исключения в употреблении как: *свергнувший, исчезнувший, ведший, расцветший, шедший* и т.п.

Для образования страдательного причастия настоящего времени – взять основу переходного глагола НСВ первого лица множественного числа настоящего времени и в соответствии с фонологическими особенностями языка прибавить к основе суффиксы прилагательных: **ый/ая/ое/ые**

читать – читаем – чита-ем-ый/ая/ое/ые
изучать – изучаем – изуча-ем-ый/ая/ое/ые
переводить – переводим – перевод-им-/ая/ое/ие
производить – производим – производ-им-ый/ая/ое/ие

Вместе с тем, учащийся должен запомнить такие исключения в употреблении как: *давать – даваемый* (а не *даёмый*, как указывает правило), *признаваемый, узнаваемый, нести – несомый, вести – весомый, искать – искомый, влечь – влекомый*. А также запомнить глаголы не образующие форму страдательного причастия: *бить, шить, мыть, брать, ждать, писать, строить, просить, говорить, учить, кормить* и т.п. По сути их можно образовать, но в речи они не употребляются. Суть таких употреблений проявляется в подобных примерах как:

- раненный в голову солдат держался	прич.
- раненый солдат держался стойко	прил.
- вязанная из шерсти кофта	прич.
- вязаная кофта	прил.

Для образования страдательного причастия прошедшего времени – спрягать переходные глаголы СВ в прошедшем времени, убрать окончания прошедшего времени, выделить основу глагола, определить – гласную или согласную основу – на что заканчивается глагол и соответственно определить подходящие суффиксы причастия (-нн- или -енн-/-ённ-) далее установить соответствующие суффиксы прилагательного, которые необходимы для формирования причастия в языке. Вместе с тем, и запомнить тот факт, что несмотря на то, что большинство глаголов НСВ не образует форму страдательного причастия прошедшего времени с помощью суффикса -нн- в современном русском языке имеются и свои исключения: *виданный, слышанный, читанный* и т.п.

- прочитать – прочитал – прочита- прочита-нн-ый/ая/ое/ые*
увидел – увиде – увиде-нн-ый/ая/ое/ые
спасти – спас – спас-ённ-ый/ая/ое/ые
встретить – встреч-енн-ый/ая/ое/ые
взять – взял – взя-т-ый/ая/ое/ые

Из всего вышесказанного вытекает, что студент должен: 1) выучить правила формальной грамматики, в которые входят суффиксы причастия, способы и образования; 2) запомнить какие глаголы можно использовать при образовании определенных причастных форм, а какие нет; 3) знать исключения, существующие в образовании этих форм. Это первая часть трудностей, с которыми сталкиваются турецкие студенты при освоении русского причастия. Что касается второй части, то она заключается в трудностях использование причастия, которое необходимо освоить в рамках функциональной грамматики и синтаксиса.

В турецком языке причастие представляет собой грамматическую форму иного характера выражения и образования. Причастие в турецком языке является придаточным предложением, которое функционирует как прилагательное [Özsoy vd., 2012: 193]. Причастия в турецком языке, как и прилагательные, обозначают непроцессуальный признак предмета. Как отмечает, Ю.В. Щека, характерной особенностью синтаксиса турецкого языка закон предшествования определения определяемому. Обычный порядок слов: подлежащее-прямое дополнение-сказуемое (S-O-V) (Щека, 2007: 337).

- (прил.) Güzel / kız (сущ.) – красивая девушка*
[причастие - Gördüğüm] (прил.) güzel (сущ.) kız –
увиденная мной красивая девушка

или

красивая девушка, увиденная мной

Именно поэтому подобный порядок слов в русском языке в сравнении с турецким является проблематичным для восприятия турецкого студента. Тот факт, что в русском языке порядок слов может измениться в зависимости от того, на какое слово ставится акцент - т.е.,- свободное сочетание определения и определяемого с причастными оборотами – затрудняет процесс освоения причастных форм русского глагола. Для турецкого студента сложно усвоить такие причастия в свободном порядке, так как в его родном языке причастие всегда находится перед определяемым существительным.

Грустно улыбающаяся девочка смотрит на меня

Девочка, улыбающаяся грустно, смотрит на меня

Причастия, как и именные придаточные предложения, образуются путем добавления суффиксов к придаточным предложениям. В турецком языке несколько адвербиальных суффиксов (т.е. суффиксы причастия), каждый из которых имеет свои алафоны: -AN (-EN-, -YAN-, -EN-, -YEN-), -DİK (-DİĞİ)¹, -ACAК (-ECEK), -MIŞ (-MIŞ). Последние два могут употребляться с причастием, образованным от глагола «быть «олан (olan)», употребление которого в речи является факультативным.

- AN = kitap okuyan çocuk = мальчик, читающий книгу

[книга – суц.]kitap / [читающий – прич.] okuyan / [мальчик] çocuk

-DİK = çocuğun okuduğu kitap = книга, читаемая мальчиком

[мальчиком] çocuğun / [читаемая] okuduğu / [книга] kitap

MIŞ = kitabı okumuş olan çocuk = мальчик, читавший/прочитавший книгу

[книга – суц.]kitap / [читавший или прочитавший – прич.] okuyan / okumuş olan [мальчик] çocuk

Выбор суффиксов – AN и -DİK обуславливается синтаксической функцией обозначаемого в придаточном предложении слова в качестве подлежащего, дополнения² или определения. Если мы хотим выделить подлежащее, то мы употребляем форму на -AN, а если выделяется какой-либо другой член предложения, то используется суффикс -DİK (Underhill, 2013: 148). Ниже приведём пример, который будет обосновывать вышесказанное:

Çocuk gülleri kadına verdi = мальчик дал розы женщине

[мальчик – под.]Çocuk / [розы -]gülleri / [женщине]kadına / [дал]verdi

¹ Как отмечает Р. Ундерхилл, суффикс -DİK имеет шестнадцать разных фонемных вариантов в языке. Robert Underhill. Türkçe-sifat-fiiller. Türkbilg, 25: 2013. s. 148.

² В турецком языке выделяют прямое и косвенное дополнения. Прямое дополнение – беспредложное дополнение после переходных глаголов (в турецком языке – в винительном падеже). При косвенном дополнении после переходных глаголов употребляются слова в именительном падеже.

		Причастие в турецком		Причастие в русском
Подлежащее	Çocuk gülleri kadına verdi	Gülleri kadına veren çocuk	Мальчик дал розы женщине	<i>Мальчик</i> , дающий (давший, отдавший) розы женщине
Косвенное Дополнение (по-тур. Belirtisiz nesne)	Çocuk kadına güller verdi	Çocuğun kadına verdiği güller	Мальчик дал женщине розы	Розы, даваемые женщине мальчиком
Прямое дополнение (по-тур. belirtili nesne – не образуется)	Çocuk kadına gülleri verdi	Çocuğun kadına verdiği gülleri³	Мальчик дал розы женщине	Розы, которые даются (были даны) женщине мальчиком
Обстоятельство направления и места (по-тур. Dolaylı tümleç)	Çocuk gülleri kadına verdi	Çocuğun gülleri verdiği kadın	Мальчик женщине дал розы	Женщина, которой мальчик даёт (дал) розы Женщина, даваемой мальчиком розы

Схема 1.

Как мы видим из вышеприведённых примеров, обозначаемое слово в роли подлежащего и косвенного дополнения, легко сочетается с формами причастий в русском языке и оно передается этими формами в обоих языках. Иными словами, с помощью этих форм легко можно образовать причастие в случае, когда признак действия в роли подлежащего и косвенного дополнения в турецком языке (для русского - в роли прямого дополнения). Причём, турецкое причастие с суффиксом – AN соответствует действительному причастию настоящего и прошедшего времени в русском языке:

Kitabı okuyan çocuk = мальчик, читающий книгу

Kitabı okuyan (okumuş olan) çocuk мальчик, читавший книгу

(здесь возможно также прочитавший)

³ В подобных примерах особенно когда их переводим на русский язык, из-за разных синтаксических понятий членов предложения, различие в употреблении косвенного и прямого дополнения при их транспозиции с одного языка на другой стираются. Здесь следует отметить, что хотя не совсем ярко видно из вышеприведенного примера, в турецком языке обозначаемое слово в роли прямого дополнения невозможно передать с помощью причастных форм. Подобные случаи можно обозначить в языке только с союзным словом «который».

Как отмечает А.Н. Кононов, аффикс -EN в отношении времени указывает на настоящее время и на простое прошедшее, а -MIŞ (OLAN) - на субъективное-прошедшее время, однако следует отметить, что в турецком языке временная протяженность причастий особенно с суффиксом -EN и -MIŞ (OLAN) относительно прошедшего времени стирается (Кононов, 1941: 218). Однако в данной работе мы не будем отдельно останавливаться на теме временных отношений причастий в турецком языке.

Если вернуться к вышеприведенной таблице, то Э. Кинэн и Б. Комри в своей работе «*Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar*» предложили иерархию синтаксических ролей, названную ими «иерархией доступности именных групп», которая была призвана отразить разную подверженность разных ролей релятивизации. Относительно причастий, они пришли к выводу о том, что в любом языке причастие может выражаться подлежащим, что и для русского и для турецкого причастия не вызывает особые сложности при их образовании. Тем не менее, вопрос состоит в том, с какими элементами языка, с какими членами предложения можно образовать причастия. По их иерархии после подлежащего, причастие может выражаться, косвенным дополнением (для тур. [belirtisiz nesne]), обстоятельством направления (для тур.[dolaylı tümlec]), предложным объектом (для тур.[ilgeç nesnesi]) и объектом притяжательности (для тур.[iyelik tamlayanı]) (Özsoy 2012: 194-195). Слова, которые мы используем в качестве подлежащего или косвенного дополнения в турецком языке легко трансформируются в формы причастия в русском языке. Однако, обозначаемые слова, используемые в качестве прямого дополнения, обстоятельства направления, места или объекта притяжательности в турецком языке, могут трансформироваться и передаваться в русском языке только при условии наличия союзного слова «который» и с помощью его зависимых предлогов. Таким образом, использование и выявление условий употребления причастных форм в русском языке определяется ролью обозначаемого слова, которые могут быть использованы в предложении в разных позициях. Ниже, в таблице даны условия использования причастия в турецком и русском языках:

		причастие		Причастие
Подлежащее	Öğretmen kağıdı öğrenciye verdi	Kağıdı öğrenciye veren öğretmen	Учитель дал бумагу ученику	Учитель , дающий бумагу ученику
Косвенное доп.	Öğretmen öğrenciye kağıt verdi	Öğretmenin öğrenciye verdiği kağıt	Учитель дал бумагу ученику (для тур. = дал бумага)	Бумага , даваемая ученику учителем
Прямое дополнение	Öğretmen kağıdı	Öğretmenin öğrenciye	Учитель дал ученику	Бумагу, которую дает

	öğrenciye verdi	ver <i>diği</i> kağıdı	бумагу	учитель ученику
Объект обстоятельства направления, места	Öğretmen kağıdı öğrenciye verdi	Öğretmenin kağıdı ver <i>diği</i> öğrenci	Учитель дал бумагу ученику	Ученик, даваемый бумага учителем Ученик, которому дал учитель бумагу,
Предложный объект	Öğretmen öğrenci hakkında olumsuz sözler söyledi	Öğretmenin hakkında olumsuz sözler söyle <i>diği</i> öğrenci	Учитель говорил плохо об ученике	Ученик, о котором плохо говорил учитель
Объект притяжательности	Öğretmenin öğrencisi hastalandı	Öğrencisi hastalan <i>an</i> öğretmen	Ученик учителя заболел	Учитель, у которого заболел ученик

Схема 2

Первые два употребления, в сравнении с остальными, турецким студентам даются легче, особенно, если уточнить употребляемое в простом предложении подлежащее как действие, имеющее атрибутивный знак предмета. Транспозиция подлежащего в именительном падеже в причастие облегчает процесс согласования между словоизменительными формами:

- а) *бутылка* стоит на столе = *şişe masanın üstünde duruyor*
бутылка, стоящая на столе = *masanın üstünde duran şişe*
 б) *вода* течёт из-под двери = *su kapının altından akıyor*
вода, текущая из под двери = *kapının altından akan su*
 в) *нож* режет хлеб = *bıçak ekmeği keser*
нож, режущий хлеб = *ekmek kesen bıçak*

Однако, самым сложным типом употребления русского причастия является использование других способов. При образовании такого предложения необходимо использовать переходной глагол и союз «который» в косвенном падеже с предлогом или без него. Здесь семантическая пресуппозиция обозначаемого слова играет важную роль при образовании придаточных предложений с союзом «который».

- а) *стол, на котором* стоит бутылка = *Üstünde şişe duran masa*
 б) *дверь, из-под которой* течёт вода = *Altından su akan kapı*
 в) *нож, которым* я резал хлеб = *Ekmeği kestiğim bıçak*

Следующий сложный случай⁴, с которым сталкиваются турецкоязычные студенты при освоении русского причастия, это употребление причастия в страдательной форме прошедшего времени:

*Таксист вернул владельцу документы, **найденные** в машине.*

При образовании такого причастного предложения прошедшего времени в страдательной форме, предложение в турецком языке приобретает способность передать три разных значения (причём их временные границы между настоящим-будущим и прошедшим временем стираются), которые можно передать с русским союзом «который»:

а) таксист сам нашёл = [*Taksici arabada bulduğu belgeleri sahibine verdi (прошедшее время)*]

б) таксист вместе с кем-то заметил эти документы и их нашли = [*Taksici arabada buldukları belgeleri sahibine verdi*]

в) таксист отдал документы, найденные кем-то = [*Taksici arabada bulunan belgeleri sahibine verdi*]

При использовании транспозиции причастия с союзом «который» разные способы передачи разных значений становятся очевиднее и турецкий студент затрудняется в выборе числа глагольной формы, так как значения меняются. Такой же случай мы можем наблюдать в другом примере:

Мы еще не были в японском ресторане, **открывшемся** на Невском проспекте

*Nevski Caddesinde açılan Japon restoranına henüz gitmedik (*açılmış olan)*

Такое же предложение можно составить с употреблением союза «который» и краткого причастия:

а) Мы еще не были в японском ресторане, **который открылся / был открыт** на Невском проспекте

Nevski Caddesinde açılan Japon restoranına henüz gitmedik (açılmış olan)*

Транспозиция этих предложений могут быть представлены в следующих примерах:

б) Мы еще не были в японском ресторане, **который открыли / был открыт** на Невском проспекте (кто-то открыл, то есть, для русского языка неважно, кто именно открыл)

Nevski Caddesinde açılan Japon restoranına henüz gitmedik (açmış oldukları)

В данном случае для турецкого языка в связи с употреблением определенной формы лица является важным то, кем было совершено действие, иначе предложение можно считать неполным.

⁴ Приведённые далее примеры взяты из учебника «Чистая Грамматика», составленного Е.Р. Ласкаревой. См. Елена Ласкарева. Чистая грамматика. Спб.: Златоуст, 2006. с. 179-192.

с) Мы еще не были в японском ресторане, **который он открыл** на Невском проспекте

Та же ситуация и в данном примере. Тут также необходимо указать лицо, кому принадлежит действие, т.е. указание на того, кто открыл ресторан.

*Nevski Caddesinde açtığı Japon restoranına henüz gitmedik (*açmış olduğu)*

Турецкому студенту сложно понять, почему в одном случае глагол прошедшего времени используется во множественном числе, и почему нельзя употребить глагол в единственном числе, так как он связывает употребление глагола со словом «ресторан», который в причастии «открывается сам по себе». Соответственно, он предполагает, что нужно использовать глагол в единственном числе поскольку форма причастия в страдательной форме была представлена в единственном числе. Частичная свобода и возможность разнообразного выражения причастия затрудняет освоение языка турецкими учащимися. Следующий пример можно наблюдать при транспозиции действительных причастий настоящего времени, которые можно передать разными грамматическими средствами:

Проводимый (нами) в настоящее время эксперимент позволит подтвердить нашу гипотезу

а) Эксперимент, который в настоящее время **мы проводим**, позволит подтвердить нашу гипотезу = gerçekleştirdiğimiz (*gerçekleştirmekte olduğumuz)

б) Эксперимент, **который проводится** в настоящее время, позволит подтвердить нашу гипотезу = gerçekleştirilen (*gerçekleştirilmekte olan)

с) Эксперимент, **который** в настоящее время **проводят**, позволит подтвердить нашу гипотезу = gerçekleştirilen (*gerçekleştirdikleri)

Диссертация, предлагаемая вашему вниманию, посвящена творчеству С.А. Есенина

а) Диссертация, **которую мы предлагаем** вашему вниманию, посвящена творчеству С.А. Есенина = sunduğumuz (*sunmakta olduğumuz)

б) Диссертация, **которая предлагается** вашему вниманию, посвящена творчеству С.А. Есенина = sunulan (*sunulmakta olan)

с) Диссертация, **которую предлагают** вашему вниманию, посвящена творчеству С.А. Есенина = sunulan (*sundukları)

Варианты форм, указанные в скобках для турецкого языка, особенно с формой «-makta olan» и «-miş olan» указывают на перифрастические формы причастий. При необходимости недвусмысленного выражения временных значений причастий могут использоваться их перифрастические формы. Форма «-makta olan» и «-an» (*gerçekleştirilen / gerçekleştirmekte olan) используется для выражения настоящего времени или, точнее, одновременности действия, выраженного причастием, и действия выраженного глагольным сказуемым пред-

ложения; а форма «-miş olan» и «-an» используется для выражения прошедшего времени, или, точнее, предшествования действия, выраженного причастием, по отношению к действию, выраженному глагольным сказуемым предложения (Щека, 2007: 293).

Очередную трудность, вызванную с употреблением форм числа и лица можно проследить в следующем примере:

*Этот человек работает в фирме, **организующей** автобусные экскурсии в Европу*

*Bu kişi Avrupa'ya otobüs turları **düzenleyen** firmada çalışıyor*

В понимании турецкого студента связь между определением и определяемым должна была бы выглядеть следующим образом:

*Этот человек работает в ***организующей** автобусные экскурсии в Европу* фирме*

Большая ошибка турецких студентов наблюдается, во-первых, при согласовании причастия в придаточном предложении со словом, находящимся в главном предложении. Во-вторых, как уже отмечалось, данная ошибка часто встречается при транспозиции причастия с употреблением союза «который». Однако, возможность использования различных вариантов формы лица спрягаемого форма лица глагола в третьем лице ед.ч. или мн.ч. усложняет выбор формы лица глагола.

а) *Этот человек работает в фирме, которая **организует** автобусные экскурсии в Европу*

*Bu kişi Avrupa'ya otobüs turları **düzenleyen** firmada çalışıyor*

б) *Этот человек работает в фирме, в которой **организуют** автобусные экскурсии в Европу*

или

с) *Этот человек работает в фирме, в которой **организуются** автобусные экскурсии в Европу*

*Avrupa'ya otobüs türleri **düzenlenen** firmada çalışıyor*

Одна из функциональных особенностей причастных форм это их субъективация и адъективация. В случае употребления без существительных, причастие переходит в существительное: **Нашедшего** в аудитории 238 папку с документами просят сдать её в деканат; **кто тот звонивший** вчера?; **Пострадавшие** были доставлены в больницу.

В подобных случаях, с точки зрения преподавания русского языка как иностранного, очень важно передать студенту данные формы в рамках функциональной грамматики, указывая на то, что некоторые функции и функционирование языковых единиц и языковой системы в речи стоит выявить с применением подхода «от функции к форме выражения». Что касается адъективаций причастия то, при употреблении данных форм следует применить такой же подход. При обучении русскому причастию, необходимо отметить что, несмотря на сходство своих словоизменительных форм с прилагательными, причастия функционально и синтаксически отличаются от прилагательных. Причастия выражают признак предмета, проявляющийся во вре-

мени и создаваемый предметом, между тем как прилагательное – постоянный и непроеизводимый признак (Шелякин 2001: 319): *Что ты такой сникший, постаревший?; Ложись спать, а то опять пойдёшь на работу невыспавшийся* и т.д. В подобных употреблениях полные причастия в позиции сказуемого теряют глагольные значения, и на первый план выходит не их глагольная функция, а функция адъективной характеристики. Причастия переходят лексически или функционально в класс прилагательных, которые утратили грамматические категории времени, вида, залога или их функций. Причастия, переходящие в прилагательные могут приобрести омонимичное значение при их переносном употреблении: *блестящее выступление* (прилаг.) и *блестящий среди ночи огонёк* (прич.). Они также могут приобрести дополнительные семантические признаки, свойственные отглагольным прилагательным как: а) признак «способности производить действие»: *мыслящее существо, волнующее событие*, б) признак «способности» подвергаться действию»: *изменяемые слова, нержавеющей сталь*, в) признак «предназначенности для выполнения действия»: *торгующая организация, пишущая машина*, г) признак «состояния, вызванного в результате действия»: *засохший цветок, сморщенное лицо*. Такой переход причастий в прилагательное М.А. Шелякин называет функциональным: «при нём причастия не теряют связей со своими грамматическими категориями, но утрачивают свойственный им признак предмета, проявляющийся во времени» (там же, 2001: 139). Подобное сходство наблюдается при их переходе из русского в турецкий язык: *любимый чай, растворимый кофе, непоколебимый характер, невыносимый человек, непреодолимое препятствие, изучаемая тема, проводимое исследование, приводимые примеры* и т.д. Страдательное причастие настоящего времени в качестве прилагательного при переводе на турецкий язык передается формой на -AN, а при переводе форм страдательного причастия прошедшего времени на турецкий язык, выбор соответствующей формы в турецком языке может варьироваться между формами настоящего и прошедшего времён на -AN и -MIŞ OLAN. Ср.:

приведенные примеры = sunulan örnekler, sunulmuş olan örnekler

купленные в магазине вещи = mağazadan alınan eşyalar, mağazadan alınmış olan eşyalar

решённые проблемы = çözülen sorunlar, çözülmüş olan sorunlar

Здесь для турецкого студента сложность возникает в выборе определенного суффикса, каждый из которых указывает на более определенные временные границы. В то время как причастие с суффиксом – AN указывает на более близкое прошедшее, –MIŞ OLAN, – на отдаленное прошедшее время.

Таким образом, освоение грамматического строя иностранного языка, при отсутствии родственных связей между двумя языками, может оказаться чрезвычайно сложным процессом. Учитывая сложности

в освоении грамматики русского языка турецкими учащимися в университетах Турции, где отсутствует возможность погружения в языковую среду, считаем целесообразным включить в процесс обучения сравнительный метод, который, как показывает практика, облегчает процесс овладения грамматическим строем русского языка, спецификой функционирования его единиц. Случаи, вызывающие затруднения у турецких студентов при изучении причастий в русском языке, разъяснение их причин в сопоставлении с турецким языком можно свести к трём основным этапам. Эти этапы включают в себя 1) образование причастий с точки зрения формальной грамматики; 2) употребление причастий с точки зрения функциональной грамматики и 3) выявление разницы в синтаксических употреблениях причастных форм в русском и турецком языках.

Употребление причастия русского языка в свободном порядке, в отличие от турецкого, затрудняет процесс усвоения причастных форм русского языка для турецких студентов, так как в их родном языке причастие всегда находится перед определяемым существительным. Кроме того, для турецкого студента является затруднительным тот факт, что причастные значения возможно передать разными грамматическими средствами, одним из которых является употребление союза «который». При транспозиции причастия на союзное слово «который», студент затрудняется в выборе числа глагольной формы, так как значения меняются. Более того, использование прифрастических форм причастий с целью устранения в турецком языке двусмысленного выражения временных значений причастий может быть определено лишь исходя из контекста. Из-за размытости причастных временных значений в турецком языке, использование в качестве примеров предложений без контекста затрудняет восприятие и выбор студентом того или иного суффикса причастия. Поскольку временные границы при выражении причастий в турецком языке, по сравнению с русским, более размыты, при их переводе с русского на турецкий язык (а именно страдательных причастий настоящего и прошедшего времени) в турецком языке могут использоваться разные формы выражения причастий, что иногда при обучении русскому языку затрудняет использования сравнительного аспекта. Тем не менее, сравнительный метод является основным вспомогательным компонентом при преодолении трудностей, возникающих у турецких учащихся в турецких ВУЗах. Именно поэтому при обучении турецких студентов русскому причастию преподаватели РКИ должны учитывать все возможные затруднения, примеры которых были даны выше, что в свою очередь станет залогом успешного усваивания данной темы.

ЛІТЕРАТУРА

- BELÇIKOV, Yuliy Abramoviç (2012). *Praktičeckaya stilistika sovremennogo russkogo yazıka*. M.: Ast-Press kniga.
- BELOUSOV, Valeri Nikolaeviç i dr. (1989). *Kratkaya russkaya grammatika*. M.: İzd. Russkiy yazık.
- BONNDARKO, Aleksandr Vladimiroviç (2007). *Teoriya funktsionalnoy grammatiki*. M.: Komkniga.
- GVOZDEV, Aleksandr Nikolaeviç (1973). *Sovremenniy russkiy yazık. Priçastie*. M.: Prosveşenie.
- EFİMOV, Sergey (2012). *Osnovi russkogo yazıka: svobodnoe ponimanie*. M.: RİOR:İNFRA
- KONONOV, Andrey Nikolaeviç (1941). *Grammatika turetskogo yazıka*. M.: İzd. Akademii nauk SSSR.
- LASKAREVA, Yelena (2006). *Çistaya Grammatika*. Spb.: Zlatoust, 2006.
- MASLOV, Yuri Sergeeviç (2004). *İzbrannie trudi: Aspektologiya, Obşee yazıkoznanie*. M.: yazıki slavyanskoy kulturi.
- NOVİKOV, Lev Alekseeviç i dr. (2003). *Sovremenniy russkiy yazık: Fonetika. Leksikologiya. Slovoobrazovanie. Morfologiya. Sintaksis*. Spb.: izd-vo Lan.
- ÇEPASOVA, Antonina Mihaylovna, KAZAÇUK, İrina Georgevna (2007). *Glagoli v sovremennom russkom yazıke*. M., Flinta: Nauka.
- ŞELYAKİN, Mihail Alekseeviç (2001). *Funktsionalnaya grammatika russkogo yazıka*. M.: Rus. Yaz.
- ŞEKA, Yuri Vladimiroviç (2007). *Praktičeckaya grammatika turetskogo yazıka*. M.: Vostok-Zapad.
- ŞERBA, Lev Vladimiroviç (1974). *Prepodavanie inostrannih yazıkov v sredney şkole, Obşie voprosı metodiki*. M.: Vışşaya şkola.
- ŞUKİN, Anatoli Nikolaeviç i dr. (1990). *Metodika prepodavaniya russkogo yazıka kak inostrannogo dlya zarubejnih filologov-russistov / pod. Redaktsiey A.N. Şukina*. M.: Rus. Yaz.
- GÜRBUZ, Faruk (2010). *Fiilleri sıfat yapan ekler midir, kullanım mı? A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44, s. 1-21.
- ÖZSOY, Sumru vd. (2012). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- UNDERHILL, Robert (2013) *Türkçe-sıfat-fiiller*. Çev.: Duygu Özge Demir. *Türkbilig*, 25: s.147-158. <http://www.turkbilig.com/pdf/201325-204.pdf> (03.01.2017)

DIVERSITY OF HES OPPOSITION MOVEMENT IN TURKEY: BLACKSEA REGION CASES*

Çağrı ERYILMAZ**

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, geleneksel, kentli, hiyerarşik ile profesyonel çevrecilikten çok farklı olan ve 2000 yılı sonrasında yükselen Türkiye'deki yerel çevre hareketini analiz etmektir. Zira, ülke çapında planlanan binlerce küçük ölçekli hidroelektrik santral (HES) projesine karşı çıkan kırsal topluluklar ilk kez bir yerel harekete katılmışlardır. Alan çalışması kapsamında, yerel çevre hareketinin en belirgin olduğu Karadeniz Bölgesi çevreci etkinlikler, örgütlenme ve bilim, teknoloji, ekonomi ile politikaya yaklaşımlarına göre analiz edilmiştir. Yerelde ortaya çıkan çevre hareketinin iki yıl süren takibi sonucunda örgütlenme ve politika farklılıklarına göre seçilen üç alanda toplam 27 yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Alan çalışması bulguları göstermektedir ki kırsal bölgelerde yaşayan yerel halk "yaşam alanlarını savunmak" için hayatlarında ilk defa hem çevre protestolarına katılmış hem de yaşam alanlarına dair karar alma süreçlerine katılmayı talep etmişlerdir. Yaşam alanlarına yönelik tehditler, yerel halkı edigen kırsal topluluk durumundan ekosistemlerini savunan etkin yurttaşlara dönüştürmüştür. Yerel çevreci hareket, kırsal toplulukların temsilciler ve bürokratları aşarak karar alma süreçlerine katılım taleplerini ve vatandaşlık haklarını kullanma potansiyellerini göstermektedir. Ayrıca, yerel çevreci hareket HES konusunda etkin olmaktan kaçınan ve özel sektör ile kamu kurumları ile birlikte hareket eden ulusal ve uluslararası çevreci sivil toplum kuruluşlarını güçlü bir biçimde eleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Taban hareketi, çevreci hareket, protesto, çevrecilik, Karadeniz

ABSTRACT

This paper aims to grasp the raising environmental grassroots movement after 2000 throughout Turkey, as it seems much different from traditional, urban, hierarchical and professional environmentalism. For the first time, rural people developed hundreds grassroots

* This paper was produced from the doctoral dissertation called "Social Ecology Challenges Environmental Participation: HES Opposition Cases in Turkey" (completed in 2012), and an enlarged version of the paper presented in the XI. European Sociological Association Conference (Perugia, August 28-31, 2013).

** Assist. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology. ORCID: 0000-0001-9972-9245, cagrideniz@gmail.com.

movements throughout the country challenging thousands of small-scale hydroelectric power plant (HES) projects. The field study is based on the analysis of environmental activities, organization and approaches to science and technology, economy, politics in Black Sea Region where the grassroots movement is much significant. After two years of following hundreds of cases, three fields are chosen that are different in terms of organization and politics, then 27 semi-structured interviews were conducted on the field. Field study shows that rural and local people, defending their living space, not only joined the environmental protests but also asked to join decision-making mechanisms about their livelihood. The threat to livelihoods dialectically makes passive rural people become active citizens defending their ecosystem. Environmental grassroots movement shows civic potential of their communities and leads them to participate into decision-making. Rural people demand to decide about their lives instead of representatives and bureaucrats. Moreover, they strongly criticize national and international environmental NGOs that avoid challenging HES projects and acting together with corporate and state organizations.

Keywords: Grassroots, environmental movement, protest, environmentalism, Black Sea

By 2008, a raising and striking phenomenon began to disturb traditional environmentalism in Turkey; people throughout the country who had never joined environmental activism before; generated strong and diverse local actions against hundreds of Small Hydropower Plants (HES)¹ planned all over the country. These movements are significantly different from dominant, traditional, urban, organized, professional and moderate environmentalism of Turkey as they provide direct participation of local people beyond environmental discourse but a living space apology. People are organized in voluntary, non-hierarchical, horizontal and temporary organizations as strong civic oppositions at different places of HES constructions. Beside their common aspects like a strong critique of national environmental non-governmental organizations (NGO), there are significant differences among them in terms of ontology, organizations, actions, means, and ends. While some groups ask for more state interference, some others organize actions for more participation in decision-making mechanisms. Some activists use current local environmental NGO structures whereas some others generate local platforms.

This paper aims to analyse the diversity of grassroots movements against HES constructions. After two years of following HES opposition on media, twenty-seven semi-structured interviews were carried out face-to-face with active participants. In this paper, first energy and water politics behind HES constructions are explained. Second, HES opposition movement

¹ Small scale hydropower plants have limited capacities between 10 and 30 MW (<http://www.small-hydro.com/about/small-scale-hydrpower.aspx>).

is detailed. Following, three different examples of grassroots movements in the Black Sea Region are analysed. Lastly, diversity, similarities and differences of HES opposition movement are assessed.

1. HES Opposition in Turkey

HES opposition is ignited against the planning of thousands of HES all over the country. In fact, electricity demand of Turkey as a developing country inevitably increases annually while world electricity demand is expected to increase 100% until 2030 (http://www.mmo.org.tr/resimler/dosya_ekler/8188c7e9965c217_ek.pdf). Developing and least developed countries need more energy that can be produced by polluting resources more than developed ones. On the other hand, climate change debate introduces renewable resources like hydropower against fossil fuels. Hydropower is accepted as a renewable energy resource and is considered environmentally friendly compared to coal and nuclear.

As an ambitious developing country, Turkey aims to double annual electricity consumption per citizen from 2.400 to 5.200 kWh/year to pass the world average of 2.782 until 2035. The dependency of imported fossil fuels forces Turkey to develop alternatives within country. Hence, 1.198 of the plants that are licensed, 749 of them are hydropower and 324 of them are thermal while others are wind, geothermal and biofuel. Turkey prepared new laws (http://www.teias.gov.tr/eBulten/makaleler/2009/okulyeni2/elektrik/elektrik_piyasalar_k_anunu.pdf) to enlarge electricity market and to ease the privatization of electricity production. HES constructions are part of hydroelectric investments that also involves large dam projects. The aim is to use all rivers to generate electricity even they are intact. The northern and southern mountainous regions include many small intact rivers starting from summits and ends at sea. All those rivers, bringing life both to nature and people; mainly with agricultural production, suddenly became a water potential that should be transformed into electricity urgently. However, HES projects are harmful to biodiversity, livelihoods and communities.

There are 1.738 HES investments planned in the privatization process that nature cannot be renewed after the destruction so energy production from rivers is unsustainable (Hamsici 2010: 36). With parallel to hundreds of HES constructions, local people developed numerous and widespread grassroots movements throughout Turkey. Loç Valley-Kastamonu, Aksu Valley- Düzce/Sakarya, Yeşilirmak Basin-Amasya/Tokat, Melet Basin-Ordu, Düzgözü Village-Giresun, Salarha Valley-Trabzon, Güneysu, Fındıklı (Şendeniz 2012), Senoz Valley, İkizdere and Fırtına Valley-Rize, Ardanuç, Şavşat, Murgul, Borçka, Macahel, Yusufeli-Artvin, Tortum and İspir-Erzurum, Munzur Valley-Tunceli, İbradı, Akseki and Alakır Valleys-Antalya are some significant places where HES opposition has emerged (Hamsici 2010).

There are not many studies in social sciences about HES opposition movement in Turkey. Erensu (2011: 8) defines HES opposition movement

as a coalition of “village based solidarity groups and urban-based environmental activism networks” within his development-based analysis. Tıkan-sak (2012: 114) implies the “will for autonomy on policy decisions” of people in HES opposition. Arı (2013: 215) states the reason of opposition in Loç Valley/Kastamonu as “non-participant policy-making process, top-down decisions and exclusion from decision-making processes”. Dönmez (2013: 61) implies the “economic and political marginalization” of local people challenging the state and business to protect their livelihood. Aksoy (2013: 102) states the failure of HES opposition in affecting the public policy formation process. HES opposition is a spread and strong movement where the left tradition is already involved in (Adaman et al.2015). *Uprise of Anatolia* (<https://vimeo.com/19937849>) and *A Few Bold People* (<http://www.turkishmoon.com/afewbravepeople/afbp.php>) are documentaries telling the story of uprising across the country that local people form platforms and unions, organize protests, meetings, press releases and take HES companies to courts. Social media is a suitable platform to share their resistance; a local protester says “We are state, we construct state. They must not forget!” Even the mass media broadcasts their resistance against state and HES companies (<http://www.hurriyet.com.tr/hes-lercarsi-birebir-carpisan-10-kahraman-17447034>). The movement is mostly local however different groups can act together including national organizations. “We do not give Anatolia” is a nationwide platform to voice their common claims like opposing new nature conservation law that is expected to facilitate constructions like HES. E-mail lists and social networks are utilized to organize activities. The framework is not limited to HES opposition and includes other environmental destructions like Tuz Lake, coastal zones, the construction of third bridge in Istanbul and many others.

Another HES opposition rises from a local branch of national environmental NGO (http://www.likyahaber.net/haber/haber_detay.asp?haberID=1925) based in Antalya. It criticizes national environmental NGOs implying the differences between them and democratic mass organizations. The funds, aims, projects, successes and even environmentalism of national NGOs are questioned as they are working for themselves, but not for nature. Moreover, media and national environmental NGOs feed each other. Bartın, in Black Sea Region, shows similar opposition against a thermal power plant. According to their catchphrase “I am living in Bartın and I will live”, a platform is constructed including mayors (<https://www.facebook.com/Bart%C4%B1n-Platformu-307129005990628/>). They organize protests, meetings, press releases and join media programs to generate resistance against the plant.

Bergama Movement is the most important grassroots (<http://politeknik.org.tr/tuerkiye-cevre-hareketi-halklarken-mehmet-horu/>) and community movement in Turkey (Çoban 2004: 438). The movement developed against gold mine construction of a foreign company in three villages of Bergama, İzmir (Özen 2009: 2). It is one of “the resistance centers” with

Aliğa and Gökova (Dural 2008: 214) in the history of environmental grassroots movement in Turkey. In fact, *Bergama* case is the pioneer of HES oppositions that depend on direct action, grassroots, non-hierarchical and temporary organizational structure. It is a rare example of direct participation of 'ordinary' people to decision making processes (Özen 2009: 1). They define themselves as a resistance and a rebel against the state and private sector pressure taking their lands for gold mine. The movement was formed after losing a law struggle against gold mining company. In fact, they won the case, but the court decision is not implemented. Hence, they organize a peasant citizen movement that includes women beyond their traditional passive position in society and decision making processes (Kadirbeyoğlu 2010: 149). Beside environmental issues, Bergama Movement is interested in other social justice issues of Turkey like the Kurdish problem, anti-nuclear protests in order to increase democratic space.

2. Field Study

The geography of Black Sea region with hundreds of small rivers is chosen majority of HES constructions. On the other hand, the HES opposition becomes stronger in region and is shared by citizens whose valleys as living spaces are threatened. Numerous HES oppositions in the region show diverse approaches to environment, organization, activities and politics. In order to understand the diverse picture of environmentalism, Pepper (1993: 47) provides a classification in terms of environmental activity, organization, science, technology, economy, and politics. Eryılmaz (2012: 85-86) contributed to this classification with the integration of social ecology (<http://www.social-ecology.org/>) of Murray Bookchin who implies the root of ecological crisis as the domination of nature that stems from domination of man (Bookchin 1991). Bookchin also offers a solution to ecological crisis that includes a direct and decentralized democratic approach (Biehl 1998).

Although all grassroots movements involve citizen participation and challenge current environmental decision-making process, there are ontological, political, economic and activity differences among them in Black Sea Region. Hence, in this research different organizations at different parts of the region are selected. Green Artvin Society (Yeşil Artvin Derneği, YAD) is an official environmental *association* in Artvin with its history of struggle against mine and other environmental threats. It is settled in a city, different from other two fields of study. The member profile is mostly artisan and academics, representing urban middle class. Second field is Aksu Valley in western Black Sea Region, composed of sixteen villages and has a non-official and local *union*. The valley is situated at the intersection of Düzce and Sakarya provinces that have a significant conservative tradition and strongly supports neoliberal and conservative ruling party. The inhabitants of union joined protests and developed civic actions and platforms for the first time in their lives. Third case is north-eastern Black Sea Coast with numerous Brotherhoods of Rivers Platforms (DEKAP). The unique aspect is

the regional coordination and organization of DEKAPs that are organized bottom-to-top including numerous local *platforms*.

3.1. NGO: Green Artvin Society (YAD) / Artvin

YAD is the leading environmental NGO of Artvin and was founded in 1995 to resist mine construction just above the city that also is a hot issue nowadays (http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160223_dokuz_soruda_cerattepe). It became popular among Turkey in 2015 with the massive protests in Artvin against mine construction (http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160223_dokuz_soruda_cerattepe). YAD is governed by a management board and has almost a hundred members from Artvin including academics, artisans, lawyers, doctors, students and retired citizens. It presents an educated middle class profile whose most active members are from artisan and university while it is not closed for the participation of non-middle class. The voluntary presence of elites of a small city is characteristic for local environmental associations across the country.

YAD engages in all forms of environmental problems while the priority of activities depends on urgency and importance. Air and water pollutions are not prior in the agenda due to various mine and HES constructions in Artvin. Limited people working in management board are active, carry the mission, and organize the activities. Beside the legal struggle, the information meetings are preferred to raise awareness of local people. The middle class member profile favours legal struggle as a first option.

Respondent 3 from YAD implies his belief of science and technology that can solve environmental problems including HES construction. He strongly trusts science and technology that are mostly desired for environmental planning. The minimum damage can only be given thanks to scientific research that is believed to be objective and away from interests of state and corporate sector. The integration of ecological research into development projects may minimize affects. In fact, middle class rooted local environmental associations are expected to believe and to trust on science and technology that are conceptualized as non-political and objective while the hegemony of dominant groups on funding, developing and using science and technology is not noticed.

There are thousands of associations registered in Turkey, however only a smaller portion is active while environmental associations are the most active among them. The association is an official organization that is controlled by the governorship. However, it is much easier to establish an association than a fund/foundation that necessitates considerable amount of initial money. However, associations are more democratic than funds. It is easier to be a member of an association compared to funds. Hence the management board is open to change, whereas funds restrict membership and the possibility to take position at management board. The funds may also have a general director, CEO and workers as they show a company structure that most national environmental NGOs in Turkey and world are on

track. They transform into rational and bureaucratic structures and lose civic virtues for the sake of professionalism (Diani and Donati 1999: 18-20). Professional environmental NGO tends to have better-paid staff and prefer less risky lobbying activities (Dalton et al. 2003: 26). Hence, most local environmental NGOs in Turkey are criticizing this tendency, as they do not want to depend on big budgets that necessitate the professional company structure. Respondent 4 from Artvin claims the weakness of national environmental NGOs in HES opposition as they have ties with corporate sector limiting their actions.

"TEMA² unwillingly supports HES struggle and Greenpeace blames lack of potential to join. There are both good and bad sides of national and international environmental NGOs. On the other hand, companies start their own environmental NGOs, in fact all environmental NGOs are not the same."

The participation of national environmental NGOs in HES opposition process generates anger among grassroots in the world. While national environmental NGOs seem weak in Turkey, English case is different. Rootes (2009: 29) states that local environmental NGOs and actions are not sustainable and continuous in England. The use of public space is decreased; people have more private and individual spaces. Old people lost their participative aspect, while young people never had. Hence, Rootes favours national environmental NGOs to raise environmental concerns even if they are marginalized in last years. He adds that environmental NGOs are more participative and accountable than parties. However, Turkish case became different after 2000. National environmental NGOs lose legitimacy and power with their passive position and links to the private sector while local actions rose within unofficial organizations beyond the local environmental association structure.

Rootes (2009: 25) questions the affectivity of British environmental NGOs as they are marginalized in affecting national policymaking. Moreover, they are not organized to help local NGOs with the exception of Friends of the Earth. Their interest in local campaigns is low due to their professionalization causing "constrained resource" and caring donors more than members. The situation is similar in Turkey; national environmental NGOs are organized as national companies working on enlarging environmentalism sector but have a limited effect on policymaking. On the other hand, local campaigns do not depend on interests, profit making, donations; but on real environmental concerns. Therefore, national NGOs provide very symbolic and limited support to local campaigns that are not useful for their profit making environmentalism. Moreover, they also avoid conflicts with government and private sector that may threaten funding opportunities.

² The TEMA Foundation (Turkish Foundation for Combating Soil Erosion, for Reforestation and the Protection of Natural Habitats) founded in 1992, is the best-known environmental NGO in Turkey.

Within the framework of the serious critique of national and international environmental NGOs, most local environmental NGOs are very careful about their income generation. Respondent 4 from YAD says:

"We do not accept money from foreign countries; we do not accept money from unknown resource. Once, we accepted money from a company, but we are still against these funds. That money did not reach us, a friend used it for a project. We did not join the advertisement film of that company either."

The reaction against funding -mostly international funding- is a common characteristic among local environmental NGOs in Turkey. It is assumed that the funding does not aim to protect environment but to make environmental NGOs work for donors. Hence, funded local environmental NGOs are sharply criticized by other NGOs as they became the agent of international powers. This critique shows the integration of environmentalist and nationalist approaches. In fact, the nature is seen the sacred land of country that has to be defended against both exterior and interior powers.

The common struggle for the environment generates grassroots movement that is beyond traditional policymaking structure like representative politics and elections. Respondent 4 from YAD implies the presence of local people and says, *"We want local to claim nature. We should support them, the principal is local ownership."* In contrast to traditional environmental NGO position, YAD calls to action to local people. YAD joins local platforms as well as supporting local people to actively join decision-making. In fact, it also one of the founders of DEKAP and the Artvin representative. However, DEKAP structure is different from official, permanent and local association. While YAD joins DEKAP decision-making structure, respondent 4 states their objection to the domination attempts of radical left parties:

"We are one of the founders of DEKAP as Artvin representative. It is founded as a regional organization. Members of political parties sometimes highlight politics in front of HES opposition, however we do not agree with this. HES issue is beyond political parties! We should be open to people from all political parties."

Although YAD resists the intervention of radical leftist parties into DEKAP, respondent 3 shows his happiness that ruling party did not win previous elections in Artvin unlike most of the country. Ruling party is seen as the champion of neo-liberalization processes destructing environment with HES and other development projects. Most of the middle class based local environmental NGOs in Turkey take this opponent position against ruling party as respondent 3 supports the main opposition party. Although he cannot explain how opposition party can be more environmentalist; he believes that another political party can choose different politics within current political economic frame of global capitalism. Although local environmental NGOs in HES opposition go beyond the participation of elites and call for the right of local people to join decision-making, they still lack the critique of national and international professional politics. The active citi-

zen of local sphere does not fit passive voter of representative system. The democratic demand of local people necessitates reforms in representative system where environmental NGO alliances and citizen groups have more power in decision-making mechanism.

Although YAD generally supports local people as a prior decision-making body, respondent 1 shows their distrust to local people who can misuse environment:

"When we say let local people decide, they may use nature badly. Therefore, I want to trust state and parliament. I want this trust, and then there will not be a need for local people and environmental NGOs. However, I cannot trust state and government while the state and government authorities are so bad. There can be a good state and government, Why not?"

3.2. Union: Aksu Valley Union / Düzce-Sakarya

Aksu Valley Union (Protection Union of Gölyaka-HendekAksu River and Environment) is founded on May 2nd 2010 by the representatives from 16 villages in Düzce province and Hendek district of Sakarya Province against HES constructions. Local people aim to save their river in order to protect their living space. Respondent 7 talks about their reason to struggle against HES as:

"We are against HES due to these unconscious constructions, also I am against HES constructions at other places. When I first heard about HES, I thought as a wheat type or apple type. Now, due to HES constructions water table is running out. Irrigation depends on water, therefore our tomatoes, pepper, onion, hazelnut, corn and poplar incomes are in danger."

Respondent 6 voices herobjection as *"I live here, this water problem will also affect me."* The local character of movement is different from urban environmental consciousness that has no real link with nature. Valley residents live in and with nature even they see it as a resource. In fact, it is more than environment but a living space. Respondent 7 says *"Environment is a part of land that provides all necessities of humankind."* Their life has strong links with nature that makes them not only environmentalists and protesters but also 'living space advocates' ('Yaşam Savunucuları'), similar to other examples of HES opposition. The inhabitants of the valley are threatened by the destruction of their living space. Hence, the notions of environment and representative politics are distorted to reach nature and participative politics. The passive inhabitants of conservative community are becoming the active citizens of eco-community of valley ecosystem.

Apart from press releases (http://www.dailymotion.com/video/xes5z5_aksu-deresi-koruma-birligi-basin-ac_news), information meetings are favoured in Aksu Valley. Respondent 10 implies *"Information meetings should be regularly held, if we do not join once, we will not know what is going on."* These meetings provide awareness raising as Respondent 8 states *"I don't want HES constructions at other fields, last year in village we saw a documentary showing why whole Black Sea people opposes."* During the ini-

tial phase of HES opposition and beside law struggle and information meetings, union has contacted with the Minister of Environment and Forestry regularly. They tried to explain how HES construction was badly planned and did not have a scientific base. This is a unique example of lobbying which can be hardly seen at other HES oppositions.

Although none of the respondents favours physical interference, one resident claims the need of sabotage to construction equipment. He calls others as *pigeons* whose tactics are seen failed. They should leave leading to *falcons* who can threaten construction equipment of company that has a value of millions of Turkish Liras. This shows the dynamic and time related situation. If people cannot see results; they may change their tactics that are not suitable at the beginning. However, the violence damages the legitimacy of valley people and eases the interference of police and gendarmerie forces similar to some cases in HES opposition.

Aksu Valley residents imply that HES constructions can also be made without threatening environment. Current construction process is not favourable but needs more planning and technological advance. People are not against energy production, however the project does not have to cause an environmental disaster. Advanced and environmentally friendly technology should be used. Respondent 11 implies his trust to science and technology as *"HES can be done with giving minimum damage."* Respondent 8 shows her belief:

"Which century we live in? They should construct in a better way. There can be a positive HES, I saw a good example at neighbour village. People are content with it and asking us "Why are you against HES?" If they really think and want to do, they can construct better."

Respondent 14 talks similar:

"All HES constructions are not same; there is a HES construction in the next valley at a blind point. We went there and saw that there is not a nature 'massacre'. We are against HES in this valley; we are not interested in other parts of Turkey."

The planning process should be done wisely and participative, and should also reflect the people beside the interests of the construction company. There may be few HES constructions at the end of stream threatening nobody. Aksu Valley shows the belief in showing aspects of science-technology, participation and planning.

A vast majority of population of the valley votes for ruling party; however this becomes an obstacle for HES opposition activities. They insist that their opposition is not against the ruling party but to protect their valley. However, they are accused of being against ruling party even they heavily vote for it. Hence, the union tries to show their distance from party politics. Beside traditional politics, environmental NGOs are also avoided in the valley. Respondent 27 summarizes the critique of valley people on national environmental NGOs as:

"We want consistency from national environmental NGOs. They are objecting HES opposition, on the other hand they are accepting funds from international capital. This is disapproved in our valley... Environmental NGOs are not independent, neither their activities. It is not true that they react some things while they are silent for other things. When they analyse a project, they think how much money they can take. So, it is not true. It is false that they are interested in funds while dealing with bears. Other associations work with member fees. If you work well, you can take contributions. We have staff and can provide fellowships to eleven students. We organize activities to make money with member fees. If environmental NGOs work well and people see them, they support them with member fees."

There is a strong tendency for grassroots action beyond traditional environmental NGOs. They lost their trust to state's role in controlling, planning and environmental protection by unlimited and uncontrolled actions of private companies constructing HES. The passive citizens question the efficiency of state control. They fill this gap by their local decision-making bodies. A few of them ask for the development of local platforms to govern community issues including non-environmental issues. Respondent 27 talks about this limitation within environmental frame as *"We are interested in HES issue, may be we should also deal with others, however the participation will be limited"*. Respondent 14 says *"We as valley people are not enough to decide about HES issue. State, universities, local and national NGOs and village council should act together."* Due to distrust to traditional politics and environmental NGOs, local people try to find new ways to join decision-making processes. Respondent 12 states: *"They should ask us about HES issue. State, village headman and village council should decide together about HES issue. However, we elect a representative to parliament, and then they go to Ankara and forget us."* Respondent 27 implies the problems of current councils that limit participation of decision-making.

"There may be a council that everyone can join, including the university, governor, company, village headman, representatives; there may be holistic planning also. They will say 'we already have these', but they are not working. They will say 'we have academicians', however we as local people are not there. There are HES commissions at governorships, but not working. The majority decides. There should be a commission that everyone can join. There should not be voting. There will not be any decision that local people denies. We are trying to preserve but they are destroying."

Most of the people in valley ask for permanent participation in decision-making about environmental issues despite their age, income and gender differences. The local character of HES opposition let them overcome various differences among the valley and let them feel as owners of their village and Aksu Valley. There is not any experience of protesting before HES opposition in Aksu Valley as a conservative area. However, HES threat makes people form and join protests like petition, protests, information meetings and court cases, etc. Respondent 7 implies this change as *"we be-*

came nature people two years ago. If we act together, we can solve any problem. Respondent 9 thinks similar *“HES issue is not the problem of leftists, but it is the problem of everyone. We should act together with other HES oppositions, Hopa struggle and DEKAP actions are hope for us”*. Another importance of valley is the ethnic diversity that each village has different history and culture. HES opposition makes them cooperate beyond their ethnic differences. Before HES threat, there were very limited relations among villages but they have improved during opposition.

3.3. Platform: DEKAP (Brotherhood of Rivers) / North-eastern Black Sea Coast

Most towns in Black Sea region are situated in the downstream of valleys that are characterized by rivers. The terrain is dominated by high mountains forcing populations to settle down at coast. Rivers start from mountains and pass through villages to feed a riparian ecosystem ending at coast where most of the settlements are. Riversides provide limited agricultural land for domestic crops and tea productions as main crop. Each valley has composed of a few towns and several villages with approximately several tens of thousands population as a whole. This ecosystem is repeated along the coastline. Each ecosystem is threatened by tens of HES constructions that ignited the grassroots movement along the coastline. When the opposition fire is burned in a valley, it spreads out to the neighbouring ecosystem and to others. Hence, the HES constructions are both local and regional. The grassroots action of the region is first ignited at Fındıklı/Rize in 1998 and then other valleys followed it. Each valley has a local branch of Brotherhood of Rivers (DEKAP) that constructs a regional body including 16 provinces, 26 valleys and 98 organizations from Zonguldak to Artvin (<http://www.derelerinkardesligi.org/>). Third part of the field study focused at Rize (Center, Çayeli and Fındıklı) and Artvin (Hopa and Kemalpaşa) where HES opposition is active and spreading. They act both locally and regionally different from other HES oppositions in Turkey.

Respondent 19 implies that 90% of DEKAP members come from villages. This high participation of citizens at platforms shows the demand to save their villages and valleys as living spaces. Members are not from middle class like environmental NGOs, but the people of threatened living spaces. They form a ‘platform’ without constructing new identities like activists and members of civil society. Within villages, these local people have spontaneous meetings to develop their ideas and actions. DEKAP meetings take place regularly; local DEKAPs meet weekly while DEKAP council gathers twice a year and DEKAP management board meets monthly. Respondent 22 says *“The agenda is prepared by local people at all meetings”* and states the bottom-up nature of meetings. The decision-making is realized with both majority voting and consensus. Bottom-up decision-making structure, regular and open meetings are important characteristics of participation.

People participating in the DEKAP meetings have impressive understanding of nature. Respondent 26 implies the relations within nature as:

“Opposition was a nice opportunity for us, we learned as we lived. Earth is a living thing, everything is interrelated. If a leaf in Amazon falls down, it will cause a flood at Black Sea Region. I had this kind of thought before, during HES opposition process I believed, now I know it. I made in-depth analysis why we are opposing HES constructions. Everything in nature should stay as it is. Aninterference to something causes many effects. Our waters are vital points of earth but they are cutting veins on leaves and drying those; similarly HES constructions destroy rivers and basins.”

Similarly, Respondent 16 shows his relation with nature and says, *“We do not consider nature as a property. When we defend nature, we also defend the right of stone, land, leave that cannot defend themselves.”* He conceptualizes nature and society together and defines HES construction as *“they destroy our social, cultural and historical values, they deterritorialize us”*.

Respondent 26 criticizes unions, environmentalism and implies the role of local people following the path of LM as:

“Unions are not interested in the HES issue. In Turkey, unionism has a strange structure. The production process affects soil and water; so workers and unions will be affected. However, unions mostly are interested in collective bargaining agreements and they are not developed enough to deal with other issues. The survival of labour struggle is only possible with sustainable environment, however they do not think of this.

There is a revolution of ideas that has never seen in Turkey. Till now, environmentalism is a movement that even cannot fill the small public squares big cities. Now, nature-defending reaches below levels of society, the villages, neighbourhoods and rural areas. The struggle raises from rural, and the difference is raised between environmentalism and nature defending. HES construction destroys my living space, my moral presence and my life. But there are not similar concerns in cities, in Taksim, in Istanbul; they only have intellectual concerns that put their hearths at ease.

This is not an environmentalist but a vital response. Environmentalism term irritates me; it is like a label. I am not an environmentalist; environmentalism is a little NGO, a little popularity, a little ‘show’ like a collection of rubbish at somewhere. After all, environmentalism is strongly connected to system. They collect rubbish but they use plastic bagged coal, there is not inter-nalization. This is not the case for all environmentalists, but for most of them.”

Similar to other cases of this study, DEKAP denies the involvement of national environmental NGOs into grassroots movement as they work with state and companies and taking funds. Respondent 23 states their critical position as *“We do not contact national and international bodies, either with Turkey Water Council. For example, we do not contact ‘X Society’, because they took money from capitalists and they do not live here.”* Respondent 26 also critically analyses national and local environmental NGOs:

“National environmental NGO issue is a controversial subject. Some environmental NGOs voice louder, some others voice weaker depending where they are funded. There is not an environmental NGO that strongly opposes HES constructions, because they are in the middle of capitalist system. Most of their funders have mining, thermal plant investors. Environmental NGOs are stuck and reluctantly make declarations but are not struggling. ‘X NGO’ is like this, ‘Y NGO’ is not against HES constructions at all. ‘Z NGO’ is like a state environmental NGO. Environmental NGOs cannot position themselves accurately due to capitalism, but peasants can do. If members of national environmental NGOs provide enough resource, they can be independent and strong. According to today’s model, environmental NGOs have to be friendly with state; they need projects and funds of state, so they cannot object state... Local environmental NGOs are too passive. They do not have enough training, consciousness and environmental sensitivity. They do not understand HES struggle with their environmentalism cover. They do not think what effects of HES constructions are when they dry the rivers, cut the trees and how they affect the lives of people. Local environmental NGOs are doing nothing about environment.”

Among DEKAP members, there is a clear annoyance about the urban environmentalists. Respondent 22 says *“I wanted my retirement earlier just for nature defending. This five-year struggle took root from a peasant movement. However, ‘metropole environmentalists’ interfere in the local movement.”*

DEKAP criticizes not only national environmental NGOs but also local ones due their relations with companies. SenozAssociation resisted HES constructions in Senoz Valley/Rize until the accomplishment of first two HES projects. After, they met with other companies to reform new HES projects in valley. Hence, they signed an agreement to improve environmental conditions of planned HES. They thought that increasing number of HES constructions of all Turkey shows the seriousness of government and the results of the law struggle (http://www.senozderesi.com/haber_detay.asp?haberID=929). SenozAssociation insists to imply that *“they are not against everything and all HES constructions”*. This agreement is commonly criticized along Black Sea coastline and within valley as ‘selling river’.

Similar to Respondent 19, 20, 22, 23 and 24, Respondent 21 from DEKAP criticizes the role of representative of parliament and state. His platform is active and also deals with issues other than environmental problems. He says: *“There is no need to ask representatives but people should talk. Local people and local councils are enough. The authorities are asking us about everything. We are dealing with tea factory, town’s garbage issues also.”*

It is clear that there is a strong demand for participation to decision-making mechanism in local politics. The active citizenship and civic efforts let them take a position in decision-making. By active participation, local authorities have to admit their civic power. Moreover, the citizen platform debates both environmental and non-environmental issues. As they strong-

ly criticize representative politics, the nature of local platforms becomes more participative. Respondent 22 implies that the platform meetings are designed by people whose issues are presented. The agenda is prepared by their wishes. The referendum call (<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/yesil-hafiye/bir-referandum-da-hesler-icin-yapilsin-1013398/>) of İkizdere Association is an example of desire to join decision-making processes as that respondent 22 says:

“DEKAP should be active about other issues as well as HES issue. There must be referendums at local scale about HES and other issues. The only solution is the unity of people. In İkizdere (Valley), everybody come including women and children.”

DEKAP wants local to decide about their living place and accuses those taking funds from international bodies and corporate sector. One respondent implies the will of local people with a conflicting event. An Istanbul based platform KIP (Platform of Karadeniz Revolts) went his village and blames his platform with doing nothing. KIP called people for revolt and so the gendarmerie called him whether he knows those people and he heard the event or not. He went there and, did nothing. He says, *“They called me fascist, because I did not help them. Only local people decide what they do. We do not want outsiders”*. Local decision-making and will are prior for him and his people.

Conclusion

This study aimed to analyse raising environmental grassroots movements in Turkey. The HES opposition shows new and unique aspects that are against the traditional environmentalism in Turkey. Except Bergama case, for the first time local people developed grassroots movements throughout the country challenging HES constructions. Local people, who have not joined any protests in their lives, became pioneers of protests voicing new slogans like “we will resist for our right of live until the end”. Not only they joined the environmental movement but they also used concepts of ‘right of nature’ and ‘living space’ for the first time. Traditional, urban, professional and lobby-based environmentalism seems passive while local, voluntary, temporary, non-hierarchical environmentalism depending of defence of living space rises.

This research focuses on Black Sea Region where the grassroots movement is much significant. Even grassroots movement seems similar among region, three fields are different in terms of organization and politics. YAD is a local and official environmental NGO, Aksu Valley Union is a temporary local platform of conservative inhabitants while DEKAP is a local and regional platform of threatened citizens of valleys. YAD presents a town and middle class based environmental association perspective. Aksu Valley shows an alternative path of demand for participation to decision-making despite of its conservative background. DEKAP provides the advanced mod-

el for a participative structure with its regional organization and living space notion beyond environment.

For three fields, the struggle introduced a demand to participate in decision-making. Local people used the term 'living place' instead of environment and nature; that they link their life with nature. Environmental grassroots movement shows a civic potential asking for participation to decision-making. They want local people to decide instead of representatives and bureaucrats. They criticize national and international environmental NGOs that work with corporate and state sectors for funds and legitimacy. Environmental grassroots movement casts a critical eye over accepting funds.

Among three fields, YAD shows environmental NGO structure, middle class profile and desire of strict state controls and planning. Aksu Valley Union has more participative aspects than YAD with his temporary, non-official and citizen based union structure and living space claim. Different from other HES opposition areas, conservative inhabitants of Aksu Valley transform into active citizens questioning decision-making mechanism. The environmental issue becomes a water conflict to defend their life. Although they become active citizens with legal struggle, protests and information meetings, they are able to carry lobbying activities even with ministers that it is unique and different from other HES oppositions. DEKAP shows the more participative model than other two others, not only with numerous platforms acting together and forming a regional confederation but also the claim to join decision-making beyond the water issue. Local people struggle against HES constructions as 'defending life' linking their life with nature. Not only elites, but also women, young and others join actions and decision-making. Apolitical inhabitants become active citizens of community defending their living space. Each individual become a political actor of her/his life within a community. The bottom-up civic organization is not limited to local platforms but reaches a regional scale to form a regional structure. In fact, forming a regional DEKAP body is inevitable to support each other while local platforms decide about themselves.

The raise of environmental grassroots movement is different from traditional, urban and professional environmentalism in the sense that it conceives environment as part of life. Local people demand to affect their life and to join decision-making process distorting current representative politics. The threat to local life dialectically makes passive people become active citizens of their ecosystem that shows the ecological links between society and nature.

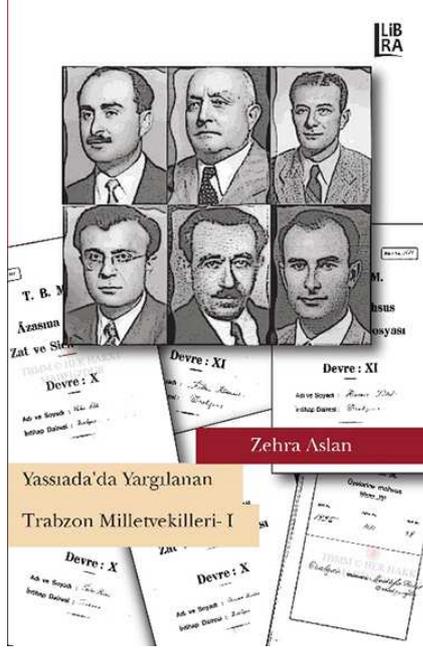
REFERENCES

- ADAMAN Fikret, Bengi Akbulut ve Murat Arsel (2015). "Türkiye'de Kalkınmacılığı Yeniden Okumak: HES'ler ve Dönüşen Devlet-Toplum-Doğa İlişkileri", *Sudan Sebepler, Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*, Editörler: AKSU Cemil, Sinan Erensü ve Erdem Evren, İstanbul: İletişim.
- AKSOY Abdülkadir (2013). *HES Projeleri Bağlamında Türkiye'de Toplumsal Hareketlerin Kamu Politikalarına Etkisi: Aksu Deresi ve Çevre Koruma Birliği Örneği*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ARI Melek (2013). *Impact of Environmental Movements on Energy Policy-Making Process in Turkey: Case Studies of Loç Movement and Anti-Nuclear Movement*. Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BIEHL Janet (1998). *The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism*, Montréal: Black RoseBooks.
- BOOKCHIN Murray (1991). *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*, Montreal: Black RoseBooks.
- ÇOBAN Aykut (2004). "Community-based Ecological Resistance: The Bergama Movement in Turkey", *Environmental Politics*, 13(2): 438-60.
- DALTON, Russell J., Steve Reccia ve RoberRohrschneider (2003), "The Environmental Movement and The Modes of Political Action", *Com-parative Political Studies*, 36, 7: 743-71.
- DIANI Mario ve Paolo R. Donati (1999). "Organisational Change in Western European Environmental Groups: A Framework for Analysis", *Environmental Politics*, 8 (1): 13-34.
- DÖNMEZ Emre (2013). *Political Ecology of Small Hydraulic Power Plant Constructions in the Province of Rize*, Boğaziçi Üniversitesi, Çevre Bilimleri Enstitüsü, İstanbul (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DURAL Baran (2008). "Türkiye'de Çevreci Harekete Sağlanan Destek ve Yeşil Siyaset", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2):190-216.
- ERENSU Sinan (2011). "Problematizing Green Energy: Small Hydro Plant Developments in Turkey", ESEE 2011 Konferansı'nda sunuldu, 14-18 Haziran 2011, İstanbul.
- ERYILMAZ Çağrı (2012). *Social Ecology Challenges Environmental Participation: HES Opposition Cases in Turkey*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- HAMSİCİ Mahmut (2010). *Dereler ve İsyandar*, İstanbul: Nota Bene.
- KADİRBEYOĞLU Zeynep (2010). "Yerel Direniş ve Değişim: Bergama Örneği", *Kadınlar Ekolojik Dönüşümde*, Editör: DEĞİRMENCİ Emet, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 141-154.
- ÖZEN Hayriye (2009). "Bergama Mücadelesi: Doğuşu, Gelişimi ve Sonuçları", in: *Atılım Üniversitesi, Kütüphane ve Dökümantasyon Müdürlüğü, E-*

- Bülten*, 4. (http://e-bulten.library.atilim.edu.tr/sayilar/2009-03/makale_04.html).
- PEPPER David (1993). *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice*, New York: Routledge.
- ROOTES Christopher (2009). "Environmental Protests, Local Campaigns and the Environmental Movement in England", European Consortium for Political Research Joint Sessions Toplantısında sunuldu, 14-19 Nisan 2009, Lizbon.
- ŞENDENİZ Özlem (2012). *Toplumsal Hareketler Repertuarının Dönüşümü: Fındıklı HES Muhalefeti Örneği*. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TIKANSAK Osman (2012). *A Field Research on the Perceptions of Environmentalism in the Local Anti Small Hydropower Stations Resistance in Turkey: The Case of Fındıklı and Şavşat Regions*. İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Zehra Aslan, **Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri-I**, Libra Kitap, İstanbul 2017, 418 sayfa, ISBN: 978-605-2380-06-2

Yeliz Usta*

Özellikle Demokrat Parti dönemi ve Yassıada davaları üzerine önemli çalışmaları bulunan başarılı tarihçi Zehra Aslan, bu kez Yassıada'da yargılanan Trabzon milletvekillerinden altısı (Fikri Karanis, Hasan Cemil Polat, Hüseyin Pertev Sanaç, Hüseyin Sabri Dilek, Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Osman Ferit Turan) hakkında oldukça kapsamlı bir kitap kaleme almıştır. Esasen iki ciltten oluşacak bir çalışmanın ilk cildi yakın zamanda Libra Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Titiz bir çalışmanın ürünü olan kitap, *Kısaltmalar ve İçindekiler* (5) kısmının ardından Aslan'ın çalışmasının amacını, kapsamını, çalışma yöntemini açıkladığı ve çalışmanın ortaya çıkış aşamasında kendisine katkıda bulunan kişilere teşekkür ettiği *Önsöz* (11) ile devam etmektedir. Yazarın Mustafa Reşit Tarakçıoğlu,

Osman Ferit Turan Hüseyin Pertev Sanaç, Hüseyin Sabri Dilek'le ilgili daha önce yayınladığı çalışmalarının genişletilmiş haliyle kitapta yer aldığını da belirtmemiz gerekir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri başta olmak üzere, Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'ni, resmi kayıtları, basın, telif ve tetkik eserleri usta bir şekilde kullanarak yeni bilgiler elde eden yazar, milletvekillerinin yakınlarıyla yaptığı, belgelerdeki eksiklikleri tamamlaması bakımından son derece önemli olan, sözlü görüşmelerle oldukça zengin bir çalışma ortaya çıkarmıştır.

Kitabın *Giriş* (15-32) bölümünde *Kısaca 27 Mayıs 1960 Darbesine Gidiş Sürecinde Demokrat Parti, Darbe ve Yassıada* başlığıyla bu dönemde Türkiye'deki siyasi atmosfer ele alınmaktadır. Bu bağlamda, 1950 yılında seçimleri kazanan Demokrat Parti'nin 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle sonlandırılan 10 yıllık iktidarının genel bir değerlendirmesi mevcuttur. İlaveten, darbenin gerçekleşmesine ortam hazırlayan olayların değerlendirilmesi ve arkasından Yassıada yargılamaları ve yargılamalar neticesinde verilen ka-

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize, yeliz.usta@erdogan.edu.tr.

rarların etkileri kısa ve açıklayıcı bir özet olarak sunulmaktadır. Nihayetinde, Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen ilk darbe ile yıllar sonra Turgut Özal'ın çabalarıyla Yassıada mağduru tüm Demokrat Partililerin iade-i itibarına kadar geçen sürenin bir resmi karşımıza çıkmaktadır. Giriş bölümü darbenin Trabzon'a yansımaları hakkında kısa bir değerlendirmeye nihayet bulmaktadır.

Altı bölümden oluşan kitabın birinci bölümü *Fikri Karanis (1957-1961)* (33-72) başlığını taşımakta ve yedi alt başlıktan oluşmaktadır. Kitabın bütün bölümlerinde milletvekilleri aynı yöntem ile yazıldığı için ilk altı alt başlık da aynı ismi taşımaktadır. Fikri Karanis ile ilgili kısa bir bilgi verildikten sonra *Milletvekilliği Döneminde Siyasi Faaliyetleri* (34-43) adlı bölümün ilk alt başlığında, XI. Dönem meclis çalışmalarında aktif bir rol üstlenmeyen ve 1958 yılından itibaren parti içi muhalifleri olan Yaylacılar arasında yer alan Karanis'in siyasi hayatı, demeçleri ve değerlendirmelerine yer verilmektedir. Karanis'in "bir albay, bir yarbay yarın yönetime el koyabilir" ifadelerinden darbeyi öngörmüş olduğunu bu bölümden öğreniyoruz. Karanis'in kalabalıkların abartılı sevinç gösterileri altında 27 Mayıs sabahı tutuklanması ve partisinin diktatörlüğe gittiğine dair bir tutumu müşahade etmediğini belirttiği ilk yazılı ifadesi üzerine değerlendirmeler *Tutuklanması ve İlk yazılı İfadesi (30 Ağustos 1960)* (43-47) isimli ikinci alt başlıkta yer almaktadır. Bir sonraki alt başlık olan *Haksız Mal İktisap Davası* (47-49) kısımda Karanis'in 1950-1960 yılları arasında edindiği mallara tedbir konulması ve haksız kazanç elde edip etmediğine dair açılan davanın değerlendirmesi yer almaktadır. *Mahkemedeki Sorgusu Duruşmadaki Tutumu ve Gözlemleri* (49-53) isimli dördüncü alt başlıkta, Karanis'in yargılandığı ve hakkındaki iddiaları reddettiği davalar, davalardaki savunması ve kişisel gözlemlerini okuyoruz. *Yazılı Savunmaları* (53-66), Karanis'in avukatının mahkemeye sunduğu, masumiyeti ve beraatına karar verilmesini talep ettiği yazılı savunması ile bizzat kaleme aldığı savunma dilekçeleri üzerinden ele alınmış bir alt başlıktır. 15 Eylül 1961 günü, Yüksek Adalet Divanı kararını açıklamış ve Karanis beraat etmiştir. Bu karar ile ilgili değerlendirmeler ve sonrasındaki gelişmeler *Karar ve Sonrası* (66-70) isimli alt başlıkta yer almaktadır. Bu bölümdeki Karanis'in Yassıada'dan ayrılmasına dair "Gözler, düşünceler hep arkada bıraktıklarımızda idi... Birinci Cihan Harbi'ne katılanlar, İstiklal Harbinde çarpışanlar, Cumhuriyeti kuranlar, ülkeye gençlik yıllarından beri hizmet edenler şimdi yeni bir hapis hane hayatına alışacaklardı..." ifadeleri ise adeta 1960 askeri darbesini ve ona dair hisleri özetler niteliktedir. Son olarak *Demokrat Parti'nin Musevi İstanbul Milletvekili İsak (İshak) Altabev'in Kayseri Cezaevi'nden Fikri Karanis'e Yazdığı Mektup* (70-72) alt başlığı ile birinci bölüm sona ermektedir. Yassıada'daki tutukluluk döneminde yakın arkadaşlık kurduğu Altabev'in, Karanis'e yazdığı ve burada ilk kez yayımlanan mektup, Yassıada'da yargılanan bu iki vekilin samimi düşüncelerini ortaya koymasından önemlidir.

Yine yedi alt başlıktan oluşan ikinci bölüm ise *Hasan Cemil Polat (1957-1961)* (73-100) başlığını taşımaktadır. Birinci bölümde olduğu gibi ilk alt

başlığı *Milletvekilliği Döneminde Siyasi Faaliyetleri* (74-77) oluşturmaktadır. Kısa bir özgeçmişine yer verilen dönemin Futbol Federasyon başkanı da olan Polat'ın XI. Dönem milletvekili olarak mecliste aktif bir rol üstlenmediği belirtilerek, lehine oy kullandığı kanun tekliflerine ve Trabzon'a yaptığı hizmetlere bu bölümde yer verilmektedir. Yazar, *Tutuklanması ve İlk Yazılı İfadesi (30 Ağustos 1960)* (78-80) alt başlığında, Polat'ın iki yıllık parlamento tecrübesinin ardından gerçekleşen darbe ile tutuklanması sürecine ve kendine yönelik suçlamaları reddettiği yazılı savunmasına yer vermiştir. *Haksız Mal İktisap Davası* (80-82) alt başlığında, Polat'ın ihtiyati tedbir konulan mal varlığına, gelir gider beyannamelerine ve mahkemenin verdiği kararlar beraat etmesine değinen yazar, bir sonraki başlık olan *Mahkemedeki Sorgusu Duruşmadaki Tutumu* (82-85) ile Polat'ın sözlü savunmasına yer vermektedir. Hemen arkasından *Yazılı Savunmaları* (85-94) alt başlığına daha geniş bir yer ayıran yazar, Polat'ın ikisi avukatı ikisi bizzat kendisi tarafından verilen yazılı savunmalarını değerlendirilmektedir. Bu bölümdeki *Karar ve Sonrası* (94-96) alt başlığıyla, Polat'ın mahkûm edilmesi, Kayseri Bölge Cezaevi'ne oradan İstanbul Toptaşı Cezaevi'ne nakledilmesi ve cezaevi şartları, kısa bir süre sonra da affedilmesi anlatılmaktadır. Kitabın bu bölümü Polat'ın duygu ve düşüncelerini göstermesi bakımından son derece önemli olan *Hasan Polat'ın Yassıada'dan ve Kayseri Cezaevi'nden Kızı ve Oğluna Yazdığı Mektuplara Birkaç Örnek* (96-100) ile son bulmaktadır.

Hüseyin Pertev Sanaç (1954-1961)'a (101-119) ayrılan üçüncü bölümde önceki bölümlerle aynı isimleri taşıyan altı alt başlık bulunmaktadır. Demokrat Parti'nin X ve XI. Dönem milletvekillerinden olan Sanaç aynı zamanda İstiklal Madalyası ile taltif edilmiş bir Kurtuluş Savaşı askeri idi. Yazar, Sanaç'ın çok kısa hayat hikâyesine değindikten sonra meclisteki çalışmalarında aktif bir rol üstlenmediğini belirterek kısaca siyasi faaliyetlerine yer vermiştir. Ardından, komşularının ihbarıyla tutuklanan Sanaç'ın, 40 yılı aşkın süre devletine hizmet ettiğini özellikle vurgulayarak hükümetin diktaya gittiği yönündeki suçlamaları reddettiği yazılı savunması hakkında bilgiye yer vermiştir. Diğer vekiller gibi mallarına el konulan Sanaç'ın haksız mal iktisap davasının seyri ile mal varlığıyla ilgili mahkemeye sunulan beyannameler neticesinde mahkemenin kararı bu bölümde sunulan bilgiler arasındadır. Mahkemedeki sorgusu ve tutumu hakkında bilgi verildikten sonra hakkındaki suçlamaları deliller sunarak reddettiği yazılı savunmaları bu bölümün en ayrıntılı kısmını oluşturmaktadır. Bu bölüm, mahkeme kararı ve sonrasındaki gelişmelerle son bulmaktadır.

Hüseyin Sabri Dilek (1954-1961) (121-186) kitabın dördüncü bölümünü oluşturmaktadır ve önceki bölümlerle aynı altı alt başlığa sahiptir. X ve XI. Dönem Demokrat Parti milletvekili olan Dilek'in oldukça aktif bir siyaset izlediği, Trabzon'un sorunlarına kayıtsız kalmadığı belirtilmiş ve çalışmalarına ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Dilek'in zaman zaman partisine muhalif bir tavır takındığı, meclise getirilen kanun teklifleri özelinden değerlendirilmiştir. Örneğin, partisinin Basın Kanunu'nun 33. maddesinin değiştirme teklifine basın özgürlüğünü kısıtlayıcı hususlar içerdiği gerekçesiyle yönelt-

tiği eleştirilerine kitapta yer verilmiştir. Yine iç ve dış meselelerle ilgili meclise verdiği soru önermeleri, Kıbrıs meselesi ile ilgili görüşleri, 1957 seçimlerinden sonra partisine olan tüm bağlılığına rağmen artan muhalefeti ve özellikle Özalp Hadisesi ile ilgili hazırladığı raporu ve Amerika ile yapılan *İstihlak ve Müsadere Garantisi Antlaşması*'na gösterdiği tepki ele alınan konular arasındadır. Dilek'in tutuklanması eşi Birsen Hanım'ın ifadeleriyle detaylandırılmış ve ardından beş sayfa uzunluğundaki ilk yazılı ifadesine yer verilmiştir. Kitapta, emlak ve gelirlerine ihtiyati tedbir konan Sabri Dilek'in Yüksek Soruşturma Kurulu'na iletildiği masraf beyannamesi ve bu davadan suçsuz bulanması süreci derinlemesine incelenmiştir. Dilek'in mahkeme sürecinde aktif bir tutum sergilediği ve birçok konuda söz istediğine değinen yazar, bu süreci Dilek'in kendi ifadelerine de yer vererek okuyucuya aktarmıştır. Yazar, Dilek'in beraatını talep ettiği yazılı savunmalarında da partisinin hükümetine muhalif tavrını yeniden hatırlattığını ve savunmasını Menderes'e karşı tutumu üzerine inşa ettiği değerlendirilmesinde bulunur. Mahkeme kararı açıklandığında beraat eden 45 sanık arasında bulunan Sabri Dilek, sonraki hayatında noterliğe dönerek siyasetten uzak bir hayat yaşamıştır.

Kitabın *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu (1946-1961) (187-229)*'na ayrılan beşinci bölümü yedi alt başlıktan oluşmaktadır. Tarakçıoğlu'yla ilgili kısa bir bilgiden sonra *CHP Milletvekilliği Döneminde Siyasi Faaliyetleri (189-191)* alt başlığı altında faal bir milletvekilliği dönemi geçirdiği değerlendirilmesi yer almaktadır. *Demokrat Parti Milletvekilliği Döneminde Siyasi Faaliyetleri (192-198)* alt başlığında, 1950 seçimlerinde CHP milletvekili olarak meclise giren Tarakçıoğlu'nun Ocak 1951'de Demokrat Parti'ye katılmasını takiben bu parti çatısı altındaki faaliyetlerine yer veren yazar, Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluşundaki rolü başta olmak üzere daha çok eğitim alanındaki çalışmalarına dikkat çekmiştir. Ardından *Tutuklandıktan Sonra İlk Yazılı İfadesi (30 Ağustos 1960) (199-200)* alt başlığında Tarakçıoğlu'nun, hükümetin muhalifi olduğu eğitim alanındaki bazı kanunları bile kanunlaştırdığını ifade ederek dikta rejimini reddettiği belirtilmiştir. *Haksız Mal İktisap Davası (200-209)* alt başlığında, 1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti milletvekiliyken haksız mal iktisabının olup olmadığı soruşturulan Tarakçıoğlu'nun, diğer vekiller gibi bu davadan beraat etme süreci, hakkındaki gayrimeşru iktisap kararının ve malları üzerine konulan tedbirin kaldırılması için sunduğu dilekçeler üzerinden detaylı olarak ele alınmıştır. Bu bölümün beşinci alt başlığını Tarakçıoğlu'nun mahkemedeki ifadelerinden alıntılar yapılarak değerlendirilen *Mahkemedeki Sorgusu ve Duruşmalardaki Tutumu (209-214)* oluşturulmakta ve hemen ardından *Yazılı Savunmaları (214-227)* alt başlığına yer verilmiştir. Trabzon milletvekilleri arasında idam talebiyle yargılanan tek vekil olan Tarakçıoğlu'nun, Milli Mücadele döneminden beri vatanına hizmet ettiğini vurguladığı ve delillerin de yer aldığı üç yazılı savunması bu bölümde değerlendirilmiştir. *Karar ve Sonrası (227-229)* ile bu bölüme son veren yazar, beş yıl ağır hapis ve ömür boyu amme hizmetlerinden men cezası alan Tarakçıoğ-

lu'nun cezaevine gönderilmesinin ardından ortaya çıkan sağlık sorunlarına ve bu sürecin tutukluk haline etkisine yer vermiştir.

Kitabın son bölümünü özellikle tarihçilerin yakından tanıdığı *Osman Ferit Turan (1954-1961) (231-288)* oluşturmaktadır. Turan hakkındaki kısa bir giriş yazısından sonra ilk başlık *Siyasi Kimliği (233-234)* olarak belirlenmiş ve öğrenciliğinden itibaren içerisinde yer aldığı siyasi faaliyetler kısaca değerlendirilmektedir. *Milletvekilliği Döneminde Siyasi Faaliyetleri (234-247)* kısmında ise yazar, Turan'ı X ve XI. dönem boyunca gerektiğinde partisini eleştirebilen, meselelere sunduğu çözüm önerileri ile sıra dışı bir vekil olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Turan'ın dini eğitim, laiklik ve partisine muhalifliği ile ilgili olan görüşleri bu bölümün dikkat çekici kısımlarındandır. *Tutuklandıktan Sonra İlk Yazılı İfadeleri (247-251)* ile devam eden bu bölümde, Turan'ın özgürlükleri kısıtlayıcı bazı kanunlar çıkarılmış olabileceğini kabul etmekle birlikte hükümetine karşı diktatörlük, Cumhuriyet ve demokrasi prensiplerine aykırı yönetim suçlamalarını kesin olarak reddettiğini öğrendiğimiz bir sayfalık ifadesi; ardından muhalif kaldığı kanun tekliflerinden örnekler verdiği yedi sayfalık ek ifadesi değerlendirilmektedir. Tüm suçlamalardan aklandığı *Haksız Mal İktisap Davası (251-257)* ile ilgili kısımdan sonra, *Yüksek Soruşturma Kurulu'nun Tahkikatı ve Eşi Satia Turan'ın Osman Turan'a Destek Amaçlı Faaliyetleri (257-260)* alt başlığı gelmektedir. II. Abdülhamid'in büyük oğlu Şehzade Selim Efendi'nin kızı Emine Nemika Sultan'ın kızı Satia Turan'ın, Yassıada'da Osman Turan'a faydası olacak bilgi ve belgeleri hızla temin ettiğine değinen yazar, Yüksek Soruşturma Kurulu Başkanlığı'na gönderdiği üç sayfalık dilekçe ile adeta eşinin ön savunmasını yaptığını belirtir. *Mahkemedeki Sorgusu ve Duruşmalardaki Tutumu (260-267)* alt başlığıyla devam bu bölüm, Turan'ın zaman zaman mahkeme başkanıyla tartışmaya girecek kadar net bir tavır sergilediği mahkemedeki sorgusunu tüm detaylarıyla ortaya koymaktadır. *Yazılı Savunmaları (268-276)* alt başlığında, Turan'ın Yüksek Adelet Divanı Başkanlığı'na gönderdiği tüm yazılı savunmalar alıntılar yapılarak değerlendirilmektedir. Hemen ardından *Karar ve Sonrası (276-278)* kısmı ile beraati sonrasında üniversiteye dönme isteği reddedilen Turan'ın yeniden Adalet Partisi ardından Milliyetçi Hareket Partisi'yle siyasete devam etmesine yer verilmiştir. Bu bölüm, esasen ilim dünyasına büyük katkıları olan Turan'ın çarpıcı ifadelerinin yer aldığı *Yassıada'da Tutukluluk Dönemine Ait Bir Anekdot (278-280)* ile sona ermektedir.

Sonuç bölümünde yazar, kitapta yer verdiği bütün milletvekilleriyle ilgili kısa değerlendirmelerde bulunduktan sonra 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin ülke siyasetinde ve toplum vicdanında derin yaralar açtığını vurgulamıştır. Ayrıca 1960-1980 yılları arasında yaşanan bölünmelerin ve çatışmaların dayanağını da bu 1960 darbesinde aramak gerektiği değerlendirmesinde bulunmuştur.

Kitap, kimi zaman belgelerdeki bilgileri destekleyen kimi zaman da boşlukları dolduran sözlü görüşmelerin tam metinlerinin, mektup, rapor gibi önemli arşiv belgelerinin yer aldığı *Ekler (289-401)*; kapsamlı bir Kay-

Kitap Değerlendirme

nakça (403-409) ve okurlara büyük kolaylık ağlayacak *Dizin* (411-418) ile son bulmaktadır. Yazar, Demokrat Parti'nin XI. Dönem altı Trabzon milletvekilinin siyasi faaliyetleri ve Yassıda yargılamalarının kapsamlı bir çalışmayla ortaya konduğu bu kitapta, Türk siyasi tarihinin en önemli dönemlerinden birini Trabzon'un altı milletvekili üzerinden aydınlattığını değerlendirebiliriz. Yazarın özellikle bölgenin tarih çalışmalarına kazandırdığı bu özgün kitapla araştırmacılara yeni ufuklar açacağını düşünürüz. Ayrıca yazarın akıcı üslubuyla konuyla ilgisi olmayan okuyucuların da zevkle okuyabileceği bir kitap ortaya çıkmıştır.